

UNIwersytet WarMińsko-Mazurski w Olsztynie
CENTRUM BADAŃ EUROPY WSCHODNIEJ

PRZEGLĄD

WSCHODNIOEUROPEJSKI

XVI/1
2025

Wydawnictwo
Uniwersytetu WarMińsko-Mazurskiego
w Olsztynie

Tytuł angielski: EAST EUROPEAN REVIEW

Kolegium Redakcyjne

Aleksander Kiklewicz (redaktor naczelny) | Roman Jurkowski (sekretarz naukowy)
Norbert Kasperek | Helena Pocietina | Marek Szczepaniak

Adres redakcji

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Wydział Humanistyczny
ul. Kurta Obitza 1, 10-725 Olsztyn
tel. ++48 602175802, fax ++48 89 5351486 (87)
e-mail: komunikacjam@uwm.edu.pl
<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>
<https://czasopisma.uwm.edu.pl/index.php/pw/issue/archive>

Rada Programowa

Saule Abisheva (Ałmaty) | Selim Chazbijewicz (Olsztyn) | Victor Dönninghaus (Lüneberg) |
Włodzimierz Dubczyński (Warszawa) | Ēriks Jēkabsons (Ryga) | Iryna Kononenko (Warszawa)
Natalia Korina (Nitra) | Siergiej Kowalow (Lublin) | Holger Kusse (Drezno) | Marek Melnyk (Olsztyn)
Nadežda Morozova (Wilno) | Larisa Naidich (Jeruzalem) | Iwona Ndiaye (Olsztyn)
Zhanna Nekrasheva-Karotkaya (Poznań) | Olena Pchelintseva (Czerkasy)
Grigorijus Potashenko (Wilno) | Mariusz Próchniak (Warszawa) | Żanna Śladkiewicz (Gdańsk)
Aliaksandr Smalianchuk (Warszawa) | Tadeusz Sucharski (Słupsk) | Björn Wiemer (Moguncja)
Anatol Zahnitko (Winnica)

Redakcja informuje, że wersją pierwotną czasopisma jest wydanie papierowe.

Czasopismo wdrożyło procedurę zabezpieczającą przed zjawiskiem ghostwriting:
<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Strona internetowa czasopisma

<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Zasady recenzowania

<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Projekt okładki: Maria Fafińska

ISSN 2081-1128

Wydawnictwo UWM
ul. Jana Heweliusza 14, 10-718 Olsztyn
tel. ++48 89 523 36 61; fax ++48 89 523 34 38
www.uwm.edu.pl/wydawnictwo/
e-mail: wydawca@uwm.edu.pl

Nakład: 55 egz.; ark. wyd. 23,20; ark. druk. 19,75
Druk: Zakład Poligraficzny UWM w Olsztynie, zam. nr 186

SPIS TREŚCI

HISTORIA

PRZEMYSŁAW CZERNICKI	
Concepts of the Central and Eastern European attempts to stop Russian imperialism in the thought of Władysław Studnicki	9
ROMAN JURKOWSKI	
Melchior Wańkowicz i Edward Woyniłłowicz o roli i znaczeniu polskiego ziemiaństwa na ziemiach białoruskich. Polemiczny dwugłos z 1922 roku	21
DARIUSZ TARASIUK	
Opieka religijna nad polskimi uchodźcami w Rosji podczas I wojny światowej	35
BARTŁOMIEJ GARCZYK	
Polacy w życiu muzycznym Kazania do 1915 roku	45

EKONOMIKA

KRZYSZTOF WALISZEWSKI PAWEŁ NIEDZIÓŁKA	
Do regulatory stringency and household indebtedness affect financial stability? An analysis of the market for non-bank lending institutions in selected Central and Eastern European countries	59

SPOŁECZEŃSTWO, STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE, KOMUNIKACJA

OLENA BRINTSEVA	
Ukrainian higher education in time of war and EU integration aspirations: great losses or great opportunities for change?	85
BARTŁOMIEJ SUCHODOLSKI	
Znaczenie dochodów związanych z hazardem dla budżetu państwa – na przykładzie Republiki Łotewskiej	97
JAROSŁAW KARDAŚ	
Postawa Rosji, Turcji oraz Iranu wobec III wojny w Górskim Karabachu	111

KULTURA, LITERATURA, MEDIA

AGNIESZKA GRONEK	
Wizerunki św. św. Cyryla i Metodego w cerkwiach na ziemiach polskich. Analiza ikonograficzna	129
YURI BIRYULOV	
Авангардні пошуки у львівському мистецтві початку XX століття	143
VALENTYNA SOVOL	
Антропологія війни: oral history та щоденники	161
IGOR BORKOWSKI	
Reporter na wojnie. Na przykładzie pracy korespondentów „Polityki” i „Tygodnika Powszechnego” z Ukrainy po 24 lutego 2022 roku	177
ARKADIUSZ DUDZIAK	
Wideo o ukraińskiej góralce karpackiej jako przykład efektywności komunikowania w serwisie YouTube	191

BARBARA GÓRA

Demonologia słowiańska Jana Wagilewicza. Przyczynek do badań
nad niewydanym dziełem XIX-wiecznej etnografii 207

BEATA KĘDZIA-KLEBEKO | SWIETLANA NIEWZOROWA

Freedom and democracy as understood by Andrei Siniavski in the light of a linguistic
and historical-cultural analysis of the essay *La civilisation soviétique* 219

LUDMILA MNICH

The theme of a poet and poetry in the texts by Veronika Dolina 233

ARTUR CZAPIGA

Rosyjskie i polskie memy internetowe jako narzędzie w walce z kryzysem epidemicznym
COVID-19 245

JĘZYK

ALEKSANDER KIKLEWICZ | AIGERIM AKASHEVA

On the ethno-cultural specificity of colour names: Kazakh *konyr* 'brown' vs. Polish *brązowy*
'brown' 261

ANATOLII ZAHNITKO | VIKTORIIA ANDRUSHCHENKO

Fictive conversational cohesive patterns of the category of the addresser
in the Ukrainian literary text 287

EWA KOMOROWSKA | DANUTA STANULEWICZ

Akt mowy *groźba* – klasyfikacja i definicja: ujęcie pragmatolingwistyczne (na materiale
języka polskiego i rosyjskiego) 299

TABLE OF CONTENTS

HISTORY

PRZEMYSŁAW CZERNICKI	
Concepts of the Central and Eastern European attempts to stop Russian imperialism in the thought of Władysław Studnicki	9
ROMAN JURKOWSKI	
Melchior Wańkowicz and Edward Woyniłłowicz on the role and importance of the Polish landed gentry in Belarusian lands. A polemical double-voice from 1922	21
DARIUSZ TARASIUK	
Religious care for Polish refugees in Russia during the First World War	35
BARTŁOMIEJ GARCZYK	
Poles in the musical life of Kazan until 1915	45

ECONOMICS

KRZYSZTOF WALISZEWSKI PAWEŁ NIEDZIÓŁKA	
Do regulatory stringency and household indebtedness affect financial stability? An analysis of the market for non-bank lending institutions in selected Central and Eastern European countries	59

SOCIETY, INTERNATIONAL RELATIONS, COMMUNICATION

OLENA BRINTSEVA	
Ukrainian higher education in time of war and EU integration aspirations: great losses or great opportunities for change?	85
BARTŁOMIEJ SUCHODOLSKI	
The importance of gambling-related income for the state budget – on the example of the Republic of Latvia	97
JAROSŁAW KARDAŚ	
The attitude of Russia, Turkey, and Iran towards the Third War in Nagorno-Karabakh	111

CULTURE, LITERATURE, MEDIA

AGNIESZKA GRONEK	
Images of Saints Cyril and Methodius in Orthodox churches in Polish. Iconographic analysis	129
YURI BIRYULOV	
Avant-garde searches in Lviv art at the beginning of the 20th century	143
VALENTYNA SOBOL	
Anthropology of war: oral history and diaries	161
IGOR BORKOWSKI	
Reporter at war. The distinct feature of coverage reporting after February 24, 2022 – on the example of “Polityka” and “Tygodnik Powszechny”	177
ARKADIUSZ DUDZIAK	
Video about a Ukrainian Carpathian highlander as an example of the effectiveness of communication on YouTube	191

BARBARA GÓRA

Slavic Demonology by Jan Wagilewicz: A preliminary discussion of an unpublished work of 19th-century ethnography 207

BEATA KĘDZIA-KLEBEKO | SWIETLANA NIEWZOROWA

Freedom and democracy as understood by Andrei Siniavski in the light of a linguistic and historical-cultural analysis of the essay *La civilisation soviétique* 219

LUDMILA MNICH

The theme of a poet and poetry in the texts by Veronika Dolina 233

ARTUR CZAPIGA

Polish and Russian internet memes in the fight against the COVID-19 epidemic crisis 245

LANGUAGE

ALEKSANDER KIKLEWICZ | AIGERIM AKASHEVA

On the ethno-cultural specificity of colour names: Kazakh *қызыл* 'brown' vs. Polish *brązowy* 'brown' 261

ANATOLII ZAHNITKO | VIKTORIIA ANDRUSHCHENKO

Fictive conversational cohesive patterns of the category of the addresser in the Ukrainian literary text 287

EWA KOMOROWSKA | DANUTA STANULEWICZ

The speech act of threat – classification and definition: A pragmalinguistic approach (with Polish and Russian examples) 299

HISTORIA

DOI: 10.31648/pw.11446

PRZEMYSŁAW CZERNICKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1184-1556>

University of Siedlce

CONCEPTS OF THE CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN ATTEMPTS TO STOP RUSSIAN IMPERIALISM IN THE THOUGHT OF WŁADYSŁAW STUDNICKI

ABSTRACT: The aim of the article is to highlight and confirm the validity of Władysław Studnicki's concepts regarding the geopolitical security of the Central and Eastern European region. It seems particularly useful to pay attention to the strategic diagnoses of this thinker regarding the constant threat to the geopolitical order from Russian imperialism in the region of Central and Eastern Europe. The intellectual achievements of one of the most famous creators of Polish geopolitical thinking can, therefore, be perceived as a valuable key to gaining orientation in the dynamics of contemporary international relations. As part of this article, I focused on presenting the issues of the centuries-old Polish-Russian rivalry about gaining strategic control over the region of Central and Eastern Europe, which Studnicki called the "core of Eurasia" due to its geopolitical importance.

KEYWORDS: geopolitics, country, idea, power, territory, Central and Eastern Europe

1. Introduction

Władysław Studnicki believed that the permanent stabilization of Central and Eastern Europe would be ensured by the creation of a unified political organism composed of states implementing common political and strategic concepts. The basis for the existence of such a bloc should be the participation of Poland, which, owing to its political and cultural influence, would play the role of a regional leader. Taking into account the importance of demographic and economic data, which is rare among political thinkers, led Studnicki to a conclusion that, in order to ensure the implementation of the above-mentioned concept, the Republic of Poland should ally with Germany. Warsaw was supposed to be protected from Berlin's domination by the Baltic countries participation in the bloc, which would look for Poland's support to pursue their interests (Studnicki 1935, 232 et seq.; 2019).

Contemporary researchers of Studnicki's thought (Gzella 1990, 67-86; 1998, 256-259; Strządała 2004, 26-32) agree that the creation of the mentioned bloc of Central and Eastern European states was undoubtedly anti-Russian. The common

theme that was to unite the interests of its various participants in the interwar period was the threat of Soviet expansion. Studnicki rightly warned against the USSR's desire to destroy the weaker countries of Central and Eastern Europe. The existence of those post-Versailles buffers, in practice, made it impossible to spread the Bolshevik revolution to Western European countries.

At the same time, the Polish-German alliance was to secure Eastern Europe by breaking up Russia and creating independent Ukraine and other state entities on the territory of the USSR. Germany's support for the implementation of those concepts was also supposed to create antagonism between Moscow and Berlin, the uprising of which was believed to secure Warsaw's interests and strengthen its international position (Studnicki 2019d, 283f.; 2019e, 288f.; 2019d, 208f.).

This article discusses comprehending the threat to Poland and other countries of Central and Eastern Europe from Russian and Soviet imperialism. The main attention is paid to understanding the essence of this geopolitical challenge within the thought of the conservative thinker and publicist Studnicki.

Apart from referring to Studnicki's texts, the basis for the research conducted in this article was also reaching for contemporary interpretations of his intellectual achievements. The growing number of publications in recent decades (also mentioned in this article) devoted to the political concepts of this outstanding thinker fills us with optimism. This also seems to demonstrate the appreciation of Studnicki's contribution in formulating the foundations of the geopolitical security of the countries of Central and Eastern Europe. Certainly, the validity of the Vilnius conservative's concept should be appreciated, especially in the era of the aggression of Putin's Russia against Ukraine. The assumption of recognizing the above-mentioned achievements for the orientation in the dynamics of the contemporary international relations could be an inspiration for presenting the issue of the centuries-old Polish-Russian rivalry for the influence in the region of Central and Eastern Europe. Russia's policy is a proof that the words of one of the most profound analysts of great politics, General Kazimierz Sosnkowski, have still been valid. He said that just like tsarism in the past, the Soviet Union is now suffering from the unsatisfied imperial ambitions again: "it is a voracious crocodile, [...] which will swallow and devour without digesting everything it can reach anyway" (Mitkiewicz 1971, 110).

2. A Centuries-Old Threat to Central and Eastern Europe from the Russian Empire

As a result of the prolonged onslaught and consistent imperial policy of conquest, Russia has managed, over the course of several centuries, to assume a strategic position in the centre of the Eurasian supercontinent. It has become a power not only in Europe, but also in Eurasia. This enabled it to compete in Asia for the scope

of influence with Great Britain, which had numerous colonies on this continent. It is worth emphasizing that, in the opinion of the famous geographer and political scientist H. J. Mackinder, having the so-called Heartland would in fact constitute the geopolitical key to ruling the space of virtually all of Eurasia (Ashworth 2011, 279ff.; Kearns 2004, 337ff.; Mackinder 1904, 421ff.; Venier 2004, 330ff.).

Participation in the partitions of Poland in the 18th century enabled Tsarist Russia (Niesiołowski 2012, 497ff.), tainted by Asian despotism by threading to the West of Europe, to gain a strategically important transport corridor through the territory of Eastern Europe. Its proximity to the territory of Austria and Germany created a balance of international forces that determined the shape of European geopolitics throughout the 19th century (Nowak 2021, 11).

In Studnicki's opinion, ruling over the lands of the pre-partitioned *Rzeczpospolita* was the key to achieving rule over the entire European continent. It made it easier to gain geopolitical control over the Balkans and, as a result, over the lands of Central and Eastern Europe. In his opinion, both Napoleon and his most important geopolitical rival, the Russian emperor Alexander I, were aware of the strategic importance of these conditions. Therefore, before 1914, Studnicki postulated that the territory of the Russian partition should be included in the Habsburg monarchy as an important step towards Poland regaining its independence. In his opinion, the above-mentioned area should go beyond the Polish ethnic area, and a reliable criterion for its separation should be the domination of the Roman Catholic religion in the given territories (Danek 2021, 32ff.). The noble *Rzeczpospolita* covered not only the territory of ethnic Poland, but also the area of today's Latvia, Lithuania, Belarus and most of Ukraine. As a result of the partitions, Napoleonic wars and decisions taken at the Congress of Vienna, the vast majority of the territorial core, which was to decide about the future of Eurasia in the 20th century, was under the rule of the Russian tsars.

Studnicki attached great importance to the geostrategic importance of the aforementioned conditions, treating them as the basic challenge on the way to regaining Poland's independence. Recognizing the essence of geopolitical concepts that were formulated by his mentor, S. Mackiewicz-Cat pointed out that:

Eighty percent of our state territory is owned by Russia. [...] The issue of Poland's independence is the issue of defeating Russia. All our uprisings were directed against Russia. The Polish state cannot be established without the territories that Russia has (1992, 69).

It is worth noting here that Studnicki, like hardly anyone before the outbreak of World War I, had hoped for Poland regaining independence in the armed conflict between the Japanese and the Russians, which took place in the Far East in 1905. For the first time since the 16th century, when Russia, by seizing the Kazan Khanate,

closed the eastern front that was dangerous to it and, through it, gained strength for expansion into the west, the Russian empire was again threatened from the east. The partitioner's difficulties (intensified by the increase in its financial needs) were to lead to a change in the balance of international forces. In this changed geopolitical situation, Studnicki predicted that it would be possible to "cut Russia in the East", which, in his opinion, opened up prospects for Poland's independence (Studnicki 1910, 569).

Despite the Bolshevik revolution and a completely different state structure or ideological foundations, the Soviet Union continued the policy of expansion of the former tsarist Russia. The Soviet empire pursued such a policy especially in those territories where it could expect the least resistance to its aggression, which posed certain threats in Eurasia. Its conquests in Asia were the basis for the expansion of this country on the European continent (Studnicki 1930, 69ff.; 1935, 155ff.).

In the 1930s, the possessiveness of the Soviet empire was to move towards the control of Tibet, Mongolia, Sin-kiang or Manchuria. Studnicki recognized the area of the Far East as the junction of world politics, where the influence of the major powers intersected (1932, 8).

The progressing threat from its eastern neighbour and the increase in its military potential were to force Poland to strengthen its own force urgently. The efforts to avert the aggression of the USSR was also to induce the authorities of the Second Republic of Poland to accept the arms of Germany. According to Studnicki, it was the only country capable of ensuring the necessary balance in the region and to stop the Soviet expansion (2019a, 107ff.).

3. Polish-Russian Rivalry for Control over the Eastern European Region

Studnicki, a columnist for the Vilnius "Słowo", attempted to strengthen his theses in geopolitical and geostrategic terms. His analyses focused in particular on the elements of the geography of Central and Eastern Europe, showing their strategic importance for the Polish-Russian rivalry. Throughout his life, he wondered how the proper foreign policy pursued by the *Rzeczpospolita* could permanently deprive its eastern neighbour of not only the status of a superpower, but also push his influence away from the European continent. At the same time, Studnicki tried to locate Poland in the permanently structured international systems, which was to bring it power and global significance. In an attempt to respond to the threat of Bolshevik aggression, the researcher noted, in particular, the importance of empire's eastern access to the Baltic ports for maintaining their status as a great power. Therefore, he proposed to bind Lithuania and Latvia with *Rzeczpospolita* and, thus, paralyse the possibility of extending the influence of the eastern empire

in the Baltic Sea basin. Poland was to become the guarantor of the security of the Baltic system, while gaining convenient access to the port facilities of its allies. This could be particularly useful in terms of obtaining supplies of weapons and ammunition in conditions of both peace and war (Studnicki 1924, 232-233).

For these reasons, Studnicki saw the need to counteract the possible creation of a federal union of Lithuania, Latvia and Estonia with Soviet Russia. Such a form of actual territorial expansion of Moscow would threaten Poland with a direct loss of the north-eastern part of the state. He accurately predicted that the aforementioned federalisation process would end with the incorporation of the Baltic States into the Soviet Union (which in fact took place in 1939-1940) (Danek 2021, 49). This is why this leading Polish Germanophile even advocated waging a preventive war by *Rzeczpospolita* in order to paralyse the Soviet plans. In practice, the Polish military offensive was to create a cordon that would cut off the Soviet Union from not only Lithuania, Latvia and Estonia, but also from the Baltic Sea itself (Studnicki 1924, 234ff.).

Analysing the policy of the eastern empire on the Asian continent, Studnicki drew attention to the total indifference of Europe to the imperial pressure from the White and then the Red Russia. The European countries did not notice that danger at all, and yet for them “the fate of Poland should have been very instructive” (Figura 2008, 77).

Meanwhile, the growing forces (also demographic) of the eastern empire meant that

it is in the interest of Europe to cut off Russia in the west and east, thus tearing off Ukraine, the Caucasus, the Crimea, the entire Finnish north, as far as Pechora in order to give it to Finland, and to move Poland's borders to gain support at least at the Berezina River (Studnicki 2019f, 292).

The main idea of Studnicki in terms of international relations, however, was the geopolitical integration of Central and Eastern Europe as an area that was really threatened by the expansion of Soviet imperialism. In this respect, he outlined a broad vision of the transformations of European integration, which would initiate the union of Austria and Germany within one state organism. This was to open up the possibility of the Central European countries establishing a broad economic and political bloc. The implementation of this vision would, in particular, ensure the durability of Polish borders, both eastern and western (Studnicki 2019b, 165).

In Studnicki's opinion, the political and economic reorganization of Central and Eastern Europe in agreement with Poland was better for the realization of the German *raison d'état* than a division of this area in agreement with Russia. At the same time, the pursuit of a common Polish-German policy was to secure the existence and independence of *Rzeczpospolita*. Only then would Poland become

a strong geopolitical player in the region which would be able to create a relationship with the Baltic States or effectively implement an alliance with Romania (Studnicki 2019c, 188-189).

The columnist for the “Słowo” also believed that Poland, as the largest country in the region, should not only act as a petitioner or vassal towards its western neighbour. In his opinion, by undertaking the implementation of the above-mentioned idea of broad international cooperation, Warsaw could and should become for Berlin a partner and valued ally. *Rzeczpospolita*, thanks to its political and cultural influence, would constitute the main entity and element that would unite the alliance of many states. It is owing to the deepening of cooperation with its western neighbour that Poland, ranked second in the aforementioned strategic alliance, would have a chance to pursue its vital geopolitical interests. Its great power status would also be strengthened thanks to the implementation of German economic investments at the Vistula River. Considering the problem of rebuilding Central Europ, the Polish geopolitician accepted the expansion of the German influence in Europe and in the world, but only peacefully. Studnicki pointed out to the Germans the benefits that could bring them the reconstruction of the Polish state and the creation of the Central European Bloc. With the greatest military, economic and population potential, our western neighbours would assume political leadership in this alliance. In addition, Germany would gain a wide market for its machines, technology, or a convenient area for exporting its own capital and making investments (Studnicki 1935, 232ff.).

The essence of the agreement with Germany was to use it as an instrument to strengthen the geopolitical position of *Rzeczpospolita*, and to prevent it from being dominated by a strong western neighbour. As a result, in the area of Eurasia, Poland would become a reliable guarantor of the independence of the Baltic States, and a desirable partner for Japan. In Studnicki’s concept, this would make it possible to undertake a civilization mission in the East and defend Europe against the threat from Moscow (Sadkiewicz 2012, 175ff.).

4. The Concept of an Anti-Russian Bloc of Central and Eastern European Countries

When creating his integration project, Studnicki took into account, above all, the community of interests, the existence of mutual connections of various kinds, and threats that connected the countries of the region of Central and Eastern Europe. The concept of Central and Eastern European unification was also close to the views of the German geopolitical doctrine, which noted the existence of a broad community of aspirations of these nations (Cenckiewicz 2000, 64; Gorowska-Puchała 1996, 37ff.; Pajewski 1959, 112ff.). However, the emphasis here was on the continental direction of Germany’s expansion through the creation of an area that

signifies political, geographical and economic unity, which was to be a necessary stage on the way to the creation of the German empire (Wolff-Powęska 1979, 43ff.).

On the other hand, owing to the expansion of German capital, the backward or peripheral members of the group of countries postulated by Studnicki would have a real chance to catch up with Western Europe, which had been leading for centuries. On the other hand, thanks to the German capital expansion, the backward or peripheral members of the Central European Bloc would have a real chance to catch up on their development backlog in relation to Western Europe, which had been leading for centuries. Studnicki assumed that economic contacts and economic ties, in practice, bind states more strongly than their political interests (Sadkiewicz 2012, 163).

According to the above-mentioned concept, after the reunification of Austria and Germany, Poland was to join the newly created alliance, followed further by the Czech Republic (created as a result of the territorial truncation of Czechoslovakia in favour of Poland, Germany and Hungary), Romania, Hungary, as well as the Baltic and Balkan states (Studnicki 1932, 183).

The economic benefits of participating in the Central European and Eastern European Bloc (especially in the event of achieving economic self-sufficiency) (Studnicki 1932, 184) were, in turn, to attract more members (e.g. Turkey). According to the columnist for the Vilnius "Słowo", this would enable this organization to conduct political and economic penetration in Asia (Studnicki 1935, 263).

After all, an alliance of 200 million people would constitute a significant (today we would say on a global scale) economic and military power. Recognizing this perspective, the visionary wrote about a creation of a geopolitical "great space" in the Central and Eastern European under a joint leadership of Germany and Poland. They were the largest countries in terms of the territory they possessed and the population inhabiting them (Studnicki 1935, 232 i n.).

The result would then be a land power that would be difficult to defeat from the sea, and which would be able to compete with great maritime powers for world domination. It would be capable of opposing Soviet aggression, on the one hand, and American domination, on the other hand. Over time, the Central and Eastern European Bloc was to become the basis for the unification of the entire continent and the emergence of a world power in the form of Pan-Europe (Gzella 1990, 67ff.).

The implementation of this concept would ensure that Germany would gain "the world hegemony it rightly deserves". The achievement of European supremacy by this state (so visible in our times) would provide Poland with a "first-class position in the world" (Studnicki 1932, 184).

In the name of these assumptions, one of the most consistent supporters of the Polish-German agreement was in favour of waging a preventive war with Soviet Russia by the aforementioned coalition. It was supposed to destroy this mighty colossus due to the cooperation of the alliance of anti-Soviet states with Japan.

As a result, a number of territories previously conquered by the tsars would be severed from the eastern empire. Studnicki primarily meant Ukraine, Turkestan, Crimea, and the Caucasus, which is rich in resources. In addition, the victorious course of the preventive war was to lead to the Japanese taking over the lands of the Far East as far as Lake Baikal. The Polish geopolitical visionary also drew the prospect of shifting the borders of both Poland and Finland to the east. The state created by the Bolsheviks was consistently regarded by Studnicki as the main threat to the foundations of the European civilization (Studnicki 1935, 213ff.).

Therefore, the territories located east of the Dvina River and to the mouth of the Pripyat River, which had belonged to *Rzeczpospolita* before the partitions, were to be in its possession again (Studnicki 1935, 180ff.).

In such an imagined arrangement, Poland would be of great importance for Germany as a partner, as the former would be able to defend its neutrality towards the latter and at the same time would not be virtually able to really threaten its stronger neighbour.

Poland, allied with Germany against Russia for its halving through the reception and emancipation of Ukraine and by cutting off the Caucasus with its kerosene and manganese iron, is of greater importance to Germany than all other Central and Eastern European states (Studnicki 2018, 180f.).

Studnicki saw the need to separate Ukraine from Russia and create an independent Ukrainian state. However, organizing and maintaining a separate statehood of Ukraine would be a difficult challenge as, over the course of many centuries, certain ties had developed between Ukraine and Russia. In addition, the Soviet policy brutally destroyed the civilization and cultural distinctiveness in the subordinate areas. As a result, it was always possible to combine the two organisms according to the Pan-Slavism concept due to the common Eurasian elements. The researcher was also aware that this threatened a geopolitical breakdown of Central and Eastern Europe in order to strengthen the forces of the eastern empire significantly. He was also aware of the power of the Soviet propaganda. For their own purposes, the Bolsheviks were able to skilfully fuel the national conflicts existing in this area (especially between Poles and Ukrainians) (Studnicki 2019d, 282ff.).

The separation of Ukraine from Russia was, therefore, to be a key element of the programme to break up the Russian colossus. According to Studnicki, it was only possible as a result of a concerted Polish-German cooperation, so the Ukrainian issue should be a factor of an additional rapprochement between the two countries in this respect. By cooperating on these issues with Germany, Poland was able to secure their transit to Ukraine, without the need to create a German-Ukrainian border (Studnicki 2019d, 284).

A consequence of such a process was to create permanent rifts between Russia and Germany, the maintenance of which was so important for the security of Poland and for maintaining the inviolability of its territory. Thus, the German intention to create Ukraine detached from the eastern empire not only carried any danger to Polish interests, but, on the contrary, served to secure Germany (Studnicki 2019e, 289). Moreover, the existence of independent Poland and Ukraine was to lead to a further separation of Russia's borders from the German territory. The foundations of the Franco-Russian alliance would thus be destroyed (Studnicki 2019f, 294).

The aforementioned participation of Japan in the alliance planned by Studnicki was supposed to result from that country's vital interest in preventing the Soviet expansion and expanding its influence in East Asia. The Japanese were to be interested in the inviolability and in not weakening Poland in order to build a counterbalance to Soviet Russia and, thus, distract it from its involvement in the Far East (Studnicki 2018, 198). Studnicki hoped that the Soviet-Japanese rivalry for influence in Asia would end in a war, and the final defeat of the Bolshevik regime (Gzella 2011, 128).

5. Conclusion

This article presents the views of a well-known Polish geopolitician Władysław Studnicki on the Polish-Russian and Soviet rivalry over the core of Eurasia. In his opinion, the course of these processes in the future was primarily to ensure the security of Poland and define its international position on a global scale.

As a result of many years of his reflections, Studnicki managed to present an extremely suggestive and coherent vision of using the importance of capturing the territory of Eurasia to build a multinational power that could dominate the world. This was to be possible thanks to the creation of an extremely broad coalition of anti-Soviet states (including Turkey and Japan) in the Eurasian space. The overriding goal of his ambitious project was, above all, to destroy the Eastern empire and completely eliminate its influence from Central and Eastern Europe.

Consequently, *Rzeczpospolita* was then to replace the eastern empire as the political organizer of this area. The vision of Poland becoming a great power and reaching a dominant position not only in the eastern part of the continent, but also on a global scale, was to be possible thanks to a close alliance with Germany. According to Studnicki, the secondary nations rise to power by being a satellite of the prime nations. The aforementioned assumption was to form the basis for the construction of the anti-Soviet Central European and Eastern Bloc, and ultimately for a victorious game against the Bolshevik empire that threatened the world peace.

In the era of today's military, economic and integration challenges, it is probably worth paying attention to the projects proposed by the discussed author,

who saw the need for Poland to create a great geopolitical unit together with Germany. Studnicki argued that the economies of both countries were balancing in terms of their structure and complemented each other. In his opinion, that forced Warsaw and Berlin to undertake the integration process and to institutionalize their cooperation. The timelessness of those judgments underlines the significant “anchoring” of the contemporary Polish economy in the process of globalization, largely due to its economic cooperation with Germany. Studnicki’s comments on the threat posed by the Russian imperialism and the risk of its expansion in the Eurasian area seem to be equally valid at the time of the present invasion of Putin’s Russia of the neighbouring Ukraine.

References

- ASWORTH, L. (2011), Realism and the spirit of 1919: Halford Mackinder, geopolitics and the reality of the League of Nations, [in:] *European Journal of International Relations* 17 (2), 279-301.
- CENCKIEWICZ, S. (2000), Geopolityka polska (o poglądach geopolitycznych Eugeniusza Romera, Władysława Studnickiego, Henryka Bagińskiego i Jerzego Niezbrzyckiego), [in:] *Arcana. Kultura, historia, polityka* 32 (2), 53-82.
- DANEK, A. (2021), Sny o potęgę: koncepcje i wątki imperialne w polskiej myśli politycznej pierwszej połowy XX wieku. Kraków.
- FIGURA, M. (2008), Rosja w myśli politycznej Władysława Studnickiego. Poznań.
- GOROWSKA-PUCHAŁA, I. (1996), *Mitteleuropa*. Rdzeń Starego Kontynentu. Toruń.
- GRYGAJTIS, K. (2002), Państwa bałtyckie w publicystyce Władysława Studnickiego, [in:] *Sprawy Polityczne* 7, 57-62.
- GZELLA, J. (1990), Koncepcja bloku państw środkowoeuropejskich w myśli politycznej Władysława Studnickiego, [in:] *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Nauki Polityczne* 213 (19), 67-85.
- GZELLA, J. (1998), Zaborcy i sąsiedzi Polski w myśli społeczno-politycznej Władysława Studnickiego (do 1939 roku). Toruń.
- GZELLA, J. (2011), Między Sowietami a Niemcami: koncepcje polskiej polityki zagranicznej konserwatystów wileńskich zgrupowanych wokół “Słowa” (1922-1939). Toruń.
- KEARNS, G. (2004), The political pivot of geography, [in:] *The Geographical Journal* 170 (4), 337-346.
- MACKIEWICZ-CAT, S. (1992), *Historia Polski od 11 listopada 1918 do 17 września 1939*. London.
- MACKINDER, H.J. (1904), The geographical pivot of history, [in:] *The Geographical Journal* 23 (4), 421-437.
- MITKIEWICZ, L. (1971), *W najwyższym sztabie zachodnich aliantów*. London.
- NIESIOBĘDZKI, R. (2012), Rosja w pogoni za Europą, [in:] *Przegląd Wschodnioeuropejski* 3, 497-523.
- NOWAK, A. (2021), Polska i trzy Rosje: polityka wschodnia Piłsudskiego i sowiecka próba podboju Europy w 1920 roku. Kraków.
- PAJEWSKI, J. (1959), “Mitteleuropa”. Studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej. Poznań.
- SADKIEWICZ, J. (2012), „Ci, którzy przekonać nie umieją”: idea porozumienia polsko-niemieckiego w publicystyce Władysława Studnickiego i wileńskiego „Słowa” (do 1939 roku). Kraków.
- STRZAŁAŁA, G. (2004), Projekt budowy bloku państw Europy Środkowo-Wschodniej w myśli Władysława Studnickiego, [in:] *Wrocławskie Studia Politologiczne* 4, 26-32.
- STUDNICKI, W. (1924), *Zarys państw bałtyckich*. Warszawa.
- STUDNICKI, W. (1930), *Daleki Wschód w polityce światowej*. Warszawa.

- STUDNICKI, W. (1932), *Rosja Sowiecka w polityce światowej*. Warszawa.
- STUDNICKI, W. (1935), *System polityczny Europy a Polska*. Warszawa.
- STUDNICKI, W. (2018), *Wobec nadchodzącej drugiej wojny światowej*. Kraków.
- STUDNICKI, W. (2019), [in:] Sadkiewicz, J. (red.), *Władysław Studnicki. O przymierze z Niemcami. Wybór pism 1923-1939*, Kraków.
- STUDNICKI, W. (2019a), *Rosja Sowiecka a rozbrojenia*, "Słowo" from 31 XII 1931, [in:] Sadkiewicz, J. (red.), *Władysław Studnicki. O przymierze z Niemcami. Wybór pism 1923-1939*. Kraków, 107-111.
- STUDNICKI, W. (2019b), *Dwa systemy polityczne Europy*, "Słowo" from 27 I 1935, [in:] Sadkiewicz, J. (red.), *Władysław Studnicki. O przymierze z Niemcami. Wybór pism 1923-1939*. Kraków, 163-167.
- STUDNICKI, W. (2019c), *Z dyskusji o zasadniczej linii nowej polityki zewnętrznej*, "Słowo" from 17 VII 1937, [in:] Sadkiewicz, J. (red.), *Władysław Studnicki. O przymierze z Niemcami. Wybór pism 1923-1939*. Kraków, 187-190.
- STUDNICKI, W. (2019d), *Tworzenie Ukrainy z Polską lub przeciwko Polsce*, "Słowo" from 6 I 1939, [in:] Sadkiewicz, J. (red.), *Władysław Studnicki. O przymierze z Niemcami. Wybór pism 1923-1939*. Kraków, 281-285.
- STUDNICKI, W. (2019e), *Spór o koncepcję ukraińską*, "Słowo" from 13 I 1939, [in:] Sadkiewicz, J. (red.), *Władysław Studnicki. O przymierze z Niemcami. Wybór pism 1923-1939*. Kraków, 287-289.
- STUDNICKI, W. (2019f), *Z nami lub przeciw nam*, "Słowo" from 27 I 1939, [in:] Sadkiewicz, J. (red.), *Władysław Studnicki. O przymierze z Niemcami. Wybór pism 1923-1939*. Kraków, 291-295.
- STUDNICKI, W. (2019g), *Adolf Bocheński: Między Niemcami a Rosją*, "Słowo" from 27 X 1937, [in:] Sadkiewicz, J. (red.), *Władysław Studnicki. O przymierze z Niemcami. Wybór pism 1923-1939*. Kraków, 203-212.
- STUDNICKI, W. (2000), *Pisma wybrane. T. I: Z przeżyć i walk*. Gzella, J. (red.). Toruń.
- STUDNICKI, W. (2001a), *Pisma wybrane. T. II: Polityka międzynarodowa Polski w okresie międzywojennym*. Gzella, J. (red.). Toruń.
- STUDNICKI, W. (2001b), *Pisma wybrane. T. III: Ludzie, idee i czyny*. Gzella, J. (red.). Toruń.
- STUDNICKI, W. (2002), *Pisma wybrane. T. IV: Tragiczne manowce: próby przeciwdziałania katastrofom narodowym 1939-1945*. Gzella, J. (red.). Toruń.
- WOLFF-POWĘSKA, A. (1979), *Doktryna geopolityki w Niemczech*. Poznań.
- VENIER, P. (2004), *The geographical pivot of history and early twentieth century geopolitical culture*, [in:] *The Geographical Journal* 170 (4), 330-336.

DOI: 10.31648/pw.11447

ROMAN JURKOWSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3424-0307>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

MELCHIOR WAŃKOWICZ I EDWARD WOYNIŁŁOWICZ O ROLI I ZNACZENIU POLSKIEGO ZIEMIAŃSTWA NA ZIEMIACH BIAŁORUSKICH. POLEMICZNY DWUGŁOS Z 1922 ROKU

**Melchior Wańkowicz and Edward Woyniłłowicz on the role
and importance of the Polish landed gentry in Belarusian lands.
A polemical double-voice from 1922**

ABSTRACT: The article addresses the issue of different assessment of the role of the Polish landed gentry from the Belarusian lands in the 19th century. It presents a press polemic between representatives of two landowner families from the Minsk Governorate: the young, aspiring writer Melchior Wańkowicz and the distinguished, older landowner activist Edward Woyniłłowicz. The latter was for over half a century the president of the Minsk Agricultural Society, the most important organization gathering Polish landowners during the years of repression after the fall of the January Uprising. Edward Woyniłłowicz used the polemic with Wańkowicz to broadly evaluate and thoroughly criticize the entire eastern policy of Poland. In his opinion, the Polish state won the war against the Bolsheviks in 1920 but lost the peace with them concluded in Riga in March 1921.

KEYWORDS: Melchior Wańkowicz, Edward Woyniłłowicz, Polish landed gentry from Belarusian lands, press polemic

I

W dwóch numerach wydawanej w 1922 r. w Wilnie „Gazety Wileńskiej” ukazał się dwuczęściowy krytyczny artykuł Melchiora Wańkowicza, późniejszego znanego pisarza i wydawcy, zatytułowany *O naszym ziemiaństwie kresowym* (Wańkowicz 1922a; 1922b). Całkiem przypadkowo trafiły one do rąk Edwarda Woyniłłowicza, najwybitniejszego polskiego ziemianina z Mińszczyzny, wieloletniego prezesa Mińskiego Towarzystwa Rolniczego [dalej: MTR], którego rodzinne majątki

w powiecie słuckim traktat ryski pozostawił poza granicami Polski¹. Krytykujące polskie ziemiaństwo z ziem białoruskich teksty pióra Wańkowicza oburzyły Woyniłłowicza do tego stopnia, że postanowił zareagować w podobny sposób, czyli poprzez napisanie artykułu prostującego, jego zdaniem, niesprawiedliwe opinie. Tak wspominał o tym zamiarze w liście do Aleksandra Lednickiego² z 13 maja 1922 r.:

Wyznaję, że chociaż do pióra nieskory, tak byłem zgorszony rzucaniem kamieniem na ludzi wykolejonych, bezdomnych, a tak dla ojczyzny zasłużonych, iż napisałem parę cwiartek sprostowania, które dzisiaj przesyłam do Wilna na ręce Al[eksandra] Meysztowicza³, z prośbą, aby jeśli uważa to na dobre i za możliwe, w atmosferze wileńskiej, której obecnie nie znam zupełnie – wydrukował to w Wilnie. Odpis zaś pozwałam sobie załączyć Sz[anownemu] Prezesowi w tymże samym celu. A w każdym razie rad będę usłyszeć Jego zdanie, gdy 25 [maja 1922 r.] będę miał przyjemność powitać w Warszawie... (Umysł miał jasny 2021, 181, dok. nr 66).

Jeszcze szerzej pisał o tym w swoich wspomnieniach. Pod datą 6 maja 1922 r. informował o decyzji wystąpienia z krytyką, podając jednocześnie niektóre z zarzutów czynionych przez Wańkowicza polskiemu ziemiaństwu kresowemu:

Wszędzie ludzie zdają się tracić miarę i wagę, i pojęcie słuszności. Niedaleko szukając p. Melchior Wańkowicz, czynny współpracownik „Straży Kresowej” w 93 nr „Gazety Wileńskiej” z dnia 26 kwiet[nia] 1922 r., pisze: „że ziemiaństwo kresowe było uprzywilejowane w państwie rosyjskim w swoich interesach stanowych i gospodarczych... i że utrzymanie ziemi ziemiaństwo kresowe przed sobą nie

¹ Edward Woyniłłowicz (1847-1928) – ziemianin z powiatu słuckiego w guberni mińskiej (majątek Sawicze i Puzów). Wieloletni wiceprezes (1888-1906) i prezes (1906-1921) MTR, rzeczywisty twórca jego siły i roli społeczno-gospodarczej. Założyciel wielu instytucji finansowych i organizacji rolniczych Poseł do Rady Państwa z guberni mińskiej (1906-1909), prezes Stronnictwa Krajowego Litwy i Białej Rusi (1907).

² Aleksander Lednicki (1866-1934) – pochodził z rodziny ziemiańskiej z guberni mińskiej. Wybitny adwokat moskiewski, obrońca w procesach politycznych. Polski działacz społeczny w Moskwie, poseł do I Dumy z guberni mińskiej. Działacz Towarzystwa Kultury Polskiej (1906). W okresie I wojny światowej stał na czele Polskiego Komitetu Pomocy Ofiarom Wojny. Prezes Polskiej Komisji Likwidacyjnej dla spraw Królestwa Polskiego powołanej w 1917 r. przez rosyjski Rząd Tymczasowy. W niepodległej Polsce od 1929 r. był m.in. członkiem Trybunału Stanu i zajmował się szeroką działalnością gospodarczą.

³ Aleksander Meysztowicz (1864-1943) – ziemianin z powiatu poniewieskiego w guberni kowieńskiej (majątek Pojoście). Pierwszy wiceprezes Kowieńskiego Towarzystwa Rolniczego (1900-1903), który znacząco przyczynił się do jego rozwoju. Wieloletni prezes Wileńskiego Banku Ziemskiego. Wybitny polityk konserwatywny. W latach 1909-1917 kilkakrotnie wybierany do Rady Państwa jako poseł kowieński. W latach 1921-1922 był prezesem Komisji Rządzącej Litwy Środkowej (po tzw. buncie gen. Lucjana Żeligowskiego). W latach 1926-1928 minister sprawiedliwości w II Rzeczypospolitej.

postawiło”???⁴. I to pisze człowiek z kresów pochodzący, niepomny, że ziemiaństwo kresowe było nie tylko pozbawione wszelkich praw, przysługujących ziemiaństwu Rosji Centralnej, ale dźwigało odium wszelkich praw wyjątkowych, ukazami 10 grud[nia] 1865-go roku zapoczątkowanych. Gdyby to pisał koroniarz, warunków kresowych nieświadomy, nie miałbym tego za złe, ale że to pisze ziemianin znad Berezyny, to mnie tak podrażniło, iż opracowałam motywowany protest i posłałam jeden egzemplarz do Wilna na ręce JWP. [Jaśnie Wielmożnego Pana] Al[eksandra] Meysztowicza, a drugi JWP. [Jaśnie Wielmożnemu Panu] Al[eksandrowi] Lednickiemu do Warszawy, aby do druku podali (BN, OR, sygn. IV 6486, k. 386).

Obaj wymienieni politycy spełnili prośbę Edwarda Woyniłłowicza. Pierwszy artykuł zatytułowany *W obronie ziemiaństwa kresowego*, zamieścił na początku czerwca 1922 r. finansowany przez Aleksandra Lednickiego warszawski „Tydzień Polski” (Woyniłłowicz 1922b, 5-9). Ale niestety redakcja dokonała niezgodnionych z autorem skrótów w dostarczonym oryginale, które na szczęście nie wypaczyły głównych myśli autora. Natomiast pełną wersję obszernego tekstu Woyniłłowicza zamieściło, dopiero we wrześniu 1922 r., w dwóch częściach wileńskie „Słowo” pt. *Głos ziemianina* (Woyniłłowicz 1922c; 1922d)⁵. Woyniłłowicz nie protestował oficjalnie przeciw skrótom w „Tygodniu Polskim”, choć we wspomnieniach zanotował pod datą 23 czerwca 1922 r.: „I jeden, i drugi⁶ artykuł wydrukowany został z pewnymi skróceniami, opuszczając ustępy mniej strawne dla sumienia czytelników z Kongresówki” (BN, OR, sygn. IV 6486, k. 398)⁷.

⁴ Te trzy znaki zapytania postawione przez Woyniłłowicza w tekście wspomnień świadczą o jego ogromnym zdumieniu po pierwszym odczytaniu tego artykułu. Z tym zarzutem jednak nie polemizował w swojej odpowiedzi, co mogłoby się wydawać zaskakujące, przecież utrzymanie ziemi było najważniejszym orężem obronnym polskich ziemian po powstaniu styczniowym i to właśnie temu zadaniu poświęcił Woyniłłowicz niemal całą swoją działalność w MTR. Wytłumaczenie jest proste. Zapis ze wspomnień jest oddaniem wrażenia chwili, zapewne po pierwszym przeczytaniu tekstu Wańkowicza. Przeczytaniu niedokładnym, dodam także – tekstu nienapisanego dobrą polszczyzną. Inkryminowane zdanie brzmiało następująco: „Jako zaś ekwiwalent tej nadwyżki – jedynie cel narodowy bierny, aczkolwiek ważny i wymagający dyscypliny moralnej – utrzymanie ziemi, celu czynnego, narodowego, ziemiaństwo kresowe przed sobą nie postawiło”. Przed napisaniem swojego artykułu zapewne Woyniłłowicz przeczytał jeszcze raz to, z czym chciał polemizować, i wtedy stało się jasne, że Wańkowicz takiego zarzutu nie postawił.

⁵ Artykuł ten przedrukowano jako Aneks nr VIII w Woyniłłowicz (1931, 343-348), a także wraz z aparatem naukowym w zbiorze *Umysł miał jasny* (2021, 238-244, dok. 102).

⁶ Tym drugim artykułem był tekst zatytułowany *Ziemiaństwo miński* w „Dzienniku Poznańskim” (Woyniłłowicz 1922a). Jest to znacznie skrócony przez redakcję (bez wiedzy i zgody autora) tekst tzw. testamentu MTR z 29 IV 1921 r., którego pełną wersję zamieszczono jako *Przypisek wydawcy* w zakończeniu (Woyniłłowicz 1931, 328-332). Ten sam tekst *Umysł miał jasny* (2021, 406-411, dok. nr 125).

⁷ Tutaj Woyniłłowicz nieco uogólnił i rozszerzył swoją opinię, pisząc o „jednym i drugim artykule”, ale wydrukowanych przecież w czasopiśmiech wydawanych w Warszawie i Poznaniu. Zapewne mówiąc o „czytelnikach z Kongresówki”, miał na myśli „Tydzień Polski”, gdyż „Dziennik Poznański” nie był przeznaczony dla czytelników z byłego Królestwa Polskiego.

Traktat ryski przesądził o ostatecznym kształcie granicy polsko-sowieckiej, na jego mocy państwo polskie nawet oddało bolszewikom tereny zajęte wcześniej przez wojsko polskie. Na zachodzie zaś wojsko polskie zajmowało przyznane Polsce obszary na Górnym Śląsku. Nieco ponad dwa tygodnie po publikacji artykułu Woyniłłowicza w „Tygodniu Polskim” 20 VI 1922 r. uroczystie przyłączono do Rzeczypospolitej wywalczone w III powstaniu śląskim ziemie Górnego Śląska. Po tym wydarzeniu Woyniłłowicz, zawsze myślący o ukochanej Mińszczyźnie, której 2/3 pozostawiono bolszewikom, z radością odnotował fakt przyłączenia Śląska i jednocześnie z goryczą napisał:

Wielkie chwile Śląsk Górny przeżywa. Wojsko Polskie pod wodzą gen. [Stanisława] Szeptyckiego wchodzi w posiadanie dzielnicy piastowskiej przez 700 lat od pnia macierzystego oderwanej⁸. Niech tylko [Stanisław] Szeptycki lepiej ją broni niż dawnych granic jagiellońskich na Dnieprze i Dźwinie, gdyśmy z Mińszczyzny uchodzić musieli. Szczęśliwy Śląsk, kto te chwile przeżywał, nigdy ich nie zapomni (BN, OR, sygn. IV 6486, k. 398).

Szczególnie rzuciły mu się w oczy fragmenty przemówienia wojewody Józefa Rymera i Wojciecha Korfantego mówiące

o Śląsku jako o o s t a t n i m [podkreślenie w oryginale rękopisu – R. J.] dziecku objętym przez Macierz. Jako o o s t a t n i e j [podkreślenie w oryginale rękopisu – R. J.] pali zabijanej na rubieżach polskich, bo i na Śląsku, jak i wszędzie w całej Polsce, o kresach wschodnich zapomniano (BN, OR, sygn. IV 6486, k. 398).

W swoich wspomnieniach te rozciągnięte w czasie wydarzenia: 23 V (druk w „Dzienniku Poznańskim”), 3 VI (druk w „Tygodniu Polskim”) i uroczystości w Katowicach (20 VI 1922 r.) połączył w jeden „dziwny zbieg okoliczności”, zwracając czytelnikowi uwagę na to, że „replika na niepoczciwy artykuł Melchiora Wańkowicza ze «Straży Kresowej»” i wydrukowany w Poznaniu „pod silną bodaj materialną presją zacnego hr. Władysława Zamoyskiego z Kórnik” „testament” MTR – w niczym nie zmieniły obojętności polskiej opinii publicznej na los Polaków z ziem białoruskich oddanych w Rydze bolszewikom.

⁸ Uroczystość powitania Wojska Polskiego na rynku w Katowicach odbyła się 20 VI 1922 r.

II

Co zatem w artykułach Wańkowicza tak głęboko dotknęło Woyniłłowicza, że wystąpił z otwartą i bezkompromisową krytyką zarówno kwestii w nich podnoszonych, jak i samego autora. Odnosząc się do treści artykułu Wańkowicza, należy stwierdzić:

Po pierwsze, jego ogólny antyziemiański kontekst z wyraźnie widoczną tezą wyjściową, jaką była krytyka braku zaangażowania polskich ziemian kresowych w proces odbudowywania państwa polskiego. Wańkowicz pisał: „Tylko dla mas ziemiaństwa kresowego Polska i polskość pozostały mitem, paragrafem z kodeksu honorowego szlachcica kresowca – nimbem przeszłości i patentem na bierną wyższość – jak klejnot herbowy” (Wańkowicz 1922a).

Po drugie, bardzo poważny był zarzut dotyczący braku myślenia o przyszłej Polsce jako o państwie narodowym, co wynikało, jego zdaniem, z postępującego procesu wynarodowienia ziemian kresowych:

Należy bez żadnych omówień i bez żadnych restrykcji powiedzieć sobie wprost, że jeśli ziemiaństwo kresowe zarzuca reszcie narodu, lub jego poważnym klasom, brak perspektywy historycznej, to w samym ziemiaństwie kresowym mamy zupełny brak perspektywy narodowej, objęcia Polski współczesnej, mamy poważnie posunięty proces wynarodowienia (Wańkowicz 1922a).

Po trzecie, tym, co wywołało największe wzburzenie Woyniłłowicza, było stwierdzenie, że polskie ziemiaństwo kresowe było uprzywilejowane w państwie rosyjskim: „...jakim bowiem życiem żyło ziemiaństwo kresowe przed wojną. Dobrze sytuowane materialnie, uprzywilejowane w państwie rosyjskim w swoich interesach stanowych i gospodarczych miało dużą nadwyżkę intelektualną i materialną do wykspensowania” (Wańkowicz 1922a).

Po czwarte, Wańkowicz wytykał Polakom – ziemianom, że

nawet najlepsi powtarzali z niezachwianym przekonaniem, że polskość na kresach to wyłącznie ziemiaństwo, nie umiając przyłożyć ręki do spowodowania tego renesansu polskości wśród mas ludowych, który buchnął, gdy do niego przyszły czynniki demokratyczne z Polski, a do którego te masy o wiele przed wojną były predestynowane w swoich katolickich ośrodkach, w stopniu silniejszym niż na Śląsku (Wańkowicz 1922a).

Po piąte, potępił ziemian kresowych, ponieważ „najświatlejsi, najlepsi ludzie spośród tego ziemiaństwa, nie domyślali się, że można synów kształcić w Warszawie, nawet po 1905 r. gdy dano szkoły polskie” (Wańkowicz 1922a). Zapewne nie myślał o sobie, bo wtedy by tak nie napisał. W 1903 r. został uczniem gimnazjum Pawła Chrzanowskiego w Warszawie, natomiast w 1911 r. rozpoczął studia nie

w Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim, a w galicyjskim Uniwersytecie Jagiellońskim i krakowskiej Szkole Nauk Politycznych!

Artykuł Woyniłłowicza był bardzo emocjonalny i gorzki w swojej wymowie. Ale innym być nie mógł. Polemika z Wańkowiczem stała się bowiem pretekstem do jednoznacznej i głębokiej krytyki całej polityki wschodniej państwa polskiego szczególnie w odniesieniu do kwestii odzyskania granic historycznych dawnej Rzeczypospolitej i w konsekwencji do pokazania losu polskich ziemian kresowych i licznych skupisk katolickiej szlachty zaściankowej, pozostawionych za granicą ryską. Była też surową, przejmującą swoim tragizmem, oceną stosunku społeczeństwa polskiego do powojennych losów wschodniego dziedzictwa Jagiellonów i unii lubelskiej.

Spójrzmy zatem, co pisał o polityce wschodniej odrodzonej Polski w rok po zawarciu traktatu ryskiego ten wybitny działacz ziemiański, który całe dorosłe życie (urodził się w 1847 r.) poświęcił ofiarnej pracy na rzecz tegoż polskiego ziemiaństwa gnębionego prawami wyjątkowymi przez rządy carskie.

Przede wszystkim nie zwalczał metodycznie niesprawiedliwych opinii młodego Wańkowicza. Na niektóre, jak np. o procesie wynarodowienia polskiego ziemiaństwa kresowego, w ogóle nie odpowiedział, zapewne uznając je za zarzut kompletnie chybiony. Prostując, w sposób ogólny, jego kłamliwe opinie i tendencyjne zarzuty, z wielką goryczą i żalem pisał przede wszystkim o państwie polskim, które tak niewdzięcznie potraktowało polskich ziemian ze wschodniej części ziem białoruskich, mimo że ofiarnie walczyli w jego obronie:

i nie można było znaleźć na kresach we dworze ziemiańskim choćby jednego syna zdatnego do noszenia broni, który by w domu pozostał. Dla przykładu wymienię chociażby powiat słucki, jako mi lepiej znany. Poszło do wojska 3 Radziwiłłów, 3 Woyniłłowiczów, 2 Okołówów, 2 Zaleskich, 2 Domańskich, 2 Helmersenów, 2 Czarnockich, 2 Jodków, 2 Krupskich itd., [...] młodzież kresowa wiedziała już o dekrete sejmowym z dnia 20 VII [1920 r.]⁹ i jednak w szeregach, aż poza dzień 18 marca¹⁰, pozostała (Woyniłłowicz 1922d).

Co więcej, na zarzut Wańkowicza mówiący, że w dobie powstawania Polski ziemianie kresowi byli bierni i do wojska się nie garnęli, po wymienieniu, ilu to młodych ziemian właśnie poszło do Wojska Polskiego, może zbyt delikatnie przypominał młodemu Wańkowiczowi, że pisze też nieprawdę o sobie i swojej rodzinie: „...niech każda dzielnica podobną listą się poszczyci, zresztą nie potrzebuje o tym

⁹ Woyniłłowicz pomylił datę dzienną, gdyż Ustawa o wykonaniu reformy rolnej została uchwalona przez Sejm 15 VII 1920 r.

¹⁰ W dniu 18 III 1921 r. podpisano w Rydze traktat pokojowy z Rosją i Ukrainą sowiecką.

wspominać szanownemu autorowi, albowiem sam z bratem swoim niepoślednie zadanie przy objęciu Mińska wypełnił” (Woyniłłowicz 1922d)¹¹.

Pisał dalej, odnosząc się do zarzutu dotyczącego walki w obronie swoich majątków zamiast myślenia o przyszłej Polsce, co wytykał młodzieży ziemiańskiej Wańkowicz:

Może kto zechce zmniejszyć zasługi młodzieży kresowej, zwracając uwagę, że idąc na obronę ojczyzny, miała na widoku i obronę ojcowizny [...]. Ale to przecież zasługi nie zmniejsza, ale owszem stanowisko ziemiaństwa kresowego podnosi, albowiem skoro interesy żywotne pewnej klasy społecznej są identyczne z interesami państwa, państwowotwórczość tej klasy tylko się uwydatnia (Woyniłłowicz 1922d).

Szczegółowo omówił to, co najbardziej uderzyło go w artykule Wańkowicza, owo „uprzywilejowanie ziemiaństwa w interesach stanowych i gospodarczych”. Pytał, czy likwidacja samorządu szlacheckiego, prześladowania katolików za to, że byli katolikami, dziesiątki lat płacenia kontrybucji, kasata wszystkich zakonów i zabieranie kościołów, zakaz obrotu ziemią wśród Polaków i katolików (ukaz z 10 XII 1865 r. i jego dalsze rozwinięcia) – to były przywileje, jakimi jakoby cieszyło się polskie ziemiaństwo w państwie Romanowów? Były to represje, których część dotknęła wyłącznie Polaków i katolików na Ziemiach Zabrzanych: „Po wypadkach 1863 roku spadły na kresy prawa wyjątkowe, o których w Kongresówce rzadko kto nawet miał pojęcie” (Woyniłłowicz 1922d).

Inteligentnie odpowiedział na zarzut utożsamiania polskości kresów wyłącznie z polskim ziemiaństwem: „Zawsze byłem głęboko przeświadczony, iż główną ostoją polszczyzny na kresach były dwory ziemiańskie. Nie musiało to przekonanie być tak dalece błędne, skoro je podzielali mężowie stanu rosyjscy prześcigający się w swoim czasie w pomysłach zniszczenia tych nieprawomyślnych placówek” (Woyniłłowicz 1922d).

I zaraz, w następnym zdaniu, zwracał się do rządzących Polską: „...zachowanie tych placówek może dzisiaj stało się dla spraw państwowości polskiej także obojętne, skoro zwycięska Polska wyrzekła się tak chętnie jej w Rydze udzielanych granic historycznych” (Woyniłłowicz 1922d).

Traktując prasę jako przedstawicielkę i wyrazicielkę nastrojów społeczeństwa polskiego, mówił, iż jeśli nigdy wcześniej nie cechowała się ona odpowiedzialną znajomością realiów kresowych, to obecnie „jeśli prawie zupełnie o nich nie

¹¹ Woyniłłowicz nawiązuje tutaj do wydarzeń w Mińsku 19 II 1919 r. Wtedy to 15 słabo uzbrojonych cywilów pod wodzą ochotników – braci Witolda i Melchiora Wańkowiczów – zajęło arsenał przy ul. Moskiewskiej i odebrało z rąk bolszewickich ponad 50 tys. karabinów z amunicją. Pozwoliło to na uzbrojenie polskich oddziałów ochotniczych i wyparcie bolszewików z Mińska. Szczegóły zob. Bagiński (1921, 235-236).

wspomina, to nie dla braku informacji, ale dlatego że zwykle niechętnie wspomina się o tych, którym krzywda się stała” (Woyniłłowicz 1922d).

I jako smutny przykład potwierdzający te słowa podawał bezskuteczne starania, swoje własne (jako prezesa) i zarządu MTR, w kilku redakcjach znanych polskich gazet, gdy chciano opublikować ostatni (nazwany „testamentowym”) protokół z posiedzenia zarządu MTR z 29 IV 1921 r.: „...żadne pismo warszawskie, poznańskie, krakowskie ani lwowskie protokołu tego umieścić na swych szpaltach się nie zgodziło, pomimo bardzo poważnych nalegań i pomimo że sprawa się tyczyła instytucji, która tak znaczącą rolę odegrała w życiu społecznym i narodowym Kresów Wschodnich” (Woyniłłowicz 1922d).

Uzupełniając te słowa Woyniłłowicza, należy dodać, że prośbę o druk wysyłano przecież nie do gazet związanych z partiami socjalistycznymi lub ludowymi, a do szacownych czasopism konserwatywnych, jak np. krakowski „Czas”¹², ale i jego redakcja zbyła milczeniem prośby ziemian mińskich¹³. Stosunek prasy polskiej i przeważającej części społeczeństwa polskiego do losów ludności kresowej pozostawionej za kordonem ryskim Woyniłłowicz skwitował jednym, ale jakże trafnym zdaniem: „Pisma nie lubią niemiłą prawdą drażnić sumienia czytelników” (Woyniłłowicz 1922d).

Cały artykuł pióra Woyniłłowicza był „niemiłą prawdą” powiedzianą wprost do rządzących Polską przez człowieka, który nigdy nie kłamał, zawsze odpowiadał za swoje słowa i czyny, którego los był już wówczas i pozostaje do dzisiaj tragicznym przykładem nieudolności sejmowej dyplomacji w Rydze. Jej bowiem skutkiem było pozostawienie za granicami setki tysięcy własnych rodaków. Dyplomacja ta nawet nie była w stanie zadbać o elementarne prawa dla tych pozostawionych za kordonem. Bo jakże prawdziwe i jednocześnie straszne były słowa Woyniłłowicza wypowiedziane pod koniec drugiej części artykułu, gdy pisał:

po tym traktacie większa część kresowego ziemiaństwa znalazła się bez ziemi, którą tak broniła, bez dachu nad głową – w warunkach bodaj gorszych niż po sejmie grodzieńskim, bo chociaż granice 2 rozbioru od granic ryskich mało się różniły, ale łatwiej było wracać do ojczyzny, pod panowanie „Semiramidy północy” niż pod „czerezwycząjkę” (Woyniłłowicz 1922d).

¹² Gdy w kwietniu 1922 r. Woyniłłowicz spotkał na obiedzie u Aleksandra Lednickiego redaktora naczelnego „Czasu” Antoniego Beauprè, nie omieszkał zapytać go, dlaczego nie wydrukował tego przejmującego „testamentu” MTR. Swoją rozmowę z redaktorem „Czasu” opisał jednym zdaniem w liście (z 13 IV 1922 r.) do kuzynki, hrabiny Marii z Rewieńskich Krasickiej: „Jąkał się i jąkał, aby się wykręcić, bo wstyd mu było” (Umysł miał jasny 2021, 118, dok. nr 32).

¹³ Dopiero po niemal roku, w maju 1922 r., gdy traktat ryski stał się już tylko faktem z przeszłości, przededagowaną i skróconą (bez zgody autora) wersję tego dokumentu, jak pisze Woyniłłowicz, na skutek nacisku ze strony hr. Władysława Zamoyskiego, wydrukował „Dziennik Poznański” (Woyniłłowicz 1922a).

III

Jeśli oczywiste są motywy, które skłoniły Woyniłłowicza do polemiki z artykułami Wańkowicza, to należy jednak spróbować dokonać bardziej szczegółowej analizy przyczyn, które doprowadziły tego ostatniego do napisania omawianych tutaj dwóch artykułów o ziemiaństwie kresowym.

Dzieliło ich jedno pokolenie. Wybitny pisarz i reportażysta Melchior Wańkowicz urodził się w 1892 r., zaś wybitny działacz ziemiański Edward Woyniłłowicz w 1847 r. Łączyła ich Mińszczyzna, obaj należeli do znanych, autochtonicznych polskich rodów ziemiańskich, ten pierwszy wywodzących się z powiatu ihumeńskiego, ten drugi z powiatu słuckiego. I wydawać by się mogło, że te 45 lat to krótki okres w kilkunastowiecznych dziejach obydwu rodzin, lecz tak nie było. Połowa XIX w. to dla polskiego ziemiaństwa z ziem białoruskich czas powstańczych uniesień, ale także niechęci do tych, co „porywali się z motyką na słońce”, a po upadku powstania, już dla wszystkich, zarówno uczestników, jak i przeciwników insurekcji, okres represji, zsyłek, prześladowań oraz eliminacji katolików i Polaków z życia politycznego i gospodarczego Ziem Zabrzanych. Doświadczało tego pokolenie Woyniłłowicza i Melchiora Wańkowicza seniora, ojca pisarza. Dla Melchiora juniora lata popowstaniowych represji były już tylko historią, wprawdzie rodzinną, ale jakże odległą i w żaden sposób nieosobistą. Ale to nadal niczego nie wyjaśnia, bo młody Melchior z tradycji rodzinnej, z opowieści babki i braci wiedział wszystko, o czym pisał Woyniłłowicz. Jego świetna opowieść *Szczenięce lata* dokładnie to potwierdza. I miał tego świadomość Woyniłłowicz, podkreślając, „...milczałem, myśląc, że artykuł ten pochodzi od przygodnego jakiego korespondenta z Kongresówki, lecz gdy w końcu artykułu w nr 96 wyczytałem podpisane nazwisko znanego ziemianina znad Berezyny, z autorytetem którego liczyć się mogę – uważałem za swój obowiązek...” (Woyniłłowicz 1922c).

A więc po co były te artykuły Wańkowicza uderzające także w jego własną rodzinę? Myślę, że dla kariery, pieniędzy, poklasku, dla chęci zaistnienia choćby nawet poprzez prowokację. Rozpatrzmy zatem te cztery elementy.

Ziemiaństwo kresowe, szczególnie ci, którzy stracili majątki po traktacie ryskim i przebywali w Polsce, nie byli popularni w społeczeństwie polskim. I to nie tylko dlatego, że swoją obecnością przypominali o „przegranej politycznie zwycięstwie militarnym” nad bolszewikami, ale przede wszystkim dlatego, że w szybko demokratyzującym się społeczeństwie II Rzeczypospolitej wydawali się jakimś przeżytkiem, anachronizmem, tymi „żubrami”, które jeszcze żyją gdzieś w puszcach na wschodzie, ale już wymierają. Nazywani „obszarnikami”, w powszechnej świadomości społecznej kojarzeni głównie z utracjuszami przegrywającymi majątki w kasynach Monte Carlo, nie mieli „dobrej prasy” w polskim społeczeństwie, zwłaszcza w dawnym Królestwie Polskim. No, ale można powiedzieć, że przecież „Gazeta Wileńska” ukazywała się w Wilnie, nie w Warszawie. A w Wilnie na pewno

inaczej patrzono na ziemian kresowych, zwłaszcza tych, którzy musieli uciekać z terenów oddanych bolszewikom. Ale tutaj niebagatelną kwestią był kierunek polityczny realizowany przez to czasopismo.

Przypuszczam, iż tekst Wańkowicza bezpośrednio wynikał z jego kilkuletniej już w 1922 r. pracy w Straży Kresowej, a następnie od września 1920 r. w Towarzystwie Straży Kresowej. Był z nią związany od samego początku jej istnienia (powstała 19 II 1918 r.). Od marca 1919 r. wchodził w skład ścisłego kierownictwa, należąc do władz Wydziału Organizacyjnego, pełniąc jednocześnie funkcję kierownika Biura Prasowego Wydziału Organizacyjnego i kierownika Wydziału Wydawniczo-Prasowego Straży Kresowej. Jak pisze J. Gierowska-Kałaur, najbardziej kompetentna badaczka dziejów Straży Kresowej, „wydział organizacyjny miał kierować pracą na Kresach i jemu też podlegały kierownictwa Okręgów, podzielone na Inspektoraty obwodowe” (2011, 17). Zarówno Straż Kresowa, jak i Towarzystwo Straży Kresowej w różnych okresach swojej działalności, precyzyjnie opisanych przez Gierowską-Kałaur, kierowały swoją akcją na kresach przede wszystkim do szerokich rzesz ludności polskiej skupionych np. w Radach Ludowych¹⁴. Wynikało to z planów federacyjnych, które miały zostać zrealizowane m.in. w formie plebiscytów, w których miała decydować przede wszystkim liczba głosujących, czyli te właśnie masy ludowe, nie zaś nieliczne, elitarne środowiska ziemiańskie. A tzw. masy ludowe, także te polskie, nie były dobrze usposobione do „obszarników”, stąd prawdopodobnie w artykułach Wańkowicza tak krytyczny ton wobec własnego stanu społecznego. Bo czyż kierownik Wydziału Wydawniczo-Prasowego Straży Kresowej mógł pozytywnie pisać o polskim ziemiaństwie, na którego ziemię z reformy rolnej czekali polscy kresowi włościanie? Przypuszczenie to potwierdzają niektóre fragmenty napisanej przez Wańkowicza w 1919 r. broszury *Dlaczego żołnierz polski wkracza na Litwę i Białoruś*. Była to pierwsza broszura wydana przez Wydział Wydawniczo-Prasowy Straży Kresowej. Dodam tylko, że nakład broszury był olbrzymi (ok. 50 tys. egzemplarzy) i olbrzymie było też honorarium za jej napisanie. Czytamy tam o majątkach ziemiańskich: „A te miedze, te paski po wsiach, czy to nie marnowanie gruntu, czy się serce nie ściska patrzeć na taką gospodarkę? A te ogromne majątki pańskie po kilkadziesiąt tysięcy mórg, czy nie dałyby, gdyby je rozparcelować, wyżywienia ogromnej ilości ludzi” (Wańkowicz 1919, 9).

¹⁴ Pisała Gierowska-Kałaur: „Problem leżał w tym, że do polskości przekonywali ludność polską, której bynajmniej nie trzeba było przekonywać. Natomiast kontakt emisariuszy i instruktorów z ludnością niepolską, która ewentualnie należało przekonać, był zazwyczaj bardzo powierzchowny” (2023, 152).

Straż Kresowa hojnie finansowana wówczas przez Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich¹⁵ była dla Wańkowicza dobrym punktem startowym do przyszłej kariery urzędniczej. Wysokie stanowisko we władzach tej organizacji dawało też całkiem niezłe środki do życia, uzupełniane dodatkowymi dochodami, jak choćby honorarium za napisanie wspomnianej wyżej broszury¹⁶. Na jeszcze jeden niebagatelny element, który można zaliczyć do czynników wpływających na „oficjalne” poglądy Wańkowicza w czasie jego pracy w Straży Kresowej i Towarzystwie Straży Kresowej zwróciła uwagę wspomniana już Gierowska-Kałuża w oczekującym na druk artykule zatytułowanym *Między ideą a karierą. Melchior Wańkowicz w latach 1918-1920*. Chodziło o zmianę jego sytuacji rodzinnej – 8 X 1919 r. urodziła mu się córka Krystyna, a 29 VII 1921 r. – Marta. Jak pisze Gierowska-Kałuża, „priorytetem stało się dla niego zabezpieczenie godziwego bytu żonie, córce i sobie” (Gierowska-Kałuża w druku).

I jeszcze słów parę o całkiem zbyticznej u wielkiego pisarza i reportażysty, a za takiego uważam Melchiora Wańkowicza, potrzebie zaistnienia za wszelką cenę, potrzebie szukania pokłasku i eksponowania własnej osoby, co było już widoczne w latach jego pracy w Straży Kresowej. Bo czym innym wytłumaczyć wychwalanie zła w czystej postaci, czyli stalinizmu w ZSRS w latach 30. XX w.? Bo jakże inaczej nazwać wydaną w 1934 r. *Opierzoną rewolucję* będącą reportażem z tygodniowej podróży do ZSRR, zorganizowanej przez sowiecki „Inturist” dla „ciekawych Rosji sowieckiej” turystów z Polski. Wańkowicz w przedmowie *Od autora* w wydawanej w 1979 r. w PRL *Opierzonej rewolucji* tak napisał o powodach wyjazdu do ZSRS i powstaniu tej książki: „Do napisania «Opierzonej rewolucji», co na tamte czasy wymagało przeciwstawienia się utartym szmyłom, skłonił mnie niebywale niski poziom pisania o Związku Radzieckim, per ponure anegdoty o lochach czerezwyczajki i wypisywanie tanich bzdur” (Wańkowicz 1979, 147).

Nie wiem, czy takich słów w 1979 r. nie nakazała peerelowska cenzura, ale w odniesieniu do książki wydanej w 1934 r. we własnym wydawnictwie Wańkowicza „Rój” nie ma to żadnego znaczenia. Bo jeśli „utartym szmyłem” było mówienie o pochłaniającej miliony ofiar przymusowej kolektywizacji, a „anegdotą” wprawdzie „ponurą”, ale jednak anegdotą, było mówienie o setkach tysięcy niewinnych ludzi torturowanych i mordowanych w więzieniach NKWD, spadkobierczyni owej „czerezwyczajki”, a „wypisywaniem tanich bzdur” było mówienie o przerażającym

¹⁵ O środkach finansowych przeznaczanych przez Ministerstwo Skarbu na działalność Straży Kresowej w 1919 r. pisała Gierowska-Kałuża w cytowanej już znakomitej książce o stosunku Józefa Piłsudskiego do kwestii białoruskiej w latach 1918-1920 (Gierowska-Kałuża 2023, 151, przyp. 118).

¹⁶ Sama koncepcja takiej popularnej broszury była dobra i potrzebna, ale w szczegółach niezbyt przemyślana, co skrzętnie wykorzystali Litwini w propagandzie antypolskiej. Wańkowicz pisał, że „w Polsce drobi się ziemia. [...] Tymczasem na Litwie ziemia cztery, pięć razy tańsza i jest jej dużo do nabycia” (Wańkowicz 1919, 9). Litewscy publicyści korzystając z tej broszury, głosili, że celem przybycia wojska polskiego jest „rozkolonizowanie majątków na Litwie i Białorusi, ale tylko między włościan przybyłych z Polski”. Zwrócił na to uwagę J. Lewandowski (1962, 180).

głodzie na Ukrainie lub o systemie łagrów – czego w ogóle nie ma w *Opierzonej rewolucji* – to bardzo źle to świadczyło o pojmowaniu i stosowaniu w praktyce przez Wańkowicza w 1934 r. zasad dotyczących rzetelnego reportażu. Trudno przecież uwierzyć, że płynnie mówiący po rosyjsku, a więc niepozbawiony możliwości osobistego kontaktu z mieszkańcami ZSRR, ziemianin kresowy znad Berezyny (opisujący pogrom swojego dworu w Kalużycach), żołnierz-ochotnik w I Korpusie Polskim, odznaczony Krzyżem Walecznych za udział w wojnie 1920 r., autor broszury *Moskal – twój wróg* i wstrząsającego opowiadania *Szpital w Cichinicach* – był owym „pożytecznym idiotą” jak Anatol France, Andrè Maurois, Romain Roland, Tomasz Mann, George Bernard Shaw i dziesiątki innych tzw. intelektualistów zachodnich pielgrzymujących z „Inturistem” po ZSRR¹⁷ i potem piszących peany na cześć owego teatru, który im przedstawiono (Zhivov 1932).

* * *

Dalszej polemiki w sprawie znaczenia polskiego ziemiaństwa kresowego nie było. Obydwa dwuczęściowe artykuły przeminęły bez echa, jak wiele podobnych, choć ważnych tekstów. Zresztą Woyniłłowicz nie chciał długiej polemiki prasowej. Jako człowiek z XIX w. wierzył, że tekst opublikowany, czyli taki, który zaistniał publicznie, ma dużą moc oddziaływania. Jego artykuły miały utrwalać pamięć, dobrą pamięć o polskim ziemiaństwie kresowym z XIX w.¹⁸ Edward Woyniłłowicz zmarł w 1928 r. i paradoksalnie można powiedzieć, „dzięki Bogu” nie przeczytał już wydanej w 1934 r. *Opierzonej rewolucji*. Ale w rodzinie Woyniłłowicza wszyscy, którzy znali i cenili Melchiora Wańkowicza ojca jako wiernego i zasłużonego współpracownika pana na Sawiczach w MTR, pamiętali o niecnym uczynku młodego Melchiora. Gdy w 1934 r. ukazały się *Szczenięce lata*, Michalina Horwatt, najstarsza siostra Edwarda, zapytywana przez swoją kuzynkę hr. Marię z Rewieńskich Krasicką, czy czytała tę książkę, odpowiedziała: „Książki Wańkowicza Melchiora nie czytałam i czytać nie będę, bo nie mam ani sympatii, ani uznania dla niego” (APGCh).

Z biegiem lat zmienił się także Melchior Wańkowicz. Dużo pisał o kresach, ale już nigdy o tym, że polskie ziemiaństwo kresowe wynaradawiało się w XIX w. Może z upływem lat, tak jak u wszystkich, rósł u niego dystans do tego, co pisał, będąc trzydziestoletnim początkującym urzędnikiem-literatem? I zawsze pisał pięknie o Woyniłłowiczu. Zakończę ten artykuł obszernym fragmentem ze zbioru reportaży zatytułowanym *Kraj lat dzieciennych*:

¹⁷ O owych „pielgrzymach w teatrze” dokładnie i zajmująco pisał D. Tołczyk (2009, 129-133).

¹⁸ Ten doświadczony polityk ziemiański wiedział też, że wśród pracowitych i patriotycznych ziemian byli tacy, których postępowanie należy krytykować, „którzy w tym kataklizmie stracili równowagę i dali się opanować miazmatom atmosfery powojennej [...], ale to były nieliczne wyjątki, które należy uwzględnić” (Woyniłłowicz 1922d). I w przeciwieństwie do Wańkowicza rozciągającego swoje opinie na całość ziemiaństwa kresowego – nie wahał się o tym napisać.

Zamysleni patrzymy spod krzyża w dal; ciągną się przed nami z lekka pofalowane wzgórza. Tam, za tą kępą drzew, już w ziemi sowieckiej, leżą Sawicze Edwarda Woyniłłowicza. Dla każdego kresowca to szacowne nazwisko ma pełny dźwięk. Stary Pan zmarły w 1929 roku¹⁹, był w ciągu pół wieku leaderem ziemiaństwa kresowego [...]. Krytyki o nim jako o ugodowcu były nie na miejscu. Czy w imię jakichkolwiek dóbr doczesnych, ten człowiek bez skazy i Katon kresowy mógł zawierać ugodę? Z kim? Z Moskwicinem? [...] całą duszą katolik, fundator w Mińsku romańskiego kościoła ku pamięci zmarłych jedynych dzieci swoich, był z tego gatunku duchowego, który tej ziemi strzegł przez stulecia nie tylko od Korony, ale i od Moskwy (Wańkowicz 1981, 65-66).

Cóż więcej można dodać...

Bibliografia

- Archiwum prywatne p. Gizeli Chmielewskiej (APGCh), List Michaliny Horwatt do hr. Marii z Rewieńskich Krasickiej, 11 X 1934.
- BAGIŃSKI, H. (1921), *Wojsko Polskie na wschodzie 1914-1920*. Warszawa.
- Biblioteka Narodowa (BN), Oddział Rękopisów (OR), sygn. IV 6486, E. Woyniłłowicz, *Wspomnienia z życia [1847-1928]*.
- GIEROWSKA-KALLAUR, J. (2023), *Józef Piłsudski wobec kwestii białoruskiej (1918-1920)*. Warszawa.
- GIEROWSKA-KALLAUR, J. (red.) (2011), *O niepodległą i granice. Raporty Straży Kresowej 1919-1920. Ziemi Północno-Wschodnich opisanie*. Warszawa | Pułtusk.
- GIEROWSKA-KALLAUR, J. (w druku), *Między ideą a karierą. Melchior Wańkowicz w latach 1918-1920*.
- LEWANDOWSKI, J. (1962), *Federalizm. Litwa i Białoruś w polityce obozu belwederskiego (XI 1918 – IV 1920)*. Warszawa.
- TOLCZYK, D. (2009), *Gułag w oczach Zachodu*. Warszawa.
- Umysł miał jasny (2021), *Umysł miał jasny i serce miłujące. Edward Woyniłłowicz w dokumentach i materiałach*. Jurkowski, R. (wyb. i oprac.). Olsztyn.
- WAŃKOWICZ, M. (1919), *Dlaczego żołnierz polski wkracza na Litwę i Białoruś*. Warszawa.
- WAŃKOWICZ, M. (1922a), *O naszym ziemiaństwie kresowym*. 1, [w:] *Gazeta Wileńska (GW)* 93 (26 IV).
- WAŃKOWICZ, M. (1922b), *O naszym ziemiaństwie kresowym*. 2, [w:] *GW* 96 (29 IV).
- WAŃKOWICZ, M. (1979), *Czerwień i amarant. Szczęśliwe lata. Opierzona rewolucja*. Kraków.
- WAŃKOWICZ, M. (1981), *Anoda i Katoda*. 1. Było to dawno. Jodełka-Burzecki, T. (wyb., układ i oprac.). Warszawa.
- WOYNIŁLOWICZ, E. (1922a), *Ziemiaństwo mińscy*, [w:] *Dziennik Poznański* 116 (23 V).
- WOYNIŁLOWICZ, E. (1922b), *W obronie ziemiaństwa kresowego*, [w:] *Tydzień Polski* 23 (3 VI).
- WOYNIŁLOWICZ, E. (1922c), *Głos ziemianina*. 1, [w:] *Słowo* 27 (1 IX).
- WOYNIŁLOWICZ, E. (1922d), *Głos ziemianina*. 2, [w:] *Słowo* 32 (7 IX).
- WOYNIŁLOWICZ, E. (1931), *Wspomnienia 1847-1928*. 1. Wilno.
- ZHIVOV, M. (red.) (1932), *Glazami inostrantsev. Inostrannyye pisateli o Sovetskom soyuze*. Moskva. [Живов, М. (ред.) (1932), *Глазами иностранцев. Иностранные писатели о Советском союзе*. Москва.]

¹⁹ Błąd, Woyniłłowicz zmarł 16 VI 1928 r.

DOI: 10.31648/pw.11448

DARIUSZ TARASIUK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8842-1410>

Maria Curie-Skłodowska University in Lublin

OPIEKA RELIGIJNA NAD POLSKIMI UCHODźCAMI W ROSJI PODCZAS I WOJNY ŚWIATOWEJ

Religious care for Polish refugees in Russia during the First World War

ABSTRACT: During the First World War, there were hundreds of thousands of Catholic refugees living in Russia, most of them Poles. One of the important element of the aid campaign conducted by Polish rescue organisations was to provide them with religious care. Its aim was not only to provide Polish exiles with the opportunity to practise their religion and make them respect traditional moral norms, but also to preserve the Polish national awareness. Despite the numerous problems that arose, including the Polish-Lithuanian rivalry over the national awareness of the faithful, thanks to the efficient structures of the Polish organisations, the favour of the Russian authorities and the hard daily work of the priests, it was achieved to a satisfactory degree.

KEYWORDS: refugees, catholic church, the First World War, polish national awareness, Russia, religious care

W 1915 r. w gębi Imperium Rosyjskiego znalazły się setki tysięcy wygnańców wyznania rzymskokatolickiego z Królestwa Polskiego i Litwy. Nie była to grupa jednorodna narodowo. W niektórych spisach dzielono ich na Polaków, Litwinów, Łotyszy, Cyganów i Białorusinów, których liczone razem z Polakami. Najczęściej posługiwano się jednak podziałem na Polaków i Litwinów, gdyż te nacje zdecydowanie dominowały wśród wygnańców katolików (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2220, k. 159). Według oficjalnych danych z 1 września 1916 r. w Rosji przebywało 622 446 uchodźców-katolików, w tym 489 819 Polaków i 132 737 Litwinów (AAN, CKO, sygn. 105, k. 10-11). Opieką nad nimi, w dużej mierze z wykorzystaniem środków rządowych, zajęły się narodowe organizacje ratownicze. Zaspokajały one nie tylko potrzeby materialne ludności uchodźczej, lecz także i duchowe. Jednym z najtrudniejszych elementów akcji ratowniczej była pomoc religijna, dotyczyła bowiem intymnej sfery życia uchodźców, zasad moralnych wyznaczających schematy ich codzienności.

O pomocy religijnej dla uchodźców Polaków-katolików napisano już sporo, głównie w ośrodku lubelskim, zob. np. publikacje M. Mądziaka, M. Korzeniowskiego i prace wieloautorskie (Korzeniowski 2001; 2004; Korzeniowski | Latawiec | Gabryś-Sławińska | Tarasiuk 2018; Korzeniowski | Mądziak 2002; Korzeniowski | Mądziak | Tarasiuk, 2007; Mądziak 2004; 2011; Uchodźstwo polskie w Rosji 2018). Ostatnio pojawiło się eseistyczne opracowanie problemu M. Kruszyńskiego (2023). Publikacje te nie wyczerpują w pełni podejmowanej problematyki. Niniejszy tekst prezentuje pomoc religijną uchodźcom Polakom-katolikom głównie na podstawie korespondencji, napływającej i wychodzącej z kurii diecezjalnej Archidiecezji Mohylewskiej z siedzibą w Piotrogradzie, przechowywanej w zasobach Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Petersburgu i Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Jest to źródło szczególnie interesujące, gdyż w wielu listach i raportach piszący wyrażali szczerze swój punkt widzenia o istniejącej sytuacji, w tym o konfliktach.

Celem artykułu jest ocena tezy, że tworzenie przez polskie organizacje pomocowe warunków do realizacji przez uchodźców-katolików praktyk religijnych wynikało nie tylko z chęci zaspokojenia ich potrzeb duchowych i przeciwdziałania ich demoralizacji. Pomoc w tym zakresie miała też wzmacniać wiarę przesiedleńców w powrót w ojczyście strony, powstrzymywać procesy asymilacyjne w nowym otoczeniu oraz utwierdzać w nich poczucie polskiej odrębności narodowej.

Przechodząc do zasadniczego toku rozważań, trzeba podkreślić, że zarówno władze państwowe, jak i przywódcy polskich organizacji ratowniczych – Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego w Piotrogradzie (CKO) oraz Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny (PTPOW) od początku zdawały sobie sprawę, że wygnańcy, czyli ludzie przebywający w obcym otoczeniu, nieraz pozbawieni rodzin, pracy są szczególnie narażeni na różne niemoralne „pokusy” (AAN, CKO, sygn. 105, k. 1; Korzeniowski | Mądziak | Tarasiuk 2007, 169-170; Kruszyński 2023 | Sierakowska 2015). Opinie takie potwierdzają i publikacje prasowe, np. J. Bandurowski w „Gazecie Polskiej” w styczniu 1916 r. pisał, że wśród wygnańców panuje „nastrój pesymistyczny, pełen przygnębienia” (Bandurowski 1916, 3), i korespondencja z epoki, np. Oddział PTPOW w Tule w piśmie do arcybiskupa archidiecezji mohylewskiej ks. Jana Cieplaka wyrażał opinię, że wygnańcy to masa „przeważnie wykończona w całokształcie swoim” (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2273, k. 22). Szczególnie niepokojono się o morale młodzieży, która w czasie wygnańczego exodusu była narażona nie tylko na oglądanie koszmarów wojny, lecz także nieraz podróżowała w wagonach wypełnionych razem „mężczyznami i kobietami”, co miało negatywnie wpływać na moralność (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2220, k. 35). Podobne alarmistyczne informacje płynęły i z innych miejscowości, np. ks. Franciszek Leonowicz we wrześniu 1916 r. raportował z Symferopola, że młode „dziewice”, niekiedy „dopuszczają się rozpusty” (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2273, k. 215). CKO niepokoił fakt, że w guberni orłowskiej młodzież urząda

„ogromnie demoralizujące wieczorynki” (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2220, k. 354). Z pewnością to spostrzeżenie odnosiło się również do Polaków.

Większość uchodźców Polaków, podobnie jak i Litwinów, poczucia bezpieczeństwa poszukiwała w wierze rzymskokatolickiej. Ksiądz Klemens Marcinanis pisał z guberni astrachańskiej: „wiara i przywiązanie do Kościoła [...] w sercach wygnańców jest silną, żywą mocno” (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2273, k. 115-116). Wspomniany już ksiądz Leonowicz, oceniając uchodźców Litwinów, podkreślał: „Stan moralny jest w ścisłym związku ze stanem religijnym, gdzie sprawy religijne stoją dobrze, tam i moralność stoi wyżej” (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2273, k. 215). Tymczasem w Rosji istniały duże ograniczenia w dostępności kontaktu z duchowieństwem. Pełnomocnik CKO z Kazania pisał: „Ciężko naszym ludziom bez pomocy religijnej” (AAN, CKO, sygn. 105, k. 34). Ksiądz Leon Seniunas z guberni woroneskiej donosił: „Wizyty kapłana wszędzie są nie tylko pożądane, lecz konieczne, bo grozi im niebezpieczeństwo nie tylko zubożnienia względem swojej wiary, lecz nawet utraty takowej” (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2220, k. 212). Zagrożenie to potwierdzał m.in. raport CKO z guberni tambowskiej, w którym odnotowano chrzczenie dzieci uchodźców i grzebanie zmarłych przez prawosławnych księży oraz chodzenie katolików do cerkwi prawosławnych (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2220, k. 298). Podobne doniesienia napływały też z innych guberni, np. orłowskiej czy tulskiej (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2220, k. 354). Działacze polskich niepokoiły również przypadki umieszczania dzieci katolickich w przytułkach prawosławnych, np. w lipcu 1915 r. sytuacja taka wydarzyła się w Jarosławiu, gdyż groziło to wynarodowieniem (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2220, k. 59).

Sytuację mógł poprawić tylko bezpośredni kontakt wiernych z duchownymi. Takie zapotrzebowanie potwierdzały liczne prośby o przyjazd księży katolickich kierowane przez uchodźców do organizacji ratowniczych i instytucji kościelnych już od jesieni 1915 r. (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2220, k. 143).

W pierwszym okresie pomoc religijna dla uchodźców-katolików spadła na barki miejscowego duchowieństwa rzymskokatolickiego. Szybko jednak okazało się, że potrzeby pod tym względem przerastają jego możliwości. CKO w Woroneżu w jednym z pism do biskupa Cieplaka zauważał, że „Siły kapłańskie, które zastaliśmy na miejscu, są ku temu zgoła niewystarczające” (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2220, k. 214). Wynikało to z faktu, iż w Rosji, poza ziemiami białoruskimi i ukraińskimi, mieszkało niezbyt dużo katolików, a tym samym i kapłanów było tam niewielu. Miejscowi księża różnie też odnosili się do kwestii pomocy dla uchodźców. Przykładem wzorowego działania była Moskwa, gdzie duchowieństwo samorzutnie, w porozumieniu z Komitetem Polskim, podzieliło się pracą na tym polu działania. Zorganizowano pomoc duszpasterską oddzielną dla Polaków i Litwinów (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2220, k. 39-40). Nie wszyscy księża zaangażowali się jednak w pomoc uchodźcom, jak np. ksiądz proboszcz z Żurowic (pow. bychowski), co zresztą skrupulatnie zauważali napływowi kapłani (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2220, k. 159).

Zetknięcie się duchownych wygnańców z miejscowymi kapłanami w wielu wypadkach prowadziło do konfliktów. Można przypuszczać, że duży wpływ na to miały istniejące pomiędzy nimi różnice w poziomie świadomości narodowej i angażowania się w działalność społeczną. Można też odnieść wrażenie, iż część miejscowego duchowieństwa traktowała przybycie uchodźców jako problem, który burzył ich ustabilizowane dotąd życie. Przykładowo ksiądz Jan Majsterski z guberni chełmskiej oskarżał proboszcza Wacława Pacewicza z Bobrujska tymi słowami: „wielki pan, do chorych nie jeździ, jakby mu to ubliżało”. Miał też „zdzierać” wysokie opłaty za pogrzeby uchodźców, gdy miejscowy prawosławny proboszcz grzebał ich bezpłatnie. Na uwagi księży kapelanów ksiądz Pacewicz miał zaś reagować groźbami nasłania na nich policji (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2273, k. 5).

W tej sytuacji polskie organizacje ratownicze, chcąc zapewnić opiekę religijną swoim podopiecznym, podjęły akcję w kierunku zaangażowania w nią księży wysiedleńców z Królestwa Polskiego i Litwy. Zachodnia Komisja Wykonawcza (CKO) już 5/18 sierpnia 1915 r. wysłała do biskupa J. Cieplaka telegram z prośbą o zezwolenie miejscowym proboszczom na udzielanie pozwoleń księżom-uchodźcom na pracę wśród wygnańców (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2220, k. 354). Kilka dni później (14/27) biskup wysłał pismo do duchowieństwa parafialnego zezwalające na wyznaczanie wspomnianych księży na pomocników w parafiach (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2223, k. 2).

Pierwszymi księżmi-uchodźcami, którzy zaangażowali się w pracę wśród uchodźców już w czasie ich exodusu, byli Kazimierz Suchcicki, Jan Pomiechowski i Witold Balukiewicz (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2220, k. 354). Z kolei we wrześniu 1915 r. dwóch pierwszych księży-uchodźców zostało wydelegowanych przez biskupa Cieplaka do pracy z uchodźcami (Stanisław Pawłanis do guberni penzeńskiej i Wincenty Siemionowicz do guberni tambowskiej) (AAN, CKO, sygn. 105, k. 17). Nie były to jednak rozwiązania systemowe, które mogły poprawić sytuację w szerszym zakresie. W tej sytuacji Rada Zjazdów Polskich Organizacji Pomocy Ofiarom Wojny w październiku 1915 r. skierowała do biskupa prośbę o „zwrócenie specjalnej uwagi duchowieństwa na konieczność zajęcia się potrzebami duchowymi wygnańców, których potrzeby materialne są wielkie, ale brak pomocy religijnej odczuwany jest daleko boleśniej” (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2220, k. 57). Przy tym zwracano uwagę hierarchy, że „pomoc potrzebna, gdzie skupia się duża ilość ludu polskiego”. Informowano też, że organizacja ma zgodę rosyjskich władz administracyjnych na udzielanie pomocy duchowej oraz środki finansowe na jej realizację (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2220, k. 57).

Na niewielkie efekty początkowych działań wpływała m.in. niepewność prawna. Nie wiadomo dokładnie, co według władz rosyjskich jest legalną działalnością (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2357, k. 3-11). Do listopada 1915 r. organizacje pomocowe, władze państwowe i kościelne opracowywały kompleksowe ramy prawne określające zakres i sposób pracy księży-uchodźców. Opracowano choćby normy otwierania

tymczasowych kaplic katolickich, zakwaterowywania i uposażania księży. Do uzgodnienia było wiele kwestii „technicznych”, np. w jaki sposób mieli oni święcić doły lub groby na cmentarzach prawosławnych (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2220, k. 69-70). Kolejnym ważnym zagadnieniem były przepisy dotyczące sporządzania aktów metrykalnych, które komplikowała odmienność prawa w tym zakresie w Rosji i Królestwie Polskim. Ostatecznie wydano specjalny okólnik zawierający ujednolicone zasady spisywania aktów chrztów, ślubów i pogrzebów (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2220; AAN, CKO, sygn. 790, k. 1; O kaplice, 2).

W grudniu 1915 r. rosyjskie władze administracyjne wydały prawo zezwalające na wyznaczanie kapelanów przez biskupa mohylowskiego w miejscach, gdzie miejscowi księża nie byli w stanie objąć opieką uchodźców. Księża kapelani etatowi („katolicki kapłan dla spełniania religijnych potrzeb wysiedleńców katolików”) mieli otrzymywać wynagrodzenie w wysokości 150 rb. miesięcznie, wypłacane przez lokalnych gubernatorów, oraz zwrot kosztów delegacji i diety, rozliczne przez narodowe organizacje ratownicze z dotacji państwowej (RGIA, f. 1284, op. 188, d. 93, k. 15). W zamian duchowni mieli udzielać uchodźcom bezpłatnie wszystkich posług (Zbiór przepisów, 53). W grudniu 1915 r. CKO wydał specjalny okólnik „w sprawie opieki duchownej”, w którym czytamy, iż kapelan miał obsługiwać 5 tys. uchodźców, zamieszkując w miejscu, gdzie przebywało ich najwięcej. Interesujący był zapis, że tylko w ostateczności mieli oni korzystać z pomocy miejscowego duchowieństwa. Określono też zakres opieki duszpasterskiej, jaką mieli sprawować, tj. odprawianie nabożeństw, opieka nad chorymi i dziećmi, spisywanie aktów metrykalnych itd. Pojawił się również zapis, że w pewnych sytuacjach CKO może wnioskować o wyznaczenie kapelanów „ponadwymiarowych”, których będzie opłacać ze swoich środków (RGIA, f. 1284, op. 188, d. 93, k. 76-82; Korzeniowski, 2001, 276). Szybko okazało się, że gubernatorzy nie wypłacali księżom należnych wynagrodzeń. W tej sytuacji organizacje ratownicze dawały im zaliczki w wysokości 150 rb. (AAN, CKO, sygn. 94, k. 374; GATO, f. 7, op. 1, d. 37).

Rosyjskie władze zaangażowały się w pomoc religijną katolikom. MSW 8 grudnia 1915 r. poleciło podległym urzędnikom, aby wydawali bez zwłoki pozwolenia na otwieranie tymczasowych kaplic rzymskokatolickich (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2220, k. 186). Administracja rosyjska nie robiła większych przeszkód w pracy księży rzymskokatolickich. W rzeczywistości katolicka akcja religijna budziła jej zaniepokojenie, np. Departament Spraw Religijnych Wyznań Obcych MSW w tajnym piśmie do gubernatora tomskiego zwracał uwagę, że katolicy ciągle chcą zwiększać liczbę kapelanów, a ich działalność powoduje nasilanie się propagandy rzymskokatolickiej. Gubernator tomski w odpowiedzi proponował usunięcie kapelanów z podległego mu obszaru, chociaż prawosławny biskup tomski i ałtajski nie posiadał dowodów na istnienie zagrożenia propagandą katolicką wśród prawosławnych (GATO, f. 3, op. 77, d. 341, k. 2, 13-14). Z kolei czelabiński urzędnik zwracał uwagę na „opłacanie” byłych unitów (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2273, k. 97).

Pojawił się również problem, kto ma koordynować prace kapelanów. Zarząd Główny CKO już w październiku 1915 r. zaproponował w celu koordynacji akcji pomocowej utworzenie przy nim „Komisji Opieki Duchownej”, mającej kierować pracą księży kapelanów (AAN, CKO, sygn. 1273, k. 1). Biskup Cieplak odrzucił takie rozwiązanie podporządkowujące duchownych władzy świeckiej. Ostatecznie ustalono, że kapelani objazdowi będą składać co tydzień sprawozdania z pracy i rachunki do zatwierdzenia swoim proboszczom. Na ich podstawie organizacje ratownicze miały wypłacać im zwrot kosztów delegacji (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2220, k. 173).

Ustalenie dokładnej liczby księży kapelanów jest skomplikowane, gdyż istniała duża ich rotacja. Można założyć, że w sumie kapelanami zostało ok. 150 księży. Spis Rady Zjazdów Polskich Organizacji Pomocy Ofiarom Wojny (RZ POPOW) z września 1917 r. zawierał nazwiska 134 księży kapelanów, w tym 107 rozliczanych przez organizacje polskie (Mądzik 2004, 311-312). Była to zdecydowanie za mała liczba w porównaniu z istniejącymi potrzebami. Sytuację komplikował fakt, że część duchownych z różnych przyczyn nie mogła lub nie chciała być kapelanami objazdowymi. Wielu księży było zbyt zaawansowanych wiekiem lub chorych, aby podołać trudom stałych podróży. Niektórzy księża chcieli otrzymać parafie, a nie pełnić roli kapelanów objazdowych, np. ksiądz Jan Walicki żądał stałej posady, gdyż miał pod opieką nieletnią siostrzenicę, groził przy tym, że w razie niespełnienia jego prośby porzuci wiernych (RGIA, f. 1284, op. 188, d. 93, k. 48). Zwraca uwagę opinia pracowników CKO o tym duchownym. Podkreślano nie aspekt moralno-religijny jego działań, ale przede wszystkim uznawano go za człowieka „pozbawionego uczuć obywatelskich i patriotycznych” (AAN, CKO, sygn. 105, k. 48). Wobec braku wystarczającej liczby księży CKO nakazywał, aby w miejscach, gdzie brakuje księdza, działali świeccy opiekuni duchowni uchodźców (Zbiór przepisów, 53).

Celem polskich organizacji ratowniczych było nie tylko zapewnienie uchodźcom opieki stricte religijnej, lecz także przygotowanie do powrotu do kraju uchodźców, którzy zachowują przywiązanie do ojczystej ziemi i „żywą siłę narodu” (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2220, k. 377). I. Spustek w swojej monografii pisała zasadnie, że CKO uważał pomoc duchowną za czynnik polityczny dający „rękojmię właściwego kształtowania oblicza mas, [...] i czynnika cementującego odrębność narodową” (Spustek, 1966, 210). W liście jednego z duchownych, księdza Tadeusza Zaremby czytamy: „Zadanie kapelana jest ogromnym tym bardziej tam, gdzie wygnańcy o polskości nie słyszą ani trochę” (AAN, CKO, sygn. 105, k. 54). W jednym z pism Oddziału PTPOW w Tule zauważono: „u nas w ogóle i zwłaszcza dla mas wygnańczych na obczyźnie [sprawa Kościoła katolickiego] jest tak ściśle zespolona ze sprawą naszą narodową, iż odmienne mniemanie przynieść może z czasem nie tylko narodowości naszej, ale i Kościołowi najpoważniejszą szkodę” (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2273, k. 22). Zwraca uwagę, że pierwszym miejscem wymieniono kwestię narodową, a nie religijną. W wielu pismach postulowano „pilne wzmocnienie

pomocy religijnej w duchu polskim” (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2273, k. 22). W lipcu 1916 r. CKO wystosował pismo do biskupa Cieplaka z prośbą, aby do wygnańców Polaków „dla dobra wiary i narodu” wysyłano w miarę możliwości księży Polaków (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2273, k. 120). Oddział PTPOW w Tule prosił w kwietniu 1916 r. o przysłanie księdza „nie pozornego, ale istotnego Polaka” (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2273, k. 20). Tadeusz Osuchowski pisał z Taszkientu z niepokojem, że jeden z miejscowych księży chce wrócić na Daleki Wschód, co rodzi obawy, że „nie rozbudzi tej tęsknoty” wygnańców za ojczyzną (AAN, CKO, sygn. 94, k. 759).

Polskie organizacje ratunkowe przykładały dużą uwagę do pomocy religijnej i starały się opłacać w miarę możliwości z własnych środków „ratowanie ducha ludu polskiego”, odwołując się do ofiarności społecznej (Odezwa o ofiarach, 2). W tym miejscu trzeba jednak zauważyć, że wydatki na pomoc religijną stanowiły znikomą odsetek (1,06 %) budżetu CKO (AAN, CKO, sygn. 284, k. 39).

CKO starał się kontrolować przebieg pomocy religijnej udzielanej przez kapelanów (Korzeniowski 2001, 279-281). Prowadziło to do konfliktów z częścią kapelanów. Początkowo miały one głównie charakter bytowy. Pojawiły się też głosy o zbyt niskich wynagrodzeniach, np. z tego powodu posada kapelana w Moskwie nie chciał początkowo przyjąć ksiądz Roman Tartyłło (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2220, k. 100). Kolejny spór dotyczył miejsca ulokowania kapelanów, którego wybór należał do miejscowego proboszcza. W wielu wypadkach CKO miał odmienne plany w tym zakresie, np. w Kałudze (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2273, k. 20). Księża wielokrotnie zgłaszali do biskupa swoje zastrzeżenia wobec organizacji ratowniczych, np. ksiądz Julian Brylik, pisał z Biełgorodu: „różne nasze komitety [...] mają i to na celu, aby księdza kapelana sobie podporządkować, by w oczach tułaczego ludu przedstawić samych siebie jako jedynych opiekunów chłopów” (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2273, k. 29). Ten sam duchowny zwracał uwagę, że w komitetach są członkowie Narodowej Demokracji marzący o „unarodowieniu Kościoła”, sami zwykle niechodzący do kościołów (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2273, k. 29). O wiele dalej w oskarżeniach posunął się ksiądz Józef Lipski z Juchnowa (gub. smoleńska), który pisał, że wśród działaczy CKO jest dużo „śmiec, szumowin społecznych” niechodzących do kościoła poza świętami (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2273, k. 333). Część duchownych, np. ksiądz Jan Pomiechowski, buntowała się przeciwko składaniu sprawozdań z działalności duszpasterskiej organizacjom ratowniczym (AAN, CKO, sygn. 788, k. 92).

Druga strona konfliktu miała również zastrzeżenia do niektórych duchownych, oskarżając ich o różne niepotwierdzone niegodziwości. Wyjątkowo ostry spór trwał w Łubniach (gub. połtawska), gdzie czterech parafian związanych z miejscowym komitetem CKO oskarżało księdza Teofila Dąbrowskiego w następujący sposób: „pije, wyuzdany erotycznie, demoralizował starsze wychowanki ochrony [...] i zwalczał ślady polskości w kościele” (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2273, k. 451). Ostatni zarzut pojawia się najczęściej w korespondencji do biskupa napływającej od polskich

organizacji ratowniczych. Oddział PTPOW w Tule alarmował Komitet Główny PTPOW w Piotrogradzie, że miejscowy proboszcz „mianuje się Polakiem, ale nasze potrzeby narodowe co najmniej ignoruje, stojąc na gruncie niby ogólnie, ale właściwie zaściankowo-katolickim, albo też ulega wpływom miejscowego kleru litewskiego” (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2273, k. 20).

Konflikt polsko-litewski wśród duchowieństwa zaczął uwidaczniać się już jesienią 1915 r. W październiku Eugeniusz Światopełk-Mirski, pełnomocnik CKO w Mohylewie, pisał, iż Litwini „mają swój Komitet i jak zwykle od nas odosobniają się, nie tyle lud, co ich przewodnicy i niestety kapłani” (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2220, k. 71-73). Wynikało to m.in. z faktu, że brakowało odpowiedniej liczby duchownych, aby wszędzie zapewnić opiekę religijną według kryterium narodowego. Ciekawym przedstawieniem problemu jest list „parafian z Jelca” (gub. orłowska), którzy informowali, że „nieszczęście chciało”, iż przybył tam ksiądz Józef Gudziński, Litwin, który zaczął opiekować się prawie wyłącznie Litwinami, tworząc kolonię litewską. Polakom nie podobało się, że ks. Gudziński nie używał w kazaniach słów „Polska” i „ojczyzna” i uważał za niereligijny śpiew „Boże, coś Polskę”. W tej sytuacji organizacje polskie zaczęły ściągać do miasta dla przeciwwagi uchodźców Polaków. Postulowano nawet rezygnację z mszy w języku litewskim, gdyż Litwini i tak znają język polski (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2273, k. 142-145). W innym z listów do kurii biskupiej w Piotrogradzie czytamy, że ksiądz w Jekaterynburgu jest Litwinem, którego „sprawa polska nie obchodzi zupełnie, troszczy się o Litwinów, względnie o katolików” (AAN, CKO, sygn. 105, k. 54). W kwietniu 1916 r. Oddział PTPOW w Tomsku wysłał prośbę o przysłanie tam księdza Polaka, a jeśli to niemożliwe, to pozostawienie księdza Jana Audara, Łotysza „wielce sprzyjającego sprawie polskiej” (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2220, k. 406). W prośbach o przysłanie księży Polaków nie zawsze stosowano język dyplomatyczny, np. pełnomocnik okręgowy CKO w Penzie pisał: „Wszyscy pragną księdza Polaka, bo im się orgie litewskie sprzykrzyły” (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2357, k. 23-25). Było to pokłosie najbardziej znanego konfliktu polsko-litewskiego w tym czasie. Litwin, ks. Stanisław Pawłanis wdał się w burzliwy konflikt z CKO, gdy w jednej z kaplic kazał usunąć ślady polskości. Wówczas CKO oskarżył go o „wybitną litwomańskość” i nienawiść do Polaków i samowolnie przestał uznawać go za kapelana uchodźców, nie wypłacając mu należnych diet. Przy tej sprawie CKO ujawnił rzeczywiste cele opieki duchowej. W jednym z pism czytamy: „Nie możemy dopuścić, aby fundusze CKO służyły do szerzenia agitacji litewskiej, a nie przynosiły korzyści ludności polskiej” (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2357, k. 27-28). Powyższe informacje pokazują, że wśród Polaków powszechne było utożsamianie interesów Kościoła rzymskokatolickiego z celami polskiego ruchu narodowego.

Księża litewscy z kolei w wielu wypadkach byli działaczami litewskiego ruchu narodowego. Czasami nawet odmawiali pracy wśród Polaków lub ich dyskrymino-

wali (RGIA, f. 1284, op. 188, d. 93, k. 118). Z guberni sybirskiej informowano, że obydwa księża kapelani, Litwini, „jawnie ignorują rdzenną ludność Królestwa Polskiego i w ogóle wygnańców mówiących po polsku” (RGIA, f. 1284, op. 188, d. 93, k. 278). Litewski ksiądz Tadeusz Pronasiewicz w guberni samarskiej nie chciał spowiadać w języku polskim chłopów pochodzących z Litwy (RGIA, f. 1284, op. 188, d. 93, k. 598). Organizacje polskie krytykowały przy tym Polaków, którzy wspierali księży Litwinów. Instruktor RZ POPOW Leon Pęski pisał, że księdza Jana Pawłowicza, który „szkodliwą denuncjacją i postępowaniami, nie licującymi z godnością kapłana, jest głównym powodem rozłamu kolonii polskiej”, popierała część inteligencji polskiej „zdradzająca postępowaniem swoim więcej chęci i zdolności do warcholstwa niż do pracy społecznej” (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2273, k. 50).

Podobne uwagi płynęły jednak ze strony litewskiej, np. ks. Stanisław Wenczus informował, że w parafii archangielskiej litewscy uchodźcy mają problem z opieką religijną, gdyż miejscowy proboszcz nie zna języka litewskiego (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2273, k. 190). Podobne skargi napływały z innych miejscowości, np. Symferopola (RGIA, f. 826, op. 1, d. 2273, k. 215).

Podsumowując, można przyjąć, że pomoc religijna polskich organizacji ratowniczych dla uchodźców katolików wynikała zarówno z chęci zaspokojenia ich potrzeb duchowych i przeciwdziałania demoralizacji, jak i powstrzymywania procesów asymilacyjnych w nowym otoczeniu oraz utwierdzania w nich poczucia polskiej odrębności narodowej. Dzięki wspólnej, choć nie zawsze łatwej, pracy większości księży rzymskokatolickich starających się wykonywać sumiennie swoją posługę duszpasterską oraz aktywności części członków organizacji pomocowych osiągnięto znaczące sukcesy na tym polu działalności.

Bibliografia

Źródła

- Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Centralny Komitet Obywatelski Królestwa Polskiego w Piotrogradzie (CKO), sygn. 94, 105, 284, 788, 790, 1273.
- Gosudarstvennyy arkhiv Tomskoy oblasti (GATO) [Государственный архив Томской области], f. 7, op. 1, d. 37; f. 3, op. 77, d. 341.
- Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv, Sankt-Peterburg (RGIA) [Российский государственный исторический архив, Санкт-Петербург], f. 826, op. 1, d. 2220, 2223, 2273, 2357; f. 1284, op. 188, d. 93.
- BANDUROWSKI, J. (1916), Pomoc duchowa dla wygnańców, [w:] *Gazeta Polska* (17/30 I) 16, 3.
- O kaplice dla tułaczów (1915/1916), [w:] *Sprawa Polska* (27 XII/9 I) 14, 2.
- Odezwa o ofiarach na potrzeby duchowe ludu polskiego na wygnaniu (1916), [w:] *Nowy Kurier Litewski* (8/21 VI) 151 (278), 2.
- Uchodźstwo polskie w Rosji w latach I wojny światowej w świetle dokumentów (2018), Korzeniowski, M. | Latawiec, K. | Tarasiuk, D. (oprac.). Lublin.
- Zbiór przepisów Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego wydanych od września r. 1915 do (12) 25 stycznia r. 1916 (1916), Piotrogród, 53.

Opracowania

- KORZENIOWSKI, M. (2001), Na wygnańczym szlaku... Działalność Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego na Białorusi w latach 1915-1918. Lublin.
- KORZENIOWSKI, M. (2004), Pomoc religijna Centralnego Komitetu Obywatelskiego na Białorusi w latach 1915-1918, [w:] Borkowska, U. (red.), *Peregrinatio ad veritatem: studia ofiarowane profesor Aleksandrze Witkowskiej OSU z okazji 40-lecia pracy naukowej*. Lublin.
- KORZENIOWSKI, M. | LATAWIEC, K. | GABRYŚ-SŁAWIŃSKA, M. | TARASIUK, D. (2018), *Leksykon uchodźstwa polskiego w Rosji w latach I wojny światowej*. Lublin.
- KORZENIOWSKI, M. | MĄDZIK, M. (2002), Duchowieństwo rzymskokatolickie w akcji pomocy uchodźcom polskim na Syberii w latach I wojny światowej, [w:] Kuczyński, A. (red.), *Kościół katolicki na Syberii. Historia. Współczesność. Przyszłość*. Wrocław.
- KORZENIOWSKI, M. | MĄDZIK, M. | TARASIUK, D. (2007), *Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej*. Lublin.
- KRUSZYŃSKI, M. (2023), *Szkice o codzienności uchodźców z Królestwa Polskiego w Rosji (1915-1918)*. Siedlce.
- MĄDZIK, M. (2004), Duchowieństwo katolickie w akcji niesienia pomocy uchodźcom w Rosji w latach I wojny światowej, [w:] Borkowska, U. (red.), *Peregrinatio ad veritatem: studia ofiarowane profesor Aleksandrze Witkowskiej OSU z okazji 40-lecia pracy naukowej*. Lublin.
- MĄDZIK, M. (2011), *Polskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny w Rosji w latach I wojny światowej*. Lublin.
- SIERAKOWSKA, K. (2015), *Śmierć. Wypędzenie. Głód w dokumentach osobistych. Ziemie polskie w latach Wielkiej Wojny 1914-1918*. Warszawa.
- SPUSTEK, I. (1966), *Polacy w Piotrogradzie 1914-1917*. Warszawa.

DOI: 10.31648/pw.11449

BARTŁOMIEJ GARCZYK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4544-1857>

Adam Mickiewicz University

POLACY W ŻYCIU MUZYCZNYM KAZANIA DO 1915 ROKU

Poles in the musical life of Kazan until 1915

ABSTRACT: Kazan was an important administrative, scientific and cultural center. There were numerous theaters in the city area where opera and operetta plays were staged. There were also professional and amateur musical institutions. In addition to Russians and Tatars, Kazan was also inhabited by a Polish colony, among which there were many students, academic lecturers and representatives of free professions. There was also a large group of music teachers, vocal and dance educators, as well as composers and artists who left a visible mark on the musical and cultural life of the capital of Volga Region.

KEYWORDS: Kazan, Polish diaspora, Polish culture in Russia, Poles in Kazan, music

Gubernialny Kazań, choć oddalony od wielkich stołecznych miast – Moskwy i Petersburga – nie należał bynajmniej do „prowincjonalnych” ośrodków kulturalnych Imperium Rosyjskiego. W stolicy Powołża funkcjonował rozwinięty zawodowy i amatorski ruch muzyczny. Prężnie działały stałe sceny muzyczne i teatry, wśród nich największy Kazański Teatr Operowy, na którego deskach prócz przedstawień teatralnych gościła sztuka operowa, wodewilowa i operetkowa (Kantor 1997, 73ff.; Khayrutdinova 1997b; Kruti 1958). W 1864 r. założony został Kazański Oddział Imperatorskiego Rosyjskiego Towarzystwa Muzycznego. W 1881 r. powstało Kółko Wielbicieli Muzyki oraz Kółko Wielbicieli Śpiewu, natomiast w 1882 rozpoczęło działalność Kazańskie Towarzystwo Wielbicieli Sztuki Scenicznej. Popularnością cieszyły się amatorskie chóry i muzykowanie w prywatnych domach, gdzie organizowano kameralne koncerty ze śpiewem i akompaniamentem fortepianu bądź skrzypiec (Bulgakov 1993, 29ff.). Istotną rolę pełniła też kazańska publiczność. To dla niej właśnie wielu znamienitych artystów Petersburga, Moskwy, Warszawy czy Kijowa uwzględniało Kazań w odbywanych po imperium podróżach koncertowych. Parafrazując słowa A. Kędziory, kazańska publika „była przyzwyczajona [...] do dobrych teatrów, występów znanych artystów i nie zadowalała się miernymi popisami wędrownych zespołów [...]” (Kędziora 2009, 224).

Znaczący wkład w rozwój kultury muzycznej Kazania wnieśli Polacy. Warto w tym miejscu nadmienić, iż stolica Powołża była ważnym centrum administracyjnym, kulturalnym i uniwersyteckim, co tym samym wpływało na „atrakcyjność” miasta wśród polskich studentów, urzędników, przedstawicieli wolnych zawodów i kadry naukowej. Istnienie dwóch uczelni wyższych – Cesarskiego Uniwersytetu Kazańskiego oraz Instytutu Weterynaryjnego – oraz licznych urzędów gubernialnych, szkół i instytucji kultury sprawiało, że wielu Polaków postanowiło wybrać właśnie Kazań na miejsce nauki lub kariery zawodowej, zasilając tym samym szeregi coraz liczniejszej kolonii polskiej¹.

Uznaniem wśród miejscowych Rosjan cieszyli się polscy pedagodzy – nauczyciele muzyki, którzy znajdowali zatrudnienie w koncesjonowanych szkołach muzycznych, m.in. szkole Grigorija Aristowa², szkole Aleksandra Orłowa-Sokołowskiego³ czy słynnej na całym Powołżu szkole muzycznej Rudolfa Hummerta⁴. Zdecydowana większość polskich pedagogów nauczała muzyki prywatnie, udzielając korepetycji z gry na instrumentach (głównie fortepianu) lub pracując w charakterze nauczycieli śpiewu albo choreografów tańca (zob. Chechlińska 1984, 145; Jędrzychowska (2000, 136).

Szczególne miejsce w życiu muzycznym Kazania stanowi działalność polskiego pianisty, pedagoga i kompozytora, wilnianina – Ludwika Nowickiego (1830?-1886). Jego ojcem był Kazimierz Nowicki, kontrabasista Wileńskiej Orkiestry Teatralnej, dziadem zaś Ignacy Nowicki, senior orkiestry katedralnej w Wilnie (Chmara-Żaczekiewicz 2002, 118; Kirkor 1859, 259-260; Uziębło 1933, 147). Za udział w powstaniu styczniowym Nowicki został zesłany do Ufy, gdzie udzielał lekcji gry na fortepianie. Wśród jego uczennic była znana później pianistka rosyjska, następnie uczennica Ferenc Liszta i Antoniego Rubinsteina – Wiera Timanowa (1855-1942) (Sultanova 2013, 210). W 1867 r. Nowicki osiedlił się w Kazaniu, w którym trzy lata później założył pierwszą w tym mieście prywatną szkołę muzyczną (Garipova 2010, 92). W Archiwum Republiki Tatarstan znajduje się dokument z 2 maja 1870 r.,

¹ Zgodnie z danymi spisu ludności z 1897 r. Polonia kazańska liczyła 1 tys. 479 osób (Pervaya Vseobshchaya Perepis' 1904, 100 i n.). Wśród zamieszkujących miasto Polaków byli m.in. zesłańcy polityczni, urzędnicy, wojskowi, przedstawiciele wolnych zawodów – nauczyciele, lekarze, adwokaci, a także studenci i wykładowcy akademicy. W mieście funkcjonował kościół rzymskokatolicki oraz działające przy nim instytucje oświatowe i dobroczynne. Dziejom kolonii polskiej w Kazaniu poświęcona jest rozprawa habilitacyjna autora niniejszego artykułu pt. *Polacy w Kazaniu do 1918 roku* (w przygotowaniu).

² G. Aristow – rosyjski pedagog i teoretyk muzyki.

³ A. Orłow-Sokołowski – rosyjski kompozytor i dyrygent.

⁴ R. Hummert (1861-1922) – rosyjski pianista, kompozytor i pedagog, absolwent Konserwatorium Petersburskiego, uczeń Antona Rubinsteina i Rimskiego-Korsakowa. W 1891 r. założył prywatną szkołę muzyczną, w której funkcjonowały klasy fortepianu, skrzypiec, wiolonczeli, śpiewu i liczne przedmioty teoretyczne. Szkoła Hummerta była jedną z najlepszych szkół muzycznych w całym Imperium Rosyjskim (Martynova 2012, 336).

w którym pianista zwraca się z prośbą do gubernatora kazańskiego o zezwolenie na otwarcie klas muzyki:

Chcąc na miarę sił swoich móc działać na rzecz rozwoju sztuki muzycznej w mieście Kazaniu, zamierzam otworzyć u siebie w domu klasy muzyczne, w których będzie nauczana: gra na fortepianie, śpiew chórалny (pieśni prawosławne i świeckie), harmonia i *basso continuo*, dlatego ośmielam się prosić [...] o zezwolenie na otwarcie takowych klas (Razvite muzykalnogo obrazovaniya 2011, 13).

W szkole funkcjonowały klasy fortepianu, śpiewu chórалnego i solowego, świeckiego i cerkiewnego, a także wykładano teorię muzyki i harmonii. Nowicki kładł szczególny nacisk na naukę gry na fortepianie, którą sam prowadził. Jednym z ważnych filarów działalności szkoły była organizacja wspólnych koncertów uczniów i nauczycieli, z których dochód był przeznaczany na cele charytatywne. Nowicki zapoczątkował tradycję tego typu publicznych występów, która była kontynuowana w latach kolejnych przez inne instytucje miejskie. Fakt ten niewątpliwie wzbogacił kulturę muzyczną Kazania. Koncerty charytatywne Nowickiego przykuwały uwagę lokalnej prasy. W „Kazańskich Wiadomościach Gubernialnych” czytamy:

Bilety na koncerty sprzedawane były po cenach: 2 ruble (rząd 1 i 2), 1 rubel 50 kopiejek (miejsca numerowane), 1 rubel (miejsca nienumerowane), 50 kopiejek (miejsca na chórze). Dochody z koncertu były przeznaczone na zapomogę dla ubogich studentów, [...] ludności guberni samarskiej ofiar nieurodzaju, [...] potrzebujących uczniów 2 Gimnazjum w Kazaniu (Ob’javleniye o muzykal’nom vechere 1874, 130).

Nowicki koncertował także w ramach wspomnianego Kółka Wielbicieli Śpiewu, którego był jednym z założycieli⁵. Towarzystwo organizowało koncerty fortepianowe, podczas których wybrzmiewały utwory znakomitych kompozytorów, w tym m.in. Ferenc Liszta, Piotra Czajkowskiego czy Fryderyka Chopina (Porfir’yeva 2008, 113).

Odrębny rozdział w aktywności artystycznej Nowickiego zajmowała działalność wydawnicza i kompozytorska. W 1861 r. w Wilnie ukazał się dość popularny *Piosennik Ludwika Nowickiego*, będący zbiorem 11 pieśni, z których część została skomponowana jako ilustracja muzyczna do słów Władysława Syrokomli czy Antoniego Edwarda Odyńca (Chmara-Żaczekiewicz 2002, 118; Nowicki 1861). W 1849 r. pianista wydał w Petersburgu swoją fundamentalną pracę poświęconą nauce i technice gry na fortepianie⁶.

⁵ Wśród założycieli byli inni Polacy, m.in. syn astronoma, profesora Uniwersytetu Kazańskiego Mariana Kowalskiego – Aleksander Kowalski oraz żona kazańskiego architekta Leona Chrzczonowicza – Maria Chrzczonowicz (Ustav 1881, 9).

⁶ Zob. Polnaya teoretiko-prakticheskaya shkola (1849). Omówienia podręcznika Nowickiego dokonała N. Garipowa (2010, 92ff.).

Dodatkowych informacji o kazańskim okresie życia Nowickiego dostarczają wspomnienia mieszkanki Kazania Kseni Boratyńskiej – wnuczki rosyjskiego poety romantycznego Jewigienija Baratyńskiego – z których wynika, że żona pianisty także zajmowała się udzielaniem lekcji muzyki:

Tata kochał muzykę, swobodnie improwizował na dowolne muzyczne tematy, dobrze znał klasykę. [...] Mama raczej nie miała słuchu. Na fortepianie prawie nie grała. [...] Uczyli nas wszystkich grać na fortepianie, ale najlepsza z nas była tylko Ola. Uczyła się u znanego w Kazaniu nauczyciela muzyki Polaka Nowickiego, który uważał ją za swoją najlepszą uczennicę. Sasza brat uczył się z kolei u żony Nowickiego. [...] Niestety swym nieumiejętnym gadaniem wyzwoliła u niego jedynie niechęć do muzyki, mówiła że niczego dobrego z ciebie nie będzie. W chwilach irytacji uderzała jego palcami o klawisze i krzyczała: Matko Boska, co to ma być? [...] Chcesz, żebym zawołała twojego tatę! Tak też skończyła się nauka mojego brata (Boratynskaya 2007, 80-81).

Syn pianisty – Kazimierz (imię nadane prawdopodobnie na cześć dziadka) – pracował w Powiatowym Zarządzie Ziemskim (Adresnaya knizhka 1895, 124). Z kolei lokalna prasa donosiła, że Kazimierz Nowicki brał udział w spotkaniu władz wojskowych Kazania w związku z organizacją święta 24 maja w celu zebrania środków na budowę „Domu Inwalidów” (Kamsko-volzhsкая Rech’ 1915a, 3). Syn pianisty zaproponował wówczas, by podczas święta odbyła się parada dziewcząt, uczennic szkół ziemskich w białych sukienkach z kwiatami w rękach, które mają być następnie wręczone rannym. Córka Nowickiego – Benedykta Nowicka – rokująca uczennica klas fortepianu zmarła na cholerę prawdopodobnie w październiku 1872 r. w wieku 14 lat (Tygodnik Illustrowany 1872, 247).

Z Kazaniem związany był urodzony w Kownie nauczyciel muzyki i organista – Ksawery Korbut. Po ukończeniu Konserwatorium Petersburskiego przeniósł się do Kazania, by podjąć pracę jako organista w kościele protestanckim. Korbut był organizatorem i zarazem wykonawcą cieszących się dużym zainteresowaniem koncertów organowych, na których repertuar składały się dzieła m.in. Jana Sebastiana Bacha, Wolfganga Amadeusza Mozarta czy Roberta Schumanna (Klyuchevskaya 1996, 85; Litvin | Maslova | Sal’nikova 2009, 10; Maslova 2004, 22). Zajmował się również teorią muzyki i nauką gry na fortepianie, pracując jako pedagog we wspomnianej kazańskiej szkole muzycznej R. Hummerta, był także nauczycielem muzyki w szkole dla niewidomych dzieci (Adresnaya kniga 1906, 44).

Po rewolucji bolszewickiej Korbut pozostał w Kazaniu. Zastąpił go jako teoretyk i metodyk muzyki. Tworzył programy nauczania, poświęcając uwagę kwestiom techniki gry na fortepianie (Spiridonova 1993, 61-63). Był twórcą pracy pt. *Zapiski metodyki i pedagogiki fortepianowej*. Aresztowano go w sierpniu 1937 r. na fali stalinowskich represji i „polskiej operacji” NKWD. Oskarżony o propagowanie faszyzmu i udział w kontrrewolucyjnej grupie został rozstrzelany 15 listopada 1938 r. (Klyuchevskaya 1996, 85; Maslova 2004, 22).

Ślady działalności polskich pedagogów znajdujemy w księgach adresowych Kazania i lokalnej prasie. Przykładowo w „Wiestniku Wołżańskim” ogłaszała się nauczycielka tańca, artystka teatrów warszawskich Anna Kaczmarska, która otworzyła kursy tańca, m.in. mazurków. Lekcje odbywały się każdego dnia od godziny 11 do 22 na ulicy Wozdwiżeńskej 5, a w niedziele i święta w godzinach 12-14 oferowano dzieciom zniżkę w wysokości 3 rubli za miesiąc (Volzhskiy Vestnik 1898a, 1). W „Kazańskim Telegrafie” anonsował się nauczyciel muzyki Edward Kunczewicz, oferując lekcje gry na fortepianie (Kazanskiy Telegraf 1902b, 2). Naukę śpiewu prowadziła też absolwentka Konserwatorium Warszawskiego, artystka operowa Teatru Wielkiego (Operowego) w Kazaniu, nieznana bliżej S. Onichimowska-Borzymowska (Adresnaya knizhka 1895, 123; Kantor | Karpova 1993, 16ff.).

Jeden z największych rosyjskich śpiewaków operowych wszech czasów, Fiodor Szalapin, wspominał na łamach swego pamiętnika:

Ubóstwiali go, dosłownie nosili na rękach; wyprzęgali konie z jego powozu i sami ciągnęli przez ulicę. [...] Pamiętam, jak trzepotało mi serce w oczekiwaniu – a nuż otworzą się drzwi i zobaczę ubóstwianego przez wszystkich człowieka. Spotkałem się z nim po kilku latach. Był chory, przez wszystkich zapomniany, bez środków do życia. Miałem smutny zaszczyt trochę mu dopomóc. Widziałem w jego oczach łzy wdzięczności i żalu, łzy gniewu i niemocy. Było to trudne spotkanie. Taki jest los artysty. Jest zabawką publiczności, niczym więcej. Gdy przepadł głos – nie ma i człowieka. Przez wszystkich zapomniany, porzucony jak niepotrzebny już dziecku drewniany żołnierzyk (Szalapin 1967, 53ff.).

Postacią uwiecznioną przez Szalapina na kartach wspomnień był kolejny z kazańskich Polaków, jeden z największych i najpopularniejszych artystów Powołża, śpiewak operowy i pedagog – Julian Zakrzewski. Nie była to jednak biografia szczęśliwa. Po latach błyskotliwej kariery przyszły lata wyczerpania sił witalnych, egzystencji w niedoli i zapomnieniu.

Zakrzewski urodził się 29 września 1852 r. w Galicji. Po ukończeniu lwowskiego gimnazjum kształcił się w tamtejszej szkole dramatycznej, gdzie pobierał lekcje śpiewu u słynnego lwowskiego kompozytora i pedagoga Karola Mikulego. Młody artysta zadebiutował we Lwowie w 1871 r. w wieku 19 lat w partii Jontka (opera *Halka*). Następnie koncertował m.in. w Warszawie, Wenecji, Hanowerze i Pradze. W okresie 1879-1882 występował w Kijowie, a następnie w Moskwie, gdzie był solistą Teatru Wielkiego (Słownik 1973, 828).

Początki kariery Zakrzewskiego w Kazaniu związane były z nazwiskiem antreprenera Piotra Miedwiediewa (Kantor 1997, 53), który będąc odpowiedzialny za obsadę artystyczną teatru miejskiego, zaproponował Zakrzewskiemu angaż. Pracując w Kazaniu, tenor jednocześnie odbywał gościnne *tournee* na prowincji, w miastach, tj. Saratowie, Charkowie, Niżnym Nowogrodzie, Astrachaniu, Rostowie

czy Permie (Teatr i iskusstvo 1915b, 303). Zakrzewski był jednym z najbardziej uznanych śpiewaków operowych zarówno Kazania, jak i innych miast rosyjskich. Potrafił wprowadzić publiczność w zachwyt dzięki swojemu tembrowi głosu i indywidualnej spektakularnej grze scenicznej (Jabłoński 1982, 487). W „Więstniku Wołżańskim” zachowała się recenzja jego pierwszego występu w operze kazańskiej z 4 października 1884 r. Polski tenor był początkowo przywitany chłodno, lecz w kolejnych aktach opery *Hugenoci* Giacomo Meyerbeera pokazał mistrzostwo i wywołał furorę:

Lepszego Raula w Kazaniu nie było – pisał recenzent – Zakrzewski, tenor obdarzony czystym i brzmiącym głosem, ze wspaniałym metalicznym tembrem i olbrzymią skalą swobodnie sięga wysokiego *do*. Wysokie rejestry śpiewaka są po prostu niebywale doniosłe, czyste i piękne. [...] Zakrzewski doskonale rozumie, że krzyk to nie śpiew, że umiejętność wydobywania z piersi olbrzymiej ilości powietrza nie świadczy przecież o talencie. W jego wykonaniu wszystko jest przemyślane i misternie zaplanowane (Volzhskiy Vestnik 1884, 2).

Entuzjastycznie wypowiadała się o Polaku wspomniana już wyżej K. Boratyńska:

Dobór artystów operowych w Kazaniu był wspaniały. W tenorowych rolach śpiewał wiele lat Zakrzewski. Jego nazwisko powinno być odnotowane nawet w kazańskiej kronice. Czemu on został w Kazaniu zamiast grać na stołecznych scenach, nie potrafię powiedzieć. Przepiękny głos, wyjątkowa gra sceniczna, wygląd, wszystko przemawiało za tym, by mógł zostać artystą Teatru Maryjskiego (Boratynskaya 2007, 83).

W połowie lat 90. XIX w. Zakrzewski zaczął tracić głos, co doprowadziło do wycofania się z aktywności śpiewaczej. Artysta kontynuował przygodę z muzyką jako nauczyciel śpiewu i organizator koncertów plenerowych w Kazaniu i guberni kazańskiej⁷. Tenor organizował także koncerty charytatywne swoich uczniów, w których sam niejednokrotnie brał udział (Kazanskiy Telegraf 1902a, 3).

W ostatnich latach życia Zakrzewski żył w biedzie. W wyniku udaru został sparaliżowany i przykuty do łóżka (Teatr i iskusstvo 1915a, 247). Ciężko schorowany i pozbawiony całkowicie środków do życia popadł w nędzę i zapomnienie. Jakże szlachetny zatem wydaje się gest Zakrzewskiego, który po wybuchu I wojny światowej zdecydował się oddać na potrzeby rannych swój własny wózek inwalidzki (Kamsko-volzhskaya Rech' 1915b, 4). Tenor zmarł 25 kwietnia 1915 r. w Kazaniu (Kamsko-volzhskaya Rech' 1915d, 5).

W Kazaniu rozwijał się amatorski ruch muzyczny. Szczególnym talentem wyróżniał się profesor prawa Uniwersytetu Kazańskiego – Władysław Zaleski

⁷ Jeden z anonsów prasowych informował, że Zakrzewski udzielał lekcji śpiewu na ul. Wozniesieńskiej w domu Żurawliowa w godzinach 14:00-17:00 (Volzhskiy Vestnik 1898b, 1).

(zob. Garczyk 2023, 156-157). Jego artystyczna dusza uwidaczniała się podczas kameralnych koncertów i spotkań towarzyskich. Do historii przeszły chociażby wieczory muzyczne w domu prof. Mikołaja Zagoskina⁸, którego salon był miejscem spotkań kazańskiej inteligencji. Jak wspomina starsza córka profesora Olga, w każdą sobotę w mieszkaniu ojca pojawiali się współpracownicy uniwersyteccy, wśród nich Polacy, m.in. profesorowie: cywilista Gabriel Szerszeniewicz, językoznawca Jan Baudouin de Courtenay czy właśnie Zaleski, który na wieczory muzyczne do Zagoskinów przychodził wraz z małżonką: „Zalescy – pisała Zagoskina – mieszkali niedaleko od nas, naprzeciwko uniwersytetu i praktycznie każdego wieczoru przychodzili do nas na wieczorki. Zaleski wspaniale grał na fortepianie, a jego żona śpiewała. Czasami nawet cały wieczór potrafili wykonywać jakąś operę, śpiewali na głosy” (Zagoskina 2002, 13).

Kazań i gubernia były miejscem występów gościnnych polskich artystów związanych na co dzień z innymi ośrodkami, takimi jak Petersburg, Moskwa czy Warszawa. Objazdy rosyjskiej prowincji połączone z koncertowaniem były powszechnie stosowaną praktyką i niebagatelnym źródłem zarobkowania. Nad Wołgą bywali bracia Antoni i Apolinary Kątscy⁹ – muzycy o sławie europejskiej, których kazańskie koncerty przyciągały tłumy publiczności.

W 1854 r. przybył do Kazania starszy z braci, Antoni, który dał łącznie cztery koncerty. Pierwszy z nich odbył się 5 lutego, kolejne zorganizowano w Teatrze Miejskim (9 lutego) i w sali uniwersytetu (15 lutego i 6 marca) (Karpova 1993, 89-90). Drugi z braci, Apolinary, przyjechał do Kazania w 1873 r. w ramach *tournée* koncertowego po Rosji. Wybitny wirtuoz, uczeń Niccolò Paganiniego (zob. Śledziński 1967, 386) i solista Dworu Cesarskiego w Petersburgu, wystąpił przed kazańską publicznością 7 marca wraz z córką Wandą Kącką, która akompaniowała mu na fortepianie. Jak donosiła prasa, bilety na koncert, choć drogie, zostały wyprzedane na wiele dni wcześniej, a w dniu koncertu sala była wypełniona po brzegi (Kazanskiye Gubernskiye Vedomosti 1873a, 2). Utwór autorski Kąckiego – elegia *Ostatnie minuty poety* – szczególnie oczarowała kazańską publikę:

Zarówno w kompozycji, jak i wykonaniu tego znakomitego dzieła zbiegły się zarówno Artysta, jak i człowiek. Głęboki żal i smutek jest słyszalny w każdej najmniejszej nutce. Kiedy wybrzmiały ostatnie dźwięki publika zamarła na kilka chwil, lecz nagle z wielką siłą rozległy się olbrzymie brawa i owacje, wśród których rozbrzmiewały krzyki: Kątski! Kątski! (Kazanskiye Gubernskiye Vedomosti 1873b, 2).

⁸ M. Zagoskin (1851-1912) – historyk prawa, publicysta, krajoznawca, autor wielu kanonicznych prac dotyczących historii Uniwersytetu Kazańskiego.

⁹ Antoni i Apolinary Kątscy od młodości związani byli z Petersburgiem, gdzie wraz z pozostałą częścią rodzeństwa byli częstymi gośćmi w salonie muzycznym Marii Szymanowskiej (zob. Chamczyk 2019, 135-143; Kijas 2000, 149-150; Mucha 1994, 54-55; Sudolski 1986, 84; Szymanowska-Malewska 1999, 102-104, 117 i n.; Śledziński 1964, 362-365).

Szczególną cezurą w życiu kulturalnym Kazania był wybuch I wojny światowej. Napływ do miasta tysięcy uchodźców, w tym wielu ewakuowanych artystów i muzyków zintensyfikował życie muzyczne i teatralne miasta. Żywiłowo organizowano widowiska muzyczno-teatralne, spektakle i wieczorki taneczne. Do miasta ściągaly reprezentujące różnicowany poziom artystyczny zespoły, chóry, orkiestry oraz instrumentalisci i soliści estradowi, wśród których bardzo duży procent stanowili Polacy. Muzyka rozbrzmiewała niemal we wszystkich restauracjach i ogrodach miejskich (Kazanskiy Telegraf 1914e, 3). Wiele informacji o miejskich wydarzeniach kulturalnych czasu wojny udostępniały codzienne gazety. Tak np. na łamach „Kamsko-wolżańskiej Rzeczy” zapraszano do teatru letniego w Ogrodzie Panajewskim, na polski koncert artystów-uchodźców teatrów warszawskich: Julii Jędrzejewskiej (sopran – Opera Warszawska), skrzypaczki Jadwigi Maciaszak i artystów Baletu Warszawskiego (Kamsko-volzhskaya Rech’ 1915c, 3). Należy podkreślić, że właściwie nie było dnia, aby w prasie kazańskiej nie ukazywały się afisze i anonsy występów, pośród których znaleźć można było polskie nazwiska wśród licznych tancerzy, muzyków, śpiewaków i aktorów. 20 czerwca 1914 r. w jednej z miejskich restauracji wystąpiła kapela „Węgierscy Cyganie”, wraz z którą zaśpiewały panie Zielińska i Stawicka (Kazanskiy Telegraf 1914a, 1). 29 czerwca w restauracji Czarne Jezioro wystąpiła „Czeska Żeńska Orkiestra Symfoniczna”, jednak w tym wypadku „czeska” raczej tylko z nazwy, gdyż dyrygował nią Rosjanin, a partie wokalne znowu przypadały polskim śpiewaczkom, wymienionym już Zielińskiej i Stawickiej (Kazanskiy Telegraf 1914b, 1). 27 lipca zapraszano mieszkańców Kazania na występ przybyłej z Warszawy tajemniczej *Madmuasell* Downar-Zapolskiej Roland, międzynarodowej śpiewaczki lirycznej, primabaleriny warszawskich teatrów, w towarzystwie „klasycznego duetu tanecznego” braci Tarnowskich (Kazanskiy Telegraf 1914c, 1). 24 września w restauracji Czarne Jezioro można było posłuchać koncertu romansów polskiej szansonistki Żanetty Zamojskiej (Kazanskiy Telegraf 1914d, 1). Z kolei w Teatrze Pasaż wystawiono dramat w trzech częściach pt. *Polska krew*. Jak głosił anons prasowy, „morze krwi zalało przepiękną Polskę. Krwi, w której zakrztusili się wszyscy, biedni i bogaci” (Kamsko-volzhskaya Rech’ 1915e, 1). Ogłoszenia o polskich występach publikowano przez cały okres wojny.

Gubernialny Kazań był nie tylko centrum administracyjnym i naukowym. Funkcjonowały w nim liczne sceny, teatry i instytucje muzyczne. W życiu kulturalnym miasta aktywną rolę odegrała kolonia polska, licznie reprezentowana przez nauczycieli muzyki, pedagogów śpiewu i tańca oraz polskich kompozytorów i artystów, którzy napływali do miasta nieprzerwanie aż do 1915 r. Obok dominujących liczebnie Rosjan i Tatarów, także i Polacy pozostawili trwałą ślad w kulturze muzycznej stolicy Powołża.

Bibliografia

Opracowania

- BORATYNSKAYA, K. N. (2007), *Moi vospominaniya*. Moskva. [Боратынская, К. Н. (2007), *Мои воспоминания*. Москва.]
- BULGAOV, V. D. (1993), *Khorovoye peniye v nachal'nykh i srednikh uchebnykh zavedeniyakh Kazani v kontse XIX – nachale XX stoletiya*, [in:] *Iz istorii muzykal'noy kul'tury i obrazovaniya v Kazani. Sbornik nauchnykh trudov*. Kazan', 29-34. [Булгаков, В. Д. (1993), *Хоровое пение в начальных и средних учебных заведениях Казани в конце XIX – начале XX столетия*, [in:] *Из истории музыкальной культуры и образования в Казани. Сборник научных трудов*. Казань, 29-34.]
- CHAMCZYK, E. (2019), *Wokół daty narodzin Apolinarego Kątskiego – nowe źródła*, [w:] *Muzyka* 64, 135-143.
- CHECHLIŃSKA, Z. (1984), *Polsko-rosyjskie kontakty muzyczne w XIX w.*, [w:] *Kultura polska XVIII i XIX w. i jej związki z kulturą Rosji*. Wrocław, 143-151.
- CHMARA-ŻACZKIEWICZ, B. (2002), *Nowicki Ludwik*, [w:] *Encyklopedia muzyczna PWM. Część biograficzna*. 7. Warszawa.
- GARCZYK, B. (2023), *Polscy wykładowcy i profesorowie na Wydziale Prawa Uniwersytetu Kazańskiego (do 1918 roku)*, [w:] Szpoper, D. | Dąbrowski, P. (red.), *Suwerenność, autonomia i podmiotowość*. Sopot, 153-166.
- GARIPOVA, N. F. (2010), *V. K. Novitskiy i yego fortepiannaya "Shkola"*, [in:] *Muzykal'noye kraevedeniye* 2, 92-94. [Гарипова, Н. Ф. (2010), *В. К. Новицкий и его фортепианная «Школа»*, [in:] *Музыкальное краеведение* 2, 92-94.]
- JABŁOŃSKI, Z. (1982), *Teatr krakowski w latach 1865-1893*, [w:] Sivert, T. (red.), *Dzieje teatru polskiego. T. 3: Teatr polski od 1863 roku do schyłku XIX wieku*. Warszawa, 421-508
- JĘDRYCHOWSKA, B. (2000), *Polscy zesłańcy na Syberii (1830-1883). Działalność pedagogiczna, oświatowa i kulturalna*. Wrocław.
- KANTOR, G. M. (1997), *Muzykal'nyy teatr v Kazani XIX-nachala XX veka*. Kazan'. [Кантор, Г. М. (1997), *Музыкальный театр в Казани XIX- начала XX века*. Казань.]
- KANTOR, G. M. | KARPOVA, E. K. (1993), *Muzykal'noye obrazovaniye v Kazani v 19 veke*, [in:] *Iz istorii muzykal'noy kul'tury i obrazovaniya v Kazani. Sbornik nauchnykh trudov*. Kazan', 9-28. [Кантор, Г. М. | Карпова, Е. К. (1993), *Музыкальное образование в Казани в 19 веке*, [in:] *Из истории музыкальной культуры и образования в Казани. Сборник научных трудов*. Казань, 9-28.]
- KARPOVA, E. K. (1993), *Khronika kontsertnoy zhizni Kazani. Po materialam russkoy periodicheskoy pechati i arkhivnym dokumentam (konets XVIII – nachalo XX veka)*, [in:] *Iz istorii muzykal'noy kul'tury i obrazovaniya v Kazani. Sbornik nauchnykh trudov*. Kazan', 82-208. [Карпова, Е. К. (1993), *Хроника концертной жизни Казани. По материалам русской периодической печати и архивным документам (конец XVIII – начало XX века)*, [in:] *Из истории музыкальной культуры и образования в Казани. Сборник научных трудов*. Казань, 82-208.]
- KĘDZIORA, A. (2009), *Polskie życie teatralne w Rosji w latach 1882-1905*. Kraków.
- KHAYRUTDINOVA, D. R. (1997a), *Iz sudeb rossiyskoy teatral'noy intelligentsii: Yulian Fedorovich Zakrzhevskiy (1852-1915 gg.)*, [in:] *Intelligentsiya Tatarstana v period reform i revolyutsiy pervoy trety 20 veka*. Kazan', 124-127. [Хайрутдинова, Д. Р. (1997a), *Из судеб российской театральной интеллигенции: Юлиан Федорович Закржевский (1852-1915 гг.)*, [in:] *Интеллигенция Татарстана в период реформ и революций первой трети 20 века*. Казань, 124-127.]
- KHAYRUTDINOVA, D. R. (1997b), *Kul'turnaya zhizn' Kazani v gody piervoy mirovoy voyny*. Kazan'. [Хайрутдинова, Д. Р. (1997b), *Культурная жизнь Казани в годы первой мировой войны*. Казань.]

- KIJAS, A. (2000), *Polacy w Rosji od XVII wieku do 1917 roku. Słownik biograficzny*. Warszawa-Poznań
- KIRKOR, A. H. (Jan ze Śliwina) (1859), *Przechadzki po Wilnie i jego okolicach*. Wilno.
- KLYUCHEVSKAYA, E. (1996), *Zabytaya graficheskaya syuta*, [in:] *Tatarstan* 9, 79-87. [Ключевская, Е. (1996), *Забытая графическая сюта*, [in:] *Татарстан* 9, 79-87.]
- KRUTI, I. (1958), *Russkiy teatr v Kazani*. Moskva. [Крути, И. (1958), *Русский театр в Казани*. Москва.]
- LITVIN, A. A. | MASLOVA, E. S. | SAL'NIKOVA, A. A. (2009), *Zhizn'i sud'ba krasnogo professora: Mikhail Ksaver'yevich Korbut (1899-1937)*. Kazan'. [Литвин, А. А. | Маслова, Е. С. | Сальникова, А. А. (2009), *Жизнь и судьба красного профессора: Михаил Ксаверьевич Корбут (1899-1937)*. Казань.]
- MARTYNOVA, Yu. A. (2012), *R. A. Gummert i yego rol' v stanovlenii professional'nogo muzykal'nogo obrazovaniya v Povolzh'ye*, [in:] *Filologiya i kul'tura* 4, 336-339. [Мартынова, Ю. А. (2012), *Р. А. Гуммерт и его роль в становлении профессионального музыкального образования в Поволжье*, [in:] *Филология и культура* 4, 336-339.]
- MASLOVA, E. S. (2004), *Istoriik M. K. Korbut (1899-1937 gg.)*. Kazan'. [Маслова, Е. С. (2004), *Историк М. К. Корбут (1899-1937 гг.)*. Казань.]
- MUCHA, B. (1994), *Artyści polscy w nowożytnej Rosji*. Łódź.
- NOWICKI, L. (1861), *Piosennik*. Wilno.
- Ob'yavleniye o muzykal'nom vechere (1874), *Ob'yavleniye o muzykal'nom vechere uchenits L. K. Novitskogo*. [in:] *Kazanskiye Gubernskiye Vedomosti* 23. [Объявление о музыкальном вечере учениц Л. К. Новицкого (1874), [in:] *Казанские Губернские Ведомости* 23.]
- Polnaya teoretiko-prakticheskaya shkola (1849), *Polnaya teoretiko-prakticheskaya shkola, ili rukovodstvo k dostizheniyu pravilnoy i osnovatel'noy igry na fortepiano, pocherpnutaya iz mnogikh izvestnykh sochiniteley v 100 urokakh i pr.* SPB. [Полная теоретико-практическая школа, или руководство к достижению правильной и основательной игры на фортепиано, почерпнутая из многих известных сочинителей в 100 уроках и пр. СПб.]
- PORFIR'YEVA, E. V. (2008), *Muzykal'nyye obshchestva posledney chetverti XIX veka v kul'turnoy zhizni Kazani*. [in:] *Muzykal'noye kraevedeniye 1*. [Порфирьева, Е. В. (2008), *Музыкальные общества последней четверти XIX века в культурной жизни Казани*. [in:] *Музыкальное краеведение 1*.]
- SPIRIDONOVA, V. M. (1993), *Kazanskoye muzykal'noye uchilishche v pervyye gody sovetской vlasti. Iz istorii muzykal'noy kul'tury i obrazovaniya v Kazani. Sbornik nauchnykh tudov*. Kazan'. [Спиридонова, В. М. (1993), *Казанское музыкальное училище в первые годы советской власти. Из истории музыкальной культуры и образования в Казани. Сборник научных трудов*. Казань.]
- SUDOLSKI, Z. (1986), *Panny Szymanowskie i ich losy. Opowieść biograficzna*. Warszawa.
- SULTANOVA, R. R. (2013), *Istoriya professional'nogo muzykal'nogo obrazovaniya v Kazani v posledney treti XIX v.*, [in:] *Obrazovaniye i samorazvitiye 1*, 208-213. [Султанова, Р. Р. (2013), *История профессионального музыкального образования в Казани в последней трети XIX в.*, [in:] *Образование и саморазвитие 1*, 208-213.]
- SZALAPIN, F. (1967), *Wspomnienia z mojego życia*. Kraków.
- SZYMANOWSKA-MALEWSKA, H. (1999), *Dziennik (1827-1857)*. Warszawa
- ŚLEDZIŃSKI, S. (1964), *Na marginesie Symfonii a-moll Antoniego Kątskiego*, [w:] Lissa, Z. (red.), *Studia Hieronymo Feicht septuagenario dedicata*. Warszawa.
- ŚLEDZIŃSKI, S. (1967), *Bracia Kątscy w Rosji*, [w:] Lissa, Z. (red.), *Polsko-rosyjskie miscellanea muzyczne: dla uczczenia pięćdziesiątej rocznicy Rewolucji Październikowej*. Kraków.
- UZIĘBŁO, Ł. (1933), *Wileński nekropol muzyczny*, [w:] *Śpiewak* XI.
- ZAGOSKINA, O. N. (2002), *Vospominaniya o Nikolaye Pavloviche Zagoskine*. Kazan'. [Загоскина, О. Н. (2002), *Воспоминания о Николае Павловиче Загоскине*. Казань.]

Wydawnictwa źródłowe

- Adresnaya knizhka (1895), Adresnaya knizhka g. Kazani. Kazan'. [Адресная книжка г. Казани (1895). Казань.]
- Adresnaya kniga (1906), Adresnaya kniga g. Kazani na 1906 god. Kazan'. [Адресная книга г. Казани на 1906 год. Казань.]
- Pervaya Vseobshchaya Perepis' (1904), Pervaya Vseobshchaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy Imperii 1897. Kazanskaya guberniya. SPB. XIV. [Первая Всеобщая Перепись Населения Российской Империи 1897. Казанская губерния. СПб. XIV.]
- Razvite muzykalnogo obrazovaniya (2011), Razvite muzykalnogo obrazovaniya v Tatarstane. Sbornik dokumentov. Kazan'. [Развите музыкального образования в Татарстане. Сборник документов (2010), Казань.]
- Słownik (1973), Słownik biograficzny teatru polskiego 1765-1965. Warszawa
- Ustav (1881), Ustav Kazanskogo Kruzhka Lyubiteley Muzyki, Kazan'. [Устав Казанского Круга Любителей Музыки (1881). Казань.]

Prasa

- Kamsko-volzhsкая Rech' (1915a), 22 aprelya. [Камско-волжская Речь (1915), 22 апреля.]
- Kamsko-volzhsкая Rech' (1915b), 25 aprelya. [Камско-волжская Речь (1915), 25 апреля.]
- Kamsko-volzhsкая Rech' (1915c), 25 avgusta. [Камско-волжская Речь (1915), 25 августа.]
- Kamsko-volzhsкая Rech' (1915d), 2 maya. [Камско-волжская Речь (1915), 2 мая.]
- Kamsko-volzhsкая Rech' (1915e), 6 maya. [Камско-волжская Речь (1915), 6 мая.]
- Kazanskiy Telegraf (1902a), 18 maya. [Казанский Телеграф (1902), 18 мая.]
- Kazanskiy Telegraf (1902b), 6 sentabrya. [Казанский Телеграф (1902), 6 сентября.]
- Kazanskiy Telegraf (1914a), 20 iyunya. [Казанский телеграф (1914), 20 июня.]
- Kazanskiy Telegraf (1914b), 29 iyunya. [Казанский телеграф (1914), 29 июня.]
- Kazanskiy Telegraf (1914c), 27 iyulya [Казанский телеграф (1914), 27 июля.]
- Kazanskiy Telegraf (1914d), 24 sentabrya. [Казанский Телеграф (1914), 24 сентября.]
- Kazanskiy Telegraf (1914e), 26 sentabrya. [Казанский Телеграф (1914), 26 сентября.]
- Kazanskiye Gubernskie Vedomosti (1873a). 7 marta. [Казанские Губернские Ведомости (1873). 7 марта.]
- Kazanskiye Gubernskie Vedomosti (1873b). 14 marta. [Казанские Губернские Ведомости (1873). 14 марта.]
- Teatr i iskusstvo (1915a), nr 14. [Театр и искусство (1915), nr 14.]
- Teatr i iskusstvo (1915b), nr 18. [Театр и искусство (1915), nr 18.]
- Tygodnik Illustrowany (1872), nr 256.
- Volzhskiy Vestnik (1884), 7 oktyabrya. [Волжский Вестник (1884), 7 октября.]
- Volzhskiy Vestnik (1898a), nr 232. [Волжский Вестник (1898), nr 232.]
- Volzhskiy Vestnik (1898b), nr 238. [Волжский Вестник (1898), nr 238.]

EKONOMIKA

DOI: 10.31648/pw.11450

KRZYSZTOF WALISZEWSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4239-5875>

Poznań University of Economics and Business

PAWEŁ NIEDZIÓŁKA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1659-7310>

SGH Warsaw School of Economics

DO REGULATORY STRINGENCY AND HOUSEHOLD INDEBTEDNESS AFFECT FINANCIAL STABILITY? AN ANALYSIS OF THE MARKET FOR NON-BANK LENDING INSTITUTIONS IN SELECTED CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN COUNTRIES¹

ABSTRACT: The aim of the paper, which provides a comparative analysis of the regulatory framework for non-bank lending institutions in 12 CEE countries, is to answer 2 questions: (a) is the level of household indebtedness a sufficient indication that consumer credit risk is considered important for financial stability?; and (b) is the level of stringency of supervisory regulation of non-bank lending institutions related to financial stability risk? The conducted analysis leads to a conclusion that the stringency of regulations on the operation of non-bank lending institutions does not affect risks arising from the economic and financial performance of lenders, and that the level of household indebtedness is not closely related to the quality of portfolios of non-bank lending institutions. Of key importance, from the point of view of financial stability and the fulfillment of the role of non-bank lenders as institutions supporting the credit inclusion process, is the quality of the credit assessment procedure and its transparency, as well as the reliability of the source data on which credit decisions are based. The research fills an existing gap in the economic literature for a comparative analysis of non-bank lending institutions in CEE countries from a supervisory and regulatory perspective and in terms of creating financial stability.

KEYWORDS: consumer finance, Central Europe, Eastern Europe, financial stability, household, indebtedness

¹ The publication is the result of internships completed by Krzysztof Waliszewski at the Warsaw School of Economics and Paweł Niedziółka at the Poznań University of Economics and Business in 2024.

Introduction

Consumer finance is a form of loan that provides a consumer with financing for their immediate needs (FLA 2024). A consumer is an individual making a legal operation with a company that is not directly related to the consumer's commercial or professional activity. One of these actions is a consumer credit, which can be granted by banks or non-bank lending institutions. In the EU, its size stems directly from the 2008 Consumer Credit Directive (CCD, Consumer Credit Directive), which was modified in 2023 (EU 2008, EU 2023). It ranges from EUR 200 to EUR 75,000, with the maximum value set by law in the country's currency for non-eurozone countries or in euros for eurozone countries, and a relatively short financing period. In particular, a consumer credit agreement is considered to be a loan agreement, a credit agreement, a deferred payment contract (Buy Now Pay Later, BNPL) or a revolving credit agreement (UMW 2024). In the above context, consumer finance can be identified with short-term unsecured loans granted to individuals, although, as the analysis in this article shows, in some markets in non-EU Eastern European countries, consumer finance is understood more broadly, as long-term loans and mortgages or loans secured on other assets by non-bank financial entities are allowed.

Consumer finance is at the same time a component of a wider concept, which is personal finance, also referred to as household finance (Waliszewski 2022). As already mentioned, consumer finance products are offered by banks and non-bank lending institutions. It is quite common to argue that the customer groups of banks and non-bank institutions do not overlap. This would imply that banks and non-bank lenders are complementary institutions that do not compete with each other. Current research (Waliszewski et al. 2024) shows that there is a group of consumers who use both banks and non-banks. The activities of non-banking institutions are inclusive (Waliszewski et al. 2023) and through their activities an important part of consumers can obtain short-term financing. Otherwise, these customers would be pushed into the grey market or become dependent on the offer of pawnshops.

As there is an imbalance of parties in the consumer finance market – consumers and financial institutions, including banks and lending institutions – consumer legislation is being introduced to protect the interests of consumers and balance the parties in the form of protection by information at the pre-transaction, transaction and post-transaction stages, in consumer credit advertising, the right of withdrawal and early repayment of consumer credit, and by limiting the interest rate (rate cap) and commissions on a granted consumer credit.

The stability of the financial system is defined as a state in which the system performs its functions continuously and efficiently, even in the event of unexpected and adverse disturbances of significant magnitude and low probability of occurrence. The scale of possible debt servicing problems of households and the resulting

credit losses of banks can create a systemic risk (NBP 2024). Channels for the impact of changes in household capacity on financial stability have been identified by Santoso and Sukada (2009) and Niedziółka (2009), among others. Of key importance in this case is the relationship between disposable income and debt servicing (Monahov 2022).

The purpose of this article is to determine the degree of institutional and regulatory development of the consumer finance market in selected Central and Eastern European countries. Twelve countries were analysed, including six belonging to the European Union (EU). All jurisdictions studied are located to the east of Poland. A comparative analysis of supervisory regulations, which can be included in the spectrum of responsible lending principles and the applied instruments of macroprudential policy, is a tool for achieving the above objective. Indeed, consumer finance market security and financial stability result from two factors: the quality of regulations protecting consumers from over-indebtedness and the debt loop, as well as the management standards of lending institutions. In the context of the significant divergence in the characteristics of consumer finance markets in the studied countries, not only in terms of regulation, but also in terms of the participation of non-bank lenders that cannot finance their activities with deposits, a question about the factors that are important from the point of view of financial stability and social welfare arises. The analysed markets also differ in the scale of the burden of servicing credit commitments on households. Figure 1 illustrates the variation in the economies analysed by household debt.

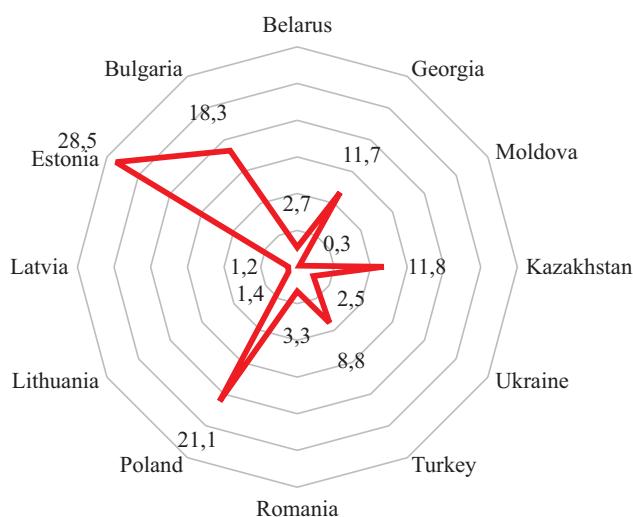

Fig 1. Consumer Debt Index

Source: the authors' own elaboration based on data available from: <https://tradingeconomics.com/country-list/consumer-credit?continent=europe>; <https://www.ceicdata.com/en/countries>, IMF databases, United Nations databases

The consumer debt index presented in Figure 1 is the authors' concept for parameterising household debt. The index takes into account the amount of consumer debt per capita and the level of economic development reflected by GDP per capita. The formula is presented in Equation 1:

$$IZK = \frac{CCpC}{GDPpC} \cdot 100 \quad (1)$$

where:

- IZK – Consumer Debt Index,
- CCpC – consumer credit per capita,
- GDPpC – GDP per capita.

The data in Figure 1 show that three countries in the EU (Poland, Estonia and Bulgaria) have the highest household debt of all the surveyed countries. In view of the above, the authors pose the following research questions: 1) Is the level of household indebtedness a sufficient rationale for considering the risks associated with consumer credit as relevant for financial stability? 2) Is the level of stringency of supervisory regulation of non-bank lending institutions related to financial stability risk? The study, using an economic analysis of the law and literature review, focuses on non-bank lending institutions due to the dynamic development of this market, the wide variation in quantitative and qualitative regulations, as well as the observed difference in the timing of the implementation of macroprudential instruments and the use of a proactive or reactive approach across the countries. In particular, attention is paid to the capping of debt or the level of consumer credit by different indicators: DSTI², LTV³, DTI⁴.

2. Regulatory framework and selected quantitative and qualitative standards for consumer credit in Central and Eastern European countries

Moldova

In 2013 a law based on EU Directive 2008/48/EC (EU 2008) and referring to consumer credit agreements was introduced in Moldova. It obliged lending institutions to disclose all costs related to financing to borrowers, as well as to assess

² Debt Service-To-Income – a measure of the annual (monthly) amount of debt service payments relative to total annual (monthly) disposable income. The DSTI in some countries (e.g. Georgia) is called PTI (Payment-to-Income).

³ Loan to Value – a measure of the amount of mortgage loan relative to value of real estate constituting security for repayment of the loan.

⁴ Debt-To-Income – a measure of the total amount of the debt repayment relative to annual disposable income.

creditworthiness in advance. The law on non-bank lending institutions, in force since 2018, introduced standards for the framework of the lending process, including consumers' rights to complain. Lending institutions are subject to registration with an obligation to maintain capital at least equal to the required value. They are also required to disclose their ownership structure, including the beneficial owner. The state authorities have competences to supervise non-bank lending institutions (Lehmann 2019). In 2022, responsible lending regulations related to non-bank lending institutions and banks came into force. Their aim is to prevent consumers from becoming over-indebted. Responsible lending is identified here as a process based on a creditworthiness assessment, the effect of which will be to limit financing to a level that ensures that the debtor will be able to service it. Specifically, creditworthiness is to be based on a consumer's current (rather than projected) income, without taking into account possible proceeds from the sale of collateral (InfoMarket 2022). These regulations introduce limits for LTV (80%) and DSTI (40%) ratios and a maximum period for consumer loans (5 years). For loans intended for the purchase of real estate, the period is a maximum of 30 years (NBM 2023). These ratio limits apply to both banks and non-bank lenders (IMF 2022).

The 2022 law results in a change of supervisory competences over non-bank lending institutions. It moves them from the National Commission for Financial Markets (NCFM) to the National Bank of Moldova (NBM). Non-bank lending institutions are to be subject to mandatory external audits and their managers to meet certain standards of competence in the area of risk management. The above reform is the implementation of one of the demands of the International Monetary Fund (IMF) and is part of efforts to strengthen the stability of Moldova's financial system. At the same time, the IMF recommends the introduction of the Twin Peaks model, in which consumer protection competences would be placed in an institution independent from the central bank (IMF 2023). Although the regulations introduced in 2022 do not include a ceiling for the effective interest rate, there is a cap on the interest rate (50%) and the sum of daily commissions and fees, amounting to 0.04% (Schendra 2023).

Belarus

Consumer loans in Belarus are offered primarily by banks. Lending institutions that are not banks must be affiliated with banks. This obligation has been in place since 2015. As of mid-2018, 8 institutions in Belarus were affiliated to banks (4 cooperatives and 4 funds). The second channel of short-term consumer lending by non-banks is pawnshops, whose activities require registration in Belarus. Their share of the market for loans granted by non-banks accounted for approximately 95% at the end of June 2018, and, at that time, there were 107 institutions of this type. The official market for microlending by non-bank institutions is quite

underdeveloped, which is evidenced by its very low share of less than 0.1% in the assets of the Belarusian financial system. The National Bank of Belarus, which supervises the banking sector, has introduced short-, medium- and long-term liquidity requirements for bank-affiliated micro-lending institutions, which further limits their development (Gattini | Borysko 2018).

As of 2017, there is no obligation to submit documents proving income, while the mandatory creditworthiness assessment is based on a client's statements. In exceptional cases, the lender verifies the statement with the employer. In view of the risk of the financial system destabilisation as a result of the dynamic increase in the volume of consumer loans (the dynamics being a function of inflation and the lowering purchasing power of the population), the central bank has introduced a limitation in the form of a DSTI of a maximum of 40%. Vetting of potential borrowers is based on a register of suspected terrorists. Loans are only granted in the local currency (Amby Legal 2024; Labanava 2018). In 2023, analyses began in Belarus to increase the scope of protection for consumer credit customers.

Georgia

Still at the beginning of the 21st century, the Georgian market for loans to individuals and small businesses was unrecognised in terms of the applied scale and standards. Its clean-up was two-pronged, involving the initiation of educational activities among the public, as reflected in the educational strategy announced in 2016 (NBG 2016), and an institutional reform. Currently, the non-banking sector in Georgia is made up of Micro Financial Institutions (MFIs) and Loan Issuing Entities (LIEs), mainly against pledges of gold or jewelry. All loans granted to consumers by MFIs and LIEs must be denominated in the local currency. Georgian law includes a cap on the interest rate and all the fees and commissions on loans to consumers. A maximum level of the loan granted to a consumer is also set. For banks, the terms and conditions of consumer loans are more liberal than for MFIs. Secured financing is granted for up to 10 years, and also in currencies other than the local currency. MFIs are subject to registration, capital and liquidity requirements (NBG 2018). They are also supervised by the National Bank of Georgia and must regularly report to the central bank. In Georgia, regulations have been implemented to guarantee the protection of the consumers using financial services, the principles of responsible lending and requirements for the management standards of consumer credit providers. Restricting over-indebtedness of the citizens is aimed at PTI (Payment-To-Income) and LTV ratios, which both MFIs and LIEs are obliged to comply with. MFIs do not have access to central bank financing. The source of their lending is their own capital and deposits, which, however, are not covered by the protection of the deposit guarantee scheme. This implies a relatively high cost of funding, which translates into the interest rates on loans. The National Bank of Georgia creates incentives for MFIs

to become micro-banks dedicated to lending to individuals, subject (like all banks in Georgia) to supervision by the central bank, whose deposits would be covered by the protection of the deposit guarantee scheme. Becoming a microbank also entails strengthening corporate governance, the capital base and the risk management system. The institution of a microbank is relatively new in the Georgian law. It was introduced in line with the recommendations of the IMF in 2023.

Features that distinguish microbanks from banks include: a lower required capital, a lower maximum amount of a single loan, and the ability to accept deposits only up to the limit set by the deposit guarantee scheme (MG Law 2023). LIEs have relatively the lowest requirements (there are about 200 such entities in Georgia). They are not allowed to accept deposits either, but activities require registration and regular reporting to the central bank. Georgia has a credit information bureau supervised by the National Bank of Georgia. Its resources are fed with data provided by lending institutions and banks, and information on any transaction whose amount exceeds a certain threshold should be registered with the said institution. At the same time, it should be mentioned that a certain part of the loan market in Georgia is not regulated. These are entities with 20 or fewer customers (IMF 2020). The implementation of consumer protection reforms (NBG 2021), the structuring of the market in the form of the categorisation of institutions and the definition of requirements for different types of entities have resulted in an improvement in the quality of loans to consumers (NBG 2023).

Turkey

Consumer credit in Turkey is provided by both banks and non-bank lenders. Both types of institutions are supervised by the Banking Regulation and Supervision Agency (BRSA). At the same time, it should be added that non-bank lending institutions are capitally controlled by banks and the main source of funding comes from their owners (Fitch Ratings 2023). Consumer loans in Turkey can only be granted in the local currency and for a period that does not exceed 60 months. Their interest rate is fixed. While there is no cap on the interest rate on loans, the central bank puts pressure on consumer lending institutions to reduce the interest rate (Kandemir | Ozsoy 2023). These loans are subject to a tax, which was restored after the COVID-19 pandemic to 15% (previously 10%). This is unsecured financing dedicated to individuals or partnerships where the source of repayment has been documented. Individuals must also demonstrate steady employment and income stability, such as pensions (BRSA 2013).

The size of permissible lending provided by non-bank lending institutions is determined, among other things, by the net result of the previous operating period (Erbilen et al. 2024) and the amount of own funds, which must be at least 3 per cent of the total assets (BRSA 2013). Turkey's central bank uses another tool to control the

unsecured consumer credit segment. This is the requirement to maintain collateral at the central bank for these exposures. Its amount depends on the interest rate of the loans. The higher it is, the higher the provisioning, with three interest rate thresholds applied and collateral coverage for the different bands being respectively: 0%, 20% and 90% (ING 2023). The inclusion of non-bank lenders in the macroprudential policy circle and the tightening of capital and liquidity requirements observed in recent years limits the ability of these entities to raise stable, long-term financing, including foreign funding (Fitch Ratings 2023). The central bank of Turkey's policy towards lending institutions and banks with regard to short-term, unsecured consumer credit is based on a belief that lending in this area drives inflation. This hypothesis is not clearly supported by research findings (Yuksel | Ozsari 2016).

In the area of protecting the rights of consumers using financial services, in recent years, the Turkish law has moved significantly closer to EU standards. This includes the rules on withdrawal, costs and other conditions for breaking a contract, rules on advertising financial products, regulations of online financial services, requirements for precise and fair information on financial offers, and involuntary cross-selling (Şenocak 2022). Some evidence that the Turkish government pays a significant attention to the consumer protection was a drastic increase in penalties for unfair market practices in this area in 2022 (Sozer 2021).

Kazakhstan

The development of consumer lending in Kazakhstan took place in the second decade of the 21st century and was driven by the relatively attractive relationship between the profitability of this type of financing and the associated risks compared to other customer segments. The consumer finance market in Kazakhstan is dominated by banks and all lenders are supervised by the State Agency for Financial Market Regulation and Development. An important factor supporting the development of consumer finance was the 2004 enactment of a law regulating the activities of credit bureaus that produce credit track record reports. The leading institution in this area is First Credit Bureau, founded by the international business intelligence agency Creditinfo and three Kazakh banks. However, the World Bank points out that not all lenders, and not to the full extent, have access to their clients' credit track record (World Bank 2024). In 2014, fearing the emergence of a financial crisis triggered by consumer loan defaults, the National Bank of Kazakhstan introduced prudential norms to limit the scale of consumer finance. Two prudential norms were implemented: one limiting the demand, and one reducing the supply of loans. The former is a DSTI ratio of 50%. At the same time, the annual dynamics of a given lender's consumer loan portfolio cannot exceed 30% (Nurbayev 2016).

The aforementioned solutions have not yielded satisfactory results, which is manifested by the doubling of the size of the consumer loan portfolio between 2019

and 2023, the lengthening of financing periods, the increasing share of refinancing loans, the growth of DSTIs and the significant share of non-performing loans (NPLs) in consumer loan portfolios granted by banks and non-bank lending institutions (World Bank 2024). The reasons for this state of affairs are attributed to the inadequacies of the consumer bankruptcy law (only at the end of 2023 did the process of tidying up procedures in this area begin), the lack of adequate regulations in the area of consumer protection (including the principles of offering financial products, full disclosure of financing conditions and risks), the lack of adequate economic education, and the low quality of lenders' risk management systems (Dancausa | Melecky 2024; Gusmanova | Kurmanalina 2023). The creditworthiness framework for banks was only established in 2017, and for non-bank lenders in the late 2019.

Still, these rules do not apply to secured loans and the analysis does not take into account the stability of income sources (World Bank 2024). In response to the growing indebtedness of citizens and debt servicing difficulties, an interest rate cap of 50% on loans to individuals was introduced at the beginning of 2024, but, according to market analysts, this restriction does not solve the problem of over-indebtedness. At the same time, the credit assessment process has been formalised to improve its effects and lowering NPLs. Borrowers who are more than 90 days in arrears will not be allowed to take out additional unsecured debt. However, the above restriction applies to customers characterised by low income (Kumenov 2023). In addition, capital requirements for banks (from 150% to 350% of risk-weighted assets) and non-bank lending institutions (from 100% to 500% of risk-weighted assets) were increased. A maximum share of NPLs in the portfolio was also set at 20%. The spectrum of income sources that can be taken into account in the credit assessment process was reduced. The maximum interest rate was reduced from 25% to 15% per annum (not the effective rate, however, but the nominal rate) and a maximum daily interest rate of 1% was introduced (Prime Minister of the Republic of Kazakhstan 2023).

Ukraine

In Ukraine, the rules for consumer lending are contained in the Law of 11 November 2016 No. 1734-VIII "On Consumer Lending". This law came into force on 10 June 2017. The high historical and projected market dynamics triggered calls for a tighter regulation (Csajbok et al. 2020), and therefore the said law was amended in December 2021. The Ukrainian law allows for loans based on variable interest rates, but they must be denominated in the national (local) currency. Originally, there was no limit to the amount of interest rates. Only at the end of 2023 was the law amended, setting the maximum cost of borrowing at 1% per day, whereas a ceiling of 0.8% was originally planned against the market practice of using a rate of 2.5% per day

(Hudima et al. 2024). The introduction of the maximum interest rate, combined with the tightening of portfolio monitoring rules, according to the National Bank of Ukraine, is expected to protect individuals from the debt loop and reduce the risk appetite of lending institutions. In this context, Ivashchenko et al. (2021) notes that the introduction of modern scoring systems and consumer loan insurance are necessary initiatives to improve the profitability of this market segment. An interest rate ceiling occurs for late payments.

The Ukrainian law, largely modelled on EU solutions, contains a number of provisions protecting borrowers. These concern, among other things, an obligation imposed on lenders to reliably inform consumers about the terms of financing. Other provisions regulate the possibility of withdrawal and early repayment of the debt (Molodyko 2018; NBU 2024a). The supervision of non-bank lending institutions is exercised by the National Bank of Ukraine. Its competences include: (a) registration of lending institutions, (b) verification and approval of interest rate calculations quoted in promotional materials and contracts, (c) supervision of the forms of advertising consumer loans, (d) verification of creditworthiness assessment rules and ordering changes in this respect. Creditworthiness assessment is mandatory. Despite the declared introduction of maximum values for LTV and DSTI indicators in the Macropprudential Policy Strategy, this initiative has not materialised so far (NBU 2024b).

The consumer lending market in Ukraine is divided into the banking segment (highly concentrated) and non-banking institutions (highly competitive), and the customers of each segment do not intermingle. In 2024, the scale of lending to individuals did not reach the pre-Russian aggression levels in Ukraine, although a recovery was observed. At the same time, an increase in the value of the remote lending portfolio was recorded. Simultaneously, the share of loan-financed purchases was increasing (NBU 2024a; UBN 2024).

Romania

The non-bank consumer lending market in Romania has been operating since 2005. Previously, household financing was handled exclusively by banks (EMN 2019a). In Romania, the area of consumer rights protection, including those using financial services, is regulated in quite a detailed and comprehensive manner, and the institution responsible for monitoring the observance of consumer rights is the National Authority for Consumer Protection (ANPC). This institution, responsible for creating and giving its opinion on draft legislative changes, also maintains the register of non-bank lenders (a lending institution is subject to registration after meeting certain requirements and their verification) and adjudicates whether lenders comply with the applicable law and best market practices (EC 2020). Credit intermediaries in Romania should have insurance to cover potential liabilities

(including for imposed penalties), as well as provide guarantees on the processing of personal data in accordance with the applicable law. Nevertheless, ANPC's activities have been criticised. Stănescu (2023) accuses it of low transparency, lacking the necessary resources and succumbing to political influence and the lobby of financial institutions. The ANPC's main task is to protect consumer rights, while micro-prudential supervision is carried out by the Romanian central bank. This entity formulates quantitative requirements and also verifies the performance of market participants and the quality of their risk management (ICLG 2024).

The National Bank of Romania has the competence to issue separate regulations applicable to non-bank financial intermediaries. The central bank includes consumer loans in its financial stability assessment. Market dynamics, trends and the condition of households are taken into account in the annual financial stability reports.

Lending institutions in Romania must hold capital, the minimum level of which is set by the central bank. A significantly higher requirement applies to lending institutions with mortgage loans on offer (EMN 2019a). In addition, restrictions on the sale of consumer credit receivables are in place. The sale of receivables is only possible to professional and supervised financial institutions. Romania has a fairly long history of using macroprudential policy tools, such as DSTI and LTV ratios. It dates back to 2003 and aims to limit household debt. The DSTI cannot exceed 40%. For liabilities denominated in other currencies, the limit is 20%. The DSTI ceilings are increased by 5 percentage points for households with mortgages (ESRB 2019). The DSTI limits, under certain conditions and within certain limits, may be exceeded by lenders (KPMG 2019).

In Romania, there is no maximum interest rate for loans to consumers. At the same time, an indirect way of regulating the maximum interest rate should be mentioned. Lending institutions placed in the Special Register may not exceed the following limits of the effective annual interest rate (FRRF 2022):

- 200% for loans in RON and 133% for loans in foreign currencies if the financing period does not exceed 15 days;
- 100% for loans in RON and 67% for loans in foreign currencies if the financing period is between 16 and 90 days;
- 50% for loans in RON and 33.33% for loans in foreign currencies if the financing period exceeds 90 days.

However, the interest rate on NPLs cannot be more than 3% above the interest rate on the loan before reclassification. There is no restriction on the charging of interest on interest (FRRF 2022). At the same time, a maximum level of early repayment commission is set. Only after 90 days of default can the creditor terminate the contract and take a collection action (Iacob 2016). At the same time, a maximum repayment period of five years has been introduced for consumer loans (ESRB 2019; ESRB 2024). Consumer credit in Romania does not have an amount limit and

restrictions on the disbursement of funds. Both fixed and variable interest rates are allowed. The rules for advertising loans to households are set out in detail, including the information that must be included in the offer. These include the interest rate, the financing period, the amount of the loan, the duration of the offer of at least 15 days, the rules for termination and early repayment of the loan (ECCR 2024).

Romania has a system for exchanging information on household non-performing debt, but it does not include small lenders. They are not obliged to feed it, but they do not have access to the data collected there either (EMN 2019a). Moreover, there is no obligation to take into account data from the Lender Information Exchange System in the creditworthiness assessment process (FRRF 2022).

The consumer lending market in Romania is dominated by banks. Non-bank lenders, despite their very dynamic growth, represent less than 6% of the market. As of mid-2023, approximately 180 companies engaged in financial intermediation, including consumer lending, were registered in Romania (NBR 2023).

Bulgaria

Non-bank lending institutions in Bulgaria are supervised by the Bulgarian National Bank. What distinguishes their offer from the spectrum of consumer credit products in other countries is:

- lending to farmers;
- a significant share of the secured lending market – collateral can be a salary pledge, a surety, a cash deposit and a pledge on a movable property.

Bulgarian law, in line with EU regulations, contains a number of clauses protecting consumer rights. These concern, among other things, the transparency and completeness of the offer, as well as the need to state the annual percentage of the interest rate so that the consumer can compare various offers. This interest rate reflects the total cost of financing (Vasileva 2019). Lenders are obliged to share information about customers and their repayment within the information exchange system, but there is no obligation to take these data into account in the creditworthiness assessment process. In Bulgaria, there is a cap on the amount of loans granted by non-banks and a cap on the interest rate, which is 50%, i.e. five times the rate describing the interest rate on arrears. This ceiling is determined by a government decision (EMN 2019b; EMN 2023). A maximum interest rate for overdue receivables is also set.

Within the framework of macroprudential policy, it is possible for the Bulgarian National Bank to introduce limits not only for DSTI and LTV ratios, but also for LTI (Loan-to-Income). The central bank may also limit the term of financing in the form of consumer credit and introduce a requirement relating to debt amortisation (ECB 2020). So far, these instruments have not been implemented, although they are being monitored (ESRB 2024). Quite restrictive regulations apply to the transfer

of receivables by lending institutions. Such sales require a written consent of the debtor (FRRF 2022). Institutions offering loans to households must comply with capital requirements (EMN 2016) and regularly report on their own economic and financial condition to the central bank (FRRF 2022).

Lithuania

Among all the European countries, Lithuania is characterised by a very high share of consumer loans held by non-bank lenders, amounting to almost 30%. Activities of lending institutions are licensed and their register is maintained by the Central Bank of Lithuania. These lenders are supervised by the Bank of Lithuania (formerly the State Consumer Protection Authority) and are required to report periodically. Although there are no capital requirements for non-bank lenders in Lithuania, the intensity of supervision can be assessed as high. In addition to controlling the business and verifying its compliance with the law and the supervisor's recommendations, the central bank is the arbiter in disputes between lenders and borrowers. The Bank of Lithuania is also responsible for the design of consumer credit regulations, formulates recommendations and guidelines on responsible lending, and analyses data describing the payment condition of households and market trends (BoL 2024). Lithuania has a limit on the maximum cost for consumer credit. However, it is relatively high (79%), and only a decade earlier it was as high as 250%. A maximum rate of daily interest on overdue payments is also set.

As in the vast majority of the European countries, lenders are obliged to carry out a creditworthiness assessment (irrespective of the amount requested), taking into account data from borrower information exchange systems and a spectrum of income sources defined by the central bank and a DSTI cap of 40%. Stress tests for a DSTI of 50% and an interest rate of 5% are also mandatory. If the customer uses a mortgage, the allowable DSTI cannot exceed 60%. In Lithuania, the requirements for advertising consumer loans (in particular, these products may not be offered to persons under 18 years of age), the presentation of information about these products and the standard of the loan agreement have been defined in quite a detailed and conservative manner. At the same time, the maximum period for which households may be granted financing, except for mortgage loans, is not specified (Bublienė 2014; ESRB 2024). In Lithuania, special attention is paid to the credibility of the owners of institutions offering loans to households. In particular, they must not have been convicted by a final court judgment (FRRF 2022).

Latvia

Non-bank lenders play an important role in the consumer credit market in Latvia. In addition to typical short-term unsecured loans, they can offer long-term mortgage financing. The market is developing very dynamically and is characterised by a high level of competition (Mazure 2017). Non-bank lending institutions in Latvia should have the capital of at least EUR 425,000. Their activities require registration, and this is preceded by verification of compliance with a number of requirements, including the internal control system, credit procedures, creditworthiness assessment, and those aimed at protecting against money laundering. The activities of lending institutions are supervised by the Consumer Rights Protection Centre. Non-bank lenders are obliged to report periodically on their financial performance, the quality and structure of their portfolio, their sales practices and their compliance with applicable laws. As is the case in other countries, regulations stipulate a maximum level for the cost of consumer credit, and the decision to grant financing is preceded by a creditworthiness assessment (regardless of the amount applied for by the client) in each case. An original solution, not found in other jurisdictions, is the prohibition of concluding credit agreements between 11 pm and 7 am. If the lending institution does not have up-to-date or complete information on the credit track record as well as on the sources of income, it is obliged to base on the figures provided by the system of the intercreditor data exchange. The daily cost for the consumer cannot be higher than 0.07%. Another restriction referring to the loans granted for up to 30 days is setting the maximum amount of the credit for 50% of the minimal monthly salary (announced and updated by the government). In case of such products, it is forbidden to prolong their term more than twice, however it is not relevant for amortised (repaid in installments) products. In the case of loans granted for up to 3 months, the total costs cannot exceed the amount of financing. Also, the maximum rate for overdue commitments is defined, however it is forbidden to take interest on interest. Special attention is paid to the rules of responsible lending, with whose regulations concerning acceptable forms for advertising consumer finance products is associated (FRRF 2022). In addition, quantitative limitations referring to the scale of consumer finance exist in Latvia. One of them is the maximum term of financing, which in the case of mortgage loans lasts 30 years, while for unsecured consumer loans it is 7 years. Limits are set for DTI and DSTI ratios. The DTI, i.e. the ratio of the borrower's total liabilities and 12 times their income, must not exceed 6.0 and the DSTI ratio must not exceed 40% respectively. If the DSTI is higher than 40% and, at the same time, the creditworthiness is defined as insufficient, the result is the inability to grant a loan. The Latvian law allows for derogations from the application of the DSTI and DTI ratios, as well as with regard to the maximum duration of financing. However, the total value of exposures characterised by exceeding the above-mentioned standards may not exceed 10%

of the portfolio value. In 2023, there was some liberalisation of the DSTI and DTI ratios. A DSTI threshold of 45% and a DTI of 8.0 were allowed when a customer uses financing to purchase a property characterised by an A+, A, B or C energy efficiency certificate. Exposures with increased DSTI and DTI are included in the 10% portfolio pool described above (ESRB 2024).

Estonia

In Estonia, the tightening of requirements for non-bank lending institutions took place in 2016. The activities of these entities are licensed and relevant permits are issued by the Financial Supervision Authority (FSA). Capital requirements, quarterly reporting requirements to the FSA, as well as certain standards for responsible lending and governance (including the need to have an internal audit unit) are imposed on lending institutions. The assessment of creditworthiness is mandatory (irrespective of the loan amount) and should take into account data from information exchange systems. Creditworthiness in Estonia is mainly verified using the Payment Default Register. There is a maximum cost of borrowing and a maximum ceiling on interest rates on overdue payments. There are also restrictions on advertising consumer loans. They must not be publicised through television and radio, and suggest that taking out a debt is risk-free or a simple solution to financial problems (FRRF 2022). The DSTI standard has been in place since 2014, but the rules for its calculation were changed in 2024. While the cap for the total cost of consumer loan is still 50%, the larger of the rates used in the calculation is the loan interest rate or 6% p.a. Previously, it was the larger of the loan rates plus 2 p.p. or 6% p.a. (ESRB 2024). Mortgage-backed consumer loans are possible in Estonia, and each lender is obliged to define maximum LTV and DSTI ratios, as well as the maximum loan term and stress tests in its policy. Financing provided to households can be based on a fixed or variable interest rate (Riigikogu 2016). An audit of the non-bank consumer lending market conducted by the National Audit Office in 2023 revealed a number of irregularities in lenders' operation. These relate in particular to the mode of creditworthiness assessment, the forms of advertising loan products, and the extent and form of risk communication to customers. The above observations lead to a conclusion of the need to intensify the supervision of the market and to update the existing regulations, including the limits and the methodology for calculating indicators describing debt sustainability. It is also necessary to expand economic education (Cole 2023).

Poland

Loan institutions in Poland have been supervised by the Polish Financial Supervision Authority since 1 January 2024, which has been obliged to report information on their economic and financial condition and portfolio structure. This entity has maintained a publicly accessible register of lending institutions since 2017. The form in which loans are advertised as well as the content and form of contracts are subject to review by the Office of Competition and Consumer Protection. This office controls whether the consumer has been comprehensively and fairly informed about the financial product and the risks involved in using it. As in other countries, there is a prohibition on persons convicted by final judgements of an offence against document reliability, property, economic circulation, money and securities trading or a fiscal offence from carrying out this activity. Moreover, a minimum capital for lending activities has been established. The form of the business is not insignificant either. In order to grant consumer loans, a limited company or a joint-stock company must be established. Taking out a debt with a lending institution is preceded by a mandatory creditworthiness assessment, based on information obtained from the potential customer and from the credit bureau managing the information exchange system. There is a statutory definition of the upper limit for consumer credit at PLN 255,550.

Although there is a category defined as a maximum interest rate (twice the reference rate of the National Bank of Poland plus 3.5 p.p.), a fixed (10% of the loan amount) and a time-dependent component (10% maximum), for short-term products up to 30 days, it is a maximum of 5% of the loan amount. The non-interest costs of the loan must not exceed 45% of the total loan amount. A ceiling on non-interest costs was defined during the COVID-19 pandemic at 5% for loans up to 30 days, and 10% plus 10% for each year for products with longer repayment periods. There is also an interest rate cap for overdue liabilities, which is twice the NBP reference rate plus 5.5 p.p. (Consumer Credit Act 2024; FRRF 2022; Gębski 2022). In Poland, there are no DSTI limits in place that, if exceeded, would mean an automatic rejection of a customer's application, but lending institutions are obliged to exercise due diligence in assessing the risk of customers whose DSTI exceeds 40% for borrowers with incomes below the regional average or 50% for other customers (ESRB 2024). Non-bank lending institutions in Poland only provide unsecured, usually short-term loans. They do not offer mortgage products.

3. Final conclusions

A synthetic comparison of the regulatory framework for non-bank lending institutions in 12 CEE countries is provided in Table 1.

Table 1. Regulatory considerations for the operation of non-bank lending institutions in the studied countries

	Moldova	Georgia	Ukraine	Kazakhstan	Poland	Lithuania	Latvia	Estonia	Belarus	Romania	Bulgaria	Turkey
Is a creditworthiness assessment compulsory?	Yes	Yes****	Yes	Yes***	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes
Does the state supervise non-bank lending institutions?	Yes	Yes*	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes
Has a maximum cost of borrowing been set?	No	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	No	No	Yes	No
DSTI/PTI	No	Yes	No	Yes	No	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	No	No
DTI	No	No	No	No	No	No	Yes	No	No	No	No	No
Maximum term of a loan	Yes	Yes	No	No	No	No	Yes	No	No	No	No	Yes
Maximum amount of a loan	No	No	No	Yes	Yes	No	Yes	Yes	No	No	No	No
Is the share of secured lending in the consumer finance market significant?	Yes	Yes	No	Yes	No	No	No	No	N/A	No	No	Yes
Is there a market for non-bank lenders that are not pawnshops?	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	N/A	Yes	Yes	Yes**
Capital requirements for non-bank lenders	Yes	Yes	No	Yes	Yes	No	Yes	Yes	N/A	Yes	Yes	Yes
Liquidity requirements for non-bank lenders	No	Yes	No	No	No	No	No	No	N/A	No	No	Yes

* – excluding lenders serving up to 20 customers

** – de facto controlled by banks

*** – not applicable to secured loans

**** – up to 25% of the portfolio may be receivables for which no credit assessment has been carried out Legend:

 Mild regulatory regime

 Moderate regulatory regime

 Tightened regulatory regime

 Prohibition of non-bank lending institutions

Source: The authors' own elaboration

The key determinants of the restrictiveness of the regulations shaping the activities of non-bank lending institutions are: the credibility and financial standing requirements of the lender (supply criterion), restrictions preventing household over-indebtedness in the form of DSTI limits (demand criterion) and the maximum interest rate level (mixed criterion). Based on these, the financial systems were classified in terms of restrictiveness, with a division into four categories. The absence of at least two quantitative norms among the aforementioned implies a lenient regulatory regime, one implies a moderate one, and the presence of all three restrictions is identified with a tighter regulatory regime.

The consumer credit market in the CEE countries is growing faster than in the euro area, although credit volumes are still significantly bigger there. The euro area is characterised by significantly higher DTIs, which should be linked to the greater stability and predictability of the labour market in these countries (Waliszewski | Gębski 2024). However, one cannot conclude from this finding that consumer loans are a low-risk segment of the financial market. Indeed, consumer lending can pose a threat to financial stability. Among the surveyed countries, the examples of Kazakhstan, Moldova and Turkey bear witness to this. In the first case, the source of the problem, according to the IMF, is the inadequacy of the credit risk assessment systems, the low quality of the management of lending institutions, and insufficient market transparency (IMF 2024). In Moldova, concerns about financial stability and the negative social impact of over-indebtedness were found to be caused by non-transparent and lax credit appraisal rules, low reliability of the data on which decisions were based, and unfair lender practices (USAID 2018). In Turkey, on the other hand, stability is threatened by the macroeconomic environment in the form of high inflation and dynamically changing and largely unpredictable supervisory regulations (Fitch Ratings 2023).

Referring to the data in Table 1, Figure 1, as well as press releases and those contained in official documents of governments and central banks, the following conclusions can be drawn:

- the restrictiveness of the regulation of the operation of non-bank lending institutions is not related to the risks arising from the economic and financial condition of the lenders (high share of NPLs, liquidity problems);
- the level of household indebtedness is not closely related to the quality of non-bank lending portfolios (no such relationship was observed, except for Kazakhstan, with Kazakhstan being primarily influenced by other factors described earlier);
- a significant tightening of quantitative norms usually follows the identification of problems related to the quality of lending institutions' portfolios or the build-up of social problems resulting from over-indebtedness;
- the quality of the credit appraisal process and its transparency, as well as the reliability of the source data on which credit decisions are based, are

of key importance from the point of view of financial stability and the role of non-bank lenders in supporting the credit inclusion process. The credit assessment systems, the quality of the risk management systems and the competence and credibility of the managers of lending institutions should be subject to evaluation by supervisory institutions;

- the implementation of quantitative standards should be proactive and gradual in order to make the development of the non-bank lending market sustainable.

References

- Amby Legal (2024), What you need to know about consumer lending, [in:] <https://ambylegal.by/news/what-you-need-to-know-about-consumer-lending/> (accessed: 02.06.2024).
- BNB – Bulgarian National Bank (2024), Overview of the macroprudential measures introduced by the BNB to address the risks to the banking system, [in:] https://www.bnb.bg/bnbweb/groups/public/documents/bnb_download/bs_mpp_overview_en.pdf (accessed: 22.06.2024).
- BOL – Bank of Lithuania (2024), Consumer credit providers, [in:] <https://www.lb.lt/en/consumer-credit-providers-1> (accessed: 21.05.2024).
- BRSA – Banking Regulation and Supervision Agency (2013), Regulation on principles for establishment and operations of financial leasing, factoring and financing companies, Official Gazette 28627, [in:] https://www.cbfo.gov.tr/sites/default/files/docs/2021-06/regulationofestablishment_fkb_-en.pdf (accessed: 08.07.2024).
- BUBLIENĖ, D. (2014), The future of consumer credit in Lithuania: Quo vadis consumer credit? In: *Juridica International* 12, 149-167. DOI: 10.12697/JI.2014.22.12
- COLE, M. (2023), Audit Office: Consumer loan sector needs more effective supervision, ERR news, [in:] <https://news.err.ee/1609030394/audit-office-consumer-loan-sector-needs-more-effective-supervision> (accessed: 25.06.2024).
- Consumer Credit Act (2024), Ustawa z dnia 12 maja 2011 r. o kredycie konsumenckim, Dz.U. 2011 nr 126, poz. 715 z późn. zm.
- CSAJBOK, A. | DADASHOVA, P. | SHYKIN, P. et al. (2020), Consumer lending in Ukraine: estimation of the equilibrium level, [in:] *Visnyk of the National Bank of Ukraine* 249, 4-12, [in:] <https://journal.bank.gov.ua/uploads/articles/249-1.pdf> (accessed: 15.07.2024).
- DANCAUSA, F. | MELECKY, M. (2024), New beginnings: Resolving consumer insolvencies in Central Asia. World Bank, [in:] <https://blogs.worldbank.org/en/psd/new-beginnings-resolving-consumer-insolvencies-central-asia> (accessed: 10.07.2024).
- EC – European Commission (2020), Romania, [in:] https://commission.europa.eu/document/download/64675a85-834d-4494-97f3-dbf37da089cc_en?filename=romania_country_fich_en.pdf (accessed: 18.05.2024).
- ECB – European Central Bank (2020), Bulgaria – assessment of ERM II prior commitment No. 2 on the macroprudential toolkit, [in:] https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/ecb_assessment_bulgaria_erm_II~42b06fb4e2.en.pdf (accessed: 22.06.2024)
- ECCR – European Consumer Centre Romania (2024), Consumer credit, [in:] <https://eccromania.ro/language/en/topics/consumer-credit/> (accessed: 17.07.2024)
- EMN – European Microfinance Network (2016), EMN Legislative Mapping Report. Bulgaria, [in:] <https://www.european-microfinance.org/sites/default/files/document/file/bulgaria.pdf> (accessed: 09.07.2024).

- EMN – European Microfinance Network (2019a), EMN Legislative Mapping Report. Romania, [in:] <https://www.european-microfinance.org/sites/default/files/document/file/romania2.pdf> (accessed: 21.07.2024).
- EMN – European Microfinance Network (2019b), EMN Legislative Mapping Report. Bulgaria, [in:] https://www.european-microfinance.org/sites/default/files/document/file/bulgaria_0.pdf (accessed: 21.07.2024).
- EMN – European Microfinance Network (2023), Microcredit regulation in Europe: An overview, [in:] https://www.european-microfinance.org/sites/default/files/document/file/mainReport_NEW%20%281%29.pdf (accessed: 29.05.2024).
- ERBİLEN, M. | YAMAKOĞLU, M. | HARMANŞA, A. A. (2024), Digital banking versus traditional banking in Türkiye: the legal considerations for consumer protection, International Bar Association, [in:] <https://www.ibanet.org/digital-banking-versus-traditional-banking-in-turkiye-legal-considerations-for-consumer-protection> (accessed: 09.07.2024).
- ESRB – European Systemic Risk Board (2019), Template for notifying national macroprudential measures not covered by CRR/CRD, [in:] https://www.esrb.europa.eu/pub/pdf/other/esrb_notification190116_other_ro.en.pdf (accessed: 28.07.2024).
- ESRB – European Systemic Risk Board (2024), National measures of macroprudential interest in the EU/EEA, [in:] https://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKewjJsMKM3biHAxWoA9sEHUqSAaUQFnoECCoQAQ&url=https%3A%2F%2Fwww.esrb.europa.eu%2Fnational_policy%2Fshared%2Fpdf%2Fesrb.measures_overview_macroprudential_measures.xlsx&usq=AOvVawlnqEuIH3KzXM2gp7qft_k&opi=89978449 (accessed: 19.06.2024).
- EU – European Union (2023), Directive (EU) 2023/2225 of the European Parliament and of the Council of 18 October 2023 on credit agreements for consumers and repealing Directive 2008/48/EC
- EU – European Union (2008), Directive 2008/48/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2008 on credit agreements for consumers and repealing Council Directive 87/102/EEC
- Fitch Ratings (2023), Turkish NBFIs' Funding Profiles Remain Under Pressure Post-Election, [in:] <https://www.fitchratings.com/research/non-bank-financial-institutions/turkish-nbfis-funding-profiles-remain-under-pressure-post-election-05-06-2023> (accessed: 10.07.2023).
- FLA – Finance & Leasing Association (2024), What is consumer finance? In: <https://www.fla.org.uk/about-us/faqs/what-is-consumer-finance/> (accessed: 04.05.2024).
- FRRF (2022), Analysis of non-bank consumer credit markets in the European Union, [in:] <https://www.frrf.pl> (accessed: 24.04.2024).
- GATTINI, L. | BORYSKO, S. (2018), Republic of Belarus. Financial Sector Review and Private Sector Financing, EIB, [in:] https://www.eib.org/attachments/efs/republic_of_belarus_financial_sector_review_en.pdf (accessed: 02.07.2024).
- GĘBSKI, Ł. (2022), Regulacje konsumenckie i ochrona konsumenta na rynku usług finansowych, [in:] Waliszewski, K. (red.), *Finanse osobiste*. Warszawa, 303-314.
- Gusmanova, Z. | Kurmanalina, A. (2023), Development of consumer lending in the Republic of Kazakhstan: negative and positive aspects, [in:] ECONOMIC Series of the Bulletin of the L N Gumilyov ENU 1, 118-128, [in:] <https://bulecon.enu.kz/index.php/main/article/view/131> (accessed: 02.08.2024)
- HUDIMA, T. | USTYMENKO, V. | DZHABRAILOV, R. et al. (2024), Consumer lending vs ludomania: From resilience to social responsibility in the case of Ukraine, [in:] *Journal of Eastern European and Central Asian Research (JEECAR)* 11 (2), 394-408.
- IACOB, E. (2016), New regulations for consumer credit in Romania, [in:] <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=523d4439-43c2-45e8-8cf9-4494dbb69bde> (accessed: 03.07.2024)
- ICLG (2024), Consumer Protection Laws and Regulations Romania 2024, [in:] <https://iclg.com/practice-areas/consumer-protection-laws-and-regulations/romania> (accessed: 10.06.2024)

- IMF – International Monetary Fund (2020), Georgia. Technical assistance report—strengthen regulation, supervision, and oversight of micro lending institutions, [in:] <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2020/09/03/Georgia-Technical-Assistance-Report-Strengthening-Regulation-Supervision-and-Oversight-of-49728> (accessed: 04.07.2024).
- IMF – International Monetary Fund (2022), Republic of Moldova. IMF Country Report No. 22/320, [in:] https://www.imf.md/press/SR_2022_1MDAEA2022006.pdf (accessed: 01.07.2024).
- IMF – International Monetary Fund (2024), Republic of Kazakhstan: Financial System Stability Assessment, [in:] <https://www.elibrary.imf.org/view/journals/002/2024/048/article-A001-en.xml> (accessed: 26.07.2024).
- IMF – International Monetary Fund. European Dept. (2023), Republic of Moldova: Second Reviews Under the Extended Credit Facility and Extended Fund Facility Arrangements, and Request for Waiver of Applicability for Performance Criteria-Press Release; Staff Report; and Statement by the Executive Director for Republic of Moldova. IMF Staff Country Reports, 2023(006), A001.
- InfoMarket (2022), From September 1, non-bank credit institutions must apply the requirements for responsible lending, 24 June 2022, [in:] <https://infomarket.md/en/businesslaw/290099/> (accessed: 01.07.2024).
- ING (2023), Turkey: Another soft cap on personal need loans, [in:] <https://think.ing.com/snaps/turkey-another-soft-cap-on-personal-need-loans/> (accessed: 19.05.2024).
- IVASHCHENKO, A. | HORODETSKA, T. | MELESHKEVICH, S. (2021), Overview of the current state of consumer lending in commercial banks of Ukraine and its organizational and economic support, [in:] *Economics. Finances. Law.* 12, 22-28.
- KANDEMIR, A. | OZSOY, T. (2023), Turkey is Pushing Lenders to Cut Rates on Consumer Loans, [in:] <https://www.bloomberg.com/news/articles/2023-03-10/turkey-government-pushing-lenders-to-cut-rates-on-consumer-loans> (accessed: 09.07.2024).
- KPMG (2019), NBR restricts debt-to-income ratio for loans from 1 January 2019, [in:] <https://kpmg.com/ro/en/home/insights/2019/01/debt-to-income-ratio-loans-2019-restricted.html> (accessed: 11.07.2024).
- KUMENOV, A. (2023), Kazakhstan: Government tackles personal debt mountain, but not everyone is happy, [in:] <https://eurasianet.org/kazakhstan-government-tackles-personal-debt-mountain-but-not-everyone-is-happy> (accessed: 10.07.2024)
- LABANAVA, Y. (2018), Consumer loans of Belarusians could cause economic catastrophe, [in:] <https://belsat.eu/en/news/consumer-loans-of-belarusians-could-cause-economic-catastrophe> (accessed: 02.07.2024)
- LEHMANN, A. (2019), Regulation of the micro-finance sector in Moldova, [in:] https://www.german-economic-team.com/wp-content/uploads/2022/03/PB_01_2019_en.pdf (accessed: 16.05.2024)
- MAZURE, G. (2017), Non-bank consumer crediting trends in Latvia, [in:] *Research for rural development.* 2, 276-283.
- MG LAW (2023), Introducing Microbanks – New Financial Institution in Georgia, [in:] <https://mglaw.ge/2023/06/09/introducing-microbanks-new-financial-institution-in-georgia/> (accessed: 14.07.2024)
- MOLODYKO, K. (2018), Regulatory choices of Russian and Ukrainian legislators in consumer credits: a comparative perspective, [in:] *Russian Law Journal.* 6, 100-125.
- MONAHOV, A. (2022), The DSTI Gap: Measuring the Impact of An Inflationary Shock on Borrowers' Repayment Capacity in 14 European Economies, [in:] <https://ssrn.com/abstract=4089856> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4089856> (accessed: 28.09.2024).
- NBG – National Bank of Georgia (2016), National strategy for financial education in Georgia. Financial literacy for financial well-being, [in:] [national-strategy-for-financial-education-of-georgia-2023.pdf](https://nbg.gov.ge/national-strategy-for-financial-education-of-georgia-2023.pdf) (nbg.gov.ge) (accessed: 03.08.2024).

- NBG – National Bank of Georgia (2018), Order # 143/04 of 5 July 2018 of the President of the National Bank of Georgia on Approval of Regulation on Supervision and Regulation of Microfinance Organization Activities
- NBG – National Bank of Georgia (2021), Order of the President of the National Bank of Georgia No. 32/04 of 9 March 2021 on the approval of principles for the protection of consumer rights in the provision of services by financial organisations.
- NBG – National Bank of Georgia (2023), Financial Stability Report 2023, [in:] <https://nbg.gov.ge/en/publications/financial-stability-reports> (accessed: 04.06.2024).
- NBM – National Bank of Moldova (2023), Financial stability report for 2022, [in:] https://www.bnm.md/files/RSF_2022_EN_v1.pdf (accessed: 01.07.2024).
- NBP – National Bank of Poland (2024), Financial stability report. June 2024, [in:] <https://nbp.pl/wp-content/uploads/2024/06/Raport-o-stabilnosci-systemu-finansowego.-Czerwiec-2024-EN.pdf> (accessed: 28.09.2024).
- NBR – National Bank of Romania (2023), Financial Stability Report, December 2023, [in:] <https://www.bnr.ro/PublicationDocuments.aspx?icid=19968> (accessed: 18.07.2024)
- NBU – National Bank of Ukraine (2024a), Financial Stability Report. June 2024, [in:] https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/FSR_2024-H1_eng.pdf?v=7 (accessed: 16.07.2024).
- NBU – National Bank of Ukraine (2024b), Macroprudential Policy Strategy of the National Bank of Ukraine, [in:] <https://bank.gov.ua/en/stability/macro#71-strategic-documents> (accessed: 27.07.2024).
- NIEDZIÓŁKA, P. (2009), Kredytowe instrumenty pochodne a stabilność finansowa. Warszawa.
- NURBAYEV, D. (2016), Consumer lending in Kazakhstan. Eurasian Research Institute, [in:] Weekly e-bulletin 79, [in:] <https://eurasian-research.org/wp-content/uploads/2020/08/Weekly-e-bulletin-30.08.2016-05.09.2016-No-79.pdf> (accessed: 19.07.2024).
- Prime Minister of the Republic of Kazakhstan (2023), Kazakhstan works out legislative amendments to strengthen protection of creditors rights, [in:] <https://primeminister.kz/en/news/kazakhstan-works-out-legislative-amendments-to-strengthen-protection-of-creditors-rights-26105> (accessed: 10.07.2024).
- Riigikogu (2016), Creditors and Credit Intermediaries Act, [in:] <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/523122021001/consolide> (accessed: 24.07.2024).
- SANTOSO, W. | SUKADA, M. (2009), Risk profile of households and the impact on financial stability, [in:] BIS Papers chapters, Bank for International Settlements (ed.), Household debt: implications for monetary policy and financial stability 46, 58-74.
- SCHENDRA, C. (2023), NBM takes over supervision of non-bank lending. Deputy Governor: lending portfolios should become more qualitative. IPN interview, [in:] <https://www.bnm.md/en/content/interview-nbm-takes-over-supervision-non-bank-lending-deputy-governor-lending-portfolios> (accessed: 01.07.2024).
- ŞENOCAK, A. (2022), Consumer Law. Turkey, Gide, [in:] https://www.gide.com/sites/default/files/gide_ods_clientalert_protection_of_consumers_-_eng_-_may2022_final.pdf (accessed: 09.07.2024).
- SOZER, C. (2021), Turkey Increases Fines for Consumer Law Violations in 2022, [in:] <https://www.esin.av.tr/2021/12/17/turkey-increases-fines-for-consumer-law-violations-in-2022/> (accessed: 09.07.2024).
- STĂNESCU, C. G. (2023), The Enforcement of Consumer Financial Protection in Romania, [in:] Journal of European Consumer and Market Law 12 (3), 102-112, [in:] <https://kluwerlawonline.com/journalarticle/Journal+of+European+Consumer+and+Market+Law/12.3/EuCML2023024> (accessed: 17.07.2024)
- Stratulat Albulescu (2024), Government Emergency Ordinance no. 15/2024 on credit services and credit purchasers, [in:] <https://saa.ro/en/legal-updates/government-emergency-ordinance-no-15-2024-on-credit-services-and-credit-purchasers/> (accessed: 12.06.2024)

- UBN – Ukrainian Business News (2024), Experts confirm the recovery of consumer lending in Ukraine, [in:] <https://ubn.news/experts-confirm-the-recovery-of-consumer-lending-in-ukraine/> (accessed: 16.07.2024).
- UMW – Warsaw City Office (2024), Kredyt, pożyczka i kredyt konsumencki – czy się różnią?, [in:] <https://um.warszawa.pl/waw/konsument/-/kredyt-pożyczka-i-kredyt-konsumencki-czy-sie-roznia-> (accessed: 04.07.2024).
- USAID (2018), A rapid review of Moldova's financial sector. Conditions, constraints, and opportunities, [in:] https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PA00TGXW.pdf (accessed: 03.06.2024).
- VASILEVA, V. N. (2019), Development of consumer lending by non- bank credit companies in Bulgaria, [in:] *Economic Archive* 1, 65-76. <https://dlib.uni-svishtov.bg/bitstream/handle/10610/4064/5a2d6d047832fc942d5b4ef201fb039a.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (accessed: 21.07.2024)
- WALISZEWSKI, K. (2022), Wstęp, [in:] Waliszewski, K. (red.), *Finanse osobiste*. Warszawa, 11-12.
- WALISZEWSKI, K. | GĘBSKI, Ł. (2024), FinTech lenders on the consumer finance market in Central and Eastern Europe, [in:] *Przegląd Wschodnioeuropejski* 15 (1), 81-96.
- WALISZEWSKI, K. | CICHOWICZ, E. | GĘBSKI, Ł. et al. (2023), The role of the Lendtech sector in the consumer credit market in the context of household financial exclusion, [in:] *Oeconomia Copernicana* 14 (2), 609-643.
- WALISZEWSKI, K. | CICHOWICZ, E. | GĘBSKI, Ł. et al. (2024), Digital loans and buy now pay later from LendTech versus bank loans in the era of 'black swans': Complementarity in the area of consumer financing, [in:] *Equilibrium. Quarterly Journal of Economics and Economic Policy* 19 (1), 241-278.
- World Bank (2024), Kazakhstan Financial Sector Assessment Program (FSAP) Technical Note – Consumer Protection and Consumer Lending (English). Washington, D.C.: World Bank Group, [in:] <http://documents.worldbank.org/curated/en/099041124104519180/P1803101da3cce-0841aed0102126e8e0490> (accessed: 18.06.2024).
- YUKSEL, S. | OZSARI, M. (2016, December), Impact of Consumer Loans on Inflation and Current Account Deficit: A Toda Yamamoto Causality Test for Turkey, [in:] *World Journal of Applied Economics*, WERI-World Economic Research Institute 2 (2), 3-14.

**SPOŁECZEŃSTWO,
STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE,
KOMUNIKACJA**

DOI: 10.31648/pw.11451

OLENA BRINTSEVA

<https://orcid.org/0000-0003-2442-3000>

University of Warsaw

UKRAINIAN HIGHER EDUCATION IN TIME OF WAR AND EU INTEGRATION ASPIRATIONS: GREAT LOSSES OR GREAT OPPORTUNITIES FOR CHANGE?

ABSTRACT. Following the onset of the full-scale Russian aggression, the Ukrainian higher education system has encountered numerous challenges: educational institutions and infrastructure were damaged or destroyed during the war, a decrease in funding of education and science, relocation of participants of the educational process abroad, which has led to a significant loss of students and teaching staff by Ukrainian universities. Based on a survey among Ukrainian academic teachers, factors that hold back Ukraine's EU integration aspirations, i.e. the shadow sector and pathologies of the higher education system, are characterized. The results of the analysis identify recommendations for integration into the European Higher Education Area and increasing the competitiveness of Ukrainian universities: improvement of the institutional environment, harmonization of Ukrainian legislative acts on higher education and science with EU legislation, consolidation of universities, increasing the level of academic integrity.

KEYWORDS: consequences of the war, EU integration aspirations, European Higher Education Area, survey among academic teachers, universities

1. Introduction

The process of integration of the Ukrainian higher education system into the European Higher Education Area (EHEA) has a long history, primarily related not only to the integration aspirations, but also to the gradual adaptation of the Ukrainian legislation to EU regulations. The primary responsibility for aligning Ukraine's higher education and science legislation with that of the European Union rests with the Ministry of Education and Science of Ukraine and the National Agency for Quality Assurance in Higher Education. In order to implement Ukraine's European integration commitments, such legal acts have been adopted, among others: Law of Ukraine "On Higher Education" (2014), "On the Ratification of the Agreement between Ukraine and the European Union on the Participation of Ukraine in the European Union Framework Program for Scientific Research and Innovation 'Horizon 2020'" (2015), "On scientific and technological activities" (2015).

Despite the significant losses and damages caused by the war, in 2022 the Russian Federation's military aggression also opened a new window of opportunity to accelerate Ukraine's integration into the EU. On June 23, 2022, The European Council granted Ukraine a candidate for EU membership status and noted the high level of sectoral integration of Ukrainian education and science. The European Commission's Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union (European commission 2022) emphasized that, despite the sizable government spending in the sector (5.7% of GDP in 2021) and a ratio of gross enrolment in tertiary education of above 80%, the curricula and overall quality could be better aligned with the labour market needs. The expenditure on research and development, which is mostly concentrated in the public sector and had been declining over the previous ten years to the level of below 0.5% in 2020, remained insufficient to heighten human capital in a sustainable way. According to Verkhovna Rada Committee on Education, Science and Innovation 2022, as of July 2022, 318 out of 355 higher education standards had been processed for Ukraine's integration into the EHEA.

In discussing the systemic changes that have taken place in higher education and science in recent years, the following ones are particularly worth noting: the establishment of the National Council for the Development of Science and Technology, the establishment of competitive grant funding of science through the National Research Fund, the active cooperation of Ukrainian scientists with European colleagues within the framework of the Horizon-2020, Horizon Europe, Euratom, EUREKA, COST associations, etc. In addition, as part of the implementation of the Roadmap for the Integration of the Scientific and Innovation System of Ukraine into the European Research Area (Ministry of Education and Science of Ukraine, 2022a), the following priority areas of activity have been identified: improving the system of scientific and technological activities in institutions and universities in accordance with EU practices, ensuring a sustainable increase in the funding of the National Research Fund, developing and implementing a new system of remuneration for researchers, approving the State Program for the Development of Research Infrastructure and taking steps to join Ukrainian organizations to the European Research Infrastructure Consortia (ERIC), approving the concept of state policy on the development of e-infrastructures, and completing the preparation of draft laws on innovative activities and infrastructure.

Concepts to reduce the number of HEIs are also under discussion. In March 2022, the Union of Rectors (the Working Group of the Union of Rectors of Ukraine on Preparation of the Law "On Ensuring Competitiveness of Ukrainian Universities") proposed a draft law on a new network of state universities, transformation of some of them into municipal units and privatization of universities. In order to improve the financial condition and to increase the competitiveness of Ukrainian universities, the Strategy for the Development of Higher Education in Ukraine for 2022-2032 (Cabinet of Ministers of Ukraine 2022a) has been adopted and is

being implemented, which includes the issue of Ukraine's integration into the EHEA. The Strategy provides a detailed roadmap for the reconstruction and continuation of the higher education system reforms in the war and the post-war periods. The implementation of the tasks set forth in the Strategy will help to limit the devastating effects of the full-scale invasion of the Russian Federation. The measures proposed in this Strategy (Cabinet of Ministers of Ukraine 2022a) address such problems as: insufficient funding, inefficient management and use of resources, a low level of social responsibility, failure to ensure equality and autonomy of universities, lack of openness of universities, limited capacity to produce useful intellectual products, prevention of corruption and academic dishonesty, support for fair admission process and objective assessment of learning outcomes, a low level of access to higher education due to its non-compliance with European quality standards, the state of infrastructure and educational space, the European integration aspirations, which are not always supported by the desire to harmonize structures, scientific cooperation and the borrowing of the best practices, the creation of working and studying conditions for foreigners, uncompetitive salaries and working conditions of university teachers and others. In addition, the Operational Plan for the implementation of this Strategy in 2022-2024 was approved (Cabinet of Ministers of Ukraine 2022b).

The processes of integration of the Ukrainian educational system with the EU are currently taking place not only at the level of interstate interaction, but also as interactions between the academic communities of EU countries and Ukraine, due to the fact that some Ukrainian teachers and students, fleeing the war in Ukraine, have taken up jobs, scientific internships or studies at EU universities. This has caused a significant increase in research interest in Ukraine's social and economic problems, including those related to the education sector. The acceleration of European integration after the Russian invasion of Ukraine and the development of projects for its post-war reconstruction have also received research interest in the social, economic, cultural, and political life of this country. Under the conditions of today's migration crisis, a question also arises – can Ukrainian universities withstand the competition with universities from the EU countries, which have much better financing and a greater access to additional funding for research, as well as a level of academic integrity? Is the current stage of sector consolidation just the beginning of a massive exit of Ukrainian universities from the educational services market?

Consequently, the purpose of the paper is to analyse the challenges and losses caused by the Russian Federation's military aggression, the current problems in the higher education sector in Ukraine, and the prospects for its integration into the EHEA. Based on an analysis of theoretical and empirical studies, three hypotheses have been formulated for verification in this study:

- the destruction of educational infrastructure and a significant reduction in higher education funding during the war, coupled with the migration of students and academic staff abroad, will lead to long-term challenges for the Ukrainian higher education system. To substantiate this assertion, the losses of the higher education system caused by the war and the budget expenditures on higher education will be analysed;
- the integration into the EHEA is hindered not only by the institutional factors related, for instance, to the harmonization of national legislation with the EU norms, but also by the pathologies in the higher education system: such as a low level of academic integrity, a non-transparent system of selecting academic teachers for positions, corruption, the corporate culture at universities that is not focused on efficiency, etc. To prove this, a survey among Ukrainian academic teachers will be conducted;
- the challenges posed by the full-scale Russian military aggression have a significant impact on the Ukrainian higher education system, and these challenges create unique opportunities for systemic reforms, institutional strengthening, and accelerated integration into the EHEA. This hypothesis is grounded in the premise that fast transformative changes, such as: legislative harmonization, institutional consolidation, and enhanced academic integrity, can increase the competitiveness and resilience of Ukrainian universities amidst the war and post-war recovery efforts.

Taking into account the fact that a comprehensive analysis of the current state of the higher education system in Ukraine in the conditions of war is a complex task, the paper uses such research methods as: a survey among Ukrainian academic teachers (closed and open-ended, single and multiple choice questions) with the focus on issues such as: funding, academic integrity and systemic inefficiencies; literature and document review (analysis of the relevant Ukrainian and EU legislative acts, reports of the Ministry of Education and Science of Ukraine, the National Agency for Quality Assurance in Higher Education, EU institutions on the issues of integration into the EHEA and statistical data that describe the losses of the Ukrainian higher education system during the war).

2. Reconstruction or reduction in higher education funding?

The consequences of the war have unfortunately taken a heavy toll on the higher education system, with some higher education institutions in Ukraine now damaged or destroyed. To capture the consequences of Russian aggression, the Ministry of Education and Science of Ukraine has launched an interactive map of destroyed and damaged educational institutions, which includes all Ukrainian educational institutions, not only universities. The interactive map provides an opportunity

to show the situation in this area and identify the premises for a serious crisis in education, the consequences of which will be felt long after the war. Unfortunately, in 2023, the number of damaged and destroyed educational facilities is on the increase (Figure 1).

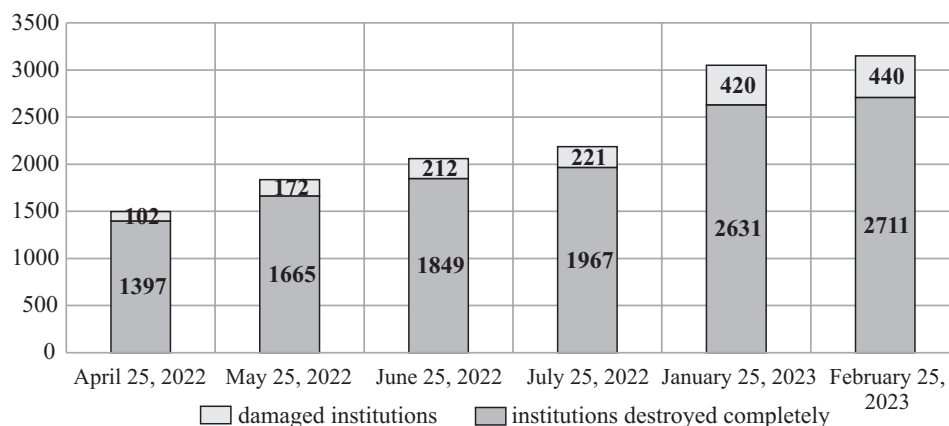

Fig. 1. The numbers of institutions in Ukraine which suffered bombing and shelling during the war
Source: prepared by the author, based on data from the Ministry of Education and Science of Ukraine (2022b)

The scale of damage to higher education institutions is characterized by the following figures: as of June 2022, 43 institutions of higher education were damaged in the conditions of constant shelling and bombardment of various regions of Ukraine, 5 of them were completely destroyed. As of January 25, 2023 – 59 were damaged and 9 of them were completely destroyed. The universities in the Kharkiv region suffered the most (1 destroyed, 23 damaged); Donetsk (3 destroyed, 9 damaged); and the Mykolaiv region (5 – damaged).

Rebuilding the educational institutions will need large investments. The cost of losses to schools, colleges and universities estimated in April 2022 already amounts more than \$5 billion. The total losses from the war could be at least \$1 trillion (The Times Higher Education World University Rankings 2022). In May 2022, a global initiative to support Ukraine against the Russian aggression – the online fundraising platform United 24 (United 24 2022) – was launched, and the first meetings of working groups established under the National Council for the Reconstruction of Ukraine from the Aftermath of the War began (Ukraine's Integrated Executive Portal 2022).

Characterizing the current situation in the higher education system in Ukraine, it is also worth noting that, in response to the challenges of the full-scale war, in March 2022, the Ministry of Education and Science of Ukraine, together with the Ministry of Finance, restructured part of the loan from the International Bank

for the Reconstruction and Development in the amount of 100 million USD. These funds will be used for social payments: salaries, pensions, scholarships, etc. (Ministry of Education and Science of Ukraine 2022c). In 2022, there was also a significant reduction in state spending on education and science. In 2023, the funding was 14.8 % less than in 2021 (Table 1).

Table 1. State budget expenditures on education and science in Ukraine in 2021-2023 (in billion EUR)

Indicator	2021	2022	2022 (after the sequestration)	2023	Change 2023/2021	
					+/-	%
State budget expenditures on education and science, among them:	1.099	1.204	0.980	0.936	-0.163	-14.8%
Student training by institutions of higher and professional pre-higher education	0.792	0.818	0.736	0.662	-0.130	-16.4%
Academic scholarship payments	0.122	0.151	0.135	0.124	0.002	1.4%
Ensuring the activities of the National Research Fund, grant support for scientific research and technological (experimental) research	0.068	0.074	0.044	0.059	-0.009	-13.6%

Source: prepared by the author, based on data from the Ministry of Education and Science of Ukraine (2022d)

Financial losses and destruction are increasing with each day of the war, and for a long time to come, even after the end of the war, educational institutions will have on the agenda not only the reconstruction of the material and technical base, but also the quota of students. The decline in the number of students is related to the migration of a significant number of the Ukrainian youth to the EU who will have a possibility of continuing their studies at EU universities under various programs of assistance to Ukrainian students.

During the war, a significant number of academic teachers also left Ukraine. Some of them have found jobs or internships under programs of support Ukrainian scientists in continuing their research. The consequences of such migration processes can be extremely negative for the Ukrainian economy, but for the EU countries, attracting young, highly skilled professionals will contribute to their economic development.

3. Factors that hold back Ukrainian EU integration aspirations

Noting the efforts in the harmonization of Ukrainian legislation and the implementation of changes for faster integration into the EHEA, it is also worth paying attention to certain aspects that have been holding back these processes. Ukraine is a country with the highest level of corruption in Europe, it ranks 116th in terms of corruption among 180 countries (Transparency International Corruption perceptions index 2022). The most corrupt spheres in Ukraine are: the state power, the law enforcement system, education and health care (Shevchenko 2019). Various aspects of corruption at Ukrainian universities are discussed in details in Osipian (2017). In Ukraine, academic teachers face such problems as: low salaries, bureaucracy and economic instability, which are strongly reflected in the already difficult situation in the education system, which also does not care about the emotional state, or making important functions of education formal (Mukhitov | Shaukenova | Kabul et al. 2022).

Analysing the reasons that lead to a much lower level of effectiveness of the Ukrainian education system than it could be, it is worth paying attention, first of all, to the fact that the problem is not only in the so-called “Soviet legacy” and the management staff of universities, whose vast majority were established in the traditions of that system. A bigger problem is that the current education system mostly replicates the same management approaches as before, its ineffective style and even destructive phenomena that can be attributed to the shadow sector of higher education.

In order to characterize the problems and pathologies of the higher education system and to identify the issues of the shadow sector of education that need to be solved to expand opportunities for the appearance of Ukrainian higher education institutions in the European market of educational services, on February 9-15, 2023, a survey among Ukrainian academic teachers was conducted. 148 respondents participated in this survey. Their socio-demographic characteristics are as follows: gender: female – 66.9%, 33.1% – male; age: 21-30 years old – 3.4%, 31-40 years old – 32.4%, 41-50 years old – 40.5%, 51-60 years old – 16.2%, 61-70 years old – 6.8%, 71 years old and above – 0.7%; work experience at universities: less than 3 years – 4.7%, 3-10 years – 16.2%, 10-20 years – 39.9%, over 20 years – 39.2%; academic degree: PhD – 68.9%, habilitated doctor – 19.6%, no degree – 11.5%. Certainly, it is worth considering survey limitations, such as: the sample size and limited demographic details about the participants, but it was quite difficult to conduct a larger survey during wartime. In addition, there were many questions in the survey that required anonymity (for example, questions about academic dishonesty and corruption).

Analysing the problems of Ukraine's higher education system, it is important to note that the vast majority of the respondents pointed to the low level of academic teachers' salaries and an inefficient system of financing research (Figure 2).

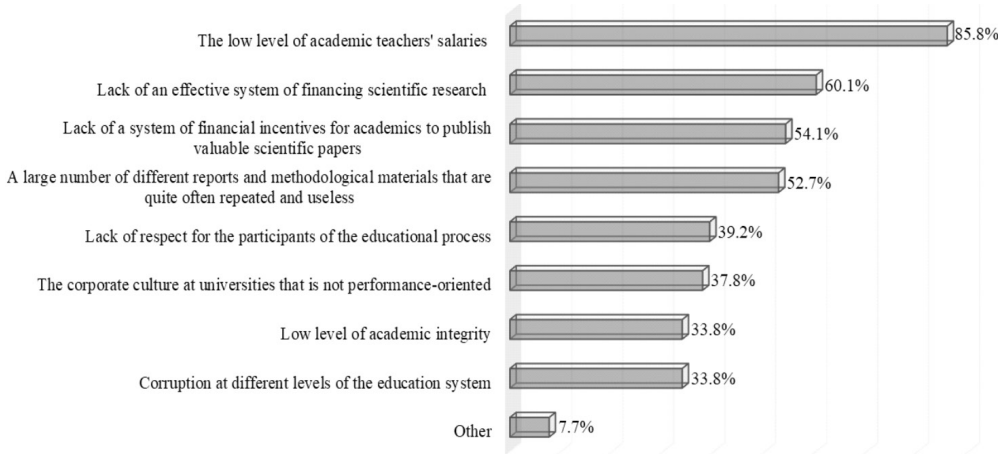

Fig. 2. Problems of the Ukrainian higher education system that need to be addressed first (multiple-choice question)

Source: survey results. $N = 148$

According to the results of the survey, the European integration for Ukrainian higher education is primarily inhibited by such factors (multiple-choice question):

- 1) "Factories" of doctoral and habilitation theses – a large number of scientific works (not only for the academic degrees, but also scientific articles) are written on commission (59.5%). When the educational services market was growing, for many academics the defence of a doctoral thesis was necessary for further career advancement, including obtaining the title of associate professor. In Ukraine, the demand for degrees was also quite high in the public sector, where there is also a system of surcharges for degrees, as well as in higher education.
- 2) Violations of the rules of academic integrity by students and academic teachers (54.7%). The current situation regarding the problem of academic integrity, according to the results of the survey, was caused primarily by such reasons: students' reluctance and indifference to learning (39.2%), the insufficient judgment of academic dishonesty in the academic community (29.1%), the formal approach to these issues by the Ministry of Education and Science (20.3%), the lack of relevant legislative and university documents with questions to screen academic dishonesty (2.7%), other (8.7%). Students' academic honesty is another important issue that was taken into account in this survey. According to its results, academics indicate that instances

of detecting academic plagiarism in students' works occur quite often: "I observe this as a supervisor of bachelor's and/or master's theses every year" (33.8%), "I observed this during the previous defences of bachelor's and/or master's theses as a reviewer every year" (11.5%), "There were only individual cases in the past" (25.7%), "I have heard from colleagues in the department/university about such situations" (10.8%), "I did not have to deal with this phenomenon" (11.5%), "Other" (6.7%). The "Other" responses also pointed to cases of detecting academic plagiarism in all types of students' works – in tests, term papers, theses for conferences, articles, etc. In most cases where academic plagiarism was detected in students' works, an appropriate action was taken: "The student's work was sent for verification and paid rechecking for plagiarism with special software (Unicheck, StrikePlagiarism or others)" (54.1%), "The head of the department was informed of the detection of academic plagiarism and appropriate actions were taken" (17.6%), "The head of the department was informed of the detection of academic plagiarism and no action was taken (the matter was resolved "unofficially")" (4.1%), "No action was taken" (6.1%), "There were no cases of plagiarism" (10.7%), "Other" (7.4%). According to the respondents, it is also important not only to detect, but also to prevent cases of plagiarism by explaining the rules of qualifying work to students early on.

- 3) Unhealthy relationships in teams and the contemptuous attitude of department heads towards academic teachers (42.6%). A destructive corporate culture is unfortunately characteristic of Ukrainian universities. An example of this practice is the management style, in which the head of a department forces employees to follow their orders under the constant threat of dismissal. This creates unhealthy relationships within the team. At Ukrainian universities, there is also a non-transparent system of selecting academic teachers for positions. The practice of financial or other types of incentives for department heads when hiring employees is quite common. In this aspect, a person's "suitability" is usually assessed primarily not for the university, but for the department head. The benefits do not necessarily have to be monetary in nature, but can also include favourable connections in the business sphere, and it can also be the employee's willingness to participate in various "grey activities" at the university.
- 4) The system of unofficial payments for defending doctoral and habilitation theses (37.2%). Unfortunately, there are systems of unofficial payments before the thesis defence (to the chairman and secretary of the council, reviewers, other university employees who deal with these issues) in the stationary Scientific Councils of various universities (defences before them took place until 2021) and in the Individual Councils (after 2021). To get the recommendation of the Chair before the defence of the thesis at the

Council, depending on the approach of the head of the department, unofficial payments are also needed, but they are much smaller than before a defence before the Council.

- 5) Bribery (31.1%). In another survey question, most of the respondents remarked that they know about cases of bribery and it is a significant problem in Ukrainian higher education. The responses about bribery said: «Yes, this phenomenon unfortunately exists» (31.1%), «I will not answer this question» (23.0%), «No, at my university all matters are dealt with fairly» (22.3%), «I have heard about it from colleagues in the department/university» (21.6%), «Other» (2.0%). It was also pointed out that if one treats corruption not only as monetary benefits, there are many other varieties of it at universities. The majority of the respondents also know about cases of corruption in the Ministry of Education and Science of Ukraine: “Yes, I know from colleagues, social media and other unofficial sources” (32.4%), “Yes, I have personally dealt with it” (6.1%), “I cannot answer this question” (35.1%), “No” (25.7%), “Other” (0.7%).

Nevertheless, compared to other aspects of Ukraine’s shadow sector of higher education, the greatest success has been achieved in overcoming the practice of charging students unofficial fees for passing exams or eliminating other types of academic arrears. In these matters, compared to 2000 or even 2010, there is a considerable progress. Bribery has become less widespread. This has been influenced not only by the implementation of a hotline and other anti-corruption measures at the institutional level by the Ministry of Education and Science’s, but also by the increased level of awareness among students and a better understanding of their rights. At the same time, there has been a reduction in the demand for university educational services, which is related to demographic factors.

- 6) Other (14.7%). According to the results of the survey, other factors holding back the European integration for Ukrainian higher education are: bureaucracy, the additional burden of unpaid hours on academics, low levels of practical skills, and poor English language skills.

4. Conclusion

The conducted analysis and the results of the survey among academic teachers highlight notable shortcomings in the Ukrainian higher education system. As a result of the survey, the following opportunities to improve the state of the higher education system have also been determined: increasing the salaries of university teachers; implementing institutional changes, reforming higher education (greater autonomy of universities, including financial, changing the accreditation system for educational

programs, reducing bureaucratic procedures); improving the quality of teaching and research activities (strengthening the practical orientation of education and developing cooperation with various stakeholders, developing the Ukrainian system of scientific scholarship for improving the quality of scientific research). In conclusion, it is worth noting that, in order to overcome the shortcomings in the Ukrainian higher education system and strengthen its competitiveness in the context of the EU integration, it is necessary to: improve the institutional environment of higher education (ensure systemic changes in the policies of the Ministry of Education and Science of Ukraine and providing more autonomy to universities, increasing access of Ukrainian scientists to grants and joining European research networks); conduct the further harmonization of Ukrainian legislative acts on higher education and science with those in the European Union, increasing the competitiveness of the national educational system due to the consolidation of universities (uniting universities in the regions and forming powerful educational brands in international rankings and the EHEA); use the contemporary crisis as an opportunity to rebuild a more efficient higher education system through a series of institutional changes (effective implementation of the opportunities to rebuild universities, changes in their governance system based on academic integrity, and strengthening their social responsibility); increase the level of academic integrity of the higher education system (gradual changes in the university management system, reduce pathologies and the share of the “grey sector”).

References

- ANTONIUK, V. (2023), Perspective Chapter: The War as a Factor of Upheavals and Transformations in Higher Education—Experience of Ukraine, [in:] *Higher Education-Reflections From the Field – Volume 1*. IntechOpen.
- BUDNYK, O. (2022). Education innovations: new wartime experience of Ukrainian universities, [in:] *JETT* 13 (5), 464-471.
- Cabinet of Ministers of Ukraine (2022a), „On Approval of the Strategy for the Development of Higher Education in Ukraine for 2022-2032”. Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated February 23, 2022, No. 286, [in:] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80#Text> (accessed: 15.06.2023).
- Cabinet of Ministers of Ukraine (2022b), Operational plan for the implementation in 2022-2024 of the Strategy for the Development of Higher Education in Ukraine for 2022-2032. Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated February 23, 2022, No. 286, [in:] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80#n379> (accessed: 13.06.2023).
- Committee of the Verkhovna Rada... (2022), Information about the meeting of the Committee of the Verkhovna Rada of Ukraine on Education, Science and Innovation on July 18, 2022, [in:] https://kno.rada.gov.ua/news/main_news/75891.html (accessed: 13.06.2023).
- European Commission (2022), Communication from the commission to the European parliament, the European council and the council Commission. Opinion on Ukraine’s application

- for membership of the European Union, [in:] <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52022DC0407&qid=1655752361844> (accessed: 13.06.2023).
- IVANCHENKO, O. | LURIE, K. | MELNIKOVA, O. (2023), Higher education in Ukraine during war, [in:] *Grail of Science* 24, 519-522
- KESEK, R. (2023), Higher education in Ukraine during the war: General characteristics, state policy, university strategies, and the situation of students, [in:] Gajda, K. | Nowak, A. (eds.), *University and War in Ukraine*. Lausanne etc., 75-84.
- KIBENKO, L. | POPADYCH, O. (2024), Higher education in Ukraine during the war: vectors of development, [in:] *Scientific Journal of Polonia University* 62 (1), 47-53.
- LUGOVYI, V. | KALASHNIKOVA, S. | TALANOVA, Z. et al. (2023), Transformation of higher education in Ukraine: Impact of the war and objectives for post-war recovery, [in:] *European Journal of Education* 58 (4), 611-628.
- Ministry of Education and Science of Ukraine (2022a), Reconstruction plan. Education and science (draft dated August 3, 2022), [in:] <https://mon.gov.ua/storage/app/media/gromadske-obgovorennya/2022/08/19/HO.projekt.Planu.vidnovl.Osv.i.nauky-19.08.2022.pdf> (accessed: 13.06.2023).
- Ministry of Education and Science of Ukraine (2022b), An interactive map of destroyed and damaged educational institutions, [in:] <https://saveschools.in.ua/en/> (accessed: 13.06.2023).
- Ministry of Education and Science of Ukraine (2022d), State budget expenditures on education and science in 2021-2023 in Ukraine, [in:] <https://mon.gov.ua/ua/news/derzhbyudzheta-2023-rik-vidatki-na-osvitu-ta-nauku> (accessed: 13.06.2023).
- Ministry of Education and Science of Ukraine (2022c), Education of Ukraine under martial law. Informative and analytical collection, [in:] <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2022/Mizhn.serp.n.ped.nauk-prakt.konferentsiya/Inform-analityc.zbirn-Osvita.Ukrayiny.v.umovakh.voyennoho.stanu.22.08.2022.pdf> (accessed: 13.06.2023).
- MUKHITOV, O. | SHAUKENOVA, Z. | KABUL, O. et al. (2022), Structural measures to prevent radicalism among youth, [in:] *Journal of Community Psychology* 50 (2), 1123-1134.
- NIKOLAIEV, Y. | RIY, G. | SHEMELYNETS, I. (2023), War in Ukraine: Reshaping the Higher Education Sector, [in:] *Analytical Report*, 1-74.
- OSIPIAN, A. (2017), University autonomy in Ukraine: Higher education corruption and the state, [in:] *Communist and Post-Communist Studies* 50 (3), 233-243.
- SHEVCHENKO, V. (2019), The reform of the higher education of Ukraine in the conditions of the military-political crisis, [in:] *International Journal of Educational Development* 65, 237-253.
- TARASENKO, O. | LYSENKO, S. | TARLOPOV, I. (2024), Analysis of the competitiveness of higher education institutions in Ukraine in the context of recovery and development after the war, [in:] *Multidisciplinary Science Journal* 6.
- The Times Higher Education World University Rankings (2022), How can Ukrainian universities be rebuilt? [in:] <https://www.timeshighereducation.com/news/how-can-ukrainian-universities-be-rebuilt?fbclid=IwAR1i0Dd2fyQt30i8xDUASNhuB675tKUy2d0O7CH01Xd2WVO0dgz17fiZpoA> (accessed: 13.06.2023).
- Transparency international (2022), Corruption perceptions index, [in:] <https://www.transparency.org/en/cpi/2022/index/ukr> (accessed: 13.06.2023).
- Ukraine's integrated executive portal (2022), Preparation of proposals from the Comprehensive Plan for Reconstruction of Ukraine has begun, [in:] <https://www.kmu.gov.ua/news/rozpochalasya-pidgotovka-propozicij-do-kompleksnogo-planu-vidnovlennya-ukrayini> (accessed: 13.06.2023)
- United 24 (2022), The initiative of the President of Ukraine, [in:] <https://u24.gov.ua/> (accessed: 13.06.2023).
- Working group... (2022), [in:] http://www.vnz.univ.kiev.ua/ua/news-1-3-221-robocha-grupa-spilki-rektoriv-ukraini-z-pidgotovki-zakonoprojektu?fbclid=IwAR3HxFtEYlvaWCWVY_9OW4jnwlcMg5C7oSetvN4IvArMNXWj9_7e1wb4sM0 (accessed: 13.06.2023).

DOI: 10.31648/pw.11452

BARTŁOMIEJ SUCHODOLSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6033-4825>

University of Siedlce

ZNACZENIE DOCHODÓW ZWIĄZANYCH Z HAZARDEM DLA BUDŻETU PAŃSTWA – NA PRZYKŁADZIE REPUBLIKI ŁOTEWSKIEJ

The importance of gambling-related income for the state budget – on the example of the Republic of Latvia

ABSTRACT: Latvia is a country with a developed gambling industry. There are about 300 places that allow you to legally gamble. Gambling games may only be organized in casinos, game arcades, bingo halls and betting machines or bookmaker websites that have obtained an appropriate license authorizing them to conduct gambling games. Obtaining such a license requires payment of a fee. The license must also be renewed annually. Its issuance and renewal, depending on the type of gambling activity, may cost up to EUR 400,000. Running a gambling business is also taxed in both amounts and percentages. The aim of the article was to analyze Latvian regulations on gambling and its taxation, as well as the importance of gambling-related income for the budget of the Republic of Latvia.

KEYWORDS: Latvia, Republic of Latvia, gambling, state budget, taxes, state budget revenues

Wprowadzenie

Łotwa, podobnie jak inne kraje bałtyckie, jest państwem z rozwiniętą branżą hazardową (Teluk 2024). Rozwój przemysłu hazardowego nastąpił wraz z odzyskaniem przez kraj niepodległości w 1991 r. Szacuje się, że obecnie na Łotwie działa ponad 300 miejsc, które oferują legalne gry hazardowe (Kasyna... 2024). Łatwy dostęp do hazardu sprzyja niestety popadaniu przez mieszkańców tego kraju w nałóg hazardowy. W państwowym rejestrze odnotowano już ponad 40 tys. nałogowych graczy (Teluk 2024). Kwestie dotyczące hazardu w Republice Łotewskiej uregulowane są w ustawie o grach hazardowych i loteriach z 7 grudnia 2005 r. Prowadzenie działalności hazardowych podlega na Łotwie opodatkowaniu. Związane z tym regulacje zawarte są w ustawie o opłatach i podatkach od loterii i gier hazardowych z 2 lipca 1994 r.

Celem artykułu jest próba analizy łotewskich przepisów dotyczących hazardu i jego opodatkowania oraz znaczenia dochodów związanych z hazardem dla budżetu

Republiki Łotewskiej. W artykule przedstawiona zostanie również charakterystyka Republiki Łotewskiej, która stanowić będzie kontekst społeczno-gospodarczy, polityczny, prawny, administracyjny oraz demograficzny dla głównego tematu artykułu. Artykuł przygotowany został na podstawie właściwych aktów prawnych oraz wybranych pozycji literatury przedmiotu i netografii.

1. Charakterystyka Republiki Łotewskiej

Republika Łotewska jest państwem w północnej Europie. Należy do grona tzw. krajów bałtyckich. Od północy graniczy z Estonią, od wschodu z Rosją i Białorusią, a od południa z Litwą. Jej powierzchnia wynosi ponad 64 586 km kw. Według danych Łotewskiego Urzędu Statystycznego (łot. Centrālā statistikas pārvalde) w 2022 r kraj ten zamieszkiwało 1 875 757 osób. Gęstość zaludnienia wynosiła 29,16 osób na km kw. Łotwa jest więc pięciokrotnie mniejsza od Polski pod względem powierzchni i aż ponad dwudziestokrotnie mniejsza pod względem liczby mieszkańców. Łotwa ma też ponad czterokrotnie mniejszą gęstość zaludnienia. W sytuacji demograficznej Łotwy można zaobserwować negatywny trend spadku liczby ludności. W latach 1990-2022 liczba ludności tego kraju zmniejszyła się o niemal 800 tys. Było to spowodowane ujemnym przyrostem naturalnym oraz również ujemnym saldem migracji. Szczegółowe dane na temat populacji Łotwy i jej zmian prezentuje tabela 1.

Tabela 1. Populacja Łotwy i jej zmiany w latach 1920-2022 (w os.)

Rok	Populacja na początku roku	Liczba urodzeń	Liczba zgonów	Przyrost naturalny ludności	Migracja netto	Zmiana liczby ludności ogółem
1920	1 596 131	29 434	33 891	−4 457	bd	bd
1935	1 905 936	34 419	27 660	6 759	bd	bd
1950	1 884 077	33 137	24 250	8 887	−2 990	5 897
1960	2 104 128	35 468	21 314	14 154	19 548	33 702
1970	2 351 903	34 333	26 546	7 787	6 734	14 521
1980	2 508 761	35 534	32 100	3 434	2 445	5 879
1990	2 668 140	37 918	34 812	3 106	−13 085	−9 979
2001	2 353 384	19 726	32 991	−13 265	−19 163	−32 428
2011	2 074 605	18 825	28 540	−9 715	−20 077	−29 792
2021	1 893 223	17 420	34 600	−17 180	−286	−17 466
2022	1 875 757	15 954	30 731	−14 777	22 028	7 251

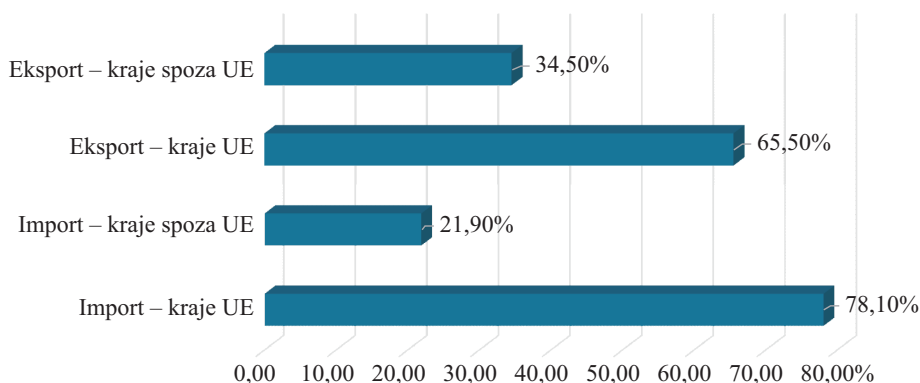
Źródło: Population... (2024).

Jak można zauważyć, w większości lat liczba urodzeń była znacznie niższa od liczby zgonów. Jest to zjawisko szkodliwe, świadczy bowiem o starzeniu się społeczeństwa i prowadzi do spadku łącznej liczby mieszkańców. Innym problemem demograficznym jest ujemne saldo migracji. Od momentu rozpadu Związku Radzieckiego i odzyskania przez Łotwę niepodległości w większości lat więcej osób z tego kraju wyjeżdżało niż do niego przyjeżdżało.

Zdecydowana większość (ok. 70%) mieszkańców żyje w miastach. Największym miastem i stolicą Łotwy jest Ryga, którą zamieszkuje ok. jedna trzecia wszystkich mieszkańców tego kraju. Inne większe miasta to Dyneburg, Lipawa, Jelgawa, Jurmala i Windawa. Łotwa jest krajem mocno scentralizowanym pod względem rozwoju gospodarczego. Metropolia ryska odpowiada bowiem aż za dwie trzecie wzrostu gospodarczego kraju. Równocześnie wskaźniki ekonomiczne i społeczne dotyczące pozostałych regionów bywają nawet kilkukrotnie niższe niż te dla stolicy (Chmielewski 2023, 1).

Łotwę zamieszkuje bardzo duża mniejszość rosyjska, ale pomimo tego jedynym obowiązującym językiem urzędowym jest język łotewski (Polska... 2024). W momencie odzyskania przez Łotwę niepodległości od Związku Radzieckiego w 1991 r. etniczni Łotysze stanowili niewiele ponad połowę jej mieszkańców. Jednocześnie aż 34% to byli Rosjanie, z których znaczna część przyjechała tam w czasach ZSRR jako żołnierze, urzędnicy, robotnicy albo członkowie ich rodzin. Na uwagę zasługuje fakt, że Łotwa nie przyznała obywatelstwa wszystkim mieszkańcom jej terytorium. Automatycznie otrzymali je tylko ci, którzy mieszkali tam przed sowiecką inwazją na kraj w czerwcu 1940 r. oraz ich potomkowie. Wszyscy pozostali zmuszeni byli ubiegać się o obywatelstwo w specjalnej procedurze, której elementem było udowodnienie znajomości języka łotewskiego i historii tego kraju. Sytuacja ta spowodowała, że nie wszyscy mieszkańcy Łotwy są jej obywatelami. Według oficjalnych danych w 2023 r. na Łotwie mieszkało niemal 184 tys. osób niemających żadnego obywatelstwa, a kolejnych ponad 48 tys. miało obywatelstwo rosyjskie (Terlik 2024). Po wprowadzonych jesienią 2022 r. zmianach w przepisach regulujących status cudzoziemców osoby legitymujące się rosyjskim paszportem, które chciały legalnie pozostać na Łotwie, musiały ubiegać się o status stałego rezydenta i zdać test z języka łotewskiego na poziomie A2. Osoby, które w wyznaczonym terminie nie spełniły tych wymogów zostały zobowiązane do opuszczenia Łotwy (Łotwa wydała... 2024).

Do najważniejszych sektorów gospodarki łotewskiej należą: rolnictwo, leśnictwo, przemysł wytwórczy, budownictwo, handel oraz transport (Polska... 2024). Handel zagraniczny Łotwy opiera się głównie na wymianie handlowej z krajami Unii Europejskiej. Szczegółowe informacje na temat struktury handlu zagranicznego tego kraju w 2022 r. prezentuje rysunek 1.

Rysunek 1. Struktura handlu zagranicznego Łotwy w 2022 r.

Źródło: Eurostat (2024).

W 2023 r. PKB Łotwy wynosił nieco ponad 40 mld euro, był więc niemal siedemnastokrotnie niższy od PKB Polski. Jednocześnie jednak wskaźnik PKP per capita Polski i Łotwy były na porównywalnym poziomie. Szczegółowe informacje na temat PKB tego kraju prezentuje tabela 2.

Tabela 2. Produkt krajowy brutto Łotwy ogółem na jednego mieszkańca

Wyszczególnienie	Całkowity PKB (w tysiącach euro)				PKB per capita (w euro)			
Rok	2020	2021	2022	2023	2020	2021	2022	2023
W cenach bieżących	30 109 462	33 348 932	38 386 187	40 348 048	15 840	17 710	20 351	21 444
W cenach z roku poprzedniego	29 498 599	32 136 352	34 334 302	38 277 730	15 519	17 066	18 203	20 344
W cenach z roku referencyjnego 2015	26 228 007	27 993 607	28 820 743	28 739 313	13 798	14 866	15 280	15 274

Źródło: Total gross... (2024).

Łotwa jest republiką parlamentarną. Najwyższym aktem prawnym jest Konstytucja Republiki Łotewskiej uchwalona na Zgromadzeniu Ustawodawczym 15 lutego 1922 r. i wprowadzona w życie 7 listopada 1922 r. Na uwagę zasługuje data jej uchwalenia. Stanowi ona bowiem jedyny wśród państw Europy Środkowej i Wschodniej przykład przywrócenia po odzyskaniu niepodległości ustawy zasadniczej sprzed okresu realnego socjalizmu (Kierończyk 2001, 24). Po odzyskaniu przez kraj niepodległości Konstytucja była kilkakrotnie zmieniana. Ma jednak ona nadal widoczne cechy typowe dla konstytucji uchwalanych po I wojnie światowej, m.in. lakoniczność przepisów, konserwatywny układ treści, inne niż współcześnie rozłożenie akcentów regulowanych spraw (Kierończyk 2001, 25). Wśród głównych zasad naczelných

zawartych w Konstytucji wymienić można republikańską i demokratyczną formę państwa oraz zasadę suwerenności narodu (Kierończyk 2001, 26).

Władza ustawodawcza na Łotwie jest w rękach Sejmu (łot. Saeima) i narodu (The Constitution... 2024, art. 64). Saeima jest parlamentem jednoizbowym. Funkcjonujący na Łotwie monokameralizm wynika z niewielkich rozmiarów terytorium państwa oraz niedużej liczby jego ludności (Osóbka 2016, 31). Saeima składa się ze stu posłów wybieranych w wyborach powszechnych, równych i bezpośrednich, w głosowaniu tajnym, na podstawie reprezentacji proporcjonalnej (The Constitution... 2024, art. 5-6). Kadencja Saeimy trwa cztery lata (The Constitution... 2024, art. 10). Projekty ustaw mogą być przedłożone Saeimie przez prezydenta, gabinet ministrów, komisje sejmowe, przez nie mniej niż pięciu posłów lub, zgodnie z procedurą i w przypadkach przewidzianych w Konstytucji, przez co najmniej jedną dziesiątą wyborców (The Constitution... 2024, art. 65).

Głową państwa jest prezydent, którego wybiera Saeima na okres czterech lat. Konstytucja łotewska nie tworzy silnego urzędu prezydenta. Głowa państwa pochodząca z wyboru dokonywanego przez parlament jest bowiem ściśle związana z jego składem (Zieliński 2000, 37). Prezydent m.in. ma prawo inicjatywy ustawodawczej, jest zwierzchnikiem sił zbrojnych oraz posiada szereg uprawnień reprezentacyjnych. Interesującym uprawnieniem prezydenta jest prawo do przedstawienia wniosku o rozwiązanie Saeimy. W następstwie takiego wniosku przeprowadzane jest referendum ogólnokrajowe. Jeżeli w referendum za rozwiązaniem Saeimy zostanie oddane więcej niż połowa głosów, Saeimę uważa się za rozwiązaną i zarządza się nowe wybory. Jeżeli jednak w referendum więcej niż połowa głosów zostanie oddana przeciwko rozwiązaniu Saeimy, prezydenta uważa się za odwołanego ze stanowiska (The Constitution... 2024, art. 35-54). Szefem rządu jest premier, który wybiera ministrów. Gabinet Ministrów tworzy osoba wyznaczona do tego przez prezydenta (The Constitution... 2024, art. 55-56).

Zgodnie z trzecim artykułem Konstytucji, Łotwa składa się z czterech krain historycznych – Vidzeme, Latgale, Kurzeme, Zemgale. Ustawa o terytoriach administracyjnych i osadach (łot. Administratīvo teritoriju un apdzīvoto vietu likums) zalicza natomiast do krain historycznych jeszcze Sēlija (Administratīvo teritoriju... 2020, art. 3). Obecnie Łotwa dzieli się na dwa rodzaje jednostek administracyjnych – miasta państwowe (łot. valstspilsēta) oraz powiaty (łot. novads) (Administratīvo teritoriju... 2020, art. 4). Miasta państwowe to miasta podlegające państwu, określone jako ośrodek rozwojowy o znaczeniu ogólnokrajowym (Valstspilsēta b.d.). Ustawa wymienia 10 takich miast – Daugavpils, Jelgava, Jēkabpils, Jūrmala, Liepāja, Ogre, Rēzekne, Rīga, Valmiera i Ventspils (Administratīvo teritoriju... 2020, art. 8). Spośród nich 7 stanowi oddzielne powiaty (Daugavpils, Jelgava, Jūrmala, Liepāja, Rēzekne, Rīga, Ventspils), a pozostałe 3 są częściami powiatów je otaczających. Łącznie z nimi jest 35 powiatów. Na mocy zmiany ustawy o terytoriach administracyjnych i osadach z dnia 13 czerwca 2024 r.

dotychczasowa liczba powiatów uległa zmniejszeniu o 1 powiat w wyniku włączenia powiatu Varakļānu do powiatu Madonas (Grozījumi Administratīvo... 2024). Powiaty dzielą się natomiast na gminy, które mogą przyjmować postać miast (łot. pilsēta) lub parafii (łot. pagasts).

2. Branża hazardowa na Łotwie oraz jej uregulowania prawne

Hazard są to „różnego rodzaju gry, w których stawką są pieniądze lub przedmioty o dużej wartości i w których o wygranej w dużym stopniu decyduje przypadek” (Hazard b.d.). Kwestie dotyczące hazardu w Republice Łotewskiej uregulowane są w ustawie o grach hazardowych i loteriach (łot. Azartspēļu un izložu likums). Zgodnie z nią gra hazardowa jest to gra, w której osoba fizyczna, wpłacając stawkę uczestnictwa, może uzyskać wygraną, która w całości lub w części zależy od szczęścia lub okoliczności z góry nieznanych (Azartspēļu... 2005, art. 1). Organizowanie gier hazardowych i loterii jest możliwe wyłącznie po uzyskaniu odpowiednich zezwoleń (Azartspēļu... 2005, art. 3). Dopuszczalne jest prowadzenie ośmiu rodzajów gier hazardowych: gry na automatach, ruletka, gry karciane, gry w kości, zakłady, totalizator, bingo, gry losowe na telefon (Azartspēļu... 2005, art. 5). Gry hazardowe mogą być organizowane wyłącznie w kasynach, salonach gier, salonach bingo oraz w totalizatorach lub serwisach bukmacherskich, jeżeli uzyskały one odpowiednią koncesję na organizowanie tego rodzaju gier (Azartspēļu... 2005, art. 20).

Według danych opublikowanych przez łotewski Inspektorat Nadzoru Loterii i Hazardu (łot. Izložu un azartspēļu uzraudzības inspekcija) w pierwszym kwartale 2024 r. gry hazardowe w salonach gier, kasynach, salach bingo i punktach zakładów totalizatorowych organizowane były przez sześciu operatorów, a interaktywne gry hazardowe organizowało siedemnastu operatorów. W branży tej zatrudnione były 2664 osoby (Azartspēļu tirgus... 2024).

Szczegółowe zestawienie przychodów branży hazardowej w pierwszym kwartale 2024 r. i w porównaniu z pierwszym kwartałem 2023 r. prezentuje tabela 3.

Jak można zauważyć, łączne przychody z hazardu w pierwszym kwartale 2024 r. w porównaniu z pierwszym kwartałem 2023 r. uległy niewielkiemu spadkowi. Największe spadki zanotowały automaty do gier oraz sale bingo. Równocześnie jednak bardzo znacząco wzrosły przychody z hazardu interaktywnego. Strukturę źródeł przychodów z hazardu interaktywnego prezentuje tabela 4.

Prowadzenie gier hazardowych jest na Łotwie opodatkowane. Związane z tym regulacje zawarto w ustawie o opłatach i podatkach od loterii i gier hazardowych (łot. Par izložu un azartspēļu nodevu un nodokli). Podatek od loterii i gier hazardowych płaci spółka kapitałowa, która ma specjalne zezwolenie (licencję)

Tabela 3. Przychody branży hazardowej w pierwszym kwartale 2023 i 2024 r.

Wyszczególnienie	I kwartał 2023 r. (w mln euro)	I kwartał 2024 r. (w mln euro)	Zmiana (w %)
Przychody z hazardu, z tego:	73,452	72,937	99,3
– automaty do gier	36,516	31,611	86,6
– stoły do gier (ruletka, karty)	2,464	2,349	95,3
– sale bingo	0,030	0,025	84,8
– punkty totalizatora	0,527	0,623	118,1
– hazard interaktywny	33,915	38,329	113,0

Źródło: Azartspēļu tirgus... (2024).

Tabela 4. Przychody z hazardu interaktywnego

Wyszczególnienie	I kwartał 2023 r. (w mln euro)	Struktura (w %)	I kwartał 2024 r. (w mln euro)	Struktura (w %)	Zmiana (w %)
Łączne przychody, z tego:	33,915	100,0	38,329	100,0	113,0
– kasyna	28,421	83,8	33,090	86,3	116,4
– totalizatory	4,760	14,0	4,637	12,1	97,4
– turnieje karciane	0,734	2,2	0,602	1,6	82,0

Źródło: Azartspēļu tirgus... (2024).

na urządzenie loterii lub niezbędne koncesje na urządzenie odpowiednich gier hazardowych zgodnie z przepisami prawa (Par izložu... 1994, art. 1).

Oплата hazardowa uiszczana jest za wydanie lub ponowną rejestrację licencji na urządzenie gier hazardowych – gry na automatach, bingo, ruletka, gry karciane, gry w kości, totalizator, zakłady bukmacherskie i gry losowe przez telefon oraz za wydanie lub przerejestrowanie licencji na urządzenie gier hazardowych. Оплата за wydanie zezwolenia na urządzenie gier hazardowych wynosi 427 tys. euro, za wydanie zezwolenia na urządzenie gier hazardowych wyłącznie za pośrednictwem usług komunikacji elektronicznej 200 tys. euro, a za przerejestrowanie licencji na urządzenie gier hazardowych 37 tys. euro. Оплата за wydanie lub ponowną rejestrację zezwolenia na urządzenie gier hazardowych w określonym miejscu gry wynosi (Par izložu... 1994, art. 2):

- dla kasyna – 30 tys. euro;
- dla sali gier lub sali bingo – 4,5 tys. euro;
- dla miejsca przyjmowania stawek totalizatora lub udziału w zakładach wzajemnych – 2 tys. euro.

Opłata za wydanie licencji na świadczenie usług hazardowych jest następująca (Par izložu... 1994, art. 21):

- 400 tys. euro, jeżeli w ciągu roku do świadczenia usług hazardowych będzie wykorzystywanych więcej niż 25 automatów do gier, w tym stoły do gry w karty, kości i ruletka oraz maszyny do losowania loterii;
- 120 tys. euro, jeżeli w ciągu roku do świadczenia usług hazardowych będzie wykorzystywanych 25 lub mniej automatów do gier, w tym stoły do gry w karty, kości i ruletka oraz maszyny do losowania loterii.

Przyznana licencja musi być corocznie odnawiana. Opłata za ponowną rejestrację licencji na urządzenie gier hazardowych wnoszona jest za każdy rok bieżący. Opłata za ponowną rejestrację licencji na świadczenie usług hazardowych to (Par izložu... 1994, art. 2):

- 400 tys. euro, jeżeli w ciągu roku do świadczenia usług hazardowych będzie wykorzystywanych więcej niż 25 automatów do gier, w tym stoły do gry w karty, kości i ruletka oraz maszyny do losowania loterii;
- 120 tys. euro, jeżeli w ciągu roku do świadczenia usług hazardowych będzie wykorzystywanych 25 lub mniej automatów do gier, w tym stoły do gry w karty, kości i ruletka oraz maszyny do losowania loterii.

Podmiotem podlegającym opodatkowaniu podatkiem od gier jest organizator gier hazardowych – spółka kapitałowa, obiekt gier hazardowych oraz sprzęt do gier. Od każdego zorganizowanego lub zainstalowanego bezpośredniego miejsca gier hazardowych pobiera się podatek według następujących stawek za każdy bieżący rok kalendarzowy (Par izložu... 1994, art. 3):

- ruletka – za każdy stół do gry podłączony do urządzenia rotującego ruletkę – 33 696 euro;
- gry w karty i kości – za każdy stół – 33 696 euro;
- automaty do gier – za każdy automat do gier – 6 204 euro.

W przypadku telefonicznej gry losowej podatek od gier wynosi 15 proc. przychodów z organizacji tej gry. Podatek od gier hazardowych z tytułu zakładów wzajemnych to 15 proc. przychodów z organizacji tej gry, a od gier hazardowych w bingo 10 proc. przychodów z organizowania tej gry. Jeżeli gry hazardowe organizowane są natomiast za pomocą środków telekomunikacyjnych, podatek od gier hazardowych, niezależnie od rodzaju gry, wynosi 12 proc. przychodów z organizowania tej gry (Par izložu... 1994, art. 3).

Prowadzenie działalności hazardowej w formie loterii także obciążone jest opłatami i podatkami. Za wydanie licencji organizatorzy loterii są zobligowani do uiszczenia opłaty państwowej w wysokości (Par izložu... 1994, art. 6):

- w przypadku loterii ogólnokrajowych – za każdy rok kalendarzowy – 14 230 euro;
- w przypadku loterii lokalnych – za każdy rok kalendarzowy – 720 euro;

- w przypadku loterii błyskawicznych o zasięgu ogólnokrajowym – za każde losowanie – 1 000 euro;
- w przypadku lokalnych loterii błyskawicznych – za każde losowanie – 720 euro;
- w przypadku losowań lokalnych jednorazowych – za każde losowanie – 35 euro;
- w przypadku loterii interaktywnych – za każdy rok kalendarzowy – 10 000 euro.

Loterie obciążone są również podatkiem. Stawka podatku od loterii i przedmiot opodatkowania loterii to (Par izložu... 1994, art. 7):

- 10 proc. przychodów ze sprzedaży losów na loterię (w tym loterię natychmiastową), jeżeli fundusz na wygrane określony w regulaminie loterii wynosi do 60 proc. przychodów ze sprzedaży losów na loterię;
- 10 proc. przychodów z loterii (w tym loterii natychmiastowej), które stanowią przychody ze sprzedaży losów na loterię, od których odjęto wygrane obliczone do wypłaty, jeżeli fundusz na wygrane określony w loterii przekracza 60 proc. przychodów ze sprzedaży losów na loterię;
- 10 proc. przychodów ze sprzedaży interaktywnych losów na loterię, od których odliczono wypłacone wygrane.

Dochody z opłat za loterie i gry hazardowe oraz dochody z podatku od loterii z tytułu urządzania loterii ogólnokrajowych zalicza się w całości do podstawowych dochodów budżetu państwa. Dochody z podatku od loterii z tytułu urządzania loterii lokalnych w całości zasilają budżet samorządu, na terenie którego zorganizowana została loteria. Dochody z podatku od gier hazardowych są natomiast rozdzielane pomiędzy budżety samorządów terytorialnych i budżet państwa. 5 proc. z tych dochodów trafia do budżetu samorządu, na którego obszarze organizowano gry hazardowe, a 95 proc. do budżetu państwa (Par izložu... 1994, art. 12).

3. Dochody budżetu państwa związane z hazardem

Informacje o dochodach budżetu państwa oraz jednostek samorządu terytorialnego z tytułu opłat i podatków od loterii i gier hazardowych oraz opłat za urządzenie loterii produktowych prezentuje tabela 5.

Jak można zauważyć, omawiane dochody budżetu państwa i budżetów jednostek samorządu terytorialnego w pierwszym kwartale 2024 r. były wyższe niż w analogicznym okresie 2023 r. Były one również nieznacznie wyższe od planowanych ich poziomów.

Informacje dotyczące związanych z hazardem dochodów budżetu Republiki Łotewskiej w latach 2018-2022 prezentuje tabela 6 oraz rysunek 2.

Tabela 5. Dochody budżetu państwa i budżetów jednostek samorządu terytorialnego z tytułu opłat i podatków od loterii i gier hazardowych oraz opłat za organizację loterii produktowych

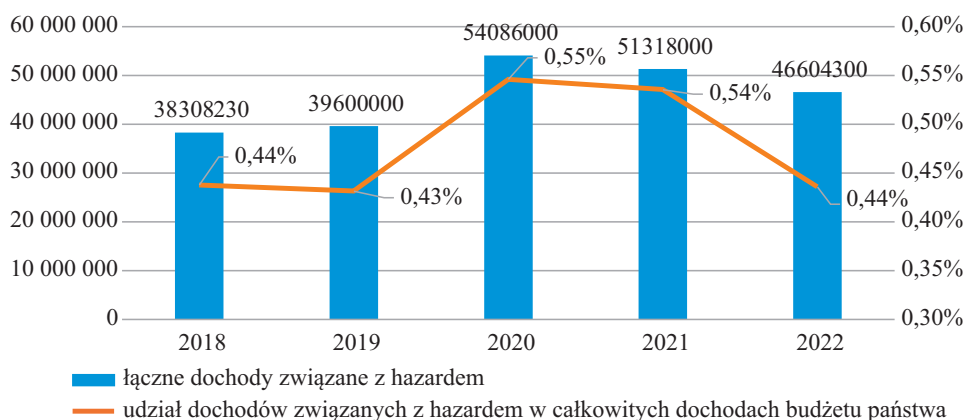
Wyszczególnienie	I kw. 2023 r. (w mln euro) – faktyczny	I kw. 2024 r. (w mln euro) – planowany	I kw. 2024 r. (w mln euro) – faktyczny	I kw. 2024 r. faktyczny/ planowany (w %)	Zmiana rok do roku (w %)
Dochody budżetu państwa, z tego:	12,650	14,323	14,515	101,3	114,7
– podatek od gier hazardo- wych,	10,035	11,603	11,709	100,9	116,6
z tego w budżetach gmin	x	0,374	0,384	102,6	x
– podatek od loterii	1,156	1,160	1,321	113,8	114,2
– opłaty państwowe od gier hazardowych, loterii	1,459	1,560	1,485	95,2	101,8
Inne szacunkowe podatki	7,587	x	7,141	x	94,1
Opłata za organizację loterii produktowych	0,060	0,075	0,102	136,0	170,0

Źródło: Azartspēļu tirgus (2024).

Tabela 6. Dochody budżetu Republiki Łotewskiej związane z hazardem w latach 2018-2022

Wyszczególnienie	2018	2019	2020	2021	2022
Łączne dochody budżetu państwa	8 753 146 235	9 177 000 835	9 907 335 199	9 585 268 895	10 696 143 884
Łączne dochody związane z hazardem	38 308 230	39 600 000	54 086 000	51 318 000	46 604 300
Udział dochodów związa- nych z hazardem w całko- witych dochodach budżetu państwa	0,44%	0,43%	0,55%	0,54%	0,44%
Podatek od gier hazardo- wych	30 589 250	36 500 000	50 986 000	48 218 000	42 774 300
Podatek od loterii	3 000 000	3 100 000	3 100 000	3 100 000	3 500 000
Opłata od loterii i gier hazardowych	4 348 980	3 563 520	3 628 020	3 651 520	3 473 020
Opłata za organizację loterii produktowych	370 000	380 000	380 000	3 651 520	330 000

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Par valsts budžeta 2018... (2017); Par valsts budžeta 2019... (2019); Par valsts budžeta 2020... (2019); Par valsts budžeta 2021... (2020); Par valsts budžeta 2022... (2021).

Rysunek 2. Dochody budżetu Republiki Łotewskiej związane z hazardem w latach 2018-2022
 Źródło: opracowanie własne na podstawie: Par valsts budžeta 2018... (2017); Par valsts budžeta 2019... (2019); Par valsts budžeta 2020... (2019); Par valsts budžeta 2021... (2020); Par valsts budžeta 2022... (2021).

Jak widać, udział łącznych dochodów pochodzących z hazardu w całkowitym budżecie Republiki Łotewskiej we wszystkich latach utrzymywał się na niskim i porównywalnym poziomie. Swoją najwyższą poziom (0,55%) udział ten osiągnął w 2020 r. Oznacza to, że pomimo rozwoju branży hazardowej na Łotwie znaczenie płynących z niej dochodów fiskalnych nie jest istotne. Biorąc więc pod uwagę dodatkowo narastający problem uzależnienia mieszkańców tego kraju od hazardu, parlament Republiki Łotewskiej mógłby rozważyć zwiększenie nałożonych na branżę hazardową obciążeń podatkowych. Mogłoby to spowodować z jednej strony zwiększenie dochodów budżetowych, a z drugiej ograniczyć dostępność usług hazardowych i tym samym działać prewencyjnie w odniesieniu do osób zagrożonych popadnięciem w nałóg¹.

Zakończenie

Łotwa jest jednym z najmniejszych krajów Unii Europejskiej zarówno pod względem powierzchni, jak i liczby mieszkańców. Kraj ten boryka się z licznymi problemami, jak np. ujemny przyrost naturalny oraz ujemne saldo migracji. Istotny problem stanowi także znacząca mniejszość rosyjska, której członkowie nie są zainteresowani asymilacją z ludnością rdzennie łotewską. Łotwa jest krajem ze stosunkowo mocno rozwiniętą branżą hazardową. W całym kraju znaleźć można ok. 300 miejsc pozwalających na legalne skorzystanie z gier hazardowych. Dopuszczalne jest

¹ Na temat regulacyjnych działań państwa polskiego w tej mierze zob. Czernicki (2021, 104).

prowadzenie ośmiu rodzajów gier hazardowych: gry na automatach, ruletka, gry karciane, gry w kości, zakłady, totalizator, bingo, gry losowe na telefon. Tego rodzaju gry mogą być organizowane wyłącznie w kasynach, salonach gier, salonach bingo oraz w totalizatorach lub serwisach bukmacherskich, które uzyskały odpowiednią koncesję uprawniającą do prowadzenia gier hazardowych. Otrzymanie takiej licencji wymaga uiszczenia opłaty. Licencja musi być również corocznie odnawiana. Jej wydanie i odnowienie, w zależności od rodzaju prowadzonej działalności hazardowej, kosztować może nawet aż 400 tys. euro. Prowadzenie działalności hazardowej jest także opodatkowane w sposób zarówno kwotowy, jak i procentowy. Jak dowiodła przeprowadzona analiza ustaw budżetowych Republiki Łotewskiej z lat 2018-2022, znaczenie wpływów związanych z działalnością hazardową do budżetu tego kraju było jednak marginalne. Najwyższa odnotowana wartość to niewiele ponad 0,5 proc. całości dochodów budżetowych w 2020 r. Można więc stwierdzić, że strukturalną cechą budżetu Łotwy jest minimalny udział w jego tworzeniu dochodów z tytułu podatków i opłat związanych z hazardem.

Bibliografia

- Administratīvo teritoriju... (2020), Administratīvo teritoriju un apdzīvoto vietu likums. Latvijas Vēstnesis. 2020/119C.1, 22.06.2020
- Azartspēļu tirgus... (2024), Azartspēļu tirgus 2024. gada 1.ceturksnī, Izložu un azartspēļu uzraudzības inspekcija, [in:] <https://www.iaui.gov.lv/lv/media/1476/download?attachment> (accessed: 05.07.2024).
- Azartspēļu... (2005), Azartspēļu un izložu likums. Latvijas Vēstnesis. 195, 07.12.2005.
- CHMIELEWSKI, B. (2023), Daleko od Rygi: łotewskie problemy nie zrównoważonego rozwoju, [w:] Komentarze OSW 498, 1-8.
- CZERNICKI, P. (2021), Polityka państwa wobec funduszy celowych w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Siedlce.
- CZERWIŃSKI, W. (2024), Wyniki rynku hazardowego na Łotwie w Q1 2024, [w:] <https://e-play.pl/wyniki-rynk-u-hazardowego-na-lotwie-w-q1-2024/> (accessed: 05.07.2024).
- Eurostat (2024), [in:] <https://ec.europa.eu/eurostat/> (accessed: 04.07.2024).
- Grozījumi Administratīvo... (2024), Grozījumi Administratīvo teritoriju un apdzīvoto vietu likumā. Latvijas Vēstnesis. 2024/124.1, 28.06.2024.
- Hazard (b.d.), [w:] Wielki słownik języka polskiego, [w:] <https://wsjp.pl/haslo/podglad/13110/hazard/1668680/gra-na-pieniadze> (accessed: 05.07.2024).
- Kasyna... (2024), Kasyna na Łotwie, [w:] <http://www.kasyna.co/europa/lotwa> (accessed: 13.07.2024).
- KIEROŃCZYK, P. (2001), Konstytucja Republiki Łotewskiej. Wstęp. Warszawa.
- Łotwa wydała... (2024), Łotwa wydała Rosjanom pierwsze nakazy opuszczenia kraju, [w:] <https://www.lrt.lt/pl/wiadomosci/1261/2218291/lotwa-wydala-rosjanom-pierwsze-nakazy-opuszczenia-kraju> (accessed: 12.07.2024).
- OSÓBKA P. (2016), Saecima. Parlament Łotwy. Warszawa.
- Par izložu... (1994), Par izložu un azartspēļu nodevu un nodokli. Latvijas Vēstnesis. 76, 02.07.1994.
- Par valsts budžetu 2018... (2017), Par valsts budžetu 2018. gadam. Latvijas Vēstnesis. 242, 06.12.2017.
- Par valsts budžetu 2019... (2019), Par valsts budžetu 2019. gadam. Latvijas Vēstnesis. 75, 12.04.2019.
- Par valsts budžetu 2020... (2019), Par valsts budžetu 2020. gadam. Latvijas Vēstnesis. 240, 28.11.2019.

- Par valsts budžetu 2021... (2020), Par valsts budžetu 2021. gadam. Latvijas Vēstnesis. 240A, 11.12.2020.
- Par valsts budžetu 2022... (2021), Par valsts budžetu 2022. gadam. Latvijas Vēstnesis. 234A, 04.12.2021.
- Polska... (2024), Polska na Łotwie. Informator ekonomiczny, [w:] <https://www.gov.pl/web/lotwa/informator-ekonomiczny> (accessed: 27.06.2024).
- Population... (2024), Population and population change, Central Statistical Bureau of Latvia, [w:] <https://stat.gov.lv/en/statistics-themes/population/population/247-population-and-population-change?themeCode=IR> (accessed: 27.06.2024).
- TELUK, T. (2024), Hazard kwitnie na Łotwie, [w:] <https://trimarium.pl/projekt/hazard-kwitnie-na-lotwie/> (accessed: 13.07.2024).
- TERLIK, M. (2024), Rosjanie na Łotwie dostali ultimatum. „Mówią mi, że jestem okupantem”, [w:] <https://wiadomosci.onet.pl/tylko-w-onecie/rosjanie-na-lotwie-dostali-ultimatum-mowia-mi-ze-jestem-okupantem/fljmyzl> (accessed: 12.07.2024).
- The Constitution... (2024), The Constitution of the Republic of Latvia, Constitutional Court of the Republic of Latvia, [in:] <https://www.satv.tiesa.gov.lv/en/2016/02/04/the-constitution-of-the-republic-of-latvia/> (accessed: 29.06.2024).
- Total gross... (2024), Total gross domestic product, per capita and per person employed – Values, Indicator and Time period, National Statistical System of Latvia, [in:] https://data.stat.gov.lv/pxweb/en/OSP_PUB/START__VEK__IK__IKP/IKP010/table/tableViewLayout1/ (accessed: 27.06.2024).
- Valstspilsēta (b.d.), [in:] Tēzaurs, <https://tezaurs.lv/valstspils%C4%93ta> (accessed: 04.07.2024).
- ZIELIŃSKI, J. (2000), Systemy konstytucyjne Łotwy, Estonii i Litwy. Warszawa.

DOI: 10.31648/pw.11453

JAROSŁAW KARDAŚ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1517-6215>

Adam Mickiewicz University

POSTAWA ROSJI, TURCJI ORAZ IRANU WOBEC III WOJNY W GÓRSKIM KARABACHU

The attitude of Russia, Turkey, and Iran towards the Third War in Nagorno-Karabakh

ABSTRACT: The main purpose of this article is to analyse the reactions of Russia, Turkey and Iran (the regional powers that make up the 3+3 platform with the Caucasian Republics) to the Third War in Nagorno-Karabakh. For the purpose of this article, a research hypothesis was developed that neither Russia nor Iran are Armenia's real allies in the South Caucasus, because after the Third War in Nagorno-Karabakh broke out, both countries decided not to take any steps that would harm the interests of Turkey and Azerbaijan and also strengthen the position of Prime Minister Nikol Pashinyan. The article mainly uses content analysis (by looking at the statements made by Russia, Turkey and Iran regarding the actions taken by Azerbaijan on 19 September 2023) and the decision-making method (in determining what factors drove the governments in Moscow, Ankara and Tehran to take certain steps in the face of another flare-up in the conflict over Nagorno-Karabakh).

KEYWORDS: The third Nagorno-Karabakh war of 2023, the attitude of Russia, the attitude of Turkey, the attitude of Iran

1. Wstęp

Szeroko pojęty obszar Zakaukazia często w swojej najnowszej historii doświadczał różnych wstrząsów, zarówno tych sejsmicznych, jak i politycznych. Na pewno takimi były rewolucje, które odsuwały od władzy ekipy rządzące w kaukaskich republikach, czy wojny które obserwowaliśmy np. w Abchazji, Osetii Południowej lub w Górskim Karabachu. W tym ostatnim we wrześniu 2023 r. doszło do kolejnego konfliktu, którego skutki dla wielu były szokujące. W efekcie udanej kampanii militarnej Azerbejdżan osiągnął to, na czym mu przez wiele lat ogromnie zależało, a więc doprowadził do upadku ormiańskiego parapaństwa. Można więc stwierdzić, że procesy zachodzące w ostatnich latach w Górskim Karabachu wpisują się w ogólną tendencję obserwowaną we współczesnych stosunkach międzynarodowych, której cechą charakterystyczną jest m.in. rozpad dotychczasowej architektury bezpieczeństwa na różnych obszarach.

Od zakończenia I wojny w Górskim Karabachu (a więc od 1994 r.) wiele mocarstw światowych (np. Federacja Rosyjska, Stany Zjednoczone, Francja) lub też regionalnych (np. Turcja czy Iran) zajmowało stanowiska wobec konfliktu pomiędzy Armenią a Azerbejdżanem o ten obszar. Widoczne to było w okresach względnego spokoju oraz wtedy, gdy dochodziło do mniejszych bądź większych starć pomiędzy zwaśnionymi stronami (jak np. na początku kwietnia 2016 r.). Głównym celem niniejszego artykułu jest przeanalizowanie reakcji trzech mocarstw regionalnych, a więc Rosji, Turcji i Iranu, na III wojnę w Górskim Karabachu, która rozpoczęła się 19 września 2023 r. Zbadanie postawy Rosji, Turcji i Iranu wynika z faktu, że te państwa tworzą format 3+3. Platforma ta (w swoim założeniu) ma łączyć Armenię, Azerbejdżan, a także Gruzję oraz wskazane wyżej mocarstwa regionalne, które chcą odgrywać istotną rolę w regionie Zakaukazia. Oficjalnym powodem powołania tego niezinstytucjonalizowanego forum była chęć stabilizacji (pod kątem bezpieczeństwa) regionu, a nieoficjalnym – dążenia Rosji, Turcji i Iranu do ograniczania wpływów Stanów Zjednoczonych oraz państw Unii Europejskiej na tym obszarze.

Na potrzeby niniejszego artykułu została stworzona hipoteza badawcza, zakładająca, że ani Rosja, ani Iran nie są realnymi sojusznikami Armenii na Kaukazie Południowym, ponieważ już po rozpoczęciu III wojny w Górskim Karabachu oba państwa nie zdecydowały się na podjęcie działań uderzających w interesy Turcji i Azerbejdżanu, a które jednocześnie wzmocniłyby pozycję premiera Nikoła Paszyniana. Uznając Armenię za dotychczasowego sojusznika Rosji w tym regionie, wzięto pod uwagę fakt, że państwo to jest członkiem wielu projektów integracyjnych, stworzonych z inicjatywy Kremla na obszarze poradzieckim po 1991 r. Armenia jest bowiem członkiem Wspólnoty Niepodległych Państw, Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej, a także nie wystąpiła oficjalnie z Organizacji Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym (stan na maj 2024 r.). Z kolei Iran został uznany za dotychczasowego sojusznika Armenii ze względu na współpracę gospodarczą, a także polityczną pomiędzy oboma państwami po 1991 r. W tekście jako metodę badawczą wykorzystano analizę treści (analiza oświadczeń Rosji, Turcji i Iranu wobec III wojny w Górskim Karabachu), a także metodę decyzyjną (przy określeniu tego, jakie czynniki doprowadziły do podejmowania takich, a nie innych działań przez władze w Moskwie, Ankarze i Teheranie wobec kolejnego rozmrożenia konfliktu w Arcachu¹).

1 Jest to częste określenie Górskiego Karabachu w źródłach ormiańskich. Ormianie wyprowadzają je od historycznej nazwy dziesiątej prowincji Królestwa Armenii. Więcej na ten temat m.in. w publikacji Przemysława Adamczewskiego *Górski Karabach w polityce niepodległego Azerbejdżanu*.

2. Powolny upadek parapaństwa – sytuacja w Górskim Karabachu w latach 2020-2023

Mimo iż źródła konfliktu o Górski Karabach sięgają lat 20. XX w., to jednak kluczową datą w kontekście sporu pomiędzy Armenią a Azerbejdżanem był 2 września 1991 r., kiedy to Republika Górskiego Karabachu ogłosiła niepodległość. Wywołało to wojnę pomiędzy obiema stronami, która rozpoczęła się w 1992 r. i trwała do maja 1994 r. Skończyła się ona zwycięstwem Ormian z Górskiego Karabachu, ponieważ Azerbejdżan utracił kontrolę nad blisko 20% swojego terytorium (Mammadov 2017). Straty ludnościowe były niezwykle duże jak na skalę konfliktu, po stronie azerskiej zginęło bowiem 11 tys. osób, a około 30 tys. zostało rannych, natomiast po stronie ormiańskiej śmierć poniosło 6 tys. osób, a 20 tys. odniosło obrażenia. W kolejnych latach Azerbejdżan starał się podejmować działania, które zmieniłyby istniejące od 1994 r. *status quo*, czego przykładem była m.in. tzw. wojna czterodniowa z kwietnia 2016 r. (Jarosiewicz | Falkowski 2016). Jesienią 2020 r. wybuchła II wojna o Górski Karabach, która diametralnie zmieniła sytuację w tym regionie. Wpłynęła ona również na procesy wewnętrzne w skonfliktowanych państwach. Dotyczyło to zwłaszcza Armenii, której system polityczny od wielu lat charakteryzuje się dużą niestabilnością i podatnością na wstrząsy wynikające z otoczenia międzynarodowego (Fedorowicz 2017, 404). Po skutecznej akcji militarnej Azerbejdżanowi udało się odbić znaczną część terytorium, utraconego jeszcze na początku lat 90. XX w. W nocy z 9 na 10 listopada 2020 r. zawarte zostało porozumienie, które utrzymało istnienie Republiki Górskiego Karabachu, jednak w bardzo okrojonym terytorium (Repetowicz 2020, 123). To kaukaskie parapaństwo, zgodnie z rozejmem, miało utrzymać kontrolę nad zaledwie 2/3 samego Górskiego Karabachu oraz nadal mieć bezpośrednie połączenie z Armenią poprzez tzw. korytarz lacyński. Zapisano również w tym porozumieniu, że Azerbejdżan będzie dysponował korytarzem terytorialnym łączącym go z Nachiczewanem. W rozejmie, który został zawarty pod patronatem Kremla, znalazł się zapis mówiący o tym, że na ten obszar zostaną wysłani rosyjscy żołnierze (w liczbie 1960 osób), którzy mają funkcjonować tam jako siły pokojowe (Document... 2020). Co jednak istotne, w dokumencie nie przesądzono, jaki ostatecznie status będzie miała Republika Górskiego Karabachu w przyszłości (Szeptycki 2021, 291). Obie strony miały po pięciu latach wypowiedzieć się na temat mandatu rosyjskich oddziałów pokojowych. Gdyby nie zgłosiły sprzeciwu, rosyjski kontyngent stacjonowałby tam przez kolejne pięć lat (Legieć 2020).

Z podpisanego porozumienia nikt nie był zadowolony. Zarówno Ormianie z Górskiego Karabachu i Armenii, którzy wyszli z II wojny przegrani, jak i Azerbejdżanie, którzy mieli przekonanie, że nie skonsumowali zwycięstwa w należyтым stopniu. Dlatego też lata 2021-2023 upłynęły pod znakiem częstych napięć pomiędzy skonfliktowanymi stronami. Przejawem agresywnych działań Baku w tamtym okresie

była niemal całkowita blokada Arcachu. Rozpoczęła się ona w grudniu 2022 r., gdy tzw. społeczni aktywiści ekologiczni podjęli pierwsze działania w tym zakresie. W maju 2023 r. blokada prowadzona była już przez formacje Azerbejdżanu, które zatrzymywały *de facto* cały transport towarów do parapaństwa. Przepuszczano jedynie transporty ciężko chorych osób Międzynarodowego Czerwonego Krzyża do Armenii (Górecki 2023a). Doprowadziło to do pogorszenia warunków życia Ormian w tym parapaństwie, zbliżając ten obszar do katastrofy humanitarnej (Łomanowski 2023).

19 września 2023 r. o godzinie 12:00 rozpoczęła się III wojna w Górskim Karabachu. Oficjalnie władze Azerbejdżanu nazwały to „lokalną operacją antyterrorystyczną”, wymierzoną przede wszystkim w Republikę Górskiego Karabachu i jej siły militarne. To bowiem one, a także formacje samej Armenii, oskarżone zostały o prowadzenie akcji dywersyjnych na terytorium Azerbejdżanu. Armia Azerbejdżanu podjęła wówczas kilka rodzajów działań, począwszy od ataków lotniczych i artyleryjskich, aż po ataki na lądzie. Patrząc na żądania, jakie zostały wystosowane przez Azerbejdżan, widać wyraźnie, co było głównym celem operacji (Strachota 2023). Dążono przede wszystkim do odzyskania pełnej kontroli politycznej oraz militarnej nad tym obszarem, a więc do całkowitego upadku republiki powstałej w końcu 1991 r. Wojna ta miała błyskawiczny przebieg, ponieważ już 20 września siły Azerbejdżanu osiągnęły główne cele całej operacji. Zmuszono władze parapaństwa do wynegocjowania warunków kapitulacji i to przy udziale rosyjskich sił pokojowych. Rządzący Republiką Górskiego Karabachu zgodzili się oddać swoje uzbrojenie Azerbejdżanowi i zobowiązali się do rozwiązania swoich struktur, co ostatecznie zostało potwierdzone w dekreście wydanym przez prezydenta Samwela Szahramaniana 28 września 2023 r. Wskazano w nim, iż z dniem 1 stycznia 2024 r. republika przestanie istnieć (Wojtasiewicz 2023b). Ormianom żyjącym na tym terenie pozostawiono wybór – przyjęcie obywatelstwa Azerbejdżanu albo bezpieczne opuszczenie tych terenów. Niemal wszystkie osoby pochodzenia ormiańskiego zdecydowały się na to drugie rozwiązanie, dlatego też po zakończeniu walk mieliśmy do czynienia z ogromnym exodusem Ormian z tego obszaru. Niektóre dane wskazują, że nawet 130 tys. osób opuściło tereny separatystycznego bytu na przełomie września i października 2023 r. (Landgraf 2024). Warto również podkreślić, że działania w ramach „lokalnej operacji antyterrorystycznej” Azerbejdżanu w Górskim Karabachu uzyskały milczące przyzwolenie ze strony Zachodu, zwłaszcza Stanów Zjednoczonych. Podobne podejście Waszyngtonu do działań militarnych Azerbejdżanu obserwowaliśmy podczas II wojny w Górskim Karabachu, gdy prezydentem USA był Donald Trump (Carafano 2022).

3. Postawa Rosji wobec III wojny w Górskim Karabachu

Gdy rozpoczęły się działania militarne w Górskim Karabachu we wrześniu 2023 r., rzeczniczka Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rosji Maria Zacharowa stwierdziła, że Moskwa obserwuje uważnie wydarzenia i jest mocno zaniepokojona eskalacją działań w tym regionie (Atak... 2023). 20 września 2023 r. Ministerstwo Spraw Zagranicznych Rosji wezwało walczące strony do „natychmiastowego zaprzestania rozlewu krwi, działań wojennych i dołożenia wszelkich starań, aby uniknąć ofiar wśród ludności cywilnej” (Foreign Ministry statement on... 2023). Co ciekawe, żadnych aktywności wstrzymujących ofensywę wojsk Azerbejdżanu nie podjął rosyjski kontyngent pokojowy, stacjonujący na tym obszarze od 2020 r. Osoby wchodzące w jego skład skupiały się wyłącznie na ułatwianiu ewakuacji ormiańskim cywilom, którzy bojąc się o swoją przyszłość, postanowili jak najszybciej opuścić ten obszar (Strachota 2023). W momencie, gdy prezydent Republiki Górskiego Karabachu podpisał dekret rozwiązujący to parapaństwo, reakcja Rosji była stonowana. Moskwa nie wyraziła żadnego sprzeciwu wobec tego faktu, a za pośrednictwem rzecznika Kremla, Dmitrija Pieskowa, ograniczono się do stwierdzenia, iż Rosja monitoruje sytuację, koncentrując się na sprawach humanitarnych. Taka reakcja rosyjskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych w dużej mierze wynikała z tego, że od kilku lat obserwujemy pogarszanie się relacji na linii Moskwa-Erywań.

Kreml po zakończeniu III wojny w Górskim Karabachu stoi na stanowisku, że upadek parapaństwa jest pokłosiem polityki zagranicznej, jaką prowadzi premier Armenii Nikol Paszynian. Polityki, która nie opiera się już na sojuszu z Federacją Rosyjską, ale na rozwijaniu współpracy z Zachodem. W takim też duchu sformułowane zostało oświadczenie Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rosji z 25 września 2023 r. (będące reakcją na wystąpienie Nikoła Paszyniana z 24 września), w którym to skrytykowano szefa armeńskiego rządu, że celowo odwraca się on od Rosji i obiera prozachodni kierunek w polityce międzynarodowej. Wskazano w tym oświadczeniu, że Moskwa przez wiele lat zapewniała Erywaniowi szerokie wsparcie gospodarcze, kulturalne, a także w obszarze bezpieczeństwa. Rosja stwierdziła, że zabieganie o zachodnią pomoc przez Armenię doprowadziło do wstrzymania procesu pokojowego z Azerbejdżanem w latach 2020-2022. W oświadczeniu zapisano, iż „zmarnowano cenny czas, podczas którego można było poczynić znaczne postępy w kierunku osiągnięcia porozumienia pokojowego, wytyczenia granicy i odblokowania dróg regionalnych” (Foreign Ministry statement regarding... 2023). Krytycznie o postawie władz Armenii wypowiedział się minister spraw zagranicznych Rosji Siergiej Ławrow we wrześniu 2023 r. W wywiadzie udzielonym dla agencji informacyjnej TASS stwierdził, że zwrot w polityce międzynarodowej Armenii może mieć bardzo bolesne konsekwencje dla bezpieczeństwa tego państwa. Komentując wcześniejsze wypowiedzi samego Paszyniana, dotyczące szukania nowych partnerów, którzy byłiby w stanie zapewnić

bezpieczeństwo Armenii, szef rosyjskiej dyplomacji powiedział, że władze tej kaukaskiej republiki powinny zapoznać się z najnowszą historią pokazującą, w jaki sposób Stany Zjednoczone potrafią traktować sojuszników, realizując swoje interesy w różnych zakątkach świata (Foreign Minister Sergey Lavrov's interview with TASS News Agency, Moscow, September... 2023). W bardzo podobnym duchu minister spraw zagranicznych Rosji wypowiedział się w wywiadzie 28 grudnia 2023 r. (także dla agencji informacyjnej TASS). Stwierdził on wówczas, że pod wpływem Zachodu Armenia zmieniała kierunek swojej polityki zagranicznej. Wyraził ubolewanie, że Erywań porzuca sojusz z Moskwą na rzecz „niejasnych obietnic z Zachodu” (Foreign Minister Sergey Lavrov's interview with TASS News Agency, December... 2023). Z kolei 8 grudnia 2023 r. Rosja pozytywnie odniosła się do wspólnego oświadczenia Nikola Paszyniana i Ilhama Alijewa, ujawniającego wolę skonfliktowanych stron do normalizacji relacji. Moskwa wyraziła zadowolenie z tego, iż Baku i Erywań osiągnęły porozumienie w kwestii uwolnienia jeńców wojennych (Foreign Ministry Spokeswoman... 2023). Taka reakcja ze strony Kremla jest o tyle zaskakująca, że prawdopodobnie w wypracowaniu owego wspólnego oświadczenia dużą rolę odegrała Unia Europejska (Górecki 2023c).

Postawa Rosji wobec wojny w Górskim Karabachu w 2023 r. odzwierciedla stan relacji pomiędzy Moskwą a Erywaniem, które z roku na rok od jesieni 2020 r. stale się pogarszają. 2023 r. był pod tym kątem szczególny, wtedy bowiem obserwowaliśmy szereg gestów Erywania, które były źle przyjęte na Kremlu. Jednym z nich było ratyfikowanie Rzymskiego Statutu Międzynarodowego Trybunału Karnego, który pozwala na zatrzymanie Władimira Putina, gdyby ten znalazł się na terytorium Armenii, a następnie przekazanie go Międzynarodowemu Trybunałowi Karnemu w Hadze. Innym wydarzeniem, skrytykowanym przez Kreml, były wspólne ćwiczenia wojskowe Armenii i Stanów Zjednoczonych (o nazwie „Eagle Partner”), które odbyły się we wrześniu 2023 r. Oficjalnie głównym powodem wspólnych manewrów miało być przygotowanie sił Armenii do udziału w międzynarodowych misjach pokojowych (Wspólne... 2023). Moskwa zarzuca również Erywaniowi, że ten nie wywiązywał się z porozumienia zawartego w listopadzie 2020 r. Dotyczyło to zaangażowania się w rozmowy pokojowe z Azerbejdżanem, które organizowano z inicjatywy Unii Europejskiej. Ponadto złamaniem trójstronnych porozumień miało być również stacjonowanie sił militarnych Armenii w Republice Górskiego Karabachu. Na Kremlu w 2023 r. źle odbierano także oficjalne wypowiedzi premiera Armenii w zagranicznych mediach. W czerwcu udzielił on wywiadu stacji CNN, w którym stwierdził, że Erywań nie jest sojusznikiem Moskwy podczas wojny w Ukrainie. Z kolei we wrześniu opublikowana została rozmowa z Paszynianem we włoskim dzienniku La Repubblica, w której to ponownie krytycznie wypowiedział się na temat relacji Armenii z Rosją. Paszynian stwierdził wówczas, że opieranie swojego bezpieczeństwa na Rosji było strategicznym błędem jego kraju. Po tym głośnym wywiadzie 5 września 2023 r.

Armenia zdecydowała się odwołać stałego przedstawiciela przy Organizacji Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym (OUBZ), nie wyznaczając jego następcy. Symboliczna była także decyzja (podjęta w styczniu 2023 r.) o odwołaniu wszystkich ćwiczeń wojskowych w ramach tej organizacji (Górecki 2023c). Innym gestem, wpływającym na pogarszanie się relacji rosyjsko-armeńskich, było niewypuszczenie do najmniejszej z kaukaskich republik szefa Rosyjskiego Towarzystwa Przyjaźni i Współpracy z Armenią czy też wizyta żony premiera Paszyniana w Ukrainie, podczas której przekazano pomoc humanitarną dla Kijowa. Była to pierwsza taka pomoc ze strony Erywania od momentu rozpoczęcia pełnoskalowej agresji Rosji na swojego zachodniego sąsiada (Górecki 2023b).

Opisana postawa Rosji wobec III wojny w Górskim Karabachu wpisuje się w cel Kremla, jakim jest doprowadzenie do zmiany władzy w Armenii. Rosjanie wspierają (i będą wspierać) działania, które mają wywołać antyrządowe nastroje w tej kaukaskiej republice. Odsunięcie od władzy ekipy Paszyniana i zastąpienie jej prorosyjską byłoby pożądanym przez Moskwę zjawiskiem. Rosja dysponuje wieloma narzędziami, które może wykorzystywać do osiągnięcia zamierzonego celu. Zaliczyć do nich możemy: wzmocnienie przekazów propagandowych uderzających w obecnego premiera Armenii, wspieranie rewanzystowskich nastrojów wśród Ormian, którzy uciekli z Republiki Górskiego Karabachu we wrześniu i październiku 2023 r., czy środki ekonomiczne lub wojskowe. Armenia jest bowiem cały czas państwem mocno uzależnionym gospodarczo od Rosji. Moskwa to największy partner handlowy dla Erywania, a także główny dostawca paliw. Mówiąc z kolei o wpływach wojskowych, należy pamiętać, że na terenie Armenii (w miejscowości Giumri) znajduje się rosyjska 102 Baza Wojskowa (Chawryło | Bartosiewicz 2023). Brak jakiegokolwiek rosyjskiej reakcji na azerską ofensywę 19 września 2023 r., postawa Kremla podczas tzw. wojny czterodniowej w kwietniu 2016 r. (Falkowski 2016) oraz podczas wojny z 2020 r. sprawiły, że wielu Ormian przestało uważać Rosję za państwo, na którym można opierać swoje bezpieczeństwo (Dumoulin | Gressel 2023).

4. Postawa Turcji wobec III wojny w Górskim Karabachu

19 września 2023 r. tureckie Ministerstwo Spraw Zagranicznych w komunikacie prasowym odniosło się bezpośrednio do wydarzeń, do których doszło w Górskim Karabachu. Wskazano w nim, że działania Azerbejdżanu to reakcja na „długotrwałe ataki zbrojne i prowokacje” podejmowane przez „nielegalne ormiańskie grupy zbrojne w regionie Karabachu i w samym Azerbejdżanie”. Posłużono się tutaj podobną terminologią jak w Azerbejdżanie, stwierdzono bowiem, że działania są prowadzone w ramach operacji antyterrorystycznej. Zapisano także, iż władze w Baku zostały zmuszone do użycia środków, które uznano za konieczne

do podjęcia na własnym terytorium. Podkreślono, że Azerbejdżan obawy co do sytuacji w Górskim Karabachu wyrażał już od momentu zakończenia II wojny na tym terenie, czyli od 2020 r. (No: 229... 2023). 25 września 2023 r. podczas spotkania prezydentów Azerbejdżanu i Turcji w Nachiczewanie Recep Erdogan również podkreślił, iż Azerbejdżan był zmuszony do przeprowadzenia operacji antyterrorystycznej na swoim terytorium („Nakhchivan...” 2023). Obaj prezydenci wyrazili zadowolenie z tego, jaki był efekt III wojny w Górskim Karabachu. Erdogan stwierdził nawet, że „powodem do dumy może być to, że cała operacja militarna skończyła się w bardzo szybkim czasie, przy poszanowaniu praw ludności cywilnej” (Roth | Jones 2023). Wyraził on wówczas nadzieję, że Armenia podejmie kroki zmierzające do wypracowania kompromisu. Stwierdził, iż „w pokoju nie ma przegranych. Naszym obowiązkiem wobec narodu jest zaprowadzenie spokoju i dobrobytu w naszym regionie” („Nakhchivan...” 2023).

Z kolei na początku października 2023 r. Ministerstwo Spraw Zagranicznych Turcji zajęło krytyczne stanowisko wobec rezolucji Parlamentu Europejskiego pt. „W sprawie sytuacji w Górskim Karabachu po ataku Azerbejdżanu i ciągłych gróźb wobec Armenii”. Stwierdzono w nim, że rezolucja jest „symbolem nieodpowiedzialności, uprzedzeń, stronnictwość i ignorancji”. Skrytykowano europejską politykę, w której „populizm, rasizm, islamofobia, anty-wielokulturowość i nastroje antyimigracyjne stale zyskują na sile, co objawia się w obecnym składzie Parlamentu Europejskiego”. Ministerstwo Spraw Zagranicznych Turcji podkreśliło, że Ankara podejmuje wysiłki dotyczące pokoju i stabilizacji w regionie Kaukazu Południowego, działa na rzecz normalizacji stosunków z Erywaniem oraz „wnosi istotny wkład w proces pokojowy pomiędzy Azerbejdżanem a Armenią”. Przypomniano tutaj również o roli, jaką Turcja odgrywa w procesie pokojowym pomiędzy Rosją a Ukrainą (No: 245... 2023). Wobec grudniowej deklaracji Armenii i Azerbejdżanu w kwestii przyjęcia konkretnych środków budowy zaufania tureckie Ministerstwo Spraw Zagranicznych zajęło pozytywne stanowisko. W opublikowanym na stronie internetowej komunikacie prasowym stwierdzono, że Ankara popiera decyzję „o kontynuowaniu rozmów w sprawie wprowadzenia dodatkowych kroków budujących zaufanie, życząc jednocześnie skonfliktowanym stronom szybkiego zawarcia porozumienia pokojowego” (No: 311... 2023).

Taka postawa Turcji wobec III wojny w Górskim Karabachu nie może dziwić, biorąc pod uwagę to, jak w ostatnich latach kształtują się relacje pomiędzy Ankarą a Baku. Przywódcy obu państw często bowiem, posługując się hasłem „jeden naród, dwa państwa”, przypominają o więzach etnicznych, kulturowych oraz językowych łączących te dwa podmioty. Po raz pierwszy tego hasła użył ojciec obecnego prezydenta Azerbejdżanu Hajdar Alijew, który również w obecnych czasach cieszy się swoistym kultem jednostki w tzw. państwie ognia. Współcześnie, używając tego sloganu, umacnia się strategiczny sojusz polityczno-militarny pomiędzy Azerbejdżanem a Turcją. Ścisła współpraca z Baku pozwala Ankarze osiągnąć

kilka ważnych celów na obszarze euroazjatyckim. W czasie rządów Erdogana Turcja stara się bowiem zwiększać swoje wpływy w regionie Azji Centralnej, a także na Kaukazie Południowym. W jej interesie leży zatem osłabianie roli Federacji Rosyjskiej oraz szeroko pojętego Zachodu na tych terenach. Turcji szczególnie zależy na budowie bezpośrednich połączeń handlowych z bliskimi językowo i etnicznie państwami Azji Centralnej (Spancerska 2023). Z kolei sam Azerbejdżan również nieufnie podchodzi do relacji z Zachodem czy z Federacją Rosyjską, dlatego też nie jest zainteresowany ściślejszą współpracą ze strukturami euroatlantyckimi czy też tymi, które powstały z inicjatywy Kremla (Górecki | Chudziak 2021).

Współpraca Ankary z Baku widoczna jest od dekad na wielu płaszczyznach – politycznej, militarnej oraz gospodarczej. Ostatnie lata to tylko okres intensyfikacji tego procesu. Turecki prezydent w czerwcu 2023 r. stwierdził, że Ankara będzie dążyć do tego, aby dwustronne relacje pomiędzy tymi państwami przekształciły się w „zinstytucjonalizowany model integracji gospodarczej i politycznej” (Spancerska 2023). Bardzo ważną rolę w tym kontekście odegrała deklaracja z Szuszy, podpisana 15 czerwca 2021 r. Wskazano w niej, że oba państwa będą ze sobą współdziałać w momencie zagrożenia lub przy ataku na integralność terytorialną którejś ze stron porozumienia.

Z kolei, gdy mówimy o współpracy na płaszczyźnie militarnej, to musimy pamiętać, że wsparcie w tej sferze ze strony Turcji umożliwiło Azerbejdżanowi przeprowadzenie zwycięskich kampanii wojskowych w Górskim Karabachu, zarówno w 2020 r., jak i w 2023 r. Wydaje się bardzo prawdopodobne, że w 2020 r. kierownictwo tureckie brało czynny udział w podjęciu decyzji o rozmrożeniu konfliktu w nieuznawanej republice przez władze Azerbejdżanu. Przed wrześniem 2020 r. wzrósł również poziom zakupów sprzętu militarnego przez Azerbejdżan w Turcji. W ciągu dziewięciu miesięcy 2020 r. wyniosły one około 123 mln dolarów i były blisko 6-krotnie większe niż w 2019 r. Przykładem owocnej współpracy obu państw są także wspólne ćwiczenia wojskowe, do których doszło tuż przed wybuchem II wojny o Górski Karabach (Górecki | Chudziak 2021). We wspomnianej wcześniej deklaracji z Szuszy wskazano również, że oba państwa będą dążyć do modernizacji swoich sił zbrojnych zgodnie z nowoczesnymi wymogami. Zaznaczono jednak, że współdziałanie Ankary z Baku na tym polu (oraz w sferze politycznej) nie będzie wymierzone w stronę państw trzecich (Azerbejdżan... 2022).

Przyjazne relacje na płaszczyźnie gospodarczej pomiędzy oboma państwami są z kolei widoczne, gdy spoglądamy chociażby na wspólne projekty energetyczne, np. na rurociąg Baku-Tbilisi-Ceyhan, który powstał jeszcze w pierwszej dekadzie XXI w., czy też na Gazociąg Transanatolijski (TANAP), który otwarto w 2018 r. (Krzyżanowska 2024). Wszystkie te projekty są również ważne z perspektywy państw członkowskich Unii Europejskiej, szukających strategicznych partnerstw energetycznych z regionów sąsiadujących z UE (Kardaś 2018, 247-248). Dowodem na współpracę na polu gospodarczym pomiędzy Turcją a Azerbejdżanem jest także

infrastruktura transportowa w postaci kolei Baku-Tbilisi-Kars. Analizując dane zamieszczone na stronie Ministerstwa Spraw Zagranicznych Turcji, zauważamy, że inwestycje tureckie w Azerbejdżanie w okresie 2002-2020 wyniosły 12 mld dolarów, a inwestycje Azerbejdżanu w Turcji (w tym samym okresie) 19,5 mld dolarów (Economic... n.d.). Ponadto w interesie obu państw jest doprowadzenie do powstania tzw. zangezurskiego korytarza transportowego, który przez Nachiczewan oraz Sjunik (południową prowincję Armenii) połączyłby drogą lądową oba kraje (Paylan 2024). Dla Azerbejdżanu militarne rozwiązanie tej sprawy mogłoby zrodzić jednak negatywne skutki, np. zachodnie sankcje gospodarcze, a to z pewnością odbiłoby się na sytuacji wewnętrznej tej kaukaskiej republiki (Ramanl 2023). Sprzeciwia się temu rozwiązaniu oczywiście Armenia, która postrzega to jako spore zagrożenie dla swojej integralności terytorialnej. Jest to zatem kolejny czynnik negatywnie wpływający na relacje pomiędzy Erywaniem a Ankarą. Oba państwa dzieli również kwestia ludobójstwa Ormian w imperium osmańskim podczas I wojny światowej (Aydintasbas | Giragosian 2022).

5. Postawa Iranu wobec III wojny w Górskim Karabachu

Gdy we wrześniu 2023 r. doszło do rozpoczęcia III wojny w Górskim Karabachu, stanowisko wobec niej zajął również Iran. 20 września 2023 r. na stronie Ministerstwa Spraw Zagranicznych Iranu pojawiło się oświadczenie rzecznika owego resortu, Nassera Kanaaniego, który wyraził „zaniepokojenie eskalacją sytuacji w regionie i wezwał strony do przestrzegania warunków rozejmu i rozwiązania wszystkich kwestii w drodze negocjacji”. Warto zauważyć, że było to podobne stanowisko do tego, jakie Iran wystosował w 2020 r. podczas II wojny w Górskim Karabachu. Wtedy to władze w Teheranie zaapelowały do obu stron o zaprzestanie walk i podjęcie negocjacji pokojowych. Stwierdzono wówczas, że w sytuacji, kiedy doszłoby do rozprzestrzenienia się walk na terytorium Iranu, spotkałoby się to z odpowiedzią ze strony irańskiego reżimu (Iran obawia... 2020). Iran w swoim oświadczeniu z 20 września 2023 r. zaznaczył po raz kolejny, że mimo iż uznaje on region Górskiego Karabachu za część Azerbejdżanu, to jednak zależy mu na bezpieczeństwie mieszkańców tego obszaru. Rzecznik ministerstwa podkreślił, że Teheran prowadzi „rozsądną politykę” w kwestii Górskiego Karabachu i jest gotowy do zorganizowania kolejnego spotkania w formacie 3+3 (Iran voices... 2023). Z kolei już 21 września 2023 r. Iran z aprobatą odniósł się do porozumienia podpisanego pomiędzy Azerbejdżanem a przedstawicielami Ormian z Górskiego Karabachu dotyczącego zaprzestania walk. Rzecznik Ministerstwa Spraw Zagranicznych Iranu stwierdził, „że nie ma już powodów do kontynuowania walk w regionie i że Iran ma nadzieję, iż od tej pory nie będzie już żadnych wojen na tym obszarze”. W stanowisku ministerstwa podkreślono po raz kolejny, że Iran opowiada się za

integralnością terytorialną państw w uznanych przez społeczność międzynarodową granicach oraz za poszanowaniem praw i bezpieczeństwa ludności zamieszkującej do tej pory Górski Karabach. Nasser Kanaani wskazał również, że ingerencja „stron trzecich” w tym regionie może zagrozić osiągniętemu już porozumieniu (Iran’s... 2023).

Iran był jednak zaniepokojony słowami Ilhama Alijewa, które dotyczyły połączenia lądowego z Autonomiczną Republiką Nachiczewanu, a więc przejęcia kontroli nad południowymi terenami Armenii. Mowa tutaj o tzw. korytarzu zangezurskim, który z pewnością utrudniłby funkcjonowanie dróg tranzytowych łączących Iran z Armenią (Wojtasiewicz 2023a). To właśnie tymi szlakami transportowane są towary nie tylko do samej Armenii, lecz także do Gruzji, Rosji czy nawet do niektórych państw europejskich. Dla władz w Teheranie integralność terytorialna Armenii jest swoistą czerwoną linią, której przekroczenie spowodowałoby wzrost napięcia pomiędzy Azerbejdżanem a Iranem. Władze irańskie wielokrotnie wskazywały na to, że uzyskanie takiego połączenia lądowego pomiędzy Azerbejdżanem a Nachiczewanem doprowadziłoby do wzmocnienia roli Turcji w regionie, a to nie jest pożądanym zjawiskiem przez reżim ajatollahów.

Zajęcie takiego stanowiska wobec III wojny w Górskim Karabachu jest determinowane przez kilka istotnych celów w irańskiej polityce zagranicznej. Pierwszym z nich jest to, aby nie doprowadzić do rozprzestrzenienia się konfliktu na terytorium Iranu. Stąd też zarówno w 2020 r., jak i 2023 r. obserwowaliśmy apele irańskich władz o zaprzestanie działań militarnych i podjęcie negocjacji pokojowych. Kolejnym celem jest polityka względnej równowagi wobec Armenii i Azerbejdżanu. Pomimo tego, że ze względów politycznych Iranowi jest z pewnością bliżej do Armenii, to jednak władze w Teheranie muszą brać pod uwagę, że na ich terytorium żyje bardzo dużo osób (ok. 15 mln), które mają pochodzenie azerskie. Osoby te sympatyzowały w dużej mierze z Azerbejdżanem zarówno w 2020 r., jak i w 2023 r., gdy rozmrzany był konflikt o Górski Karabach. W 2020 r. zorganizowano w zachodnim Iranie nawet kilka demonstracji, na których padały radykalne hasła, takie jak „śmierć Armenii”. Kwestia ludności pochodzenia azerskiego jest ważna także z tego względu, że wielokrotnie powodowała napięcia polityczne pomiędzy Teheranem a Baku. Iran często wyrażał również swoje obawy dotyczące współpracy tzw. państwa ognia z Izraelem, a więc swoim największym wrogiem z regionu Bliskiego Wschodu (Iran obawia... 2020). Dotyczyło to zwłaszcza kwestii kupowania przez Azerbejdżan broni od Izraela. Co jednak zastanawiające, władze w Iranie praktycznie w żaden sposób nie odniosły się do wspólnych ćwiczeń wojskowych Armenii oraz Stanów Zjednoczonych, zorganizowanych we wrześniu 2023 r.

Kolejnym ważnym celem polityki Iranu wobec konfliktu o Górski Karabach było niedopuszczenie do tego, aby wzrosła rola Turcji w regionie Kaukazu Południowego. Pomiedzy oboma państwami często dochodzi do napięć, wynikających

nie tylko z tego, że oba kraje rywalizują ze sobą na wielu płaszczyznach na Zakaukaziu, lecz także z tego, że Turcja przynależy do NATO, a więc do sojuszu, który uznawany jest przez reżim ajatollahów jako wrogi wobec Teheranu. Obserwując rywalizację na Zakaukaziu, widzimy jednak, że wskazanego wyżej celu nie udało się w ostatnich latach zrealizować, zwłaszcza gdy spojrzymy na rolę, jaką Turcja odegrała podczas II i III wojny w Górskim Karabachu. To w końcu ona w dużej mierze przechyliła szalę zwycięstwa w tych wojnach na korzyść Azerbejdżanu. Turcja jest także postrzegana przez Iran jako rywal na obszarze Bliskiego Wschodu. Widać to na przykładzie m.in. Syrii, gdzie Teheran wspierał reżim Baszara al-Asada, natomiast Ankara formacje opozycyjne wobec syryjskiego dyktatora. Ponadto zacieśnianie więzi na polu gospodarczym pomiędzy Ankarą a Baku jest dla Teheranu niepożądanym zjawiskiem, ponieważ rozbudowa magistrali transportującej surowce energetyczne z regionu Morza Kaspijskiego, łączącej Azerbejdżan z Turcją, stanowi realną konkurencję w tym obszarze dla Iranu.

6. Zakończenie

Po spotkaniu w ramach formatu 3+3, do którego doszło 23 października 2023 r. w Teheranie, szef rosyjskiej dyplomacji stwierdził, że konflikt pomiędzy Baku a Erywaniem, co do zasadniczej kwestii (a więc przynależności Górskiego Karabachu do Azerbejdżanu), został rozwiązany. Zaznaczył przy tym, że obie strony muszą się porozumieć w sprawie normalizacji dwustronnych relacji, co będzie wymagało opracowania traktatu pokojowego, delimitacji granic i stworzenia więzi gospodarczych. Stwierdził również, iż sprawy dotyczące konfliktu pomiędzy Armenią a Azerbejdżanem nie były i nie są omawiane w ramach formatu 3+3, ponieważ istnieją alternatywne kanały, w ramach których zwaśnione strony wypracowują porozumienie. Taka postawa Federacji Rosyjskiej była dowodem na kapitulację Moskwy w kwestii Górskiego Karabachu. Wynika to w dużej mierze z faktu, iż Rosja angażując się na pełną skalę w wojnę w Ukrainie, osłabiła swoją zdolność do skutecznego oddziaływania na konflikt w Górskim Karabachu (Droin | Dolbaia | Edwards 2023). Warto również zaznaczyć, że wielu analityków z zakresu wojskowości uważa, że już wojna z 2020 r. uwypukliła pewne rosyjskie słabości, np. braki własnego uzbrojenia dla bezzałogowców (Cooper 2021). Wynik wojny z 2023 r. jest w dużej mierze wizerunkową porażką gwaranta porozumienia z 2020 r. Od zakończenia I wojny o Górski Karabach to bowiem Rosja przedstawiała się jako państwo, które może być jedynym gwarantem pokoju pomiędzy skonfliktowanymi stronami. W 2023 r. jej pozycja w regionie była już na tyle słaba, że nie zatrzymała ataku Azerbejdżanu, wspieranego przez Turcję (Szeptycki 2023, 301). Można pokusić się zatem o prognozę, że im dłużej będzie trwała wojna w Ukrainie, tym bardziej pozycja Rosji jako superarbitra w konflikcie pomiędzy

Armenią a Azerbejdżanem będzie słabnąć. Sankcje gospodarcze nakładane przez Zachód na Rosję (po pełnoskalowej agresji na Ukrainę) doprowadziły do tego, że Kreml musi dbać o dobre relacje z państwami, które po 24 lutego 2022 r. nie zerwały z nim stosunków handlowych. Turcja należy do tej grupy państw, a więc Moskwa wobec niej jest skazana na pewne ustępstwa. Takim polem do ustępstw jest Kaukaz Południowy, gdzie znaczenie Ankary w ostatnich latach wzrosło. Turcja (wykorzystując sytuację międzynarodową Rosji) skutecznie rozwija swoje wpływy na Zakaukaziu (szczególnie w Azerbejdżanie), co jest środkiem do głównego celu, jakim jest przewożenie państwom tureckim w regionie euroazjatyckim. Biorąc pod uwagę działania podejmowane przez Erdogana i Alijeva w ostatnim czasie, wydaje się, że kierunek ten zostanie utrzymany w najbliższych latach. Budzi to pewne obawy w Iranie, jednak władze w Teheranie nie dysponują wystarczającą siłą, aby móc efektywniej wpływać na procesy zachodzące w tym regionie. Świadczy o tym m.in. fakt, że nie wsparły one pod kątem politycznym ani militarnym żadnej ze stron konfliktu w Górskim Karabachu w 2023 r., ograniczając się jedynie do apeli o zaprzestanie walk.

Bibliografia

- Atak... (2023), Atak Azerbejdżanu na Górski Karabach. Armenia prosi Rosjan o pomoc, [w:] <https://www.onet.pl/informacje/onetiwiadomosci/inwazja-na-gorski-karabach-armenia-prosi-rosjan-o-pomoc/j1s95vj,79cfc278> (accessed: 04.04.2024).
- AYDINTASBAS, A. | GIRAGOSIAN, R. (2022), Acts of normality: The potential for Turkey-Armenia rapprochement, [in:] <https://ecfr.eu/publication/acts-of-normality-the-potential-for-turkey-armenia-rapprochement/> (accessed: 17.04.2024).
- Azerbejdżan... (2022), Azerbejdżan i Turcja ratyfikowały deklarację z Szuszy o współpracy, [w:] <https://studium.uw.edu.pl/azerbejdzan-i-turcja-ratyfikowaly-deklaracje-z-szuszy-o-wspolpracy/> (accessed: 05.04.2024).
- CARAFANO, J. (2022), Armenia-Azerbaijan War Of 2022: What Should America Do?, [in:] <https://www.heritage.org/europe/commentary/armenia-azerbaijan-war-2022-what-should-america-do> (accessed: 15.04.2024).
- CHAWRYŁO, K. | BARTOSIEWICZ, M. (2023), Rosja przypieczętowała koniec Górskiego Karabachu, [w:] <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2023-10-05/rosja-przypieczetowuje-koniec-gorskiego-karabachu> (accessed: 03.04.2024).
- COOPER, J. (2021), The Nagorno-Karabakh war: a spur to Moscow's UAV efforts?, [in:] <https://www.iiss.org/research-paper/2021/03/nagorno-karabakh-war-moscow-uav-efforts/> (accessed: 16.04.2024).
- Document... (2020), Document: Full text of the agreement between the leaders of Russia, Armenia and Azerbaijan, [in:] <https://www.commonspace.eu/news/document-full-text-agreement-between-leaders-russia-armenia-and-azerbaijan> (accessed: 05.05.2024).
- DUMOULIN, M. | GRESSEL, G. (2023), After Nagorno-Karabakh: How Europeans can strengthen Armenia's resilience, [w:] <https://ecfr.eu/article/after-nagorno-karabakh-how-europeans-can-strengthen-armenias-resilience/> (accessed: 18.04.2024).

- Economic... (n.d.), Economic Relations between Türkiye and Azerbaijan, [in:] <https://www.mfa.gov.tr/economic-relations-between-turkey-and-azerbaijan.en.mfa> (accessed: 05.04.2024).
- FALKOWSKI, M. (2016), Od marazmu do nacjonalistycznej mobilizacji: powrót polityki w Armenii, [w:] <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2016-06-29/od-marazmu-do-nacjonalistycznej-mobilizacji-powrot-polityki-w> (accessed: 11.04.2024).
- FEDOROWICZ, K. (2017), Transformacja ustrojowa w Armenii w latach 1991-2016. Poznań.
- Foreign Minister Sergey Lavrov's interview with TASS News Agency, December... (2023), Foreign Minister Sergey Lavrov's interview with TASS News Agency, December 28, [in:] <https://mid.ru/en/maps/am/1923539/> (accessed: 05.04.2024).
- Foreign Minister Sergey Lavrov's interview with TASS News Agency, September... (2023), Foreign Minister Sergey Lavrov's interview with TASS News Agency, September 28, [in:] <https://mid.ru/en/maps/am/1906650/> (accessed: 04.04.2024).
- Foreign Ministry Spokeswoman... (2023), Foreign Ministry Spokeswoman Maria Zakharova's comment on the Joint Statement by the Administration of the President of the Republic of Azerbaijan and the Office of the Prime Minister of the Republic of Armenia confirming the mutual intention to normalise relations and conclude a peace treaty, [in:] <https://mid.ru/en/maps/am/1919806/> (accessed: 05.04.2024).
- Foreign Ministry statement on... (2023), Foreign Ministry statement on the situation in and around Nagorno-Karabakh, [in:] <https://mid.ru/en/maps/am/1905169/> (accessed: 04.04.2024).
- Foreign Ministry statement regarding... (2023), Foreign Ministry statement regarding an address by the Prime Minister of the Republic of Armenia, Nikol Pashinyan, and the situation around Nagorno-Karabakh, [in:] <https://mid.ru/en/maps/am/1906229/> (accessed: 04.04.2024).
- GÓRECKI, W. (2023a), Bez statusu, bez Ormian? Perspektywy Górskiego Karabachu w unitarnym Azerbejdżanie, [w:] <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2023-08-30/bez-statusu-bez-ormian-perspektywy-gorskiego-karabachu-w> (accessed: 03.04.2024).
- GÓRECKI, W. (2023b), Ostry kryzys w relacjach armeńsko-rosyjskich, [w:] <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2023-09-11/ostry-kryzys-w-relacjach-armensko-rosyjskich> (accessed: 03.04.2024).
- GÓRECKI, W. (2023c), Koniec impasu w procesie pokojowym Armenii i Azerbejdżanu?, [w:] <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2023-12-08/koniec-impasu-w-procesie-pokojowym-armenii-i-azerbejdzanu> (accessed: 05.04.2024).
- GÓRECKI, W. | CHUDZIAK, M. (2021), (Pan)turecki Kaukaz. Sojusz Baku-Ankara i jego znaczenie regionalne, [w:] <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2021-02-01/pan-turecki-kaukaz-sojusz-baku-ankara-i-jego-znaczenie> (accessed: 05.04.2024).
- Iran obawia... (2020), Iran obawia się eskalacji konfliktu w Górskim Karabachu i chce mediować, [w:] <https://defence24.pl/geopolityka/iran-obawia-sie-eskalacji-konfliktu-w-gorskim-karabachu-i-chce-mediowac> (accessed: 12.04.2024).
- Iran voices... (2023), Iran voices concern over Karabakh developments, [in:] <https://en.mfa.gov.ir/portal/newsview/729549> (accessed: 12.04.2024).
- Iran's... (2023), Iran's foreign ministry spokesman reacts to agreement between Azeri govt. and Armenians in Karabakh, [in:] <https://en.mfa.gov.ir/portal/newsview/729672> (accessed: 12.04.2024).
- JAROSIEWICZ, A. | FALKOWSKI, M. (2016), Wojna czterodniowa w Górskim Karabachu, [w:] <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-04-06/wojna-czterodniowa-w-gorskim-karabachu> (accessed: 11.04.2024).
- KARDAŚ, SZ. (2018), Znaczenie członkostwa w UE dla bezpieczeństwa energetycznego RP, [w:] *Sprawy Międzynarodowe* 3, 243-260.
- KRZYŻANOWSKA, Z. (2024), Tropem szarego wilka – panturkizm w tureckiej polityce zagranicznej, [w:] <https://www.osw.waw.pl/en/node/32426> (accessed: 18.05.2024).

- LANDGRAF, W. (2024), A „Frozen Conflict” Boils Over: Nagorno-Karabakh in 2023 and Future Implications, [in:] <https://www.fpri.org/article/2024/01/a-frozen-conflict-boils-over-nagorno-karabakh-in-2023-and-future-implications/> (accessed: 02.12.2024).
- LEGIEĆ, A. (2020), Rozejm w Górskim Karabachu, [w:] https://www.pism.pl/publikacje/Rozejm_w_Gorskim_Karabachu (accessed: 02.04.2024).
- ŁOMANOWSKI, A. (2023), Niekończąca się wojna o Górski Karabach, [w:] <https://www.rp.pl/konflikty-zbrojne/art39135951-niekonczaca-sie-wojna-o-gorski-karabach> (accessed: 03.04.2024).
- MAMMADOV, F. (2017), Azerbaijan's Geopolitical Identity in the Context of the 21st Century Challenges and Prospects, [in:] <http://eng.globalaffairs.ru/valday/Azerbaijans-Geopolitical-Identity-in-the-Context-of-the-21st-Century-Challenges-and-Prospects-18618> (accessed: 11.04.2024).
- MATHIEU, D. | DOLBAIA, T. | EDWARDS, A. (2023), A Renewed Nagorno-Karabakh Conflict: Reading Between the Front Lines, [in:] <https://www.csis.org/analysis/renewed-nagorno-karabakh-conflict-reading-between-front-lines> (accessed: 12.04.2024).
- „Nakhchivan...” (2023), „Nakhchivan holds a special place in our relations with Azerbaijan”, [in:] <https://www.tccb.gov.tr/en/news/542/149591/-nakhchivan-holds-a-special-place-in-our-relations-with-azerbaijan-> (accessed: 05.04.2024).
- No: 229... (2023), No: 229, 19 September 2023, Press Release Regarding the Military Operation Launched by Azerbaijan in Karabakh, [in:] https://www.mfa.gov.tr/no_-229_-azerbaycan-tarafindan-karabag-da-baslatilan-askeri-operasyon-hk.en.mfa (accessed: 05.04.2024).
- No: 245... (2023), No: 245, 5 October 2023, Press Release Regarding the Resolution Titled „On the Situation in ‘Nagorno-Karabakh’ after Azerbaijan’s Attack and the Continuing Threats Against Armenia” Adopted by the European Parliament, [in:] https://www.mfa.gov.tr/no_-245_-avrupa-parlamentosu-nun-kabul-ettigi--karar-hk.en.mfa (accessed: 05.04.2024).
- No: 311... (2023), No: 311, 8 December 2023, Press Release Regarding Adoption of Some Confidence Building Measures Between Azerbaijan and Armenia, [in:] https://www.mfa.gov.tr/no_-311_-azerbaycan-ile-ermenistan-arasinda-bazi-somut-guven-artirici-adimlarin-atilmasi-karari-hk.en.mfa (accessed: 05.04.2024).
- PAYLAN, S. (2024), How Armenia’s „Crossroads for Peace” plan could transform the South Caucasus, [in:] <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/how-armenias-crossroads-for-peace-plan-could-transform-the-south-caucasus/> (accessed: 01.12.2024).
- RAMANL, S. (2023), How the End of Nagorno-Karabakh Will Reshape Geopolitics, [in:] <https://foreignpolicy.com/2023/10/25/armenia-azerbaijan-nagorno-karabakh-turkey-iran-russia-europe/> (accessed: 05.04.2024).
- REPETOWICZ, W. (2020), Niszczenie religijnej i etnicznej tożsamości Ormian po ludobójstwie 1915 r., [w:] *Prześladowani. Przemoc i dyskryminacja na tle religijnym we współczesnym świecie*, Toruń, 115-139.
- ROTH, A. | JONES, S. (2023), Nagorno-Karabakh: Erdogan praises Azerbaijan as thousands flee to Armenia, [in:] <https://www.theguardian.com/world/2023/sep/25/nagorno-karabakh-refugees-pour-into-armenia-after-military-offensive-azerbaijan> (accessed: 05.04.2024).
- SPANCERSKA, A. M. (2023), Upadek Górskiego Karabachu a turecka polityka wobec Kaukazu Południowego, [w:] <https://www.pism.pl/publikacje/upadek-gorskiego-karabachu-a-turecka-polityka-wobec-kaukazu-poludniowego> (accessed: 05.04.2024).
- STRACHOTA, K. (2023), Trzecia wojna karabaska, [w:] <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2023-09-19/trzecia-wojna-karabaska> (accessed: 04.04.2024).
- SZEPTYCKI, A. (2021), Europa Wschodnia i Kaukaz Południowy: strefa niestabilności, [w:] *Rocznik Strategiczny 2020/21. Przegląd sytuacji politycznej, gospodarczej i wojskowej w środowisku międzynarodowym Polski* 26, 280-294.
- SZEPTYCKI, A. (2023), Europa Wschodnia i Kaukaz Południowy: wobec rosyjskiej wojny w Ukrainie, [w:] *Rocznik Strategiczny 2022/23. Przegląd sytuacji politycznej, gospodarczej i wojskowej w środowisku międzynarodowym Polski* 28, 283-306.

- WOJTASIEWICZ, W. (2023a), Perspektywy uregulowania konfliktu w Górskim Karabachu, [w:] <https://www.pism.pl/publikacje/perspektywy-uregulowania-konfliktu-w-gorskim-karabachu> (accessed: 14.04.2024).
- WOJTASIEWICZ, W. (2023b), Republika Górskiego Karabachu przestaje istnieć, [w:] <https://www.pism.pl/publikacje/republika-gorskiego-karabachu-przestaje-istniec> (accessed: 05.04.2024).
- Wspólne... (2023), Wspólne ćwiczenia wojskowe Armenii i USA. Kreml zaniepokojony, [w:] <https://www.rp.pl/swiat/art39064651-wspolne-cwiczenia-wojskowe-armenii-i-usa-kreml-zaniepokojony> (accessed: 04.04.2024).

KULTURA, LITERATURA, MEDIA

DOI: 10.31648/pw.11454

AGNIESZKA GRONEK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4066-2864>

Jagiellonian University

WIZERUNKI ŚW. ŚW. CYRYLA I METODEGO W CERKWIACH NA ZIEMIACH POLSKICH. ANALIZA IKONOGRAFICZNA¹

Images of Saints Cyril and Methodius in Orthodox churches in Polish. Iconographic analysis

ABSTRACT: In the 19th century, representations of Cyril and Methodius began to appear in Orthodox churches in the Polish territories that belonged to the Russian and Austrian partitions. This was due to the growing interest in the Slavic apostles for both religious reasons (millennium celebrations) and ideological and political ones (Pan-Slavism, Slavophilism, ecumenism). Based on conducted research, it was found that the formation of the saints' iconography was greatly influenced by patterns issued in religious books, periodicals, and ephemeral prints and as devotional images. Two main streams of influence can be identified: the Russian Orthodox, centred in Petersburg, and the Western Catholic, with its centre in Velehrad and more broadly, in Moravia. The first trend dominated in the Congress Poland and the border regions of Galicia, while the second prevailed in Greek Catholic churches in western Galicia.

KEYWORDS: Cyril, Methodius, Orthodox Church, Greek Catholic Church, Post-Byzantine Art, Polish Art, 19th century

Wstęp

Wzrost zainteresowania w XIX w. w Europie Środkowej i Wschodniej życiem i działalnością misyjną św. św. Cyryla i Metodego przyczynił się do pojawienia i szybkiego rozpowszechnienia ich wizerunków w cerkwiach na ziemiach polskich. Na nich święci apostołowie Słowian najczęściej ujmowani byli w całej postaci, na wprost, w statycznych reprezentacyjnych pozach. W tym – wydawać by się mogło – mało urozmaiconym sposobie obrazowania znajdowały się jednak drobne motywy, które nie tylko pomagają wskazać na bezpośrednie źródła inspiracji, ale niejednokrotnie umożliwiają odczytanie znaczeń innych niż religijne. W niniejszym

¹ Badania wykonano przy wsparciu finansowym Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych, w ramach Programu Strategicznego Inicjatywa Doskonałości w Uniwersytecie Jagiellońskim.

artykule zostanie podjęta próba analizy ikonograficznej wizerunków św. św. Cyryla i Metodego w cerkwiach na ziemiach polskich z uwzględnieniem kontekstów politycznych.

1. Tło polityczne i ideowe

XIX-wieczne ożywienie pamięci o braciach sołuńskich powodowane było z jednej strony aspektami religijnymi wynikającymi w dużej mierze z rocznic milenijnych (863 – początek misji na Morawach i opracowanie gładolicy, 869 – śmierć Cyryla, 885 – śmierć Metodego), z drugiej zaś złożonymi uwarunkowaniami politycznymi. Wzmoczenie zainteresowania własnymi dziejami, charakterystyczne dla epoki historyzmu, pomagało w kształtowaniu tożsamości i konsolidacji narodowej, wzbudzeniu pragnienia budowy państw narodowych, ale też przyczyniło się do rozwoju nacjonalizmu. Niejednokrotnie w historii znajdowano powody i usprawiedliwienie dla prowadzenia polityki imperialnej, a romantyczne idee równości i jedności narodów wykorzystywano dla celów mocarstwowych. Za przykład mogą służyć idee słowianofilstwa i panslawizmu będące w rękach carów moskiewskich mocnym narzędziem podporządkowania narodów słowiańskich (Walicki 1864, *passim*). W 1863 r. w rosyjskiej Cerkwi prawosławnej wspomnienie braci sołuńskich zostało ponownie – po wykreśleniu w 1682 r. (Paprocki 1991, 89) – wpisane do kalendarza liturgicznego. Ułożono wtedy nowe uroczyste oficjum ku ich czci, wspólne święto ustalono na 11 maja i podniesiono do rangi świąt średnich, a do dawnego tytułu „nauczycieli Słowian” dodano nowy – „równi apostołom” (Naumow 1985, 19; 2013, 19; Paprocki 1991, 91). Jako polityczny symbol jednoczący Słowian stali się oni patronami Zjazdu Wszechsłowiańskiego zorganizowanego w 1867 r. w Moskwie z okazji Wystawy Etnograficznej (Solak 2013, 25). Wśród delegacji narodów słowiańskich zabrakło jedynie Polaków, niechętnych wszelkim inicjatywom integracyjnym inspirowanym przez Rosjan (Tanty 1965, 29). Nieufność ta była szczególnie silna po niedawnym krwawym stłumieniu powstania styczniowego i bezwzględnej rusyfikacji prowadzonej w Królestwie Polskim. Idee panslawizmu rosyjskiego nieodmiennie kojarzyły się polityką imperialną, a jednym z ich przejawów stawało się szerzenie kultu św. św. Cyryla i Metodego przez rosyjską Cerkiew prawosławną. Na przykład bracia sołuńscy patronowali bractwu założonemu w 1865 r. w Ostrogu, którego głównym zadaniem było propagowanie prawosławia i rosyjskiej oświaty (Chodkiewicz 2013, 131). W latach 1870-1873 w Częstochowie wzniesiono cerkiew pod wezwaniem obu świętych na miejscu zburzonego kościoła św. Jakuba, a ich wizerunki chętnie umieszczano w cerkwiach, i w tych licznie budowanych po upadku powstania styczniowego, i w tych przejmowanych po likwidacji Kościoła unickiego w 1875 r. Stąd małe zainteresowanie propagowaniem tego kultu przez katolików w Kongresówce.

Jednak głęboką cześć świętym apostołom Słowian oddawali katolicy w Europie Południowej i Środkowej, również na ziemiach polskich w pozostałych zaborach. Choć lokalnie czczeni byli od średniowiecza, to dopiero w drugiej połowie XIX w. ich kult stał się powszechny. Najpierw w 1863 r. Pius IX „pozwolił słowiańskim Czechom, Morawianom i Kroatom, którzy uroczystość Świętych Cyryla i Metodego corocznie dnia 9 marca obchodzą... odtąd 5 lipca święcili, i pamięć ich w kapłańskich czcili pacierzach” (Leon XIII 2013, 106), a następnie Leon XIII encykliką *Grande manus* rozciągnął to święto na cały Kościół powszechny.

Z treści zjednoczeniowych wpisanych w tradycję cyrylo-metodiańską Kościół katolicki wydobył i uwypuklił aspekt ekumeniczny, innymi słowy ideę jedności ponadnarodowej zastąpił ideą jedności ponadkonfesyjnej (Budniak 2009, *passim*). Jej demonstracją była wielka dziękczynna pielgrzymka Słowian do Rzymu w 1881 r.

Oczywiście obie wielkie idee zjednoczeniowe – panslawizm i ekumenizm – nie wypełniały wszystkich zjawisk politycznych, społecznych, kulturalnych i oświatowych, które swoje inspiracje wyprowadzały z tradycji cyrylo-metodiańskich. Dla prezentowanych tu badań ważne jest podkreślenie wzrostu świadomości narodowej na Ukrainie, Słowacji, Czechach, ale i w krajach bałkańskich. Także na ziemiach polskich, w zaborze pruskim i austriackim przejawy kultu świętych braci zawierały formy manifestacji patriotycznych (Chotkowski 2013, 186-190; Piotrowski 2004, 33-70). Ich odbicie można dostrzec również w sposobie ilustrowania w sztuce cerkiewnej.

2. Wprowadzenie do analizy ikonograficznej

Ruska średniowieczna sztuka nie знаła reprezentacyjnych przedstawień Cyryla i Metodego, ani na ikonach, ani na ścianach świątyń. Najstarsze znane ilustracje sołuńskich braci znajdują się w XV-wiecznej Kronice Radziwiłłowskiej. Przedstawienia te mają charakter narracyjny i ukazują epizody z życia świętych. Prócz szat biskupich nie wyróżniają ich żadne szczególne rysy ani atrybuty, które mogłyby stanowić podstawę do kształtowania ich ikonografii.

Nieznane są również ich przedstawienia w nowożytnej sztuce cerkiewnej powstałe na terenach dzisiejszej Polski, Ukrainy i Białorusi. Nieliczne przykłady wyobrażeń św. Cyryla mogły znajdować się w cerkwiach północnoruskich, o czym świadczy XVII-wieczny licewyj podlinnik, tzw. Stroganowski, w którym pod datą 14 lutego ukazany jest Cyryl Filozof jako starszy siwowłosy mężczyzna z rozdwojoną półdługą brodą ubrany w sticharion, felonin, z epigonationem i omoforionem. W lewej dłoni trzyma księgę, prawą otwartą dłoń nieznacznie wznosi przed sobą (Kelley 1999; 2019). Ciekawe, że słynny podlinnik z Góry Athos Dionizjusza z Furny w ogóle nie wymienia Cyryla i Metodego (Dionizjusz z Furny

2003), podobnie jak o trzy wieki wcześniejsza „księga obrazów” w Rosyjskiej Narodowej Bibliotece (O.I.58) (Evseeva 1998).

Wizerunki tych świętych w cerkwiach na ziemiach polskich zaboru rosyjskiego i austriackiego pojawiły się dopiero w XIX stuleciu. Brak ugruntowanej własnej tradycji przedstawieniowej wymusił na malarzach inicjatywę tworzenia nowych obrazów. Często wykorzystywali oni – jak się okazało w wyniku badań – wspólczesne wzorce dostępne w popularnych książkach, drukach ulotnych i obrazkach dewocyjnych. Choć nie zawsze udało się znaleźć bezpośrednie źródła obrazowe do każdego przedstawienia, to już te wskazane pozwalają dostrzec główne kierunki zależności i inspiracji. Wypływają one z oczywistych i stałych stref wpływów kulturowych i politycznych, tj. rosyjskich w Królestwie Kongresowym, austro-węgierskich w Galicji, ale ujawniają też obecność sieci penetracji politycznych rozciąganych ponad granicami zaborów.

3. Oddziaływania wschodnie

Na ikonach w cerkwiach prawosławnych Królestwa Polskiego najczęściej występował jeden schemat ukazujący braci sołuńskich. Zwykle były to przedstawienia reprezentacyjne: w całej postaci, na wprost, w sztywnych, nieporuszonych pozach. Niekiedy, ale rzadziej, wzorec ten bywał lekko zmieniony, gdy jeden z braci albo obaj zwracali się ku sobie. Za przykład może służyć XIX-wieczna ikona w cerkwi Jana Chrzciciela w Łobzie, na której Cyryl lekko zwrócony ku bratu wskazuje nań uniesioną prawą dłonią (rys. 1)². Na ikonie tej Cyryl ukazany został jako schimnik wielki, ubrany w ciemną mantię i kukulion z wizerunkiem krzyża na Golgocie z włócznią i trzciną, oraz w szeroki analabos przykrywający piersi i sięgający kolan. W lewej, opuszczonej dłoni trzyma długi zwój z literami cyrylicznego alfabetu. Metody zaś stoi nieporuszony, patrząc na wprost. O jego godności biskupiej świadczą elementy stroju: biały omoforion położony na polistaurionie, białym z zielonymi krzyżami, przykrywającym spodni sticharion i błękitny, zdobiony złotem epitachelion. Święty prawą wzniesioną dłonią podtrzymuje ośmioramienny, oparty na ziemi krzyż, w lewej – zamkniętą księgę Ewangelii.

Kompozycja ta nieco tylko odbiega od ryciny Michaiła Osipowicza Mikeszina, opublikowanej przez Petersburskie Towarzystwo Dobroczynne w 1885 r. z okazji milenijnej rocznicy śmierci Metodego (Cheshmedzhiyev 2015). Typ ikonograficzny na niej przedstawiony jest jednym z najbardziej rozpowszechnionych na terenach o silnych wpływach rosyjskich. Charakteryzuje go ściśle symetryczna kompozycja oraz izokefalizm, frontalność i statyczność w ujęciu postaci. Bracia stoją obok

² Ikony do cerkwi w Łobzie (woj. zachodniopomorskie) zostały najprawdopodobniej przeniesione w 1948 r. z cerkwi w Worsach (woj. podlaskie) (zob. Dudra 2004, 212).

Rys. 1. Cyryl i Metody, ikona, kon. XIX w, Łobez, cerkiew pw. Jana Chrzciciela

siebie, wpatrzeni na wprost, Cyryl jako schimnik wielki, Metody jako biskup. Pierwszy ukazany na lewo, prawą dłonią błogosławi, w lewej trzyma rozwinięty rotulus z cyrylickim alfabetem. Drugi – po przeciwnej stronie, prawicą ujmując trzon wysokiego ośmioramiennego krzyża, lewicą zamiast księgi podtrzymuje kielich. Zastąpienie księgi – tradycyjnego dla biskupa atrybutu symbolizującego mądrość przekazaną poprzez apostołów od Chrystusa – kielichem należy tłumaczyć chęcią podkreślenia kapłańskiej roli starszego z braci sołuńskich. Przedstawienia takie znajdują się nie tylko na terenach przynależnych do Imperium Rosyjskiego, a więc w cerkwiach prawosławnych z terenów Kongresówki, jak np. pw. św. Mikołaja Cudotwórcy w Tomaszowie Lubelskim i pw. św. Jana Teologa w Chełmie, lecz także w świątyniach greckokatolickich w Galicji, np. w Kostarowcach, Turzańsku, Rzepedzi, Mochnacze, w Prusiu, Budyninie (rys. 2), z niewielkimi zmianami w Hołczukowie, Pielgrzymce.

Do wzrostu popularności kompozycji Mikeszina niewątpliwie przyczyniły się ogłoszenia publikowane w Chełmsko-Warszawskim Eparchialnym Wiestniku, zachęcające do kupna za 1 rubel tych rycin naklejonych na deskę o wymiarach 60, 5 x 10 cali (Kholmko-Varshavskiy 1885, 10, 49; 1885, 11, 172). Obecność tego typu przedstawień w cerkwiach greckokatolickich może świadczyć o silnych wpływach środowisk moskalofilskich wśród Rusinów zamieszkujących Galicję. Nie jest

Rys. 2. Cyryl i Metody, polichromia ścienna, 1892,
Budynin, dawna cerkiew, obecnie kościół kat. pw. Niepokalanego Poczęcia
Najświętszej Marii Panny

to jednak jedyny dowód na inspiracje rosyjskie w kształtowaniu się XIX-wiecznej ikonografii św. św. Cyryla i Metodego w galicyjskich cerkwiach. Drugi powtarzany typ nawiązuje do ryciny M. Starikowa wg projektu Włodzimierza Szemiotha, opublikowanej w Petersburgu w żywotach świętych braci (Cheshmedzhiyev 2015). Tam obaj święci bracia ubrani są w pełne stroje biskupie: w feloniony, omoforiony, z mitrami na głowach. Metody, ukazany jako starszy, siwowłosy, prawą dłonią przykrytą sułokiem podtrzymuje pastorał, w lewej ma otwartą księgę na początku Ewangelii św. Jana. Jest to nawiązanie do przekazywanego w żywotach przekonania, że pierwszą księgą przetłumaczoną przez świętych braci była właśnie Ewangelia Janowa (Dymitr z Rostowa 2013, 100). Cyryl przedstawiony z czarną brodą w prawej dłoni wznosi krzyż, lewą w charakterystyczny sposób, jakby jednym palcem, podtrzymuje zwój z cytatem z Księgi Psalmów „Początek mądrości bojaźń Pańska” (Ps 110,10) oraz kolejnymi literami alfabetu zapisanymi cyrylicą. Takie wizerunki znajdują się np. w cerkwiach w Wierchomli, Chłopiatynie (rys. 3), Dubnem, Królowej Ruskiej. Kompozycja zaproponowana przez Szemiotha była powielana również w wydawnictwach na terenie Austro-Węgier, o czym świadczy rycina opublikowana w 1864 r. w wiedeńskiej drukarni Christo Danova (Grigorova

Rys. 3. Cyryl i Metodey, polichromia ścienna, kon. XIX w.,
Chłopiatyn, dawna cerkiew pw. Zesłania Ducha Świętego

2020, 1). Jednak nie na niej wzorowali się galicyjscy malarze, o czym świadczy np. brak sułoka przy pastorału Metodego, charakterystycznego dla rosyjskich szat liturgicznych i obecnego na wskazanych ikonach w południowej i wschodniej Polsce.

Rosyjską proveniencję ma również typ ikonograficzny umieszczony w ołtarzu bocznym (kiocie?) w cerkwi pw. Zaśnięcia Bogurodzicy w Żmijowiskach. Tu obaj święci ukazani są w biskupich szatach: na lewo Metodey siwowłósy z kodeksem otwartym na początku Ewangelii św. Jana, na prawo ciemnowłósy Cyryl wsparty na wysokim krzyżu ze zwojem w lewej dłoni z 10 wersem Psalmu 110 i cyrylicznym alfabetem. Obaj stoją na wzniesieniu, po którego zboczach płyną dwie odnogi jednego strumienia. Jest to schemat przejęty z litografii L. A. Sierjakowa według projektu F. A. Bronnikowa, umieszczonej na początku książki *Проповеднические подвиги апостолов славянских святых Кирилла и Мефодия* (Petersburg 1866). Ponadto kompozycje z winiet z tej książki powtórzone zostały na szczycie i cokole snycerskiej struktury wskazanego ołtarza.

W cerkwi Zaśnięcia Bogurodzicy w Szczawnem obaj święci ujęci w całej postaci, na wprost, z głową w trzech czwartych, stoją na kamiennej podłodze wykreślonej zgodnie z zasadami perspektywy geometrycznej, w prześwicie

arkady, za którą ukazano wnętrza pomieszczeń cerkiewnych: za Cyrylem zapewne *żertwiennik*, gdzie na stole położono prosfory, kielich ikonę Chrystusa, księgę i zwój z literami cyrylicckimi w porządku alfabetycznym, a w tle półkę z książkami; za Metodym sanktuarium, z przedstawieniami aniołów na łuku tęczowym. Młodszy z braci ukazany został jako ciemnowłosy kapłan, z ciemnym felonionem założonym na żółty sticharion ze wzorzystym epitachelionem, gdy w rękach trzyma otwartą księgę z modlitwą: „Оуслыши ны Боже Спасителю наш оупование всехъ концевъ земли и сущихъ въ море [далече]” (Usłysz nas, Boże, Zbawicielu nasz, Nadziejo wszystkich krańców ziemi i pozostających daleko na morzu). Starszy siwowłosy, ubrany w strój biskupi: błękitny felonion i biały z krzyżami omoforion, w obu dłoniach podtrzymuje kielich. Inspiracją tych przedstawień były malowidła rosyjskiego mistrza Michaiła Niestierowa w soborze Włodzimierskim w Kijowie. Malowidła z kijowskiego soboru były wielokrotnie kopiowane i rozpowszechniane w ukraińskich cerkwiach, nawet na terenach polskich. W Szczawnem wykonał je w 1925 r. Pawło Zaporozskij, były żołnierz Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej mieszkający w pobliskiej Oparówce i członek Kijowskiego Towarzystwa „Odrodzenie”, z filą w Przemyślu (Giemza 2017, 300-301). Tak więc choć zaproponowane przez niego schematy ikonograficzne wyszły spod pędzla rosyjskiego malarza, to w tym wypadku były one wyrazem ukraińskiej świadomości narodowej i tęsknoty za ojczyzną.

4. Oddziaływania zachodnie

Drugim kierunkiem, z których przybywały wzory i inspiracje dla cerkiewnych twórców, były centra zachodnie, to jest katolickie, a zwłaszcza Welehrad. To morawskie miasto, w którym według tradycji znajduje się grób św. Metodego, stało się centrum obchodów milenijnych ku czci braci sołuńskich w XIX w. oraz ośrodkiem tzw. Kongresów Welehradzkich w latach 1907-1937 oraz 1946-1947 (Górka 2001, 32 i nn.). Bazylika pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny i św. św. Cyryla i Metodego do dziś zawiera wiele cennych pamiątek i obrazów związanych z kultem świętych patronów. Skrzynię ołtarza głównego zdobią reliefy ze scenami z życia świętych; w kaplicy Matki Bożej, Matki Jedności Chrześcijan wizerunki świętych znajdują się na ramie głównego obrazu Maryjnego, na przykrywie chrzcielnicy, w witrażu okiennym, na obrazie autorstwa Wlastimila Hofmana i ruskiej ikonie zawieszanej nad wejściem; sceny z żywotów obu braci wypełniają dwie kaplice boczne im poświęcone; za południowymi stallami zawieszono obraz świętych z 1913 r. autorstwa E. Neumanna, a w przedsionku Anny Torovej z 1928³. Największe jednak znaczenie dla kształtowania się ikonografii

³ Fotografie wymienianych wizerunków w archiwum autorki, z kwerendy 15 kwietnia 2023 r.

braci sułuskich w podbeskidzkich cerkwiach miały posągi ustawione przy południowym filarze tęczowym (rys. 4). Pierwszą wersję tych rzeźb wykonał Emanuel Max von Wachstein – w 1842 r. w gipsie, a rok później w marmurze dla kościoła Matki Boskiej nad Tynem w Pradze. W 1854 r. model gipsowy kupiono do bazyliki w Welehradzie, gdzie na jego podstawie w 1907 r. Ferdynand Neumann wykonał w marmurze karraryjskim obecne figury. Wersję gipsową przeniesiono do pałacu arcybiskupów w Ołomuńcu (Pojsl 2007, 42). Wizerunki tych rzeźb zostały rozpowszechniane za sprawą licznych obrazków dewocyjnych przeznaczonych dla pielgrzymów, także ilustracji w książkach religijnych i historycznych. Święci ukazani są tam w całej postaci, w wyraźnym kontrapoście, z głowami lekko skierowanymi w dół. Metody na lewo, ubrany w strój biskupa katolickiego, z paluszem zamiast omoforionu, prawą dłoń wznosi w geście błogosławieństwa, lewą ujmuje obraz *Sądu Ostatecznego* namalowany na półokrągło zakończonej desce. Cyryl ubrany w ciemnobrązowy habit mnisi z kapturem na głowie, prawą dłonią przytrzymuje wysoki czteroramienny krzyż, lewą – zamkniętą księgę. Na obrazkach dewocyjnych często w tle ukazane są nekropolie świętych, na lewo bazylika w Welehradzie, na prawo – św. Klemensa w Rzymie.

Rys. 4. Ferdynand Neumann, Cyryl i Metody, 1907, marmur, Welehrad, bazylika Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny

Zależność od tego schematu kompozycyjnego widać np. w realizacji Bogdańskich w cerkwi pw. Pokrow Bogurodzicy w Hańczowej. Choć nie jest to wierna kopia welehradzkiego wzoru, to zbliżają je nie tylko podobne pozy i ubiory świętych, lecz także przede wszystkim nowy motyw – ikona *Sądu Ostatecznego* w dłoni Metodego, co nawiązuje do legendy o przyjęciu chrztu przez księcia bułgarskiego Borysa, przerażonego wizją piekła po śmierci dla niewiernych⁴. Dużo bliższe kopie morawskiego wzoru można dostrzec na przedstawieniach w cerkwiach św. Michała Archanioła we Florynce oraz pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Dłużniowie. Ich twórcy dosyć wiernie przerysowali pozy i gesty świętych, powtórzyli również motyw obrazu *Sądu Ostatecznego*. We Florynce zmieniony został jednak ubiór Metodego, a katolicki paliusz zastąpiono szerokim omoforonem, co miało wskazywać na przynależność sołuńskich braci do Cerkwi wschodniej.

Oczywiście kompozycję z Welehradu malarze ikon mogli wykorzystywać w różny sposób. Na przykład w cerkwi pw. Kosmy i Damiana w Lackiem Wielkim, dziś na terenie Ukrainy, znajdują się dwie ikony świętych autorstwa Teofila Kopystyńskiego (Kupchyns'ka 2009, 168). Choć na owalnych deskach święci ukazani zostali powyżej kolan, to ich rysy twarzy, gesty, elementy ubioru i przedmioty w dłoniach stanowią niemal wierną kopię morawskich rzeźb. Metody nawet w podobny sposób przytrzymuje prawą dłonią tablicę z owalnym zakończeniem; nie jest na niej jednak namalowany *Sąd Ostateczny*, ale są zapisane cyrylicą kolejne litery alfabetu.

W 1885 r. w czasie pielgrzymki Polaków do Welehradu z okazji milenijnych obchodów śmierci św. Metodego Jan Matejko przekazał obraz świętych braci, do dziś znajdujący się w bazylice (Ivanova 2019, 251-264; Świątek 2013, 78-80). Obraz wykonany w stylu barokowego historyzmu, charakterystycznym dla krakowskiego mistrza, bogaty w dynamiczne formy i ukryte znaczenia, dalece odbiega od znanych do tej pory statycznych i zachowawczych ujęć świętych (rys. 5). Choć biskupi ukazani są, jak zwykle, na wprost i w całej postaci, demonstrując atrybuty: otwartą cyrylicą księgę i czteroramienny krzyż umieszczony na wysokim drzewcu, to ich suto marszczone, bogate i lśniące szaty liturgiczne nadają ich sylwetom dynamizm i objętość. Za nimi, w tle niczym w ikonostasie (w IX w. jeszcze nieistniejącym), umieszczono ikonę Matki Boskiej Częstochowskiej w otoczeniu symboli narodów Rzeczypospolitej, Orła, Archanioła Michała i Pogoni. Przed świętymi, na pierwszym planie, ukazano obalony posąg Światowida. Wydawałoby się, że tak bogata w detale obrazowe i formalne kompozycja nie będzie naśladowana przez podbe-skidzkich malarzy, jednak nawiązał do niej Antoni Bogdański w cerkwi w Dobrej Szlacheckiej (rys. 6).

⁴ O falsyfikacji tej legendy pisał już w XVII w. Dymytr Tuptało (Dymitr z Rostowa 2013, 104).

Rys. 5. Jan Matejko, Święci Apostołowie
Cyryl i Metody, 1883, olej, płótno,
Welehrad, bazylika Wniebowzięcia
Najświętszej Marii Panny

Rys. 6. Cyryl i Metody, ikona, pocz. XX w.,
Dobra Szlachecka,
dawna cerkiew pw. św. Mikołaja

Oczywiście kompozycja jest tu znacznie uproszczona, ograniczona jedynie do postaci dwóch świętych stojących na dwuszkodkowym podwyższeniu, na tle nieba, z pominięciem wszystkich przedmiotów symbolicznych (z wyjątkiem otwartej księgi i czteroramiennego krzyża). Choć na obrazie Matejki bracia ubrani są we wschodnie stroje biskupie, o czym świadczą epitacheliony wystające spod felonionów, to na ikonie w Dobrej Bogdański domalował na szatach Cyryla biały omoforion z błękitnymi krzyżami. Takie zmiany w zachodnich pierwowzorach były częste i miały na celu podkreślenie wschodniochrześcijańskich korzeni cyrylo-metodiańskiej misji.

Analogiczny przykład znajduje się w cerkwi pw. Archanioła Michała w Brunarach (rys. 7). Obaj bracia ukazani są w całej postaci, Cyryl na prawo w kontraście lekko zwrócony ku bratu, Metody na prawo, statycznie, na wprost. Ubiór młodszego przypomina ten mnisi z kapturem, pod spodem widać zaś kapłański epitachelion i sticharion. Cyryl nosi pełen ubiór biskupi, z mitrą na głowie i omoforionie na felonionie. Cyryl trzyma w lewej dłoni zamkniętą księgę, a Metody

Rys. 7. Cyryl i Metody, kon. XIX w., ikona,
Brunary, dawna cerkiew pw. Archanioła Michała

ośmioramienny krzyż na długim, opartym o ziemię drzewcu oraz zwój papieru. Taki wariant obrazowania braci sołuńskich występuje na rycinach wydawanych licznie na ziemiach polskich, np. w Poznaniu (Chociszewski 1885, 8), Krakowie⁵, Warszawie⁶. Nie można wykluczyć, że on również pochodził z południa, ponieważ takie obrazy można znaleźć w kościołach Moraw, np. św. Katarzyny w Ołomuńcu. Gdy porównuje się katolickie przedstawienia z ikoną w Brunarach, rzucają się w oczy zmiany w ujęciu Metodiego, który nosi wschodnią mitrę, kraniec maforionu przerzucony jest przez lewą ramię, a krzyż ma osiem ramion, nie jak na rycinach – cztery.

Nie zawsze jednak malarze ruscy dokonywali takich zmian w przedstawieniach świętych braci. Na przykład twórca ikon w cerkwi św. Paraskewy w Czyrnej

⁵ Rycina wydana przez Władysława Miłkowskiego, w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie, nr inw. MNK III-ryc.-20060.

⁶ Rycina Józefa Buchbindera w „Tygodniku Ilustrowanym” 1885, nr 133, s. 43, w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie, nr inw. MNK III-ryc.-40035.

korzystał z tych samych wzorów graficznych, ale na głowie Metodego pozostawił „rogatą” mitrę biskupów łacińskich, w ręku czteroramienny krzyż, a wąski omoforion przerzucił przez prawe ramię.

5. Podsumowanie

Na podstawie przeprowadzonych badań terenowych można zauważyć częstą obecność wizerunków Cyryla i Metodego w cerkwiach na ziemiach polskich, zwłaszcza w tych, w których w XIX i na początku XX w. tworzone nowy wystrój: malowano ściany, ustawiano ikonostas. Na kształtowanie ikonografii świętych miały duży wpływ gotowe wzory, rozpowszechniane w książkach i czasopismach religijnych oraz drukach ulotnych i obrazkach dewocyjnych. Dominowały tu dwa kierunki zależności: rosyjski, prawosławny oraz zachodni, katolicki. Głównym centrum kulturowym i artystycznym pierwszego nurtu był Petersburg, drugiego zaś Welehrad i szerzej – Morawy. Pierwszy dominował w Królestwie Polskim i przygranicznych terenach Galicji. Drugi w cerkwiach greckokatolickich w zachodniej Galicji.

Bibliografia

- BUDNIAK, J. (2009), *Tradycja cyrylo-metodiańska jako paradygmat procesu pojednania Kościołów, kultur i narodów*. Katowice.
- CHESHMEDZHIEV, D. (2015), [Ikonoграфиya] Na Rusi, [in:] Kirill (ed.), *Pravoslavnaya Entsiklopediya pod redaktsiyey Patriarkha Moskovskogo i vseya Rusi Kirilla*, 34. Moskva, 186-225, [Чешмеджиев, Д. (2015), [Иконография] На Руси, [in:] Кирилл (ред.), *Православная Энциклопедия под редакцией Патриарха Московского и всея Руси Кирилла*, 34. Москва, 186-225,] [in:] <https://www.pravenc.ru/text/1840253.html> (accessed: 28.10.2023).
- CHOCISZEWSKI, J. (1885), *Żywot św. Braci Cyryla i Metodego*. Poznań.
- CHODKIEWICZ, A. (1991), *Tradycja cyrylo-metodiańska w Polsce*, [w:] Gajek, J. S. | Górka, L. (red), *Cyryl i Metody. Apostołowie i nauczyciele Słowian. Studia i dokumenty. Cz. I: Studia*. Lublin, 125-132.
- CHOTKOWSKI, W. (1885 | 2013), *Żywot św. Cyryla i Metodego apostołów słowiańskich*, [w:] Naumow, A. (red.), *Święci Konstantyn-Cyryl i Metody, patroni Wschodu i Zachodu. T. II: Apostołowie Słowian w nowożytnej Europie*. Kraków, 186-190.
- DIONIZJUSZ Z FURNY (2003), *Hermeneia, czyli objaśnienie sztuki malarskiej*. Tłum. Kania, I. Kraków.
- DUDRA, S. (2004), *Kościół prawosławny na ziemiach zachodnich i północnych po II wojnie światowej*. Zielona Góra.
- DYMITR Z ROSTOWA (2013), *Żywot św. św. Metodego i Cyryla*. Tłum. Kuczyńska, M., [w:] Naumow, A. (red.), *Święci Konstantyn-Cyryl i Metody, patroni Wschodu i Zachodu. T. I: Apostołowie Słowian w dawnej Europie*. Kraków, 83-105.
- GIEMZA, J. (2017), *Cerkwie i ikony Łemkowszczyzny*. Rzeszów.
- GÓRKA, L. (2001), *Święci Cyryl i Metody a pojednanie*. Warszawa | Lublin.

- GRIGOROVA, T. (2020), Ikonografski osobenosti na tri ruski ikoni s obrazite na sveti Kiril i sveti Metodiy ot Bulgaria, [in:] Plovdivski istoricheski forum 4, 26-41. [Григорова, Т. (2020), Иконографски особености на три руски икони с образите на свети Кирил и свети Методий от България, [in:] Пловдивски исторически форум IV, 26-41.]
- IVANOVA, M. M. (2019), Kartinata Svetite Kiril i Metodiy ot Yan Mateyko i neynata istoria, [Иванова, М. М. (2019), Картината Светите Кирил и Методий от Ян Матейко и нейната история,] [in:] Latopisy Akademii Supraskiej 10, 251-264.
- KELLEY, CH. P. (ed.) (1999), *An Iconographer's Patternbook: The Stroganov Tradition*. Torrance.
- Kholmko-Varshavskiy (1885), Kholmko-Varshavskiy yeparkhial'nyy vestnik 10, 149; 11, 172. [Холмско-Варшавский епархиальный вестник 10, 149; 11, 172.]
- KURCHYN'S'KA, L. (2009), Tvorchist' Teofila Kopystyns'koho, L'viv-Filadel'fiya. [Купчинська, Л. (2009), Творчість Теофіла Копистинського, Львів-Філадельфія.]
- LEON XIII (1991), Encyklika Grande munus. Tłum. Kantecki, A., [w:] Gajek, J. S. | Górka, L. (red), *Cyryl i Metody. Apostołowie i nauczyciele Słowian. Studia i dokumenty. Cz. 2: Dokumenty*. Lublin 106-112.
- NAUMOW, A. (1985), *Pasterze wiernych Słowian: Święci Cyryl i Metody*. Kraków.
- NAUMOW, A. (2013), Święci Konstantyn-Cyryl i Metody – „dwa mosty Wschód i Zachód łączące”, [w:] Naumow, A. (red.), *Święci Konstantyn-Cyryl i Metody, patroni Wschodu i Zachodu. T. I: Apostołowie Słowian w dawnej Europie*. Kraków, 11-20.
- PAPROCKI, H. (1991), Liturgiczny kult Świętych Cyryla i Metodego w Rosyjskim Kościele Prawosławnym, [w:] Gajek, J. S. | Górka, L. (red), *Cyryl i Metody. Apostołowie i nauczyciele Słowian. Studia i dokumenty. Cz. 1: Studia*. Lublin, 89-93.
- PIOTROWSKI, B. (2004), Tradycje słowiańskie Poznania i Wielkopolski w XIX i XX wieku, [w:] Mikołajczyk, A. W. | Szulc, W. | Zieliński, B. (red.), *Idee wspólnotowe słowiańszczyzny*. Poznań, 33-70.
- POJSL, M. (2007), *Przewodnik po Velehradzie. Velké Poříčí*.
- SOLAK, E. (2013), Między slawistyką a panslawizmem – problematyka cyrylo-metodiańska w XIX wieku, [w:] Naumow, A. (red.), *Święci Konstantyn-Cyryl i Metody, patroni Wschodu i Zachodu. T. II: Apostołowie Słowian w nowożytnej Europie*. Kraków, 13-26.
- ŚWIĄTEK, A. (2013), „Lach serdeczny”. Jan Matejko a Rusini. Kraków.
- TANTY, M. (1965), Geneza Zjazdu Słowiańskiego w 1867 r., [w:] *Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej* 1, 7-31.
- WALICKI, A. (1964), *W kręgu konserwatywnej utopii. Struktura i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa*. Warszawa.
- YEVSEYEVA, L. M. (1998), *Afonskaya kniga obraztsov XV v. O metode raboty i modelyakh sred-nevekovogo khudozhnika*. Moskva. [Евсеева, Л. М. (1998), *Афонская книга образов XV в. О методе работы и моделях средневекового художника*. Москва.]

DOI: 10.31648/pw.11455

YURI BIRYULOV | ЮРІЙ БІРЮЛЬОВ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3455-9614>

Lviv National Academy of Arts

АВАНГАРДНІ ПОШУКИ У ЛЬВІВСЬКОМУ МИСТЕЦТВІ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Avant-garde searches in Lviv art at the beginning of the 20th century

ABSTRACT: The author analyzes avant-garde works created in the multinational artistic environment of Lviv at the beginning of the 20th century. At that time, the Secession (Art Nouveau), Impressionism and Post-Impressionism styles dominated in Lviv art, however, striving for a new artistic language, painters and sculptors turned to a wide range of creative expression, introduced a variety of stylistic, genre and thematic innovations. Particular attention was paid to the texture, materials, unusual composition, rich color palette, emotionally heightened images. For the first time in the study of art, the still unexplored question of the imaginative-stylistic originality of the works of these masters is comprehensively revealed. New, previously unknown works and facts are introduced into scientific circulation. It was found that the style of expressionism was most actively used, in particular, it clearly manifested itself in the works of F. Pautsch and G. Gwozdecki. Among other new trends, Lviv artists were also interested in fauvism, cubism, and abstractionism. Avant-garde experiments were accompanied by theoretical justifications from leading art critics. The research is based on the methods of art history and comparative historical analysis, principles of iconology, based on the system-structural and dialectical-philosophical approaches. A significant source base is made up of articles, reports and messages found in rare periodicals of the beginning of the 20th century.

KEYWORDS: Lviv, artistic life, painting, sculpture, avant-garde, expressionism, cubism, formism, theoretical foundations

1. Вступ

В «австрійську» епоху, на рубежі ХІХ-ХХ ст., Львів, як столиця, «серце та мозок» габсбурзької провінції – автономної Галичини – пережив період бурхливого цивілізаційного розвитку. Він став осередком не тільки адміністрації, а й політичного, фінансово-економічного та інтелектуального життя. Етнічна «мозаїчність» населення міста над Полтвою гарантувала його художньому життю такий же складний, полінаціональний характер. Натомість стабільність львівського етнічного конгломерату на початку ХХ ст. була вже традиційною. Українські, польські, єврейські та інші митці були учасниками

монолітного художнього руху. Львів, центр Східної Галичини був втіленням її самодостатності, культурно-історичним мікрорегіоном. Сюди проникали нові тенденції західноєвропейського мистецтва, активізувалося вільне вираження оригінальних мистецьких ідей. При всій своїй самобутності Львів, як регіональний європейський художній центр не був замкненим феноменом; творчість поодиноких митців співвідносилась з окремими відомими особистостями західноєвропейської художньої сцени, хоч і мала вторинний характер по відношенню до своїх зарубіжних прототипів.

2. Концепція

Мета статті: визначити та систематизувати основні образно-стильові особливості творів львівського авангардного мистецтва періоду 1900-1918 рр. Для досягнення мети автор використав різноманітні джерела, у т. ч. матеріали, знайдені у рідкісній періодиці поч. XX ст. В основі дослідження – методи естетико-мистецтвознавчого та порівняльно-історичного аналізів, принципи іконології, на основі системно-структурного і діалектично-філософського підходів.

3. Аналіз фактичного матеріалу

Початок XX ст. – період максимального тріумфу сецесії (стилю модерн), символізму та імпресіонізму у Львові (Biryulov 2005). Однак вже тоді з'явилися експресіоністичні, кубістичні й фовістичні експерименти, сформувалась програма модерністської інтерпретації візантійського мистецтва.

3.1. Експресіонізм у Львові

Ранній експресіонізм виростав із сецесійних засобів художнього виразу, що підвищували емоційну напругу, з енігматичних образів та гостро декоративних форм, з творів алогічних і гротескних. Експресіонізм розумів життя як катастрофічне видіння боротьби духа з матерією й добра зі злом. Протиставляючи спіритуалізм творчої особистості ворожості оточуючого світу, митці експресіонізму наголошували пріоритет підсвідомості, спонтанного виразу внутрішніх переживань.

В образотворчому мистецтві Львова найраніші твори експресіонізму (1903-1906) – це гротескні, імпульсивно виліплені погруддя львів'ян різця Станіслава-Казимира Островського. Створені ним численні портрети львівських письменників, художників і вчених відзначаються тонкою фіксацією

різних психічних станів. Скульптор віддає перевагу прийомам асиметрії й вертикалізму в композиції, прагне виразності контуру, що створює лінійний силует, і водночас тяжіє до атектонічності цілого об'єму.

З виконаних ним у 1903 р. портретів відома голова художнього критика Адама Цибульського (Національний музей у Кракові, далі скорочено: НМК). Вдало схоплений настрій зосередженості митець втілює близькими до живопису засобами – поораною рефlekсами світла поверхнею і поліхромією гіпсу помаранчево-брунатними фарбами.

Навесні 1905 р. велику групу своїх нових портретів С.-К. Островський показав у межах салону львівського ТШКМ (Товариства шанувальників красних мистецтв) в окремому залі, оздобленому бучацькими килимами. На їх тлі білі, чорні, зелені та бронзові маси скульптур виглядали як абстрактні силуети (Womela 1905).

Вертикалізм постатей і композиційні скорочення, ефекти “non finito”, афектація руху, різкі заглиблення й виступи поверхні, гостра світлотінь, контрасти фактури, різнокольорова поліхромія – ці художні прийоми характеризували датовані 1904-1905 роками гіпсові погруддя лікаря Едмунда Бернацького (Львівська національна галерея мистецтв ім. Б. Возницького, далі скорочено: ЛНГМ), географа Еугеніуша Ромера, поета Болеслава Длугошовського (НМК), літератора Людоміла Германа, поетів Тадеуша Міцінського (НМК) і Яна Каспровича. Оригінальністю композиції вирізнявся також портрет Ф. Шопена у бронзовому рельєфі (1905, Національний музей у Варшаві, НМВ).

Друга персональна виставка С.-К. Островського у Львові відбулась восени 1905 – на початку 1906 р. (Wysocki 1906; Zapolska 1906). Серед експонованих портретів з гостро, часом гротескно виявленими людськими характерами видатне місце займало тоноване чорно-зеленими фарбами погруддя Станіслава Вомелі (1905, гіпс, НМК), що свідчило про виразний перехід від сецесії до експресіонізму.

Картинам і рисункам Казимира Сіхульського у стилістиці експресіонізму властиві неспокійні лінії, гостре співставлення плям кольору, композиційна асиметрія, загострено-гротескне чи трагедійне, екзистенціальне бачення світу. Такі риси були помітні вже в його обкладинках та ілюстраціях журналу «Liberum Veto» (1904). Характерні деякі його полотна («Злякані коні», 1911, Національний музей у Вроцлаві, НМВр) і автолітографії з серії 1912 р. «Папка часопису Лямус», наприклад, «З юдолі плачу». Ця вкрай узагальнена в композиції й колориті сцена вражає трагічним пафосом.

Мар'ян Ольшевський найчастіше звертався до прийомів символізму та сецесії, але також використовував стилістику імпресіонізму, експресіонізму, футуризму, абстракціонізму. Серед його авангардних станкових живописних і графічних творів 1902-1914 рр: «Символічна композиція», «Абстрактна композиція», «Самотні», «Викрадення Європи», «Демон Террелогос», «Христос

Мал. 1. Жебраки перед собором св. Юра (Ф. Паутча, 1907)

і Ніцше», «Сутінки богів», «Ангели цієї землі», «Суд Париса», «Сонне видіння». У побудований на зіткненні контрастних, яскравих кольорів проект вітража «Світанок нових часів» (1912-1913, ЛНГМ) він увів екзотичні мотиви мистецтва Сходу і Африки, що передвіщало модні художні течії Європи та США вже 1920-х років. «Джерела майбутнього мистецтва слід шукати у працях митців, які творять далеко від Європи, в колоніях», – писав він у 1912 р. (Olszewski 1912). Найяскравішими прикладами львівського експресіонізму початку XX ст. є твори Ф. Паутча і Г. Гвоздецького.

3.2. Творчість Фридеріка Паутча львівського періоду (1906-1911)

В творах цього митця епізоди з гуцульського побуту стають загальнолюдськими символічними образами буття, він прагне до уособлення віковичної боротьби, смерті, страждання і перемог людини. Це такі полотна, як «Гуцульський

похорон» (1907, НМК), «Біля розп'яття» (1911, НМВр), «Утоплений» (1911, Краків, Архідієцезіальний музей). За визначенням Петра Лукашевича, герої Паутча «страждають, змагаються з перешкодами, ідуть в невідоме, беруть участь у містеріях смерті, народжень і діонісійського захоплення життям» (Łukaszewicz 1978, 9). Паутч прагне наситити свої картини глибокою філософською, етичною проблематикою. Тенденція до екстремального загострення «довічних» філософських питань буття зближує творчість Паутча з раннім західноєвропейським експресіонізмом 1906-1910 рр., з творами Е. Нольде, Е. Геккеля, Ж. Руо, Е. Мунка і Д. Енсора. Як і Енсор у картині «В'їзд Христа у Брюссель» (1888), Паутч замінює живі обличчя гротескними масками у своїй «Гуцульській весільній процесії» (1911-1913, Краків, Архідієцезіальний музей). Шалений вихор захоплює персонажів картини – не людей, а маріонеток.

Експресіоністичні тенденції в творчості Паутча граничного виразу набувають в декотрих краєвидах і портретах, а особливо в його найбільш відомій картині «Жебраки перед собором св. Юра» (1907, Краків, Архідієцезіальний музей). Ця картина, вперше експонована на персональній виставці 1909 р., мала скандальний успіх серед львівської публіки і критиків, які в своїх рецензіях називали її «еквілібристичним вибриком» (Kowalski 1909, 416), «сумішню шедевра і мазанини» (Olszewski 1911, 316), «баюрою і оргією фарб» (Rutowski 1911, 44). У цій картині Паутч, застосовуючи крайню насиченість і відкритість кольору, дисонансні барвисті сполучення, ефектну безпосередність фактури і гротескну виразність образів, показав жакливу сцену людської трагедії, що розігрується під голубим, безтурботним і байдужим до земних страждань небом. Сміливість технічних прийомів у цьому творі повністю відповідала змісту – гостро поставленій проблемі соціальної несправедливості (одній з головних тем експресіонізму).

У 1907-1911 рр. Паутч створює чудову за своєю виразністю серію портретів діячів культури Львова поч. XX ст. – письменників Леопольда Стаффа, Остапа Ортвіна (Оскара Каценелленбогена), Станіслава-Антоні Мюллера, Яна Каспровича, Станіслава Вомелі, з якими був тісно зв'язаний. Товариські, дружні контакти з цим середовищем письменників існували у Паутча протягом усього львівського періоду його життя. Один із творів львівської серії – портрет художнього критика, філософа і новеліста Станіслава Вомелі (1908) – знаходиться в збірці ЛНГМ (раніше, у 1905 р., його погруддя створив С.-К. Островський). Цей портрет відзначається імпульсивністю виконання: нервові, стрімкі штрихи нанесені швидкими ударами пензля, динамічна, неспокійна лінія створює нерівний, якби рваний контур фігури, фарби в окремих місцях сильно втерті в незагрунтований картон. Паутч використовує в композиванні фігури незаповнені місця – паузи простору жовто-брунатного картону, вони активно включені в загальну колористичну структуру портрета, досить стриману. Тут переважають приглушені коричнево-чорні тони,

подекуди введені невеликі акценти білил і смарагдової зелені. Стриманість колористичного рішення відповідає загальній похмурій атмосфері портрета і дає змогу зосередити увагу на обличчі портретованого, яке вражає гіпно-тизуючим поглядом широко розкритих, але несприймаючих оточуючого очей. Стражденне, пооране глибокими зморшками, воно застигло з виразом повної відчуженості і самозаглиблення.

«Портрет Вомелі» Паутча дає тонку, глибоку характеристику душевного світу людини. Водночас це портрет-метафора і портрет-карикатура, настільки гостро виявлена в ньому головна риса образу. Цей же прийом Паутч застосовує в інших портретах львівського періоду. Так, у портреті Леопольда Стаффа (1908, НМВр) і в «Автопортреті» (1907, місце знаходження невідоме) різко підкреслені такі риси образу, як гордовитість, артистична недосяжність для вульгарності, в портреті Станіслава-Антоні Мюллера (1908, Краків, давніше збірка К. Мюллер-Марчинської) – іронічне, визивне презирство, в портреті Остапа Ортвіна (1908, місце знаходження невідоме) – стриманий, сконцентрований натиск енергії та волі. В портреті Яна Каспровича (1910, Познань, Національний музей), який критик М. Третер назвав «жорстоким за яскравістю характеристики» (Treter 1911a), – перебільшено приземкувата, обважнена, кремезна фігура поета випромінює монументальність, силу і владну зверхність. В найранішому з портретів Паутча – портреті художника Кароля Фрича (1902, Варшава, Театральний музей) акцентована увага на мертвотному, моторошному погляді, в якому є щось вдавано акторське.

Сучасні Паутчу художні критики неодноразово вказували на оригінальний творчий метод портретного мистецтва художника. Артур Шредер писав: «Портрети Паутча – [...] це виявлення найбільшої суми внутрішнього змісту моделі, сильне загострення відповідних характерних рис обличчя, до чого художник прийшов через карикатуру» (Schroeder 1911). Мечислав Третер підкреслював:

Портрети Паутча надзвичайно оригінальні в поданні пози фігури і аксесуарах [...] Характеристика даної особи відіграє в нього головну роль. Художник обминає другорядні елементи, не турбується про «красивість» портрета, основний наголос робиться на психологічний момент, на характеристизацію (Treter 1911b, 12-13).

Поглиблення характеристики душевного життя людини – загальна тенденція в європейському портреті початку ХХ ст. Але у Паутча ця характеристика особливо різка і пронизлива, навіть метафорична. Слід вказати на зв'язок портретного методу Паутча з теорією психоаналізу Кароля Іжиговського. У своїй повісті «Кістяк» та новелі «Сни Марії Дунін», виданих у Львові в 1903 р. (Irzykowski 1903), Іжиговський, незалежно від З. Фрейда, висунув теорію психоаналізу, яку назвав «гардеробом душі». Це була смілива

спроба розгадати найглибші таємниці людської психіки. Можливо, ця теорія справила певний вплив на Паутча – прямо або опосередковано – через тісне спілкування з Вомелею, якого Іжиковський називав «апостолом своїх ідей» (Wyka 1962, 225).

Формальні прийоми, застосовані Паутчем в його картинах, підкорені завданню досягти найбільшої психологічної і філософської глибини. Лінія і колір у Паутча динамічні, характер ведення лінії і сполучення плям кольору на площині – імпульсивний та енергійний, вся фактура картини ніби вібрує. Особливо характерні для його манери різкі грубі мазки білилом поверх червонато-коричневого шару, які використовуються для своєрідних ефектів світлотіні.

У творчості Паутча тенденції раннього експресіонізму яскраво проявились саме у львівському періоді його життя.

3.3. Густав Гвоздецький у Львові (1905-1907)

Серед найбільш новаторських явищ у львівському мистецтві початку XX ст. була творчість Г. Гвоздецького. Перебуваючи переважно в Парижі, Гвоздецький в 1905-1907 рр. мешкав і працював у Львові. Тоді він був активним членом львівського ТШКМ і уважно спостерігав за місцевим художнім життям, публікував серії статей й оглядів виставок. Його персональні виставки викликали у Львові сенсацію, гострі дискусії серед глядачів і художніх критиків; емоційно насичені, сильно суб'єктивні твори шокували публіку.

В серпні 1906 на своїй першій львівській індивідуальній виставці Гвоздецький показав, крім фовістичних, експресіоністичних і символістських картин («Портрет жінки», 1904, «Вечірня туга», 1904, «Місячний краєвид», 1905 та ін.) стилістично співзвучні з ними гіпсові скульптури – «Думка» (1903-1904), «Враження слов'янської жриці» (1904), «До світла» (автопортрет, інша назва «Апокаліпсис», бл. 1902-1905, НМВ), «Похилена голова» (1905), «Погруддя» (1905), низку інших погрудь та жіночих голів – асиметричних, з рухливою фактурою, таємничих за змістом (Schroeder 1906).

Друга його львівська персональна виставка в березні-травні 1907 р. крім 45 картин (зокрема, «Берег моря в Бретані», 1905) і 14 рисунків знову представила 20 гіпсових скульптур – голови й погруддя, в яких домінувала назва «Враження»: «Враження квітки», «Враження сутінок», «Враження-буря» і т. п. (Schroeder 1907, 8; Lira 2003, 50). Деякі скульптури в своєму емоційному вирішенні й в розмитості об'ємів були фактично абстрактними. Підкреслюючи вплив О. Родена і Б. Бегаса, художні критики відзначали й вражаюче новаторство львівських скульптур Гвоздецького, оригінальність його сміливої,

бравурної техніки. Як припускав В. Вітвіцький, ці скульптури були створені «в сутінках або при тьмяному світлі лампи» (Witwicki 1907).

Рішучі кроки, які робив Гвоздецький на шляху від імпресіонізму до експресіонізму та абстракції, не сприймали деякі львівські митці і критики (наприклад, Роман Братковський), вважаючи такі скульптури пародією чи карикатурою на Родена (Bratkowski 1907). Насправді ж Гвоздецький в своїх творах львівського періоду досяг глибокого виразу, близького мистецтву експресіонізму. Його напружено емоційні картини і скульптури деформували повсякденність, кристалізували у глядачів спосіб мислення, не пов'язаний безпосередньо з оточуючим світом. Їх зміст втілював метафізичні, абстрактні поняття.

Після 1910 року в львівському образотворчому мистецтві крім експресіонізму стали помітними інші авангардні напрямки, а також впливи неокласицизму й стилізації архаїки, нової інтерпретації творів ренесансу.

3.4. Львівська творчість Михайла Бойчука (1910-1915)

У 1908-1910 рр., завдяки підтримці митрополита А. Шептицького перебуваючи в Італії та Парижі, Бойчук активно втілював у життя ідею створення української школи церковного монументального малярства, яка б творчо переосмислила візантійські пам'ятки та національні традиції й утворила б свій стиль в оздобленні храмів. Бойчук об'єднав навколо себе молодих художників, які входили до майстерні «Renovation Byzantine» («Візантійський Ренесанс»). Серед послідовників Бойчука були, зокрема, Микола Касперович і Софія Налепинська, його майбутня дружина. У квітні 1910 р. у «Салоні незалежних» у Парижі було експоновано 18 творів школи Бойчука – релігійні композиції та портрети, намальовані темперою на дереві, які високо оцінили рецензенти виставки, зокрема, Гійом Аполлінер. Композиційна узагальненість цих творів вже передбачала можливість перетворення їх у мозаїки чи стінопис.

У вересні 1910 р. Бойчук повернувся до Львова. Він поселився у будинку Наукового товариства ім. Шевченка (нині вул. Винниченка, 26), де зайняв приміщення колишньої майстерні Івана Труша. Бойчук починає працювати у заснованому 1905 р. А. Шептицьким Національному музеї. Тут Бойчук реставрує старі ікони, удосконалює свою майстерність живописця. У каплиці нової Бурси дяків на вул. Скарги (тепер Озаркевича) у 1912-1913 з'явилися добре узгоджені з архітектурою стінні розписи й картини Бойчука та його послідовників. У них канони візантійського живопису набули незвичної, гострої та експресивної інтерпретації. Зокрема, у збірці НМЛ – Національного музею у Львові – збереглося полотно «Св. пророк Ілля» з експресивно «прорізаними» площинами і геометризованими формами. Архівне фото частини

розписів бурси (збірка ЛНГМ) демонструє ритмічно, енергійно організовану композицію зі сполученням мотивів виноградної лози і голуба. У статті, присвяченій розписам Дяківської бурси, І. Свенціцький писав: «[...] Бойчук взяв за основу до розписів фігурні композиції візантійсько-романського примітиву. Таке трактування розписів не зовсім схвально було прийнято галицькою інтелігенцією, яка захоплювалась панівним стилем сецесії» (Sokoliuk 2014, 40).

У НМЛ знаходиться також створена у цей час (1912-1913) велика ікона Бойчука «Тайна вечеря», натомість не дійшла до нашого часу ікона «Покрова Богородиці», в якій він намалював митрополита А. Шептицького та автопортрет.

Під час перебування у Львові Бойчук часто їздив до родини в м. Ярослав (тепер Підкарпатського воєводства). Тут у новозбудованій Преображенській церкві він виконав у 1912 р. розписи у верхній частині стіни апсиди (були реставровані у 1991) (Bartish 1998). Вони створені шляхом узагальнення колірних плям, що надає образам символічного звучання. Лаконізм кольору і лінії робить малюнок чисто декоративним. У 1914 р. він розмалював стіни василіянського монастиря під Словітою на Львівщині, які нині частково розчищені.

Серед збережених художницею Ярославою Музикою (тепер у ЛНГМ і приватних колекціях) творів Бойчука львівського періоду (від вересня 1910 до червня 1915) – рисунки, дереворити й невеликі станкові композиції, які однак виглядають як проекти монументальних розписів. Це «Дівчина біля дерева», «Врожай», «Двоє під деревом», «Плач Ярославни», «Пастушка» та ін. У приватних збірках Парижа і Львова також є інші твори Бойчука цього часу: «Сон» (1910), «Святий Йоан Євангеліст» (1910, мозаїка), «Благовіщення: архангел Гавриїл», «Христос» (Mykhaýlo Boychuk 2010).

Авангардні ідеї М. Бойчука паризького та львівського періодів його життя (розвинуті в Україні в 1920-1930-х рр.) передбачали ретельне дослідження й творчу інтерпретацію візантійського та давньоукраїнського релігійного монументального живопису, мистецтва італійського Проторенесансу (зокрема, Джотто), українського деревориту та народної картини. На основі поєднання цих традицій, зокрема, орнаментальної площинності з гармонійною ритмікою ліній і кольорів він прагнув створити новий синтез просторових мистецтв.

3.5. Авангардні пошуки 1910-1914 рр.

У цей час деякі львівські митці стали охочіше оперувати геометричними площинами, гострими та вугластими контурами, при цьому вони прагнули тектонічної замкненості творів. Після 1912 р. з'явилися і перші спроби кубістичного та футуристичного формотворення.

У 1912 р. Львів вперше познайомився з мистецтвом кубізму та стилізацією примітивної пластики завдяки приїзду до столиці Галичини Євгена Сагайдачного. Цей скульптор і живописець був у 1909-1913 членом авангардних об'єднань «Бубновий валет», «Ослячий хвіст», «Союз молоді» в Москві та Санкт-Петербурзі. В 1910 і 1912 він подорожував по Греції, Італії, Франції й підпав під вплив новітніх мистецьких напрямків. Проте Сагайдачний звернувся до кубізму не тільки під враженнями від творів П. Пікассо і О. Архипенка, але й внаслідок захоплення африканською скульптурою. Він різьбив у дереві жіночі фігури, komponуючи тіла з динамічно зіставлених стереометричних брил. Зокрема, у статуетці з липового дерева «Читаюча книгу» (приватна збірка у Львові) кубістичні фасцинації знайшли вираз у важких, сильно спрощених формах.

В 1912 р. під час перебування у Львові Сагайдачний взяв участь у виконанні (під керівництвом вищезгаданого М. Бойчука) іконостасу та стінопису в Бурсі дяків (Noga 2000, 160-161). Тоді ж разом з Бойчуком Сагайдачний створив декорації п'єси В. Винниченка «Базар», поставленої на сцені товариства «Воля». На замовлення А. Шептицького він намалював у тому ж році дві гуаші з зображенням св. Йосафата (Кунцевича). На жаль, авангардні скульптури і картини Сагайдачного у Львові хоч і викликали певне зацікавлення, однак не знайшли продовження. Він залишив Львів і від 1917 працював у Києві.

У 1910-1914 рр. на виставках у Львові можна було побачити новаторські, незвичайні для того часу картини Леопольда Готліба (наприклад, його полотно 1908 р. «Христос і самаритянка»), краєвиди і портрети Яна Рудницького 1911-1912 рр. (Schröder 1912).

Нове відчуття ритму і формоутворення популяризували тоді Владислав Козицький (Kozicki 1912, 257-270) і Адольф Баслер (Basler 1912). Відомий своєю підтримкою експериментів у скульптурі та живописі Баслер пропагував найновіші в той час напрямки (експресіонізм, футуризм, кубізм) у своїх львівських публічних виступах узимку 1912-1913 рр.

Велику доповідь про нові тенденції в мистецтві, зокрема, про модну тоді стилізацію архаїки в скульптурі та живописі прочитав 27 лютого 1913 р. в ході дискусії у львівському Літературно-науковому товаристві М. Ольшевський (Olszewski 1913). Взірцями архаїзації стали для нього картини Георга Меркеля, які власне тоді можна було побачити у Львові. Львівська персональна виставка Меркеля у лютому 1913 була зустрінута глядачами зі здивуванням. В. Козицький, який зауважив еволюцію живописця від синтетичних тенденцій «сезанізму», писав:

З усіх сторін чути глузування, вирази обурення, питання, чи це праці справжні, чи містифікації. Ці свої дивні та ексцентричні, на думку львівської публіки, невеликі полотна Меркель намалював так, ніби готував фрески, і в результаті

безперечно досяг наміченого ефекту декоративності, [...] симетричного спрощення барви і форми (Kozicki 1913a, 2).

Львів'янин Георг Меркель від 1909 мешкав у Парижі і почав звертатися до архайзації (контактував у цей час з М. Бойчуком). Він малював ідилічні, симетричні за композицією та холодним колоритом сцени зі спрощено трактованими фігурами на пейзажному тлі, зі стилізованими мотивами живопису Візантії, італійського й німецького ренесансу та спогадами про Н. Пуссена, зокрема, «Лот з дочками», «Купальниці», «Жінка з ангелами».

У своїй передмові до каталогу львівської виставки Меркеля А. Баслер помітив розвиток у тодішньому мистецтві Галичини двох опозиційних і полярних течій – неокласицизму і експресіонізму (Łukaszewicz, Malinowski 1996, 222).

Влітку 1913 у Львові відбулась сенсаційна, дуже незвична для тодішнього Львова «Виставка футуристів, кубістів і експресіоністів» (Wystawa 1913; Clegg 1993). Вона була організована ТШКМ і прибула у Львів з берлінської галереї «Der Sturm» («Буря») Герварта Вальдена. Її плакат виконав львів'янин Юзеф Водинський на основі картини «Вбивство» (1912) одного з експонентів, Богуміла Кубішти. Анонімний автор вступної статті до каталогу цієї виставки (вірогідно, Владислав Вітвіцький) процитував висловлювання з книги «Синій вершник» (“Der Blaue Reiter”, 1912), часопису “Der Sturm”, з каталогу мюнхенської виставки 1912 р. і підкреслив:

[...] Знайдуться і такі [глядачі], які абсолютно щиро і не заради шахрайського опонування більшості відчують піднесений і краший якийсь внутрішній стан після спілкування з мистецтвом експресіоністів... Особливо цікаво буде порівняти експоновані тут картини з тим, що про них пишуть послідовники і пропагандисти цього напрямку (Wystawa 1913, 8-9).

З приводу цієї виставки В. Козицький надрукував у серпні 1913 р. статтю «Нові течії у сучасному мистецтві», де докладно розглянув теоретичні засади авангардного мистецтва і проаналізував картини В. Кандинського (у т. ч. дві його «Студії»), О. Кокошки, О. Явленського, Г. Ріхтера, Б. Кубішти та інших художників (Kozicki 1913b).

Авангардні живописні твори з'явились в 1913-1914 також на інших львівських виставках. Це були, зокрема, експресіоністичні і абстрактні експерименти Мар'яна Ольшевського – «Подвійний портрет», «Відблиски», картини Альфреда Терлецького – автопортрет, «Крокуси», «Весна» (Machniewicz 1913c), полотна Збігнева Пронашка, що передбачали формізм – наприклад, «Три волхви» (Machniewicz 1913b) і досить новаторська акварель Анджея Пронашка з циклу «Покладення до гробу» – «Процесія» (1913-1916, НМВ),

Мал. 2. Єва (О. Васьків, 1914)

в якій він подібно до М. Бойчука звертався до інтерпретації візантійського мистецтва. Ці твори аналізував критик Станіслав Махневич, а його прихильність до нових напрямків була очевидною у статті з липня 1913 р. «Кубісти, експресіоністи, футуристи» (Machniewicz 1913a). Твори у дусі кубізму та футуризму можна було побачити на виставці студентів факультету архітектури львівської Політехніки у грудні 1913 року (Janusz 1913).

1914-м роком деякі дослідники, зокрема, організатор Музею модернізму у ЛНГМ Богдан Мисюга, датують початок створення двох творів Осипа Вась-

ківа, в яскраво вираженій кубістичній стилістиці: «Єва» (офорт, акварель) і «Автопортрет» (акварель). У цей час молодий, 19-річний український митець навчався у львівській Вільній академії мистецтв. Якщо датування коректне, ці його твори чудово вписуються у загальноєвропейський авангардний контекст, перегукуючись з тогочасними працями О. Архипенка, П. Пікассо і Х. Гріса. Спадщина О. Васьківа, тривалий час забута, зібрана у краєзнавчому музеї Делятина, була представлена на виставці «Осип Васьків: невідома сторінка львівського авангарду» у ЛНГМ у грудні 2021 – січні 2022 р.

Архітектор і скульптор Оттон Краснопольський інформував львів'ян про кубізм та футуризм у західноєвропейському мистецтві в квітні 1914 р. в своїй доповіді «Нові напрямки в сучасному мистецтві» (Krasnopolski 1914). Ця доповідь відома тільки в скороченому газетному варіанті, натомість глибше про теоретичні погляди Краснопольського, сформовані в Парижі та Львові, свідчить його книга «Абстрактивізм у мистецтві новаторів», видана російською мовою в Москві у 1917 (Krasnopolskyi 1917). В ній були розглянуті, крім спадщини постімпресіоністів Гогена, Ван Гога, Сезанна, принципи авангардних напрямків: фовізму, футуризму, кубізму, супрематизму.

Активно підтримала футуризм у своїй кореспонденції до Львова з мюнхенської виставки навесні 1914 художниця Емілія Феттер (Феттерова-Отто). Вона, зокрема, писала: «Мистецтво футуристів має глибоку мету... Вони прагнуть визволити мистецтво з бездуховності, змагаються за внутрішню культуру, за мистецтво душі, ідеї, серця» (Fetterowa 1914).

Перший, хоч ще обережний захист абстрактних форм в образотворчому мистецтві і поезії висловив у доповіді «Мова і мистецтво» у львівській «Літературно-науковій спілці» в лютому 1914 р. поет Вацлав Вольський, який заховався під псевдонімом Ян Сновіч (Snowicz 1914).

3.6. Мистецтво періоду війни 1914-1918 рр.

Особливо актуальною стилістика експресіонізму стала в образотворчому мистецтві періоду Першої світової війни. Картини Олекси Новаківського 1914-1918 рр. (НМЛ і приватні збірки) виділялись екстатичністю художньої мови – з конвульсивним рухом ліній й дисонансами яскравих кольорів: «Експресивний автопортрет» (1918-1919), триптих «Св. Юр. Поема світової війни» (1916-1919), «Св. Юр при заході сонця» (1917-1920). Постійно хвилювала художника тема етичного протистояння людини силам смерті, вона втілювалась, зокрема, в проектах розпису «Ангел війни» (1916). Олена Кульчицька, яка застосовувала стилістику експресіонізму й раніше, в офортах «Бора» (1911) та «Під вітром» (1912, НМЛ), в цей період створила особливо загострені в філософських роздумах естампи і картини – «Війна» і «Символи війни».

В цей час виникли рисунки на воєнні теми Івана Іванця («Шлях», 1916) і Льва Геца, у т. ч. «Тріумфатор» і «Відчай» (1917), цикл картонів К. Сіхульського «Війна» (1915-1920).

В останніх роках Першої світової війни і водночас австрійської епохи Львова як найбільш авангардні були зустрінуті у місті над Полтвою твори формістів. Під впливом формізму були виконані ранні, 1916-1918 рр., картини і рисунки Зигмунта Менкеса, Людвіка Лілле («Смуток») і Станіслава Матусяка. Матусяк вже у 1916, як стверджував Владислав Терлецький, намалював картини «Натурщиця» і «Романтична композиція І», в яких геометризуював об'єми «з метою акцентування взаємних просторових відносин форм даного предмету» (Terlecki 1922).

У львівському Весняному салоні в червні-липні 1917 вперше взяв участь Леон Должицький, і його як прихильника нових напрямків виділив мистецтвознавець Артур Шредер (Schröder 1917). У львівських рисунках і полотнах Должицького 1917 р. векторами пошуків були лінія й барва, створення поверхні нервовими рухами пензля. Це були олійна картина «Голова чоловіка» (НМК), рисунок вуглем «Розмова» і олійна версія цієї теми (НМК) – зі спрощеними, заокругленими та гострими обрисами постатей, окреслених лаконічними і міцними контурами, у пригашеному бронзово-зеленому колориті. В інших львівських творах 1917-1918 («Автопортрет», «Сад», «Дерева») Должицький і далі використовував посилену експресію лінії та кольору, ритміку композиції. Вірогідно, на його творчість тоді впливав Ян Гринковський, який під час своєї праці у Львові в 1918 намалював олійне полотно «Танець» (приватна збірка) і акварель «Танцюристка» (Художній музей у Лодзі), де втілював динаміку руху в лапідарних композиційних скороченнях. Должицький згадував: «Формістом мене зробив Ясь Гринковський, коли перебував у Львові» (Pollakówna 1972, 16).

Після голосної «Виставки експресіоністів», що відкрилась в листопаді 1917 р. в Кракові за участі львівських формістів, у квітні-травні 1918 у львівському ТШКМ відбулась влаштована Я. Гринковським «Виставка графіки та експресіоністів» (Katalog 1918). Вона викликала серед громадськості велике зацікавлення, не позбавлене присмаку скандалу (Łukaszewicz 1975, 12; Łukaszewicz 2021, 27). Львівські глядачі побачили, зокрема, рисунок Леона Хвістека «Місто» (1918). Були на експозиції твори Тимона Несьоловського, який народився у Львові і тут починав художню освіту – рисунок «Сусанна і старці» і олійна картина «Втеча Сусанни» (бл. 1917, музей у Ченстохові). Багато уваги привертала до себе композиція А. Пронашка у техніці гуаші «Чернець» (1917, Художній музей у Лодзі), в якій кубізовані форми, розчленовані на різноманітні площини та елементи були акцентовані гострими брівками. Після цієї виставки А. Пронашко отримав посаду художнього керівника львівського Міського театру. Должицький показав тоді дві олійні картини, у тому числі автопортрет і «Портрет живописця Л.» (можливо,

Людвіка Лілле), а також акварель «Сад» («Дерева») з неспокійною, мерехтливою фактурою. 21 квітня у залі цієї виставки він прочитав доповідь «Про сучасні технічні засоби графіки» і пізніше згадував: «З принципів формізму я захопився турботою про конструкцію картини, у розумінні позбавлення від тих елементів з явищ природи, які не були важливими частинами мого відчуття» (Dołżycki 1938).

Як відгомін виставки були опубліковані у львівській «Вечірній газеті» 28 липня 1918 р. висловлювання Я.-Б. Антоневича, В. Козицького, Л. Пінінського, А. Шредера, В. Вітвіцького, С. Пшибишевського, Р. Зрембовича та інших відомих осіб, які відповіли на анкету «Експресіонізм в образотворчому мистецтві» (*Ekspresyonizm w sztuce plastycznej* 1918; Geron 2009). Майже всі автори публікацій розуміли під експресіонізмом мистецький рух, комплекс новітніх постімпресіоністичних напрямків, починаючи від Сезанна. З підтримкою виставки, на боці нових авангардних явищ виступили Болоз Антоневич і Пшибишевський. Так, Болоз Антоневич пов'язував генезис цього нового мистецтва з переворотом, здійсненим в людській свідомості XX ст. завдяки відкриттям у точних науках.

4. Висновки

Протягом порівняно невеликого, але насиченого мистецькими подіями періоду 1900-1918 рр. львівське мистецтво пройшло крізь калейдоскоп експериментів. Ці останні роки перебування Львова у складі Австро-Угорщини акумулювали та втілили у картинах, малюнках та скульптурах енергію творчих пошуків багатьох художників. Прагнучи нової художньої мови, вони зверталися до широкого діапазону креативного висловлювання, вводили різноманітні стилістичні, жанрові та тематичні новації. Особлива увага приділялася фактурі, матеріалам, незвичній композиції, насиченій палітрі кольорів, емоційно загостреним образами. Митці просунулися досить далеко у напрямку суб'єктивної трансформації, індивідуального бачення світу. Внутрішні переживання та прагнення вирішували, як виглядатиме твір, уява творця стала каталізатором формоутворення. Авангардні експерименти супроводжувалися теоретичними обґрунтуваннями.

Бібліографія

BARTISH, G. (1998), Monumental'ni rozpisy Mykhayla Boychuka v Galychyni, [in]: *Obrazotvorche mystetstvo* 2, 28-30. [Бартіш, Г. (1998), Монументальні розписи Михайла Бойчука в Галичині, [in]: *Образотворче мистецтво* 2, 28-30].

- BASLER, A. (1912), Edward Wittig, [in:] *Sztuka I*, 4, 121-136.
- BIRYULOV, Y. (2005), *Mystetstvo l'vivs'koyi setsetsii*. Lviv. [Бірюльов, Ю. (2005), *Мистецтво львівської сецесії*. Львів.]
- BRATKOWSKI, R. (1907), Z wystawy obrazów, [in:] *Kurier Lwowski* 183 (19 IV), 2.
- CLEGG, E. (1993), Futurists, Cubists and the Like: Early Modernism and Late Imperialism, [in:] *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 56, 2, 249-277.
- DOLŻYCKI, L. (1938), Wypowiedź w ankiecie, [in:] *Głos Plastyków*, 8-12.
- Ekspresjonizm w sztuce plastycznej (1918), [in:] *Gazeta Wieczorna* 4276 (28 VII), 1-3.
- FETTEROWA, E. (1914), Wrażenia z Monachium, [in:] *Gazeta Narodowa* 90 (21 IV), 1-91 (22 IV), 1.
- GERON, M. (2009), Wokół ankiety lwowskiej "Gazety Wieczornej" "Ekspresjonizm w sztuce plastycznej" (1918), [in:] *Dzieje krytyki artystycznej i myśli o sztuce*. Warszawa, 295-320.
- IRZYKOWSKI, K. (1903), Pałuba. Sny Marii Dunin. Lwów.
- JANUSZ, B. (1913), VII. Doroczna wystawa Związku słuchaczy architektury, [in:] *Kurier Lwowski* 584 (20 XII), 3.
- Katalog (1918), Katalog wystawy grafiki polskiej i ekspresjonistów polskich. Lwów.
- KOWALSKI, L. (1909), Ze sztuki i «Sztuki», [in:] *Krytyka* 2, VI, 413-418.
- KOZICKI, W. (1912), W gaju Akademosy. Poezje i szkice krytyczne. Lwów.
- KOZICKI, W. (1913a), Ze sztuki, [in:] *Słowo Polskie* 70 (11 II), 1-3.
- KOZICKI, W. (1913b), Nowe prądy w sztuce współczesnej, [in:] *Słowo Polskie* 368 (8 VIII), 1-4.
- KRASNOPOLSKI, O. (1914), Nowe kierunki w sztuce współczesnej, [in:] *Słowo Polskie* 176 (30 IV), 6.
- KRASNOPOLSKYI, O. (1917), *Abstraktywizm v iskusstvie novatorov* (postimpressionizm i neoromantizm). Moskva. [Краснопольский, О. (1917), *Абстрактывизм в искусстве новаторов* (постимпрессионизм и неоромантизм). Москва.]
- LIPA, A. (2003), *Gustaw Gwozdecki 1880-1935. Wystawa monograficzna*. Poznań.
- ŁUKASZEWICZ, P. (1975), *Zrzeszenie artystów plastyków Artes 1929-1935*. Wrocław.
- ŁUKASZEWICZ, P. (1978), *Fryderyk Pautsch. Katalog wystawy monograficznej*. Wrocław.
- ŁUKASZEWICZ, P. (2021), *Obyednannia myttsiv "Artes" (1929-1935) ta inshi istorii l'vivs'kogo modernizmu*. Lviv. [Лукашевич, П. (2021), *Об'єднання митців «Артес» (1929-1935) та інші історії львівського модернізму*. Львів.]
- ŁUKASZEWICZ, P. | MALINOWSKI, J. (1996), *Ekspresjonizm w sztuce*, [in:] *Od awangardy do postmodernizmu*. Warszawa, 215-226.
- MACHNIEWICZ, S. (1913a), Kubiści, ekspresjoniści, futuryści, [in:] *Gazeta Narodowa* 164 (17 VII), 3.
- MACHNIEWICZ, S. (1913b), Z wystawy sztuki, [in:] *Gazeta Narodowa* 220 (23. IX), 1 – 221 (24 IX), 1.
- MACHNIEWICZ, S. (1913c), IX. Salon doroczny, [in:] *Gazeta Narodowa* 287 (13 XII), 1-2.
- Mykhaylo Boychuk (2010), *Mykhaylo Boychuk. Al'bom-katalog zberezhenykh tvoriv*. Lviv-Kyiv. [Михайло Бойчук (2010), *Альбом-каталог збережених творів*. Львів; Київ.]
- NOGA, O. (2000), *Maliarstvo ukraïns'kogo avangardu: 1905-1918 roky*. Lviv. [Нора, О. (2000), *Малярство українського авангарду: 1905-1918 роки*. Львів.]
- OLSZEWSKI, M. (ps. Mungo) (1911), *Ruch artystyczny we Lwowie*, [in:] *Krytyka* 30, V, 314-318.
- OLSZEWSKI, M. (1912), *Instytucje artystyczne w koloniach angielskich*, [in:] *Gazeta Wieczorna* 2 XII, 4.
- OLSZEWSKI, M. (1913), *Nowe prądy w sztuce współczesnej*, [in:] *Słowo Polskie* 108 (5 III), 5 – 110 (6 III), 6.
- POLLAKÓWNA, J. (1972), *Formiści*. Wrocław.
- RUTOWSKI, T. (1911), *Wystawa dzieł F. Pautscha we Lwowie*, [in:] *Sztuka I*, 44.
- SCHROEDER, A. (1906), *Gustaw Gwozdecki*, [in:] *Nasz Kraj* 14 (16 X), 21-23.
- SCHROEDER, A. (1907), *Gustaw Gwozdecki*, [in:] *Świat* 21 (25 V), 8.
- SCHROEDER, A. (1911), *Fryderyk Pautsch*, [in:] *Tygodnik Ilustrowany* 21, 411.
- SCHRÖDER, A. (1912), *Wystawa szkiców w Kole literacko-artystycznym*, [in:] *Gazeta Lwowska* 110 (14 V), 5.

- SCHRÖDER, A. (1917), Salon Wiosenny, [in:] *Gazeta Lwowska* 150 (5 VII), 5.
- SNOWICZ, J. (1914), Mowa a sztuka, [in:] *Słowo Polskie* 72 (26 II), 1-3.
- СОКОЛЮК, Л. (2014), Mykhaylo Boychuk ta yogo shkola. Kharkiv. [Соколюк, Л. (2014), Михайло Бойчук та його школа. Харків.].
- TERLECKI, Wł. (1922), Ekspresjoniści lwowscy, II, [in:] *Kurier Lwowski* 114 (25 V), 2.
- TRETER, M. (1911a), Wystawa F. Pautscha, [in:] *Nasz Kraj Ilustrowany* 148.
- TRETER, M. (1911b), Katalog wystawy obrazów Fryderyka Pautscha. Lwów.
- WITWICKI, Wł. (1907), Z lwowskiego Salonu, [in:] *Słowo Polskie* 182 (19 IV), 2.
- WOMELA, S. (1905), Ze sztuki. Rzeźby Stanisława Ostrowskiego, [in:] *Kurier Lwowski* 95 (5 IV), 7.
- WYKA, K. (1962), *Modernizm polski*. Warszawa.
- WYSOCKI, A. (1906), Z wystawy obrazów, [in:] *Nasz Kraj* 3 (13 I), 31.
- Wystawa (1913), *Wystawa futurystów, kubistów i ekspresjonistów* [Katalog]. Lwów.
- ZAPOLSKA, G. (1906), Z wystawy obrazów, [in:] *Kurier Lwowski* 7 (7 I), 3-4.

Список ілюстрацій

- Мал. 1. Фридерік Паутч. Жебраки перед собором св. Юра. 1907, полотно, олія. Краків, Архієпископський музей. <https://www.flickr.com/photos/fryderykpautsch/with/51843345797>
- Мал. 2. Осип Васків. Єва. 1914. Офорт, акварель. Експозиція Музею модернізму у Львівській національній галереї мистецтв. Фото: Юрій Бірюльов.

DOI: 10.31648/pw.11456

VALENTYNA SOBOL | ВАЛЕНТИНА СОБОЛЬ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0484-6874>

University of Warsaw

АНТРОПОЛОГІЯ ВІЙНИ: ORAL HISTORY ТА ЩОДЕННИКИ

Anthropology of war: oral history and diaries

ABSTRACT: In the article Valentyna Sobol investigated oral stories and personal documents of the occupied city of Izyum, Kharkiv region, from March 3 to September 10, 2022. The author of the article proceeds from the premise that autobiographical memory is a component of culture. From this point of view, the article examines both oral accounts of eyewitnesses of the war and occupation, told by the author of this report, as well as two diaries. The first one belongs to Lydia Shapovalova, a resident of the city of Izyum. The following is the diary of the murdered writer Volodymyr Vakulenko (1972-2022). Special attention is paid to the prospects of studying personal documents, the number of which is increasing, along with photo exhibitions, documentaries, murals, even comics.

KEYWORDS: oral history, occupation diaries, the city of Izyum, the Shot Renaissance

Вступ

Насамперед, методологічний аспект. Входжу на поле *oral history* – історії, розказаної живими учасниками подій першої у XXI столітті великої війни в Європі. Її прикмети: „niespotykany w powojennej Europie charakter rosyjskiej agresji, skala dokonanych przez Rosję zniszczeń, będąca następstwem wojny fala uchodźców” (Szeptycki 2023, 111). Науковці прагнуть досягнути, чому всередині країни-агресора війну підтримують: „Konsolidację Rosjan wokół Kremla, czyniącą z nich wspólników zbrodni wojennych, można wyjaśnić jedynie w paradygmacie kulturowym. Absurdalne narracje rosyjskich mediów propagandowych oskarżające Ukraińców o nazizm, faszyzm i mordowanie się nawzajem, a Zachód – o ludobójcze plany z użyciem broni biologicznej konstruowanej przez Amerykanów w Ukrainie, są zbudowane na mitach” (Getka | Darczewska 2022, 8).

Centre for Applied Anthropology, Institut für die Wissenschaften vom Menschen (Institute for human sciences), Documenting Ukraine Project – разом з Управлінням культури та туризму Чернігівської міської ради та Громадської Організації «Центр прикладної антропології» – зовсім недавно видано збірник

матеріалів круглого столу 21-22 лютого 2023 року під заголовком «Війна, наука та емоції: (не)нові концепції і підходи». У рамках проекту *Гуманітарні аспекти російсько-української війни: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання* було здійснено дослідження на Чернігівщині, яка має унікальне географічне положення на перетині кордонів трьох держав (Україна, Білорусія, РФ). Цей проект – одна зі спроб розробки спільних методологічних засад щодо збереження та фіксації (як підкреслено у вступі до збірки *Війна, наука і емоції*) – «історичної пам'яті маленьких людських доль у великій війні» (Lytvyn 2023, 9). З такою метою і було проведено круглий стіл, приурочений до перших роковин війни.

Міста і села Чернігівщини були руйновані агресором в період від 24 лютого до 2 квітня 2022, тобто понад два місяці. Значна частина території Харківщини, втім і місто Ізюм, була окупована від 3 березня до 10 вересня 2022, повних сім місяців.

Моїм завданням є антропологія війни, через осмислення досвіду пережиття окупації та закарбування її в автобіографічній пам'яті, яка знайшла своє втілення і в *oral history*, і в щоденниках – як у рукописному, так і тому, що вже побачив світ. При цьому солідаризуюся з визначенням учених-етнологів, що автобіографічна пам'ять – це не про минуле, це не про нас у минулому, це про нас теперішніх (Hrymch 2023, 57). Пам'ять є складовою культури в її історичній перспективі, культури, яка, за словами Анджея Менцвеля, в цьому розумінні складається з комунікаційних систем:

Найпростіше належало б опрацьовувати історію культури як історію систем комунікації, оскільки немає культури без комунікації. Послідовність: усність, писемність, друкованість, аудіовізуальність (мультимедіальність) була б послідовністю ідеальних типів таких систем комунікації. Їх належна структуралізація (у випадку оральної культури фактично вже реалізована) ставала б об'єднанням дослідницьких регулятивних ідей. Слід було б кожного разу досліджувати конкретність даної культури, цю конкретність визначали б у ній специфічні відносини різних систем комунікації, які дають у ній результат (Mentsvel' 2012, 88).

* * *

Animus meminisse horret (Як згадаю, душа тремтить від жаху) – цими словами Еней розпочав свою розповідь про початок Троянської війни. Упродовж липня – серпня 2023 року мені судилося вислухати численні розповіді людей про сім місяців виживання в одному з найбільш брутально знищених міст – Ізюмі. Від ізюмчанки Лідії, авторки рукописного щоденника, маю дозвіл на його вивчення, аналіз та публікацію. Наступний щоденник – дитячого письменника Володимира Вакуленка (1.07. 1972 – між 23.03 і 12.05. 2022), який

народився і мешкав у селі Капитолівка поблизу Ізюма, побачив світ у 2023 під заголовком *Я перетворююся. Щоденник окупації. Вибрані вірші*. А широкий світ уже дізнався про Автора: його твір перекладено іншими мовами, Катерина Лихогляд зняла документальний фільм-розслідування про письменника «Записи під вишнею», у Брюсселі відбулася знакова подія на вшанування його пам'яті. Окупаційні щоденники прочитую з вірою у визначення Ганса-Георга Гадамера про «світло розуму і сумлінність знання», виходячи із засади філософа, що гуманітарним наукам нелегко знайти правильне розуміння: «Те, що їм притаманне як істина, що в них виходить, важко зробити видимим» (Gadamer 2000, 38).

Світ бачить тільки вершину айсберга злочинів агресора в Україні, але чи розуміє хоча б те, що відомо? Тому таким важливим видається концепт Юзефа Тішнера про «солідарність сумлінь» (Tischner 2011, 15-16). На солідарності сумлінь наполягав і Дмитро Чижевський: він поставив поряд нацизм і комунізм, перш ніж то зробили Арендт чи навіть Гроссман (Sigow | Mangeville 2023, 45). Чижевський переконував, що не можна вивчити ідеології тоталітаризму і знайти проти неї лік без заглиблення в антропологічні студії, піднесення ролі кожної окремої людини, на очах якої твориться історія. На наших очах постає духовна культура опору України у війні (Pieniązek 2023), в тому числі і через прозвівання уражених отрутою пропаганди і брехні:

A my, Ukraińcy, nigdy nie byliśmy więźniami idei imperialistycznej. Nie mamy tego w sobie. To jak z piciem wódki i piwa. Myśmy poprzestali na tym ostatnim. Nie pociesza nas wódka imperialna, ta totalnie wybuchowa mieszanka, która pokonała najmocniejsze głowy. Bo przecież imperialnemu szaleństwu ulegają nawet najinteligentniejsi Rosjanie (Sigow | Mangeville 2023, 30).

Обидва щоденники провадилися в часи окупації, яка залишила незагойні рани. І в людській психіці, і на святій землі: на території Харківщини налічено 27 російських катівень. Ключем до мого аналізу є висновок письменниці і волонтерки Вікторії Амеліної (1.01.1986 – 1.07.2023), що ми перебуваємо всередині нового Розстріляного Відродження. Це їй судилося віднайти щоденник колеги, дитячого письменника Володимира Вакуленка (1.07.1972 – між 23.03 і 12.05.2022). Кількість особистих документів війни та окупації, у розмаїтті жанрів (драми, проза, поезія, комікси, мурали, пісні, анекдоти на ін.) невинно зростає. Щойно 30 січня 2024 видатний польський актор і режисер Анджей Северин у театрі імені Арнольда Шифмана у Варшаві озвучив уривки новочасної антології, до якої увійшли твори 42 українських авторів: *Війна 2022: щоденники, есеї, поезія* (Наше слово 2024, 4). Ці твори кореспондують із зізнанням Олеса Гончара: понад 30 років тому він зробив такий запис у своєму щоденнику: «Росію погубить ненависть, яку вона розпалює в собі, – ненависть до України».

1. *Oral history* – одна із сотень тисяч? ... одна з мільйонів

Те, що увібрав у себе щоденник Лідії Шаповалової (1952 р.н.), спершу почула від неї самої у липні-серпні 2023 як *oral history*. Це відбулося природньо, без спонуки, отож її розповідь має особливу вагу і силу, бо щира і правдива. Вразила глибина її переживань, якими жила сім місяців окупації. Авторка із власної ініціативи довірила мені рукопис, написаний у синьому зошиті в клітинку, формату А 4. Нотатник задокументував пережите в Ізюмі від початку наступу росіян 3 березня 2022 і до 10 вересня 2022 року, коли Збройні Сили України Ізюм звільнили. Шостого березня 2022 були підірвані мости, щоб ворог не зайшов у центр міста. В центр Ізюма окупанти змогли дістатися лише в кінці березня 2022. Цілковита окупація міста тривала від 30 березня 2022 до 10 вересня 2022.

Сприймаю рукопис, услід за авторкою, як чудодійний психотерапевтичний скарб. Як повторювала Лідія, то щоденне звернення до писання врятувало її від відчаю. Пильнувала, писала кожну вільну хвилину і ховала зошит у таємне місце. Розуміла всю небезпеку для цілої родини, якщо б окупанти знайшли нотатник. Писала день у день, за її зізнанням, аби «не звар'ювати», не пустити зневіри та паніки у власну душу і серце. Побачила на власні очі, як третього березня 2022 до міста вриваються окупанти. Вулицею Громадська, звичною до тиші, проїхало 40 ворожих танків – люди завмерли... «Рвонула бомба, шість метрів у глибину, десять в ширину» (25 березня 2022), «Діти та онуки мої кохані, знаю, що вам несолодко на чужині, але не чуєте вибухів, від яких земля день і ніч здригається під ногами...» (30 березня 2022).

Монтень у книзі *Досліди* (в розділі 18-му *Про страх*) наголошує, що немає іншої такої пристрасті, яка «вибивала б наш розум із належної йому колії більшою мірою, ніж оця» (Монтень 1987, 35). Навіть у найміцніших психічно напад страху може породжувати жахливе осліплення. Для погамування страху потрібна несамовита міць і сила духу. Рятівником став... синій зошит. Авторка довірливо зізналася, що то він оберігав її. Нотувала побачене, почуте від сусідів, міські події і приватні справи, але всі вони по вінця насичені бідною, пройняті тривогою, страхом і гнівом, це рядки мережані кризь сльози. Позбавлених інформації людей навчені пропагандисти щоденно запевняли, що росія увійшла до Польщі, а Україна зникла. Час ніби зупинився – отой щасливий час, перед війною, коли з дітьми та онуками мала радість спілкуватися щодня. Натомість настав час окупаційний. Особливе відчуття того «іншого» часу у просторі рідного міста, просторі, який ще донедавна був приязним, більше того, беріг і захищав, тишив очі красою лісів, озер та Дінця, – все це зумовлює особливу молитовність нотаток. Вона еманує від звертань подумки до найрідніших: «Ось уже 14 днів б'ють по Ізюму. Все що можна, уже знівечили. Російська орда – набагато гірше фашистів.

Діти та онуки мої золоті, як би вам тяжко не було в чужині, ви не будете бачити цього пекла!.. сьогодні гірше, ніж усі попередні дні» (14 березня 2022). На магічній силі паперового сповідника і сповірника, писати який стало щоденним ритуалом, Лідія наголошувала і в *oral history*, і в своєму рукописі, який перечитувала після наших зустрічей. Ракети, гради, танки, підвали, пожежі, вбивства, молитва. Сягання до глибини свого ества, аби почути голос здорового глузду. Віра в невідворотність добрих змін. І ось мотивом спершу ледь упізнаваним, але яким же дорогоцінним є той, в якому жевріє надія на звільнення рідного міста від прибульців, які мордують і гвалтують. Зруйнували школи, бібліотеки, житлові будинки, замінували ліси, поля, вулиці, парки, а поряд у лісі могили замордованих. Їх там понад 400, багатьох не вдасться ідентифікувати. Всупереч біді, рукопис хоч і пройнятий страхом, але той стає гнівом сильної жінки, її молитовною вірою в рятувну силу свого слова, надією на Збройні Сили України. І тоді, повторює з вірою, повернуться з чужини її діти та онуки. Травень-місяць 2022 дарує передчуття добрих змін: «Цієї ночі думала, що наша армія нас звільняє» (13 травня 2022). Однак тяжкі бої за звільнення Ізюма триватимуть ще чотири місяці. У місті постає вулиця Пам'яті – то там була багатоповерхівка, під руїнами якої загинули всі, дорослі і діти, понад 50. Окупанти не дозволили рятувати приречених. Однак, свавілля ворога приходить кінець. І вереснева нотатка Лідії променить радістю: «Наші солдати уже біля нас! Боже, яка радість їх побачити! Люди їм кричали: «Слава Україні! Героям слава!» (10 вересня 2022).

2. Ізюм, а зовсім не «тринадцять юм»

Почути цей жарт мені судилося від кількох мешканців Ізюма: назву найбільшого (після Харкова) міста прибульці прочитали як «Тринадцять юм» і відрапортували: «Такого города нету». А місто є і буде. Козаки заснували його ще в 1681 році, хоча перші поселення виникли значно раніше. На початку 80-х років XVII століття відбулося перетворення Ізюму в міцне оборонне укріплення. 21 вересня 1781 року (*Старовинні міста Харківщини. Ізюм. 1994, 12*), коли Ізюму виповнилося 100 років, було утверджено мирний герб міста: у золотому полі три виноградні лози з плодом. Окраса міста, річка Дінець, у часи гетьмана Мазепа була судноплавною: в часи турецьких війн 1736 і 1737 років по Дінцю доставлявся провіант для війська. Перед війною в Бібліотеці Ізюма було презентовано повторне видання унікальної праці *Старий Ізюм. Записки краєзнавця* В. Авілова. Наприкінці життя він занотував спогади нащадків козаків знаменитого Ізюмського полку, описав овіяні міфами підземні ходи й катакомби, скарби, які ніби загубили татари на переправі Дінця та ін. Книжка має іменний покажчик, де мешканці Ізюма зможуть знайти

свої прізвища. Згадка про Ізюм є в забороненому упродовж століть творі *Історія Русів*¹, який переписували і переховували: «Собралися во множестве к Хмельницкому и требовали от него обороны или пристанища, и Гетман позволил таковым переселиться в Слободские полки, отцем его заведенные и заодно с Малоросією бывшие, как-то: Сумській, Ахтирській, Харьковській, Ізюмській и Рибінській» (*Історія Русов или Малой Россіи* 1846, 152). Постанова міста сягає часів появи Ізюмського козачого полку в 1660 р. Історіограф Гербель вказує навіть чітку дату Ізюмського слобідського козацького полку – 27 липня 1657 року (Avilov 2021, 30).

Від визволення Ізюма 10 вересня 2022 минуло понад два роки. У читальні центральної Бібліотеки міста почула, що найбільш бажаним місцем освіти і навчання учителям видається саме приміщення бібліотеки, яка відбудовується. Чому? Бо ж остерігаються – в часи, коли бомбардування Харківщини триває далі – повернутися до шкіл. Бо ж у підвалі одного дивом уцілілого освітнього закладу окупанти влаштували катівню. Поряд з бібліотекою центральною – Дитяча бібліотека, яку влітку 2023 відбудував Марко Родарі, онук Джанні Родарі, автора книжки для дітей – *Цибуліно (Чиполіно)*, постав новий освітній простір *Хаб стійкості* (Harahulya 2023, 2). Про те, як відроджується Ізюм після семи місяців пекла, читаємо в поетичних і прозових творах прозаїка і поетеси Ольги Садкової. *Ізюм, Оскіл: відлуння окупації* – в цьому нарисі письменниці від 17 березня 2023 року є фото зруйнованого Ізюмського ліцею № 1. І перелиті в слово відчуття побаченого, коли «потрапляєш у середовище сюрреалізму. Одна справа – відео, інша – бачити наживо, а надто, якщо це твоє рідне місто» (Sadkova 2023, 4). «Ми вже ніколи не будемо тими колишніми. У нас у всіх свої історії, одна приголомшливіша за іншу [...] Чи чує нас Бог? І де та зоря, що виведе до визволення? А може саяво в нас самих, у силі нашого духу – вижити, вистояти, побороти?» (Sadkova 2023, 4).

3. *Перетворююсь в розділ, у простір, у постріл...*

У серпні 2023 року побачив світ і був презентований у Центральній бібліотеці міста щоденник дитячого письменника Володимира Вакуленка зі вступним словом Вікторії Амеліної, яка віднайшла документ у саду під вишнею. До книжки *Я перетворююсь. Щоденник окупації. Вибрані вірші* увійшли також вибрані поетичні твори автора, вірші для дорослих, адресовані дітям та синові Віталіку. Член Спілки письменників України, Вакуленко знаний як автор 13 книжок, з яких чи не найвідоміша називається *Татусева книга*.

¹ Іван Драч у 1991 переклав твір українською і написав передмову до видання під промовистим заголовком *Ця книга для того, щоб ми стрепенулись*.

Саме з такою назвою у вересні 2023 на концерті у Брюсселі відбулася світова прем'єра однойменної кантати Євгена Оркіна², присвячена пам'яті замордованого росіянами українського поета й письменника Володимира Вакуленка. Вражена його трагічною долею, відома українська диригентка Оксана Линів вшанувала його пам'ять під час знакової події³ в Брюсселі – *Youth Symphony Orchestra of Ukraine*⁴. Це спільна робота українсько-німецького композитора та виконавця Євгена Оркіна і диригентки Оксани Линів. Епізод із оркестром називається «Україна бореться із забуттям»⁵. Ростислав Немцев та Феліція Міхалі здійснили переклад щоденника Вакуленка французькою. У видавництві Hashtag (Editions Hashtag) у провінції Квебек у Канаді готується до друку перше франкомовне видання українського автора в Канаді – *Premiers Jours D'Occupation. Derniers Jours De Volodymyr (Я перетворююсь. Щоденник окупації. Вибрані вірші)*.

Написаний у рідному селі Капитолівка, розташованому на відстані хіба кілометр від міста Ізюм, щоденник Вакуленка – це автограф на 36 сторінках із блокнота в клітинку. Вакуленко-К. – це псевдонім, де К. – походить від назви Капитолівка, малої батьківщини письменника. У серпні 2023 харківське видавництво «Vivat» видрукувало книжку *Я перетворююсь...*, до якої увійшли правдиві й болісні щоденникові нотатки, а також вибрані поезії Володимира Вакуленка. І кілька коментарів-пояснень від видавців:

7 березня 2022 року. За матеріалами Максима Ситнікова і Тетяни Терен для «Українська правда»: На село Капитолівка, що біля Ізюма, почалися потужні авіанальоти. За ними в село зайшли російські колони. Навкруги було чути стрілянину, гатила артилерія. Більшість мешканців Капитолівки поховалася в холодні підвали, і тільки один чоловік кричав услід колонам окупантів із будинку на в'їзді: «Рашисти зайшли! Рашисти зайшли!» Цим чоловіком був Володимир Вакуленко (Vakulenko-K. 2023, 54).

Ніколи не думав, пише автор, що «моє рідне село стане епіцентром окупації рашистів. Мені з моїми патріотичними проукраїнськими поглядами вкрай небезпечно було опинятися затиснутому у вороже кільце, але я не мав вибору» (Vakulenko-K. 2023, 30). Чому? Бо з ним був син, хворий на аутизм.

² Лінк на сайт: <https://www.arte.tv/pl/videos/RC-022677/tracks-east/>. You Tube: <https://www.youtube.com/watch?v=skSqvlQtn9E>

³ У складі редакційної команди Данило Подкопаєв (студент Варшавського університету у першому семестрі 2023/24 р. за програмою «Еразмус») узяв участь у створенні епізоду під назвою Боротьба із забуттям для документальної програми TRACKS EAST телеканалу Arte, який був присвячений події у Брюсселі й пам'яті Володимира Вакуленка.

⁴ Посилання на подію, що відбулася в Брюсселі у вересні минулого року й була присвячена Володимирі Вакуленку: <https://www.bozar.be/en/calendar/youth-symphony-orchestra-ukraine>.

⁵ Лінк на сайт: <https://www.arte.tv/pl/videos/RC-022677/tracks-east/>. You Tube: <https://www.youtube.com/watch?v=skSqvlQtn9E>

Пригнічувало розуміння, що вибухи, «гради» погіршать стан дитини. Після перших бомбардувань не стало світла, а «останній інтернет вичавлювали з ноутбуків, аж доки не завмирили на невідь-скільки старенькі блоки живлення» (Vakulenko-K. 2023, 30). У щоденнику Вакуленка поєднується сповідальна приватність і трагічна епічність, яка зумовлює інший, планетарно-космічний вимір часу і простору:

Біда сунула Україною вже не перший день – сунула війна. Ворог за браком розуму і стратегії не веде чесних боїв. Ворог веде війну кількістю, захоплюючи житлові квартали, аби прикритися мирними мешканцями, хоча спочатку окупантські літаки бомбардували не лише будинки, а й башти, які вловлювали мобільний та інтернет- зв'язок... (Vakulenko-K. 2023, 30)

Далі – безпомилкове сприйняття розмірів лиха, передбачення, готовність до найгіршого.

P.S. Сьогодні десятий день окупації. Розумію, що ці рукописи потраплять до рук ФСБ, яке має прийти після рашистської дивізії «Z», ось тільки закінчатся бої, але все ж розраховую їх передати в разі довготривалої окупації в руки міжнародних організацій, а вони, за правилами міжнародних спільнот, будуть. Все ж вірую в ЗСУ [...] Ізюм стоїть, хоч і дуже поруйнований. Пів міста під окупацією, мости зірвані, а пів міста й далі залишається під контролем [...] Два дні поспіль відбуваються вуличні бої – ліс наш цілком, відіб'ється місто, звільниться село. Перемога буде наша, а поки що залишатимусь у своєму підпіллі в очікуванні неминучого знищення окупанта! (Vakulenko-K. 2023, 30).

Настає виснажлива окупація. Спрацьовує передчуття смертельної загрози. В саду під вишнею встигає закопати свій нотатник і попросити батьків, аби віддали «нашим, як звільнять». Віднайшла його Вікторія Амеліна, смерть якої після поранення в час авіанальоту на Краматорськ так само сколихнула Україну і світ. У написаному перед війною пророчому віршеві Вакуленка сфокусувалося минуле, теперішнє і майбутнє:

Перетворююсь в розділ, у простір, у
постріл.
Створюю те, що, либонь, на погибель
приречене.
Але що пропонується – в невовимім
потоці стріл,
Лиманами плетється змова, мови не
стало на речення...

Історія однієї перемоги – це вступне Слово Амеліної до книжки побратима сприймається пророчо. Її автобіографічні рядки прочитуються як підхоплена естафета у хроніці опору довжиною в кілька століть, опору небуттю. Українців «свідомо принижувала і вбивала імперія, яка зараз намагається знищити нас не поодинці, а цілою країною» (Bondareva 2023, 27). Описаний Амеліною власний досвід паралельного часу в українській історії волає до сумління мільйонів. Сприймається – всупереч відстані в три століття – як продовження свідчень Мазепи, Орлика, *Історії Русів*, Астольфа де Кюстіна *Правда про Росію*. 300 років тому гетьман Орлик у листі до Станіслава Лещинського від 5-25 червня 1727 року пишучи про поневолення України, запізнане з європейських газет та почуте від очевидців⁶, кваліфікує і латиною як *theatrum carnificina[e]*, і польською *teatr rzeźniczy* (*театр різників*). Щойно відбута кверенда в архіві Парижа (Ministère de L'Europe et des Affaires étrangères)⁷ дозволила звірити оригінал рукопису. В діарії описане тиранство такого розмаху, яке в цивілізованому світі тоді ще не було знане, а тому той світ – як і сьогодні – не уявляє правдивої небезпеки *theatrum carnificina[e]*. Акцент на насильстві, яке після Полтави практикує Росія в Україні, звучить у листах гетьмана до володарів цілого світу, в т.ч. і до папи Бенедикта XIII, причому Орлик волає про солідарність сумлінь сотнею років раніше, ніж маркіз Кюстін. Його книжці *Росія в 1839 році* (Kyustin 2009, 222), судилася щасливіша доля, ніж творам Орлика. Кюстін пише:

Якщо викладені мною факти неправдиві, нехай їх одкидають, якщо зроблені мною висновки помилкові, нехай їх заперечують; немає нічого простішого. Але якщо правда переважає в моєму творі, то дозвольте мені вважати, що я досяг своєї мети, яка полягає в тому, щоб показати недугу, розбудити здорові уми шукати ліки (Kyustin 2009, 222).

4. В саду під вишнею

Шукаючи нотатки колеги в саду під вишнею, Вікторія Амеліна пережила дивний стан: Це також страх, але інший. Страх перед забуттям, якщо передсмертне слово письменника не буде знайдене там, де він його заховав:

⁶ Орлик часто мав у себе мандрівників з України, які прямували до монастирів на гору Атон, відвідуючи гетьмана на вигнанні в Салоніках

⁷ Другий виїзд до архіву Парижа в серпні 2024 виявився результативнішим за перший, здійснений ще в 2012. За допомогу складаю щире вдячність працівникам Дипломатичного архіву Франції, які дозволили нам працювати з рукописом українського гетьмана у п'яти томах. Ця праця була конечною, оскільки відчитання і видання наступних частин Діарія Орлика (рукопису 1727-1732 років) є завданням гранту.

Втрата рукопису, про який ще кілька годин тому я не знала, а Володин батько не пам'ятав, зараз видається нам обом непоправною. Батькові – бо не зміг виконати синову волю. Мені – бо справджується мій найгірший страх: я всередині нового Розстріляного Відродження. Як у 1930-х, українських митців убивають, їхні рукописи зникають, а пам'ять про них стирається. Я шукаю в слобожанському чорноземі не лише нотатки одного з нас, а одразу всі загублені українські тексти: другу частину «Вальдшнепів» Хвильового, п'єси Куліша, останні поезії Стуса, щоденники часів Голодомору, стародруки, спалені в київській бібліотеці 1964-го. Усі наші втрати – від стародруків до щоденника Володимира Вакуленка – ніби один великий текст, який уже ніколи не прочитати. Що там написано, у цьому щоденнику? У всіх цих текстах? (Vakulenko-K. 2023, 9-10).

Нотатки замордованого колеги і приятеля Амеліна знайшла тоді, коли вже й не сподівалася:

– Знайшла! – вигукую радісно, ніби дістала з-під землі не щоденник, писаний в окупації, а справді всю загублену українську літературу. Прощаючись, обіцяю батькові Володимира зробити все, щоб про його сина говорив світ. Насправді ще не знаю, як виконати обіцяне, але це милосердніше за обіцянку знайти Володимира живим (Vakulenko-K. 2023, 10).

Простір і час – тут ці загальні форми буття, як відомо, притаманні усім без винятку матеріальним системам і процесам – у розповіді Вікторії Амеліної набувають виразних національно-культурних рис та вимірів довжиною в століття. Так, не існує об'єкта, який перебував би поза простором і часом, але в розповіді Амеліної ці категорії – будучи конкретними і виразними – окреслюють споконвічний двобій поміж добром і жорстокістю, правдою і брехнею. Зазвучали – завдяки Амеліній – забуті голоси перестороги. Адже свого часу європейські мислителі висловлювали багато влучних спостережень, які вкотре підтверджували слова Кюстіна: «В Росії деспотизм є на троні, але тиранія є всюди» (Kyustin 2009, 52).

Не існує простору і часу самих по собі. Відомо, що не існує абсолютного простору як нескінченної порожньої протяжності. Але уява, яка – за Ейнштейном – важливіша за знання, творить ілюзію присутності одночасно в кількох просторово-часових зрізах, які закарбувалися в історії культури як «Розстріляне Відродження» в 30-х рр. XX ст. (Лавріненко 1959, Korniejenko 2010, Thompson 2000, Applebaum, 2018), і як у 60-х рр. – «Задушене Відродження»:

Часи справді змішалися: раніше шістдесятники Алла Горська, Леся Танюк та Василь Симоненко розслідували вбивства митців доби Розстріляного Відродження, вчинені за кілька десятиліть до розквіту їхнього покоління. Тепер українські письменники розслідують злочини, скоєні лише пів року тому (Vakulenko-K. 2023, 14).

Костянтин Геберт у дослідженні *Ostateczne rozwiązanie. Ludobójcy i ich dzieło*, презентація якого стала подією на форумі видавців у Варшаві, присвячує Україні окремий розділ *Nie robi się omletów bez thuczenia jaj* (Gebert 2022, 213-245). Учений аналізує суть наративу Дюранті, опертого на диявольській грі, яка znana як гібридна війна в часи постправди. Подана перша сторінка «Daily Express» від 6 серпня 1934 – з непідписаним репортажем про Голодомор в Україні:

A mieszanina prawd, półprawd, zmyśleń, informacji i własnych poglądów, jaką zaprezentował w artykule, dziś musiałaby zostać opatrzona nagłówkiem „Polemika”, jasno wskazującym na jednostronny charakter tekstu – o ile w ogóle mógłby on ukazać (Gebert 2022, 214).

31 березня 1933 року на 13-й сторінці *New York Times*, газети, яка не легко-важила відомостей зі світу – побачила світ нотатка сумнозвісного Вальтера Дюранті *Росіяни голодні, але голоду немає* (Gebert 2022, 213). І книжка Gareth Jones – *człowiek, który wiedział za dużo* (Wlekły 2019), і фільм Агнешки Голланд *Obywatel Jones* показують високу ціну правди про голодомор в Україні, за яку Гарет Джонс заплатив життям. І хоча минуло понад сто років від голодомору 1921-го, понад дев'яносто від голодомору 1933-го, який забрав життя понад десяти мільйонів українців, – від голоду на хліб та правдиву інформацію в ХХІ столітті терплять мільйони окупованих. Тому щоденник Вакуленка завдає больового шоку і волає до світу про «солідарність сум-лїнь». Як ота нотатка у розділі щоденника *Хлібчик з мого гетто* про голод в окупації 2022 року:

[...] Останню хлібину я ділив на 5 частин, притому лише для дитини. За 2 тижні окупації вже й забув смак хліба, а крихти, залишені малим на столі, всипав у пригоршню і з жадібністю їв їх, щоб хоч трохи відчутти смак хлібчика (Vakulenko-K. 2023, 67). [...] Звикаєш до всього, головне, ким ти в усьому цьому залишаєшся. Вибухи «градів» мене взагалі не напружували. Я не боюся померти отак щоб одразу, але в мене немає таких привілеїв. Я не сам, тож мушу вижити (ibidem, 30).

У Івана Франка є пророчі слова, які проєктують сказане на відточувані століттями політтехнології ворога: «Інквізитори, що вміли *igne, ferro*⁸ в душу лізти»...

А яким фатальним може бути вміння недруга влізти в душу наївну і простодушну⁹, – пересвідчуюся в розмові на ринку з літнім чоловіком

⁸ Igni et ferro – вогнем і залізом

⁹ Самійлові Величку боліла українська наївність, він картав її, вболіваючи. Так гостро і від-чаєно, як у ХХ столітті – Євген Маланюк.

з сумними очима та поораним бідою лицем. «Мушу поспішати, бо ж вдома чекають три малі онуки». «А їхня мама?» – запитую. «А вона втекла з рашистом, коли у вересні Ізюм звільняли! Ми шукали її серед забитих. Ми не спали кілька тижнів. Діти очі виплакали... горя нашого було без меж...». Чекала в надії, що почую ще бодай слово. Почула: «А коли думали, що немає вже невістки серед живих, вона обізвалася. Вимагає, аби ми їй дівчаток до раші віддали. Не буде цього! Внучки відбудують наш Ізюм». І тоді подумалося: в людях таки справді, мав рацію Камю, більше речей заслуговує на подив, аніж на погорду.

Закінчення

Історія появи і збереження окупаційних его-документів, кількість яких збільшується, заслуговує на окрему розвідку. Бо ж Демокріт твердив: «Як криниця невичерпна, так і істина», *veritas in profundo*¹⁰ – істина в глибині. Шлях до неї важкий, бо кривавий. Досвід виживання в окупації, аби перемогти відчуття відрізаності від світу, є надзвичайно цінний і повчальний. І усні розповіді, і щоденникові свідчать, у яких несамоовито складних випробуваннях утверджується розуміння, що у великій війні немає маленьких справ. Надто високою ціною здобувається усвідомлення: до великої перемоги мають бути перемоги малі, щоденні. А з-поміж них і перемога над собою. Римський письменник Флавій Веґетій слушно стверджував: *Dulce bellum inexpertis*, що означає: війна приємна тільки тим, хто не зазнав її. А в Ізюмі почула: *Якби тому трясця, кому війна щастя*.

Oral history та твори очевидців двох війн та окупацій – другої світової і цієї, що триває нині – створюють особливе поле гравітації, увиразнюючи трагедію краху людських планів, мрій, інтенцій. Розповіді та зізнання ізюмчан звучать в унісон із памфлетами Пйотра Войцеховського, який зазнав війну в дитинстві і до глибини пройнявся бідою України – його есеї *Дешева кров* (*Tania krew*), *Молитва за Маріуполь* (*Modlitwa za Mariupol*) пульсують розумінням, болем і гнівом:

Я дитина війни. Коли восени 1944 пішов до школи в Любліні, то вже мав про війну багаті знання, живу з ними до сьогодні [...]. І саме тому буду повторювати, що ми відповідальні за пам'ять мільйонів українських дітей, які знайшли рятунку у Польщі. А також за пам'ять польських дітей, які ростимуть зі спогадом про війну, яку побачили в медіях – криваву, брутальну, покриту брехнею (Wojciechowski 2022, 15) (Переклад мій. – В. С.).

¹⁰ Істина в глибині. Демокріт твердив: «Як криниця невичерпна, так і істина»

Незважаючи на два роки деокупації – бути українцем на Харківщині і в Ізюмі зокрема – це значить бути стійким. Треба мати снагу і силу, аби протистояти насаджуваним віками залежності від російських зразків, яка насправді подібна до «культурної шизофренії» (Szaruga 2022, 35). Її приклади можна множити, а в Ізюмі сміються услід тій, в якій прохопилося: «путин, я тебе люблю, не бомби мою хату»... Інфіковані хворобою расизму і «руського миру» й далі погрожують працівникам газети «Обрії Ізюмщини». Але її головний редактор Костянтин Григоренко завершив книжку *Ізюм. Хронологія окупації та звільнення* (Фоліо, Харків 2024), запропонував створити музей окупації Ізюма. Тим самим вписав проблеми міста у світовий контекст. Бо ж бачить світ: це війна світова, а не спецоперація, АТО чи конфлікт. Надалі проблема деколонізації є актуальною, а тому, як свідчать новочасні студії, „питання деколонізації вимагає глибокого аналізу і підхід до проблеми має бути поважним” (Sigow | Mangeville 2023, 31). Бо ж у результаті нищення квіту нації «суверенність формальна не є рівнозначна суверенності культурній» (Szaruga 2022, 35). Особисті документи свідчать, що нині – у вимірі планетарному – агресором повторюється чорний експеримент, який був проведений у місті Слов'янську у квітні-липні 2014 року, як репетиція того, що діється нині, в час повномасштабної війни від 24 лютого 2022 року: функціонування незаконних в'язниць, обстріли та мінування, залучення неповнолітніх до збройних формувань, нагнітання російської пропаганди. В основі збірки досліджень того, що діялося в Слов'янську – також численні *oral history* цивільних осіб, які стали свідками порушення прав людини. Книжка, презентація якої відбулася також у Варшаві, побачила світ двома мовами, українською та англійською – *Місто, з якого почалася війна* (2020) | *The city where the war began* (2021). Але запитань більше, ніж відповідей. Чи у змозі література, культура, наука зреалізувати на повну силу закладеного в них освітнього потенціалу? Він є в показі того, як сильно зневолити може брехня, в інспірації пошуку шляхів визволення від неправди. Гостроти набуває дилема: чи той, хто повірив у брехливу пропаганду, він, отже, не є вільним, але якщо того не знає і живе ілюзією волі, то чи він є правдивою людиною? Філософ Тішнер розбудовує поняття злого генія: то геній такої неправди, яка прибрала образ правди. Більше того, він прагне з'ясувати суть парадоксу, коли людина не знає свого зневолення, і нею заволодіває ілюзія волі (Tischner 2011, 18). Орлик понад триста років тому усвідомив це у вигнанні, прагнуч розбудити своїми листами володарів світу, а на 15 рукописних сторінках листа до Лещинського (шліфував епістолу від 5 до 25 червня 1727) запропонував програму, як зупинити *theatrum carnificina[e]*, театр різників, не гаючи часу, не покладаючи рук, доносити до світу правду, але й плекати відпорність на неправду в собі.

Фотовиставка деокупованого Ізюма авторства Костянтина Ревуцького є своєрідною візуальною антропологією, яка нині мандрує світом. Так само

дослідницьким методом, як фото, фільм, вистава, мураля чи навіть комікс стає живе, промовлене, а потім і зафіксоване на письмі слово, розповіді і сповіді людей, які витримали жахіття. Осягнути ті жахіття занадто боляче. Однак їх треба фіксувати і вписувати в новітню фазу російсько-української війни з її тотальним геноцидом. Війни двох цивілізацій у центрі Європи. Мазепа і Орлик, Розстріляне Відродження і Відродження задушене, Крути і Голодомор, Іловайськ і Маріуполь, Ірпінь та Ізюм. Київ і Полтава. Львів і Харків. Робота з пам'яттю і перепрацювання травм – це і є та історія культури, займатися якою необхідно світові, аби перетривати. Всупереч загальновідомому *silent leges inter arma (під час війни мовчать закони)* – всі, з ким пощастило спілкуватися, – вистояли, сповідуючи закон честі і гідності, з вірою в перемогу, «нехай віддалену, проте невідворотну» (Bondareva 2023, 28).

Бібліографія

- APPLEBAUM, A. (2018), *Za żelazną kurtyną*. Warszawa
- APPLEBAUM, A. (2018), *Czerwony głód*. Warszawa
- AVILOV, V. (2021), *Staryy Izyum. Zapysky krayeznavtsya*. Kharkiv. [Авілов, В. (2021), *Старий Ізюм. Записки краєзнавця*. Харків.]
- AWRAMCZUK, A. (2023), Ілюстрації Анастасії Аврамчук. Sejny.
- BARDYAK, M. et al. (eds.) (2020), *Misto, z yakoho pochalasya viyna*. Kyiv. [Бардяк, М. et al. (2020), *Місто, з якого почалася війна*. Київ.]
- BONDAREVA O. (2023), *Osmyslyty viynu*, [in:] *Antolohiya aktual'noyi ukrayins'koyi dramy "Nenazvana viyna"*, [Бондарева О. (2023), *Осмыслити війну*, [in:] *Антологія актуальної української драми „Неназвана війна“*. Київ, 9-28.]
- GADAMER, H.-G. (2000), *Istyna i metod*, 2. Kyiv. [Гадамер, Г.-Г. (2000), *Істина і метод*, 2. Київ.]
- GEBERT, K. (2022), *Ostateczne rozwiązanie. Ludobójcy i ich dzieło*. Warszawa.
- GETKA, J. | DARCEWSKA, J. (2022), *Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy*. Warszawa.
- HALLING, S. | UDOVENKO, A. (eds.) (2021), *The city where the war began*. Kyiv.
- HARAHULYA, A. (2023), *Dytyacha biblioteka vidnovlyuyet'sya*, [in:] *Obrii Izyumshchyny* 34 (24.08), 2. [Гарагуля, А. (2023), *Дитяча бібліотека відновлюється*, [in:] *Обрії Ізюмщини* 34 (24.08), 2.]
- HRYNORENKO, K. (2024), *Izyum. Khronolohiya okupatsiyi ta zvil'nennya*. Kharkiv. [Григоренко, К. (2024), *Ізюм. Хронологія окупації та звільнення*. Харків.]
- HRYMCH, M. (2023), *Etnohrafiya viyny: vidminnosti pol'ovoyi roboty z epizodychnoyu ta avtobiohrafichnoyu pam'yattyu*, [in:] *Viina, nauka ta emotsii: (ne)novi kontsertsii i pidkhody*. Kyiv, 55-59. [Гримич, М. (2023), *Етнографія війни: відмінності польової роботи з епізодичною та автобіографічною пам'яттю*, [in:] *Війна, наука та емоції: (не)нові концерти і підходи*. Київ, 55-59.]
- KONYSSKY, H. (1848), *Ystoryya Rusov yly Maloy Rossii*. Moskva. [Конисский, Г. (1848), *История Русов или Малой России*. Москва.]
- KORNIJENKO, A. (2010), *Rozstrzelane Odrodzenie*. Kraków | Przemyśl.
- KURKOW, A. (2023), *Dziennik inwazji*. Przekł. Oblucki, K. Warszawa.
- KYUSTIN, A. (2009), *Pravda pro Rosiyu*. Kyiv. [Кюстин, А. (2009), *Правда про Росію*. Київ.]

- LAVRINENKO, Yu. (1959), *Rozstrilyane Vidrozhennya, Antolohiya 1917-1933*. Paris. [Лаврінченко, Ю. (1959), Розстріляне Відродження, Антологія 1917-1933. Paris.]
- LYTVYN, K. (2023), *Peredmova*, [in:] *Viyna, nauka ta emotsiyi: (ne)novi kontseptsii i ipidkhody*. Kyiv, 7-9. [Литвин, К. (2023), Передмова, [in:] Війна, наука та емоції: (не)нові концепції і підходи. Київ, 7-9.]
- MAKHOVSKA, S. (ed.) (2023), *Viyna, nauka ta emotsiyi: (ne)novi kontseptsii i pidkhody*. Kyiv. [Маховська, С. (ред.) (2023), Війна, наука та емоції: (не)нові концепції і підходи. Київ.]
- MAREK, M. (2020), *Operacja Ukraina. Kampanie dezinformacyjne, narracje, sposoby działania rosyjskich ośrodków propagandowych przeciwko państwu ukraińskiemu w okresie 2013-2019*. Warszawa.
- MENTSVEL', A. (2012), *Antropolohichna uyava*. Kyiv. [Менцвель, А. (2012), Антропологічна уява. Київ.]
- МОМОТ, Л. et al. (1994), *Starovynni mista Kharkivshchyny*. Kharkiv. [Момот, Л. et al. (1994), Старовинні міста Харківщини. Харків.]
- МОНТЕН' (1987), *Razмышleniya i aforizmy frantsuzkikh moralistov XVI-XVIII vekov*. Leningrad. [Монтень (1987), Размышления и афоризмы французских моралистов XVI-XVIII веков. Ленинград.]
- PIENIAŻEK, P. (2023), *Opór. Ukraińcy wobec rosyjskiej inwazji*. Warszawa.
- ORLYK, P. (1727), *Diariush podorozhnii, yakyi v imia Troitsi naisviatishoi, rozpochaty v roku 1720 misiatsia zhovtnia dnia 10-ho. sygn. MD Pologne. P.18006, P. 18007. Vues: 956*. [Journal de voyage d'Orlik, rédigé en polonais]. Vol. 8 – 412 folios. Ministère de L'Europe et des Affaires étrangères. 11-17.08.2024.
- SADKOVA, O. (2023), *Izyum, Oskil: vidlunnya okupatsiyi*, [in:] *Obriyi Izyumshchyny 11 (17.03), 4*. [Садкова, О. (2023), Ізюм, Оскіл: відлуння окупації, [in:] Обрії Ізюмщини 11 (17.03), 4.]
- SIGOW, K. | MANGEVILLE, L. (2023), *Narodziny nowej Europy. Ukraina nas obudziła*. Warszawa.
- ŚLWYŃSKI, O. (2023), *Slovník výny. Sejny*. [Сливинський, О. (2023), Словник війни. Сейни.]
- SZARUGA, L. (2022), *Ukraiński kalejdoskop*. Warszawa.
- SZEPYŃSKI, A. (2023), *Polska pomoc dla Ukrainy po 24 lutego 2022 roku*, [in:] *Stępniewski, T. (red.), Europa Środkowa i Wschodnia w cieniu wojny Rosji z Ukrainą: wyzwania geopolityczne i dylematy bezpieczeństwa*. Lublin, 93-111.
- TISCHNER, J. (2011), *Spór o istnienie człowieka*. Kraków.
- THOMPSON, E. (2000), *Trubadurzy imperium. Literatura rosyjska i kolonializm*. Nycz, R. (red. nauk.). Kraków
- VAKULENKO-K., V. (2023), *Ya peretvoryuyus'. Shchodennyk okupatsiyi. Vybrani virshi*. Kharkiv. [Вакуленко-К., В. (2023), Я перетворююся. Щоденник окупації. Вибрані вірші. Харків.]
- WLEKLY, M. (2019), *Gareth Jones – człowiek, który wiedział za dużo*. Kraków.
- WOJCIECHOWSKI, P. (2022), *Tania krew*, [in:] *Wyspa 1 (61)*, 14-17.

DOI:10.31648/pw.11457

IGOR BORKOWSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000/0002/65819332/>

SWPS University

REPORTER NA WOJNIE. NA PRZYKŁADZIE PRACY KORESPONDENTÓW „POLITYKI” I „TYGODNIKA POWSZECHNEGO” Z UKRAINY PO 24 LUTEGO 2022 ROKU

**Reporter at war. The distinct feature of coverage reporting
after February 24, 2022 – on the example
of “Polityka” and “Tygodnik Powszechny”**

ABSTRACT: Igor Borkowski analyses techniques and dilemmas used in reporting on the military conflict following Russia's attack on Ukraine (February 24, 2022), on the example of reportage materials published in the Polish weekly “Polityka” and “Tygodnik Powszechny”. The text establishes what are currently the main problems and dilemmas in the field of war journalism and the work of a war correspondent. It is indicated to what extent these problems are new compared to the tradition of war reportage formed in the 20th century. Techniques for reporting events on the war front, describing the situation of soldiers and civilians, and forming the image of a professional journalist working in a country at war are discussed.

KEYWORDS: war reportage, war correspondence, press journalism, war in Ukraine, journalistic ethics, social responsibility of the media, journalistic dilemmas

Hanna Krall w *Szczegółach znaczących*, zbiorze swoich felietonów z ostatnich lat, przywołuje postać rosyjskiego żołnierza gdzieś w Ukrainie, który ratuje psa. W jednym z wywiadów mówi: „parę osób miało do mnie pretensje, że o «dobrym żołnierzu» napisałam. Tak było. Reporter jest od tego, żeby opisywać, jak było. Prawda?” (Krall 2023).

Dziennikarskie dylematy są tak stare jak historia tego zawodu. Reporter, szczególnie właśnie reporter, staje nie wobec informacyjnej, bieżącej, szybkiej i jednowymiarowej, ale skomplikowanej, złożonej, zniuansowanej prawdy świata. Czy ma ją pokazać? I jak to zrobić? Tak jak widzi? Ale czy zawsze wie, co widzi, czy będzie wiedział, co przeżył? Wtedy, gdy wybucha wojna¹. Aktualizacja

¹ O wartości sceny wojny dla dziennikarstwa zob. Kaliszewski | Żyrek-Horodyska (2019, 17 i n.).

problemów i dylematów przywraca dyskusję nad techniką reportażu wojennego, która ma w polskim dyskursie warsztatowym i naukowym długą tradycję (Wolny-Zmorzyński 2019).

Zachodnie dziennikarstwo stanęło wraz z agresją Rosji na Ukrainę przed zupełnie nowym wyzwaniem. Jak zauważył niemal na gorąco Wojciech Pięciak: „Zachodni dziennikarze i politycy przechodzą dziś kurs XX-wiecznej historii. Analogie się narzucają” (W. Pięciak, Atak na Ukrainę, Tygodnik Powszechny [dalej TP], 27 lutego 2022, s. 13). Wojciech Jagielski zaś pisze we wprowadzeniu do antologii reportażu wojennego:

Zdaniem Roberta Fiska, patriarchy współczesnych korespondentów wojennych, w życiu dziennikarza nic nie przebije chwili, gdy całym sobą czuje, że oto dzieje się coś epokowego, a jego szef każe mu, by ruszał w drogę i zdał z tego relację. [...] Mogę się z tym jedynie pokornie zgodzić, bo możliwość bycia naocznym świadkiem wydarzeń, narodzin historii, była dla mnie największym przywilejem i największą nagrodą, jaką dziennikarstwo miało do zaoferowania (Jagielski 2023, 15).

Swoista odwieczność dylematów dziennikarskich wraca szczególnie wtedy, gdy natężenie dramatu wzrasta, gdy podnosi się temperatura relacji, ale też wtedy, gdy się linia zdarzeń niebezpiecznie (dla odczuć odbiorcy materiału dziennikarskiego) zbliża do jego domu, do jego bliskich, do jego tu i teraz. Gdy imiona, nazwy potraw, odcienie barw malujących się na bezkresie pól i nazwy miast stają się dziwnie nieanonimowe, zaczynają coś znaczyć, uruchamiają skojarzenia, wspomnienia. Po prostu: są prawie stąd, zza miedzy².

Polskie dziennikarstwo po 24 lutego 2022 r. staje się dziennikarstwem próby: zrozumienia świata bliskiego, ale tak jednak odległego, odbudowania mechanizmów działania w obliczu bliskiego konfliktu zbrojnego, który z jednej strony powinien zostać poddany szczegółowej i objaśniającej analizie strategicznej, z drugiej zaś powinien być relacjonowany tak, by pokazywać człowieka w obliczu wojny: jego los, emocje, wybory. Dzieje się to dodatkowo w okolicznościach, które sami dziennikarze postrzegają i oceniają jednoznacznie:

W polskich redakcjach przez lata nikt nie myślał o tym, że wyjazd dziennikarza na wojnę to nie tylko bilety i hotele. Nie było szkoleń z zasad bezpieczeństwa i medycyny, nie myślano o kamizelkach kuloodpornych, hełmach, apteczkach. Ukraina sporo zmieniła, ale wciąż nie jest z tym najlepiej. (P. Pieniążek, *Muszę wątpić*, TP 1-8 stycznia 2023, s. 48)

² O kulturowych uwikłaniach i relacjach między przemianami profesji korespondenta a kontekstem społecznym i kulturowym toczącej się wojny pisze E. Becker (2023, 104 i n.).

Ale przecież, by zdarzenia wojenne pokazywać w perspektywie pokrewieństwa kulturowego, wspomnień, doświadczeń, losu społecznego i indywidualnego, trzeba w polskich realiach pamiętać, że ta bliskość z jednej strony wiele wyjaśnia, z drugiej zaś może się stać fałszywym tych objaśnień przyjacielem. To dodatkowa zmienna warsztatowa istotna dla korespondencji wojennej z Ukrainy.

W tej bliskości tkwi chyba pewna odmiennność widzianej w perspektywie polskich mediów wojny w Ukrainie w porównaniu z innymi nawet przestrzennie nieodległymi konfliktami. Liczne świadectwa choćby konfliktu bałkańskiego pokazują, że bliskość geograficzna, a zarazem jakaś niewyraźna przepaść zdarzeń, które działy się w zasięgu dwóch czy trzech godzin lotu z europejskich spokojnych i statecznych stolic (Hodalska 2017, 105), stawiały dziennikarzy relacjonujących tamtejsze konflikty zbrojne w roli zdystansowanych obserwatorów konfrontacji myśli, idei, wartości i ideologii politycznych. U nas tak jednak nie się stało.

Polski system medialny, o czym pisałem na innym miejscu (Borkowski 2023), stanął po 24 lutego 2022 r. w obliczu konieczności uruchomienia obsługi znacznego konfliktu zbrojnego za swoją wschodnią granicą niemal zdemontowany, gdy patrzymy na kondycję obsługi wydarzeń międzynarodowych, korespondencji zagranicznej i korespondencji wojennej.

To zawsze w dziennikarstwie była i jest sprawa indywidualna, jednostkowa, by podejmować się działań, które wpisują się w długą i bogatą tradycję korespondencji zagranicznej w tym dziennikarstwa wojennego i pracy korespondenta wojennego w szczególności. Jak pisała M. Hodalska: „grupa dziennikarzy wojennych jest nieliczna, a korespondenci wojenni stanowią elitę światowego dziennikarstwa” (Hodalska 2017, 94). Współczesna, ale i widziana w perspektywie historii dziennikarstwa, aktywność na scenie wojny przynosi i inne uwikłania społeczne. Staje się w kontekście ról zawodowych dziennikarzy i dziennikarek polem wyzwającej aktywności zawodowej. E. Becker zauważa: „Dla reporterek nieograniczony dostęp na pole bitwy był niezrównanym darem – drzwiami do kariery, o której w domu mogły tylko pomarzyć” (Becker 2023, 47).

Poniżej skupię się na wskazaniu tych miejsc w tekstach i wypowiedziach wybranych polskich reporterów wojennych, relacjonujących przebieg wojny w Ukrainie, które wydają się instruktywne dla zobaczenia kompetencyjnych i warsztatowych dylematów, z którymi mierzy się aktualnie ta część społeczności dziennikarskiej.

Dobór próby jest uzasadniony kwestiami warsztatowymi i reprezentatywnością dokonań dziennikarskich, obejmuje grupy dziennikarzy dwóch tygodników społeczno-politycznych: „Tygodnika Powszechnego” i „Polityki”. Oba tytuły mają ugruntowaną istotną pozycję na rynku medialnym, mają też, co ważne dla mnie w tym badaniu, stałą i relatywnie niezmienną publiczność, o wyraźnych oczekiwaniach warsztatowych, wyrobionych kompetencjach odbiorczych, także zapewne ponadprzeciętnej wiedzy społecznej, kulturowej i politycznej. Ważne jest także to, że dobór ten daje możliwość przyjrzenia się materiałom porównywalnym między

sobą: pisanym dla określonego kręgu odbiorczego, stale, w rytmie cotygodniowym, a więc nieprzypadkowo, z wyeliminowaniem oczekiwania, że będzie to tekst relacji na gorąco, newsowej, nieprzetworzonej przez cykl pracy samego dziennikarza i cykl wydawniczy tytułu.

A. Kaliszewski i E. Żyrek-Horodyska zwracają uwagę na istotny szczegół:

także dziś, w sytuacji podobnej jak w światowych wojnach „opieki” roztaczanej przez władze wojskowe i macierzyste redakcje nad reporterami, wartości nabierają ponownie teksty amatorskie, nieskrępowane przez opisaną tu sieć instytucji, bądź utwory opracowane przez profesjonalistę, ale działającego „konspiracyjnie”, w ukryciu, wykradających się opiekunom z przysłowiowego hotelu, by zdobyć informacje, wchodzącego w konszachty z żołnierzami i cywilami obu stron konfliktu (2019, 27).

Omawiane tu teksty są znamienne: pokazują każdorazowo wyłącznie jedną perspektywę (ukraińską i jeśli chodzi o żołnierzy, i jeśli chodzi o ludność, zawsze czy niemal wyłącznie sprzyjającą stronie ukraińskiej) i jeśli chodzi o realizację materiałów: reporterzy bardzo dbają, by pokazać swoją niezależność i działanie właśnie poza owym „hotelem”. Wiele strategii uwiarygodnienia musi tu być stosowanych stale, konflikt rozgrywa się blisko, a jakaś część odbiorców może mieć możliwość konfrontowania danych i relacji reporterskich z informacjami z własnych źródeł.

Konfrontacja polskiego dziennikarstwa z wojną w Ukrainie bardzo szybko pokazała, że niemal podstawowym wyzwaniem stało się pilne ustalenie (tak jak i dla samych Ukraińców, czy to na froncie, czy w czasie migracji wewnętrznych, czy wreszcie podczas exodusu z ogarniętego wojną kraju), w jaki sposób komunikować o zdarzeniach wojennych z frontu i pozafrontowych, by przekazywane treści nie stawały się niechcący źródłem istotnej wiedzy operacyjnej dla przeciwnika. Wydawać by się mogło, że to nic takiego, wszak wiedzę operacyjną czerpie się dzisiaj z innych niż oficjalne media źródeł, niemniej wyzwanie okazało się realne, by wypracować system zacierania śladów i mylenia tropów. Został on w praktyce dziennikarskiej skorelowany z doświadczeniem, które odbiorcy tekstów zdobywali gdzie indziej (np. dzięki własnej aktywności sieciowej czy kontaktom z migrantami, których często polskie media tłumaczyły z tego, dlaczego zachowują się osobiście, np. ucinają pytania o losy najbliższych mężczyzn, którzy poszli w Ukrainie na front).

Liczne przykłady anonimizacji czy zacierania istotnych dla uprawdopodobnienia tekstu faktów z jednej strony w oczywisty sposób musiały powstawać na mocy paktu faktograficznego i zaufania, które jest kluczowe dla odbioru relacji reporterskiej jako relacji faktycznej, z drugiej zaś wpisywały się w pewną pozorowaną komunikację, która może być nawet odczytywana jako swoiste dowartościowanie i podniesienie atrakcyjności relacji. Oto nie dowiadujemy się wszystkiego, nie wszystkie dane, nazwy, lokalizacje zostaną nam ujawnione, ale wiemy, że jest to jakiś rodzaj broni, jakaś strategia wojny psychologicznej, która tu i teraz toczy się, krzyżując plany i deprymując przeciwnika.

Gdy wprowadza ludzi z zewnątrz, Ihor Szewczyk wchodzi do swojego gabinetu jako pierwszy i odwraca dokumenty, które leżą na biurku, niezadrukowaną stroną do góry. Jako członek sztabu obrony drohobyckiego rejonu (odpowiednik powiatu) Szewczyk mówi instrukcjami: ściennych map nie fotografować, a jego – tylko w zbliżeniu, bez kontekstu i tła. [...] Jak wygląda dalszy podział – na poszczególne kompanie strzeleckie (według założeń wyposażone w lekką broń strzelecką oraz ręczne granatniki przeciwpancerne) – o to nie należy pytać. Jest wojna. (M. Żyła, *Wojna to praca na cały etat*, TP 13 marca 2022 s. 49)

Liczne przykłady wskazują na proste i sygnalizowane anonimizowanie lokalizacji, wraz z wprowadzeniem zdań uzasadniających tę okoliczność lub z ich pomięciem:

- (1) Tetiana Bondarewa wróciła na Ukrainę, ale nie do Wowczańska [...]. Bondarewa pozostaje jednak gdzieś w obwodzie charkowskim. (P. Pieniążek, *Tutaj armii nie miał kto witać*, TP 30 kwietnia – 7 maja 2023)
- (2) Podpis pod zdjęciem: Z Niemiec przez Polskę na Ukrainę: punkt medyczny na froncie gdzieś w obwodzie charkowskim. (F. Rudnik, *Gdyby nie Polacy*, TP 13 listopada 2022 s. 44)

Podobnie bardzo często zmienia się imiona bohaterów, sygnalizując tę czynność. Nie mamy do czynienia z prostym materiałem relacjonującym zdarzenia z bliskiej okolicy, w którym dekonspiracja źródła mogłaby na nie spowodować jakieś nieprzyjemne konsekwencje. Mimo to imiona zmienia się lub relację anonimizuje, podając ten fakt wprost:

- (3) Maria (imię zmienione), ciągle mieszka w Doniecku. (P. Reszka, *Ziemia niechciana*, Polityka [dalej: P] 27 kwietnia – 3 maja 2022, s. 50)
- (4) Patryk to imię zmienione. Mężczyzna służył w Wojsku Polskim, potem był przedsiębiorcą. Nie podaje dokładnego zawodu ani prawdziwego imienia. Zgodnie z obowiązującym prawem Polak dołączający do obcej armii czy grupy zbrojnej bez zgody MON może zostać skazany nawet na pięć lat więzienia. (P. Pieniążek, *Legion międzynarodowy*, TP 5 czerwca 2022, s. 49)
- (5) W internecie ludzie śmieją się, że u Wagnera walczą zeki, zrekrutowani więźniowie – mówi Wasyl (imię zmienione). (W. Pięciak, *Poścień, co ratuje życie*, TP 13 listopada 2022, s. 48)

Swoiste mylenie tropów jest sygnalizowane w tekście także poprzez odsłanianie kulis pracy dziennikarskiej:

- (6) Choć dziś nie spodziewamy się nalotów, niebo jest czyste. – Uda nam się prześlizgnąć – ma nadzieję Malino, jeden z obrońców. – Tylko pamiętaj, żeby jeszcze na dwadzieścia kilometrów przed wjazdem [do Awdijiwki] włączyć w telefonie tryb samolotowy. (A. Palarczyk, *Miasto ukrzyżowane*, TP 23 kwietnia 2023, s. 45)

- (7) Maryna nie chce zdradzić miejsca, gdzie to wszystko ukryli. Ale zapewnia, że ocalało. (P. Pieniążek, *Znowu w domu*, TP 27 listopada 2022 s. 45)

Powracając w tekstach reporterskich zarówno „Polityki”, jak i „Tygodnika Powszechnego” strategią uwiarygodnienia jest potwierdzanie przez dziennikarzy: naoczności relacjonowanych zdarzeń oraz własnej kompetencji, szczególnie poprzez nawiązywanie do wcześniejszych doświadczeń związanych z pracą w Ukrainie i podejmowaniem tematyki sytuacji politycznej, militarnej czy społecznej tego kraju.

Reporterzy wskazują na własne wcześniejsze doświadczenie, przypominając, jaką mają wiedzę na temat Ukrainy i gdzie ją zdobyli (najczęściej nawiązują do wcześniejszej pracy korespondenckiej po 2014 r. na obszarach Donbasu i Ługańska).

- (8) Pierwszy raz na Donbasie byłem w 2004 r., w czasie pomarańczowej rewolucji. [...] Annę poznałem w 2015 r. Wyjeżdżaliśmy z Doniecka jednym autobusem. (P. Reszka, *Ziemia niechciana*, P. 27 kwietnia – 3 maja 2022, s. 50)

Nie jest to w mojej ocenie przypadek nie tylko dlatego, że potwierdzeń tekstowych jest sporo, lecz także przede wszystkim dlatego, że mamy do czynienia z odbiorcą kompetentnym, wyrobionym, oczekującym rzetelnej i wysokojakościowej relacji reporterskiej. Mamy tu również do czynienia z echem oceny polskiego systemu medialnego, która szczególnie w kontekście spraw międzynarodowych nie wypadła (i nie wypada) dobrze. Jest to związane ze słabością systemu w tym obszarze, jego bardzo wyraźną etnocentrycznością, która nie pojawiła się znikąd, nie jest też krótkotrwałym wsobnym zwrotem zainteresowania polskich odbiorców, ale ma szersze, dawniejsze i rozleglejsze uzasadnienia (kompetencyjne, ukształtowania się polskiego systemu medialnego, skupiania na sprawach krajowych przed odzyskaniem niepodległości – sprawa narodowa jako kluczowa wartość narracji medialnej i działania znacznej części mediów, następnie mocnego skupienia się na integracji wewnątrz krajowej, a po drugiej wojnie światowej dominacji idei marksistowsko-leninowskiej w mediach). Perspektywa krajowa jest oczywiście przełamywana przez ciąg historyczny znamienitych postaci relacjonujących ze świata, niemniej nie budzi ona istotnego zainteresowania (akurat w wypadku tu omawianym znamienny wydaje się upadek niegdyśszego tygodnika, ostatnio dwutygodnika „Forum”, poświęconego sprawom międzynarodowym, wydawanego przez Spółdzielnię Dziennikarzy Polityka).

To także efekt zjawisk, które pokazuje jeden z dziennikarzy:

Stałem po stronie ukraińskiej, wręcz jej kibicując. Dziś w dziennikarstwie to jest wręcz plaga, reporterzy potrafią chodzić w ukraińskim mundurze, mieszają dziennikarstwo z aktywizmem. (P. Pieniążek, *Muszę wątpić*, TP 1-8 stycznia 2023, s. 48).

Ta samoświadoma deklaracja odsyła do napięcia, jakie stają się udziałem reportera, który musi wybrać, czy i w jakim stopniu stanie się *civilian member of military*, w jakim stopniu będzie reporterem „osadzonym”, uwikłanym w relacje osobiste i instytucjonalne ze stroną konfliktu (Hodalska 2006, 58 i n.). Dystansowanie się i pokazywanie swojej starannie pielęgnowanej bezstronności i niewikłania jest istotną strategią warsztatową polskich reporterów w Ukrainie.

Relacja unaoczniająca i rozstrzyganie dylematu, czy można ją podjąć, jest wyzwaniem nurtującym dzisiaj wielu dziennikarzy parających się korespondencją wojenną. Wyrażnie mówi o tym Juliuszowi Ćwieluchowi Wojciech Jagielski, uzasadniając, dlaczego nie pisze z Ukrainy:

Mam 70 państw, które są w obrębie moich zainteresowań i wiedzy. Ukraina się do nich nie zalicza, więc tam nie pracuję. Z takich samych powodów nie pisałem z Bałkanów ani z Iraku. Zawsze uważałem, że dziennikarz ma prawo opowiadać o czymś innym tylko wtedy, jeśli na tym czymś – i nie tylko w swoim przekonaniu – zna się lepiej od tych, którym opowiada. W przeciwnym razie dlaczego to on miałby opowiadać, a oni słuchać, a nie odwrotnie? (Jagielski 2023 a, 90).

Badane teksty bardzo rzadko posługują się relacją pierwszoosobową. Wydaje się, że jest to strategia wybierana przez reporterów powściągliwie i świadomie. Unaocznienie realizowane jest tutaj inną drogą niż dawanie własnego świadectwa. Nie jest to więc ani relacja uczestnicząca, ani wcieleniowa, ani wreszcie poświadczanie własnymi bohaterскими czynami grozy wojny i pracy na froncie. Taką opowieść znajdziemy raczej w tekstach metawarsztatowych, podsumowujących:

Nie ma czasu się zatrzymywać. Trzeba jeszcze uporządkować notatki, zgrywać fotografie, pisać tekst – po to nas tu wysłali. Jest chwila, by zadzwonić do domu. To ważny, powtarzalny rytuał. Rano esemes: „Wstałem. Już w pracy”. Wieczorem: „Bezpieczny. Zadzwoń”. Potem – gdy jest czas – telefon: – U mnie dobrze, aż nudno. A u was? – Też bardzo dobrze. Nigdy się nie narzeka i nie mówi prawdy – to też część rytuału. (P. Reszka, *Przez chwilę można być z martwymi sam na sam*, P 30 listopada – 6 grudnia 2022, s. 26)

Zwrot ku relacji wskazującej na nadawcę (reportera lub redakcję) pojawia się w tekstach z Ukrainy raczej wyłącznie wtedy, gdy istotną funkcją materiału ma być mobilizacja i organizacja czytelników do wspólnego działania pomocowego:

- (9) Fundusze, za jakie mogła zrobić te iście świąteczne zakupy, zbierała długo przez media społecznościowe. – Pomagali mi ludzie nie tylko z Ukrainy, także z Polski – mówi Tygodnikowi, gdy spotykamy się na stacji benzynowej w okolicy Dnipra. Przyjechaliśmy tu, by ludziom walczącym przy zimowych temperaturach

o przetrwanie, o trochę ciepła i prądu, przekazać agregaty i zimowe rzeczy [...]. Agregaty i polary są równie ważne co czołgi. (W. Pięciak, *Strach i nadzieja*, TP 1-8 stycznia 2023 s. 7)

- (10) W październiku 2022 roku po tym, jak Rosja zaczęła naloty na energetykę Ukrainy, by „zamrozić” ją podczas nadchodzącej zimy i złamać wolę oporu – ogłosiliśmy w „Tygodniku” zbiórkę dla ukraińskich obrońców [...]. Włożyliście w nie swój czas, wysiłek, również swoje uczucia. I w pewnym sensie – one też tam pojechały. Bo, jak ktoś nam powiedział (przy okazji pierwszego wyjazdu do Chersonia): „Wiedziecie także niematerialne dary: nadzieję, przyjaźń, braterstwo” [...]. „Zły sen”, o którym pisał pan Grzegorz z Bobrownik, jeszcze się nie skończył. Zatem i nasz ciąg dalszy trwa. (W. Pięciak, *Z Bobrownik do Bachmutu*, TP 28 maja 23, s. 52)

Ta zmiana dotyczy technik stosowanych w różnych tekstach przez tych samych reporterów, a więc ma w mojej ocenie moc dowodu działania warsztatowego, podyktowanego świadomym wyborem opcji relacjonowania, która tu akurat uzyskuje dodatkową moc perswazyjną i otwiera przed społecznością angażujących się finansowo i rzeczowo czytelników na możliwość niemal osobistego uczestniczenia w przekazywaniu darów potrzebującym

Dawanie swoistego świadectwa w swej wyjątkowości frekwencyjnej ma walor uprawdopodobnienia faktów, które mogą się wydać trudne do dania wiary przez odbiorców:

- (11) W ciągu trzech dni, które spędzam w szpitalu, większość rannych ma rany odłamkowe na nogach, najbardziej charakterystyczny znak zostawiany przez miny. (P. Pieniążek, *Jak stu żołnierzy*, TP 4 grudnia 2022, s. 48)

lub takich, w których pewne zdystansowanie ma dawać możliwość budowania reguł postępowania:

- (12) Wojna widziana na własne oczy wygląda mniej strasznie niż w telewizji. Kiedy jednak zauważam, że staję się mniej wrażliwy, a niebezpieczeństwo przestaje budzić we mnie lęk, wiem, że należy wrócić do domu i odetchnąć. (P. Pieniążek, *Muszę wątpić*, TP 1-8 stycznia 2023 s. 78)
- (13) Być może nienawiść potrafi być konstruktywna dla żołnierzy w okopach. Ale jeśli przebywa się trochę dalej linii frontu i stara się coś zrobić, trzeba skoncentrować się na innych emocjach. (S. Żadan, *Na przystanku z betonu*, TP 4 września 2022, s. 74)
- (14) Pociąg ze względu na bombardowania jechał jakąś określną trasą, ale konsekwentnie z każdą minutą oddalałem się od wojny. Czasem reporterzy ulegają złudzeniu, że są jej częścią. Jakby ponoszone ryzyko zrównywało nas w prawach z bohaterami opowieści. (P. Reszka, *Przez chwilę można być z martwymi sam na sam*, P 30 listopada – 6 grudnia 2022, s. 28)

- (15) Przejechałem cały front wschodni – od południa do północy. Żołnierze wszędzie byli zdecydowani, by walczyć do końca. (P. Reszka, *Kraj na skraju*, P 8 czerwca – 13 czerwca 2022, s. 16)

Znikome i specyficzne poświadczenia relacji unaoczniającej 1-osobowej są w mojej ocenie dowodem na rozstrzyganie dylematu, jaką perspektywę relacji obrać w sposób, który wypada jednak na korzyść relacji zdystansowanej, analitycznej i problemowej (a nie relacji uczestniczącej, egotyzującej figurę reportera-świadka i niemal uczestnika zdarzeń).

Napięcie towarzyszące eksponowaniu roli i statusu dziennikarza w relacji medialnej jest bowiem charakterystyczne dla polskiej refleksji warsztatowej i dla oceny materiału przez odbiorcę³. W tekstach tu omawianych znajdujemy je w tych fragmentach (raczej rzadkich), w których zdarza się dziennikarzom pokazywanie własnych postaw i emocji:

- (16) W każdym razie w Buczy już wszystko ucichło. Ale, choć tylko przejazdem, trzeba się zatrzymać i pogapić. I jakiś niepokój wciąż wbija pazurki w kark. (A. Palarczyk, *Miasto ukrzyżowane*, TP 23 kwietnia 2023, s. 47)

także ujawnianie niezwykłych okoliczności pracy

- (17) Z każdym ostrzałem Wodianikowi ubywa szpital – to uderzy w pediatrię, to w stołówkę. Walnąć może w zasadzie wszędzie. Dlatego lekarz naczelny gotów jest udzielić wywiadu w dowolnym miejscu. W gabinecie (gdzie fotele) albo w korytarzyku (gdzie nie ma okien): – Proszę samemu decydować. Najdziwniejszy wywiad w moim życiu: „O pracy szpitala w rytm artyleryjskiego ostrzału”. Dr Wodianik: – Praca jak zawsze. Oprócz rannych mamy przecież zawały, wylewy, zapalenia płuc, ciążę... Rуска artyleria: – [Bum, bum]. (P. Reszka, *Operacja Siewier*, P 18 maja – 24 maja 2022, s. 55)
- (18) Z Oleną byliśmy umówieni na rozmowę o ojcu, który służy pod Kramatorskiem. Chcieliśmy się dowiedzieć, jak będą przebiegały święta w okopach. Do wywiadu nie doszło. – Przepraszam, ale tata zginął. Właśnie się dowiedziałam – powiedziała przez telefon. (P. Reszka, A. Morozova, *Bóg się rodzi, Putin strzela*, P 20 grudnia – 27 grudnia 2022, s. 61)

Najistotniejsze dylematy w relacji wojennej z Ukrainy to te, które zawisają na granicy relacji faktograficznej, która pokazuje pełnię zdarzeń, a tej, która jest przez reportera poddawana selekcji.

³ W kontekście dziennikarstwa śledczego piszą o tym M. Wawer i M. Kuciel, wskazując na powody, dla których *undercover journalism* budzi wątpliwości i nieufność (Wawer | Kuciel 2016).

- (19) Kiedy przyjechałem tu pierwszy raz dwa lata temu, to było zupełnie inne miejsce. Teraz w budce z jedzeniem na rynku zbierali na awtomat, karabin maszynowy [...]. W reportażu telewizyjnym Michała Przedlackiego „Ucieczka z Irpienia” jest scena, która pokazuje z pozoru nielogiczne zachowanie pewnego mężczyzny. Pytałem Michała Przedlackiego, czy nie wie, co się z nim stało, bo nie mogę przestać o nim myśleć. Nie wie. (A. Muszyński, *Trumny przyjeżdżają codziennie*, TP 3 lipca 2022 s. 46)
- (20) Gdy kończyłem ten tekst, Olena walczyła o życie w szpitalu. Stan Artura szybko się pogarszał. W kramatorskim szpitalu lekarze podjęli decyzję, aby przewieźć go do Dnipra – głównego medycznego zaplecza, gdzie jest więcej specjalistów. Artur zmarł w drodze. (P. Pieniążek, *Do piekła na ochotnika*, TP 24 lipca 2022 s. 45)

Znów bogata tradycja zawodu, ale też specyfika gatunkowa reportażu uzasadnia wybory, których dokonują omawiani tu reportażyści. Poddają oni niemal bezwyjątkowo przygotowywane teksty selekcji, która wydaje się skupiać na tym, by sobą, swoimi decyzjami, pytaniami, ale też samą obecnością fizycznie na polu zdarzeń reporterskich nie zakłócać, nie odkształcać widzianego i opisywanego w materiale świata. Fundamenty tak posadowionej tradycji dostrzegamy w koncepcji reportażu wojennego kształtowanej na polskim gruncie przez Wańkowicza, który:

Zwracał szczególną uwagę na główny element reportażu, jakim są fakty. Reporter musi nimi umieć gospodarować, selekcjonować je, łączyć w całość, decydować, które są ważne, a które mniej istotne. Fakty są tworzywem reportażu, stają się dokumentem rzeczywistości, z którymi reporter się sam zaznajamia, sam je zbiera, a następnie opisuje (Wolny-Zmorzyński 2019, 22).

O swojej bezstronności, która ma w tej pracy kluczowe znaczenie, upewniają, pokazując postawy odległe i odmienne:

Wojenkor to zbitka słowna, która pochodzi od korespondenta wojennego, czyli teoretycznie dziennikarza, który – w odróżnieniu od analityków wojskowości czy publicystów – bywa na linii frontu. Na pewno jednym z powodów popularności wojenkorów jest to, że dostarczają wiadomości wprost z pola walki. Publiczność chętnie ogląda wybuchające czołgi i ciała „zlikwidowanych faszystów”. [...] Duma przyjęła ustawę nadającą im uprawnienia weteranów, na równi z walczącymi żołnierzami. Telewizja wciąż prosi ich o komentarze. Prezydent zaprasza na oficjalne uroczystości. (P. Reszka, *Wojenkorzy*, P 24 maja – 30 maja 2023, s. 53)

Reporter na wojnie to figura tragiczna także w nierozstrzygalnych dylematach zawodowych (profesjonalnych) i osobowych (ludzkich). Znajdujemy liczne auto-deklaratywy, świadczące o tym, że relacjonowanie wojny w Ukrainie jest dla polskich reportażyistów istotnym poligonem doświadczeń zawodowych i deontologii mediów:

Nie zapominam swoich przeżyć, ale się od nich dystansuję. [...] Znam jednak sporo osób, które z frontu wyjeżdżają, ale front w nich zostaje, ciągle mówią o swoich przeżyciach. (P. Pieniążek, *Muszę wątpić*, TP 1-8 stycznia 2023, s. 80)

Dziennikarz manifestuje tu problem, który jest niezwykle obciążeniem i wyzwaniem w pracy korespondenta wojennego: ryzyka psychicznego dla wykonującego zawód pracownika mediów (por. Hodalska 2017, 89 i in.). Wskazuje też na programową świadomość przyjętej strategii pracy reporterskiej:

najbardziej interesuje mnie kondycja człowieka w obliczu wojny, kiedy znika masa drobnych problemów i życie w swojej surowej wersji wychodzi na powierzchnię. Zastanawiałem się, dlaczego jedni uciekają, a inni zostają, by walczyć. Dlaczego możesz myśleć, że zostaniesz bohaterem, a potem uciekasz po pierwszym wybuchu, choć jesteś dobrym człowiekiem. [...] Mniej mnie interesują opowieści o dzielnych kompaniach idących w bój. (P. Pieniążek, *Muszę wątpić*, TP 1-8 stycznia 2023, s. 81)

Ten wybór reportera wskazuje na próbę rozstrzygania dylematu, jaki stoi przed dziennikarstwem relacjonującym wojnę. Pieniążek decyduje się iść w stronę, którą A. Kaliszewski definiuje jako najbardziej klasyczną i oddającą hołd artystyczno-literackiej proveniencji gatunku reportażu jako całości: „które realizują się znów poprzez psychologizm, pogłębione refleksje (esencjonalne prawdy)” (Kaliszewski 2017, 291). Wpisuje się tym samym w pogląd ukształtowany przez Wańkowicza, który w *Wojnie i piórze* niemal lustrzanie pokazywał (tak tytułując części tej książki) relację wojny do człowieka i człowieka do wojny (Wańkowicz, 1974). Uchwycone tu zmiany mogłyby też wskazywać na poszukiwanie nowych dróg w obrębie korespondencji wojennej, o której pisze się, że z jednej strony wymaga obiektywizmu i osobistej weryfikacji danych, z drugiej zaś wskazuje się, że współczesny teatr wojny w zasadzie na to pojedynczemu dziennikarzowi nie pozwala (Cegielski 2024, 384).

Bardzo charakterystyczne jest dla ujęcia, jakie prezentuje Pieniążek, osadzenie w tradycji praktyk dziennikarskich i deontologii dziennikarskiej, które odsyła do zasady bezstronności, zdystansowania, pokazywania bez ocen racji różnych postaw, zachowań i wyborów⁴. Należy tu zastrzec, że tekst nie rozstrzyga tego, czy i na ile relacje z frontu wojny w Ukrainie są (i w jakim rozumieniu) bezstronne, a na ile wpisują się w narrację jednej strony (jak w wojnie sprawiedliwej) wobec drugiej (agresora)⁵. Mam bowiem na myśli deklaracje dziennikarskie, które objaśniają decyzje podejmowane przez pracującego ze źródłami reportera.

⁴ Na przykładzie pracy Marii Wiernikowskiej na Bałkanach pokazuje to analitycznie Kaliszewski (2017, 235 i n.).

⁵ Pozostaje to jako wątek do innych studiów, dość jednak wskazać, że jeden z aktywnych dziennikarzy, Wojciech Pićciak, pisze tekst, któremu TP nadaje tytuł: *Czy możemy zwyciężyć?* I nie jest to pytanie, które stawiają sobie Ukraińcy (TP 25 września 2022, s. 6-7).

- (21) Uważam, że to bardzo ważne, by uświadamiać ludziom, iż wojna to nie abstrakcyjnego, film w telewizji czy gra komputera. To coś konkretnego, co może się rozpocząć bardzo łatwo. (P. Pieniążek, *Muszę wątpić*, TP 1-8 stycznia 2023, s. 81)
- (22) Ukraińskie i zachodnie media pełne są podobnych historii [jak z Buczy] z dzieśiątków miejscowości, których nazw nikt wcześniej nie znał. Niezwykle trudno jest je czytać. Pytanie, które musi się tu pojawić, brzmi: dlaczego rosyjscy żołnierze tak postępowali? (W. Konończuk, *Barbarzyńcy w ogrodach Ukrainy*, TP 24 kwietnia 2022 s. 44)

Przed niezwykle trudnym wyzwaniem stanął podczas pracy nad tekstem *Śmierć i Margarita* Paweł Reszka:

Znalazłem auto, którym jechała Margarita i jej dwóch synów. Kompletnie spalone. Aleksander wiedział: jego rodzina zginęła. Ale był pewny, że od kuli. Teraz wychodziło, że mogli spłonąć żywem. Mówić mu o tym? (P. Reszka, *Przez chwilę można być z martwymi sam na sam*, P 30 listopada – 6 grudnia 2022 s. 26)

Przykład tego tekstu i działań dziennikarskich jest znamieny, gdyż pokazuje, że nie wszystko układa się tak, jak (bardzo zresztą trafnie) zauważał Kaliszewski, gdy wskazywał, że współczesny reportaż wojenny

nabiera charakteru prawie infotainmentowego [...]. Udział korespondenta (reportera?) wojennego przybiera wymiar szczególnej „przygody”, ekstremalnego sportu czy survivalu [...]. Korespondent (agencyjny, telewizyjny czy radiowy) nie ma – w odróżnieniu od klasycznego reportażysty „papierowego” – czasu (ani pieniędzy!) na przedstawienie tła, badanie złożoności problemów, budowanie (odtworzenie) pełnych dialogów, snucie refleksji (Kaliszewski 2017, 292).

Reszka (tak, to prawda, jest korespondentem piszącym, nie audialnym czy audiowizualnym) ma czas i możliwość, by wrócić do opisanej już, sprzedanej i strawionej przez odbiorców historii, przywołać fundamentalne pytania zawodowe i się nad nimi kolejny raz zadumać. Stawia nie tylko siebie, lecz także odbiorców przed fundamentalnymi pytaniami dziennikarstwa.

Ujawniając kulisy powstawania tekstu i weryfikowania zdarzeń, Reszka zawiesza tę decyzję, którą musiał podjąć, w pytaniu stojącym się kwintesencją posłannictwa reporterskiego, jego wielkości i ryzyk, które podejmują ci, którzy jako dziennikarze patrzą na fronty konfliktów zbrojeń, także dzisiaj, w XXI w.: mówić mu o tym?

Polskie dziennikarstwo wojenne kształtuje się dziś na nowo, stając przed nowymi dylematami zawodu. W większym niż tradycyjnie stopniu korespondent wojenny skupia się na pojedynczych historiach i upodmiotowionych obrazach, stara się pokazywać pojedyncze przykłady, które niekoniecznie i niejednoznacznie

odsyłają do wielkiego teatru wojny. Groza wojny w relacjach z Ukrainy uzyskuje nowy status, jest w większej mierze sprywatyzowana, unaocznia się w konwergentnej relacji pisanej, dźwiękowej (np. w formie podcastowej) i wizualnej. Procesy konwergencji przydają aktywności dziennikarskiej takiej wiarygodności, której dotąd nie można było uzyskać. Pozostaje w obrębie refleksji warsztatowej jednak ten zasób dylematów, które ujawniły się już u początków polskiej korespondencji wojennej, a które Wańkowicz w *Wojnie i piórze* pokazywał jako niszczący mechanizm wojny, która demoluje kraje, niszczy więzi, przekształca pojedyncze biografie, niektóre obracając w niwecz. Prześladowana tu wyraźna autorefleksja deontologiczna i etyczna polskiego dziennikarstwa wojennego wskazuje na wykonywanie przez społeczność dziennikarską wciąż tej pracy myślowej, która nurtowała w dziennikarstwie przed dekadami. Nowym wymiarem zjawiska jest aktualizacja debaty etycznej i warsztatowej, której przebieg można śledzić na bieżąco, a efekt rozstrzygnięcia dylematów zawodowych i podejmowanych decyzji unaocznia się w kolejnych dokonaniach dziennikarskich.

Bibliografia

- BECKER, E. (2023), Chodź, pokażę ci wojnę. Kraków.
- BORKOWSKI, I. (2023), Specyfika relacji reporterskiej po 24 lutego 2022 na przykładzie „Tygodnika Powszechnego”, [w:] *Fabrica Litterarum Polono-Italica* 1 (5), 120-133.
- CEGIELSKI, W. (2024), Korespondenci wojenni w mediach polskich XXI w., [w:] Wolny-Zmorzyński, K. et al. (red.), *Leksykon terminów medialnych*. A-L. Toruń, 384-385.
- HODALSKA, M. (2006), Korespondent wojenny. Ofiara i ofiarńik we współczesnym świecie. Kraków.
- HODALSKA, M. (2017), Trauma dziennikarzy – dziennikarstwo traumy. Kraków.
- JAGIELSKI, W. (2023), Wojna. Antologia reportażu wojennego. Kraków.
- JAGIELSKI, W. (2023 a), Wiem, czego nie wiem. Z Wojciechem Jagielskim rozmawia Juliusz Ćwieluch, [w:] *Polityka* (15-21.11), 89-91.
- KALISZEWSKI, A. (2017), Mistrzowie polskiego reportażu wojennego (1914-2014). Kraków.
- KALISZEWSKI, A. | ŻYREK-HORODYSKA, E. (2019), Kasandry i amazonki. W kręgu kobiecego reportażu wojennego, Kraków.
- KRALL, H. (2023), Pierwszy raz w pierwszej osobie. Z Hanną Krall rozmawia Anna Goc, [w:] *Tygodnik Powszechny* (13-19.09), 79-81.
- WAŃKOWICZ, M. (1974), *Wojna i pióro*. Warszawa.
- WAWER, M. | KUCIEL, M. (2016), Reporter w przebraniu. Kraków.
- WOLNY-ZMORZYŃSKI, K. (2019), Sztuka reportażu wojennego według Melchiora Wańkowicza, [w:] *Naukowy Przegląd Dziennikarski* 4, 19-28.

DOI: 10.31648/pw.11458

ARKADIUSZ DUDZIAK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5397-4023>

University of Warmia and Mazury

VIDEO O UKRAIŃSKIEJ GÓRALCE KARPACKIEJ JAKO PRZYKŁAD EFEKTYWNOŚCI KOMUNIKOWANIA W SERWISIE YOUTUBE

Video about a Ukrainian Carpathian highlander as an example of the effectiveness of communication on YouTube

ABSTRACT: The article was inspired by the popularity on YouTube of a Ukrainian woman, Maria Dmitroniak, a resident of the Carpathian village of Dzembronia. One of the videos about this woman's everyday life and cooking has received over 14.5 million views since 2022. The Food Around The World channel has become an example of the effectiveness of audiovisual communication on YouTube. The film about the Ukrainian highlander took on the characteristics of an axiological message. The article describes the online reception of the film. The most representative comments of YouTube users were subjected to axiological analysis. The reception of this video on YouTube creates an axiosphere in which not only aesthetic, but also ethical and even religious values are manifested.

KEYWORDS: communication effectiveness, aesthetic subject, aesthetic values, axiological analysis, content reception, axiological message, YouTube

1. Uwagi wstępne

Inspiracją do podjęcia prezentowanych badań stały się rozważania A. Kiklewicza nad estetycznymi aspektami komunikowania artystycznego (Kiklewicz 2023). Intencją przeprowadzonych badań empirycznych było zweryfikowanie estetycznych ustaleń teoretycznych autora na podstawie analizy recepcji treści w YouTube, tzn. autentycznych wypowiedzi użytkowników serwisu w ich komentarzach o charakterze aksjologicznie oceniającym.

Teoretyczną podstawą prezentowanych refleksji stały się dwie koncepcje filozoficzne: 1) komunikacja społeczna jako element antroposfery dotyczy zasady koniecznego minimum aksjologicznego (pewnego optimum aksjologicznego człowieka), tj. faktu, że w określonym stopniu wartości decydują o ludzkich zachowaniach i kierunku rozwoju (Gołaszewska 1994, 39-42, 275); 2) treścią komunikacji społecznej jest to, co nieobojętne aksjologicznie, czyli podmioty komunikują w takiej tematyce, której przypisują jakąś miarę wartości (Krzeszowski

1999, 12-14; Laskowska 1992, 20; 2008, 219-226; Leszczak 2002, 122; Puzynina 1992, 118; 2013, 70; Wrześniowska-Pietrzak 2007, 48-59).

Drużga z wymienionych koncepcji jest bliska założeniu panaksjologizmu, wedle którego:

miara wartości przysługuje każdemu elementowi rzeczywistości – zarówno natury przyrodniczej, jak też ze świata człowieka (np. wytworom). I tak każde działanie ludzkie z jakąś wartością jest związane i oceniane ze względu na określony system wartości. Nie istnieje nic, co byłoby aksjologicznie obojętne (Gołaszewska 1994, 275).

Korzystając z aksjologicznych ustaleń M. Gołaszewskiej, przyjęto teoretyczne założenia, że treści komunikowane dotyczą czterech sposobów przejawiania się wartości: 1) jako faktów, czyli procesów doznaniowych w związku z doświadczaniem wartości; 2) jako przeżyć natury etycznej lub estetycznej; 3) jako możliwości; 4) jako potencjalnych, nierozpoznanych jakości aksjologicznych (Gołaszewska 1994, 12 i n.). W nawiązaniu do filozoficznego ujęcia słów wymienionej badaczki podczas dokonywanych analiz respektowano podział na następujące rodzaje wartości:

- ontologiczne: wartości biotyczne (witalne), będące koniecznym warunkiem istnienia antroposfery;
- epistemologiczne: wartości poznawcze (prawda w sensie poznawczym);
- aksjologiczne: wartości etyczne, estetyczne, ideologiczne; ważne idee, które tworzą znaczące obszary antroposfery;
- antropologiczne: wartości osobowe, np. osoba, osobowość, zachowania i dążności rozwojowe człowieka (Gołaszewska 1994, 249).

W ramach aksjologicznych badań recepcji przyjęto dotychczasowe sposoby rozumienia terminu *wartość* w polskiej filozofii i psychologii społecznej:

- wartość jako idea ogólna, mająca doniosłe znaczenie w antroposferze (Gołaszewska 1994, 259);
- wartość jako to, co być powinno – istota ludzkich dążeń, cel, przedmiot pożądania (Starzyńska-Kościuszko 2003, 141);
- wartość jako to, co jest ważne, znaczące, liczące się, korzystne (Ostasz 2009, 17);
- wartość jako to, co ma jakości (względnie cechy) aksjologicznie doniosłe (Kamiński 1989, 298-299);
- wartość jako to, do czego się dąży ze względu na dobro, użyteczność;
- wartość jako to, czego się unika, gdyż jest to złe, szkodliwe etc. (Wojciszke 1988, 7);
- wartość jako cel do osiągnięcia bądź reguła właściwego postępowania (Domurat 2009, 13);
- wartość jako czynnik motywacyjny postaw, sterujący ludzkim zachowaniem (Oleś 1989, 26-30);

- wartość jako przekonania w zakresie pożądaných stanów rzeczy, mające wpływa na zachowania i oceny (Schwartz 1992, 1-65; Schwartz | Bilsky 1987, 550-562).

Ponadto kierowano się medioznawczym przekonaniem, że pogłębione studia nad recepcją treści w sieci służą wzbogaceniu naukowej wiedzy o mediach internetowych (w tym przypadku o serwisie YouTube), a dotyczą m.in. następujących zagadnień:

- jak są „czytane” treści?
- jak są nadawane znaczenia owym treściom przez użytkowników sieci?
- jakie funkcje spełniają treści sieciowe dla ich odbiorców? (Ferenc | Olechnicki 2008, 15).

2. Założenia metodologiczne

Niniejsze rozważania są reprezentatywne dla nauk o komunikacji społecznej i mediach. Przeprowadzone badania mają charakter jakościowy (Flick 2010, 12-13, 40; Konecki 2000, 24-32). Problem badawczy dotyczy próby ustalenia czynników efektywności komunikacyjnej (tj. popularności odbiorczej, jak również sprzężenia zwrotnego w formie komentowania oraz lajkowania postów) przekazu audiowizualnego w serwisie YouTube, którego bohaterką na kanale *Food Around The World* z liczbą subskrybentów 1,42 mln jest Maria Dmitroniak, mieszkanka wsi Dzembronia w obwodzie iwanofrankowskim w Ukrainie. Celem badań dla rozstrzygnięcia postawionego problemu naukowego stała się recepcja przekazu wideo, który miał największą liczbę wyświetleń, tj. 14 595 889 do 9 października 2022 r. z liczbą komentarzy 11 028 do 12 lipca 2024 r. oraz liczbą lajków 166 000.

Podstawową hipotezą badawczą jest założenie, że przekazy filmowe z udziałem ukraińskiej góralki karpackiej spełniają komunikacyjną funkcję estetyczną i nabitają aksjologicznych cech przedmiotu estetycznego. Uzasadnienie tak sformułowanego twierdzenia osadza się na przekonaniu, że jeżeli dana treść staje się dla jakiegoś podmiotu (odbiorcy w procesie komunikowania medialnego a konkretnie artystycznego, audiowizualnego) tzw. przedmiotem estetycznym (czyli wywołuje przeżycie estetyczne), to efektem takiego wpływu jest doznawanie silnych emocji. Owe emocje sprawiają, że odbiorca treści nie zachowuje bierności, obojętności wobec tego rodzaju doznań i łatwiej reaguje oraz głębiej zapamiętuje źródło owych przeżyć. Ma to zarazem bezpośredni związek z poznawczo-aksjologicznym procesem wartościowania i oceniania estetycznego (Dziemidok 1992, 58-92; Gałęcki 1962, 60-198; Gołaszewska 1986, 296-307; 1990b, 103-110; Krupiński 1990, 43-52; Morawski 1973, 28-67; Stępień 1986, 107-128).

W toku dokonywanych ustaleń zostały wykorzystane cztery metody badawcze: 1) metoda *desk research* (analiza piśmiennictwa naukowego dotyczącego tematyki opracowania); 2) analiza materiału badawczego danych zastanych, do czego jest

uprawniona „antropologia obrazu” (Ferenc | Olechnicki 2008, 13-14), tj. analiza przekazów audiowizualnych w serwisie YouTube składających się na playlistę poświęconą sprawom życia codziennego z dominantą kulinariów Marii Dmitroniak; 3) medioznawcza analiza treści przekazu audiowizualnego o największej liczbie odtworzeń przez użytkowników serwisu YouTube (ponad 14,5 mln) – według procedury metodologicznej rekomendowanej przez M. Lisowską-Magdziarz (2004; 2006), jak również M. Szpunar (2024, 4) analiza aksjologiczna treści wytypowanych 25 komentarzy osób oglądających ten przekaz wideo (w badaniu pominięto pozostałe komentarze z uwagi na ich epigoński charakter, powielający inwencję retoryczną tych chronologicznie pierwszych; zrezygnowano również z analizy komentarzy wyrażonych w językach o alfabetach odmiennych od łacińskiego z obawy o ewentualne nieścisłości translatorskie).

W procedurze analitycznej uwzględniono postulat metodologiczny, który wysunął niegdyś jeden z polskich pionierów badań nad YouTube, P. Szarek, aby przy badaniu zasobów tego serwisu kierować się najbardziej wymiernym kryterium, jakim jest wskaźnik oglądalności, czyli kryterium popularności, tzn. treści najczęściej oglądane (2008, 82-83).

W ujęciu tego badacza

poważnym problemem są też ciągle zmiany zachodzące na stronach YouTube. Płynność i ulotność zawartości serwisu to kolejne czynniki ograniczające precyzję analiz, zmuszające jednocześnie naukowców do wyjątkowej uwagi, systematyczności, a także elastyczności. Trudno bowiem wypracować jednakowy zestaw zaleceń metodologicznych dla wszystkich, którzy chcą badać zawartość YouTube. Dobór próby, klasyfikacja zebranego materiału, sposoby jego analizy – wszystko to uzależnione jest od stawianych sobie celów (Szarek 2008, 91).

Przyjęto aksjologiczną hipotezę, że w komunikacji przeciętnych użytkowników YouTube przejawia się archaiczna (antyczna) tendencja kalokagatii, tj. łączenia dobra z pięknem (etyki i estetyki). W ujęciach aksjologicznych (zarówno na gruncie etyki, jak i estetyki) przestrzega się metodologicznego wymogu rozdzielnego traktowania wartości etycznych i estetycznych (Gołaszewska 1994, 247; Starzyńska-Kościuszko 1999, 61-76). Dobro to przedmiot badań etyki, natomiast piękno jest przedmiotem badań estetyki (Borowski 1990, 132).

Kolejna hipoteza dotyczy tego, że komunikowane treści stanowią podstawę (impuls, bodziec) dla przeżyć estetycznych (Borowski 1990, 133-134; Pisarek 2007, 35).

Respektowany jest metodologiczny wymóg, ażeby „wszelkie wysokie, krystaliczne wartości” (w tym również wartości estetyczne) traktować z należytą powagą i z pełną koncentracją uwagi recepcyjnej (Gołaszewska 1990b, 110).

Podczas analizy wartości, przejawiających się w recepcji treści wideo, wykorzystana została typologia wartości, którą w polskiej aksjologii opracowała M. Gołaszewska (1990a). Postawiono dwa podstawowe pytania badawcze:

- Jaką aksjosferę konstituuje sieciowa recepcja filmu o Marii Dmitroniak?
- Czy w recepcji ujawnia się jedynie współczesne postawy merkantylno-konsumpcjonistyczne z wartościami witalnymi i hedonistycznymi, czy może również objawi się tendencja ideowo-kreacyjna z wartościami kulturowymi (np. religijnymi), wartościami życia intelektualnego, ideologicznego, duchowego etc.?

3. Analiza aksjologiczna recepcji filmu o Marii Dmitroniak w serwisie YouTube

Poniżej cytuję się 25 reprezentatywnych wypowiedzi osób komentujących przekaz wideo pt. *THE WOMAN LIVES ALONE IN THE MOUNTAINS (KOBIEȚA MIESZKA SAMA W GÓRACH. Gotowanie tradycyjnej ukraińskiej kolacji)*, dostępny pod adresem: <<https://www.youtube.com/watch?v=z77Y8Vj80HI>>. Podaje się także liczbę lajków internautów zainteresowanych danym komentarzem. Liczby te odzwierciedlają skalę utożsamiania się społeczności YouTube z komunikacyjną aksjosferą. Zachowana została oryginalna pisownia i interpunkcja. W cytowanych komentarzach pominięto emotikony.

(1) @casmirdb5357 – 25 lajków

This is a great video! So calming... I'd love to watch more episodes about this lady, please. She's very special

Wypowiedź świadczy o intensywnym przeżyciu estetycznym. Wartościowanie osoby komentującej dotyczy jakości aksjologicznie doniosłych i odnosi się zarówno do wideo, jak i występującej w nim kobiety. Oceniający epitet „This is a great video!” odpowiada estetycznej wartości „ładności” (na temat rozróżnienia piękna i ładności – zob. Gołaszewska 1990 a, 176-189) – dającej zadowolenie, odczucie tego, że coś się podoba. Przejawia się następnie wartość jako odpowiedź na psychiczną potrzebę terapeutyczną (uspokojenia, ukojenia): „So calming...”. Kolejny fragment komentarza to prośba o więcej odcinków do obejrzenia: „I'd love to watch more episodes about this lady, please”. W zdaniu kończącym komentarz występuje wartość antropologiczna, osobowościowa. Wartościowana jest bohaterka filmu jako osoba bardzo wyjątkowa. Epitet „She's very special” zdaje się odnosić nie do wartości estetycznej kobiety, lecz raczej do jej wartości etycznej jako osoby uznawanej za ważną, zacną, znaczącą, niezwykłą itp. Ponadto epitet rozpoczynający komentarz może również wskazywać na wartość artystyczną filmu. Słowa „Świetne wideo”

zawierają ocenę wytworu artystycznego, któremu przypisuje się takie wartości artystyczne, jak: mistrzostwo wykonania (doskonałość, perfekcyjność), oryginalna inwencja twórcza (nowatorstwo w zakresie idei ogólnych lub wykonania), stosowność (adekwatność środków wyrazu artystycznego do przyjętej konwencji stylistycznej).

(2) @DayDreamer-bm6vo – 438 lajków

My parents were Ukrainian and I was brought up with food that Maria is cooking, so delicious, all the ingredients I can see is exactly how mum would have made these meals. With technology as it is now, I wish mum was here to see how the internet could have transported her back to her country and the area where she lived and where Maria lives, it would have been such a joy for her.

Przedmiot estetyczny wywołał w odbiorcy: nostalgiczne doznanie tęsknoty za rajem utraconym – Ukrainą, krajem pochodzenia rodziców; uczucie tęsknoty za matką i przyrządzanymi przez nią ukraińskimi potrawami; nostalgiczne marzenie o tym, że percepcyjne przeniesienie się matki do miejsca, w którym żyje Maria, mogłoby stać się bodźcem do odczucia przyjemności, radości, zadowolenia itp. Komentarz jest nośnikiem wartości relacyjnej (identyfikacyjnej, partycypacyjnej). Przejawia się w nim wartość jako idea o doniosłym znaczeniu w antroposferze – włączenia w kulturowo rozumianą kategorię „My”, w aspekcie poczucia wspólnotowości narodowej z Marią.

(3) @noramontejano1049 – 7 lajków

Loved watching this video, it's such a blessing to see how this young woman lives by herself and has all this energy to make homemade cheese, God bless her and keep her safe.

Osoba komentująca odbiera treści jako przedmiot estetyczny, do którego ma silny stosunek emocjonalny, skonstatowany uwielbieniem. Recepcja filmów zawiera wartość w postaci doniosłej idei ogólnej o doniosłym znaczeniu, tj. Boga przejawiającego się jako wartość kulturowa, transcendentna, duchowa, religijna – wartość Dobra Najwyższego. Percepcja przekazów o życiu Ukrainki odczuwana jest w kategorii religijno-mistycznej jako błogosławieństwo. Recepcja dotyczy również wartości witalnych: życia Marii, jej energii, a także wartości użytkowej, czyli samodzielnego, własnoręcznego wyrobu domowego sera. W końcowym błogosławieństwie pod adresem Marii Bóg funkcjonuje jako wartość siły duchowej, mającej bezpośredni wpływ na antroposferę, jak również sprawczość zdarzeń cudownych, nadprzyrodzonych, zapewniających pomyślność i bezpieczeństwo.

(4) @user-dm8fb2bq9p – 4 lajki

My grandparents were from Western Ukraine. I follow this young woman's videos. Despite her hard work, it is calming. Her home and surroundings are beautiful.

Komentarz utrzymany w tonacji retorycznej podobnej do wypowiedzi (2). Recepcja treści odnosi się do wartości pamięci o ukraińskich przodkach. Uwaga zostaje zwrócona na wartość witalną młodości kobiety oraz wartość etyczną ciężkiej pracy bohaterki filmowej. Przekazy wideo spełniają funkcję przedmiotu estetycznego w dwóch wymiarach: oddziaływania terapeutycznego (uspokajającego), doświadczania estetycznej wartości piękna świata przedstawionego. Recepcja ta koresponduje z konstatacją wybitnej polskiej badaczki wartości:

Zachodzi pytanie o genezę wartości estetycznych, a szerzej, o genezę sztuki. [...] Można sprowadzić [...] sztukę do wartości witalnych – skoro sztuka miałaby zapewnić zdrowie psychiczne, jako że nuda prowadzi do psychicznych dewiacji. Istnieje jednak bardziej przekonująca teza głosząca, iż sztuka jest rezultatem naturalnego kalotropizmu: człowiek ma wrodzoną wrażliwość na piękno, w sposób instynktowny podąża za tym, co mu się podoba w przyrodzie, a na zasadzie wyspecjalizowania wartości artystycznych człowiek tworzy dzieła sztuki (Gołaszewska 1994, 52).

(5) @laurelarmstrong4535 – 245 lajków

Such a beautiful area and an adorable house. I'm so glad to see pictures of rural Ukraine and its beauty instead of the tragedy that is going on elsewhere in the country. I hope she can stay safe.

Recepcja charakteryzuje się doznawaniem estetycznej wartości piękna rustykalnego świata przedstawionego w oglądanym przekazie wideo, przeciwstawionej mentalnie wartości estetycznej tragizmu, związanego z wojenną sytuacją Ukrainy. Ponadto komentarz zawiera nawiązania do wartości nadziei i bezpieczeństwa, odnoszących się do Marii w kategoriach życzeniowo-powinnościowych. Występuje zatem wartościowanie ze względu na to, co być powinno; ze względu na istotę ludzkich dążeń.

(6) @sonaaliyeva2996 – 73 lajki

Умничка, аккуратная, умелая, ловкая, мастерица на все руки, симпатичная, хозяйюшка... Вот это да...

W recepcji przejawia się wartość antropologiczna osoby. Komentarz zawiera oceny Marii w kategoriach wartości: estetycznych (schludna, zgrabna), epistemologicznych (inteligentna), etycznych (sympatyczna), użytkowych w aspekcie pracowitości, gospodarności (zręczna, specjalistka od wszystkiego, gospodyni domowa).

(7) @JohannesJunkJournalLife – 92 lajki

This is so interesting. I wish there were captions so we could learn more about the history and culture of these beautiful people in these videos.

Recepcja odnosi się do wartości kulturowych (historii i kultury). Komentarz zawiera wartościującą ocenę treści w kategorii poznawczej: „This is so interesting”. Wyraża

również potrzebę zdobycia dodatkowej wiedzy o filmowanych osobach. Ludzie są postrzegani w aspekcie estetycznej wartości piękna.

(8) @georgiaruggiero3793 – 6 lajków

All of these videos of these amazing women bring me so much joy and peace. I look so forward to watching them every evening before bed. Thank you and God bless you. Washington DC USA

Kolejny przejaw terapeutycznej recepcji przekazów oglądanych regularnie, każdego wieczoru, przed snem. Osoba komentująca doświadcza hedonistycznych wartości przyjemnościowych: radości i spokoju. W komentarzu dostrzegamy obecność kulturowej wartości religijnej, Dobra Najwyższego, błogosławieństwa Bożego, przejawiającego się w wymiarze ludzkich dążeń, celu eschatologicznego.

(9) @kmommy78 – 264 lajki

I couldn't stop watching, I'm just in awe of her whole process from start to finish. Then to top it off such beautiful scenery to wake up too. To see all the beautiful greenery, mountains, the water flowing nearby and being able to pick fresh berries and mint from the earth it's so rare nowadays. She's so neat and organized with everything, thanks for sharing.

Recepcja zdominowana jest odczuciami estetycznej wartości piękna – filmowanej natury z takimi jej estetycznymi elementami, jak: zielona górska sceneria, płynąca woda, jagody, mięta. Dostrzeżone artefakty przyrody nabierają wartości w sensie tego, co cenne, liczące się tym bardziej, że współcześnie stanowi rzadkość. Z kolei Maria jest wartościowana estetycznie: „She's so neat”, jak również etycznie-estetycznie: „organized with everything”.

(10) @cristinabriseno184 – 56 lajków

God bless this lady and keep her safe. Beautiful all: environment, house, life style, and the lady herself.

Przykład aksjologicznej kondensacji recepcji: kulturowo-religijnej wartości Bożego błogosławieństwa towarzyszy doznawanie wszechobecności estetycznej wartości piękna – w otoczeniu, w domu, w stylu życia Marii, a także w niej samej.

(11) @lisiusabok4534 – 37 lajków

I love to listen to her clinking sound of utensils and nature around her. It shows how vivid is her life must be – the sound of strength, joys and thankfulness in her simple life.

Recepcja estetycznej wartości prozaiczności świata przedstawionego. Prozaiczność (oddanie szczegółów potoczności, codzienności, zwykłości) jest oceniana

pozytywnie w takich elementach, jak: odgłosy czynności kulinarnych, dźwięki otaczającej przyrody. Uwaga odbiorcza skupiona jest na wartości witalnej Marii z takimi atrybutami, jak: siła, żywotność. Waloryzowane jest proste życie filmowanej Ukrainki. Ponadto występuje wartość doznaniowo-hedonistyczna radości, jak również wartość relacyjno-etyczna wdzięczności.

(12) @AnaClaudia-gr3qk – 47 lajków

Parece um sonho. Calma é tranquilidade é muita paz. Amo seus vídeos. Lugar lindo à natureza pura e singular.

Recepcja sprowadza się do dodatniego wartościowania oglądanych treści w kategoriach onirycznych. Wartościowanie łączy się z silnym doznaniem emocjonalnym – uwielbieniem. Cisza (brak dialogów i muzyki) zostaje uznana za ekwiwalent wartości spokoju. Doznanie estetycznej wartości piękna wynika z odbioru przyrody postrzeganej oceniająco w kategoriach czystości i niepowtarzalności.

(13) @user-jb3pb7mt2t – 112 lajków

Самая классная и лучшая блогерша, это Мария! Это просто Святая Дева Мария! Остальные блогерши, только и умеют свои силиконовые рожи показывать, даже кашу не умеют варить! Случайно попала на этот канал, я с Нальчика! Большое спасибо за такой интересный канал, прям душа отдыхает.

Recepcja dotyczy perswazyjno-emocjonalnego (poprzez użycie form superlatywu: „Самая классная и лучшая” i wykrzyknika) oraz wartościującego charakteryzowania Marii w aspektach: antropologicznym – jako osoby cechującej się jakością aksjologicznie doniosłą („Самая классная”); etycznym i wizerunkowo-medialnym („лучшая блогерша, это Мария!”), a nawet religijnym („Это просто Святая Дева Мария!”). Jest to zarazem kolejny przykład terapeutyczno-relaksacyjnego odbioru treści, które stają się *sui generis* balsamem dla duszy („прям душа отдыхает”).

(14) @user-zj4pz9zi1g – 36 lajków

Ваше место жительства, это рай на земле, а Вам уважение за Ваши поучительные рецепты, как много мы не знали и не умеем. Спасибо!

Miejsce, w którym żyje Maria, nabiera w recepcji świata przedstawionego archetypowego charakteru szczęśliwej, rajskiej krainy („Ваше место жительства, это рай на земле”). Przepisy kulinarne Ukrainki i demonstracje wykonania potraw są oceniane jako wartość poznawcza („пучительные рецепты, как много мы не знали и не умеем”). Oglądanie Ukrainki inspirowane do zmanifestowania relacyjno-etycznej wartości szacunku („а Вам уважение”) i wdzięczności, zwerbalizowanej formułą podziękowania („Спасибо!”).

(15) @aya-lg4ph – 69 lajków

Какая приятная женщина!!! чистенькая, работающая, аккуратная. везде у нее порядок!! какие шедевры она готовит!! восхищаюсь ей!! а природа какая замечательная!! для меня эти видео антистресс перед сном!!! спасибо!!!

Przykład recepcji wartościującej o wysokim stopniu ekspresyjności, przejawiającej się hiperredundancją wykrzykników i epitetów, co dowodzi tego, że treści wywołały znaczne pobudzenie emocjonalne i silne doznania aksjologiczne. Przejawiają się w tym komentarzu wartości antropologiczne w ocenianiu Marii jako kobiety: miłej (wartość relacyjno-etyczna), czyściutkiej, schludnej (wartości estetyczne), utrzymującej wszędzie porządek, przygotowującej arcydzieła (wartości czynownicze – w typologii Lecha Ostasza 2009, 57-80).

Maria wyzwala relacyjno-etyczne wartości dialogiczne: podziwu („восхищаюсь ей!!!”), wdzięczności („спасибо!!!”). Jest to kolejna recepcja świadcząca o tym, że treści są odbierane w funkcji terapeutyczno-relaksacyjnej („для меня эти видео антистресс перед сном!!!”).

(16) @Jonsmamal – 48 lajków

It's such a blessing that you share this with the world. You make enough food for a huge family and you live alone? What do you do with all that wonderful food. I wish I could taste it. It looks so yummy! Whoever is filming you is eating well.

Kolejna recepcja świadcząca o tym, że oglądanie przekazu o życiu Ukrainki w karpackiej wsi wywołuje odczuwanie błogosławieństwa. Przeżycie estetyczne skutkuje doświadczaniem wartości transcendentnej tożsamej z kulturowym przekonaniem o funkcjonowaniu siły nadprzyrodzonej mającej pozytywny wpływ na ludzkie życie.

(17) @Niki-xr6cw – 54 lajki

Such a beautiful home and setting, I truly hope she is safe and well and left in peace with traditional ways.

Recepcja nasycona aksjologicznie takimi wartościami, jak: wartości estetyczne – odczucie piękna domu i otoczenia; wartości tego, co być powinno; jakości aksjologicznie doniosłe – nadzieja, spokój; wartość kulturowa – tradycja; wartość witalna – zdrowie.

(18) @rubeniamalone3810 – 414 lajków

Greeting from USA. The area is so beautiful, I don't think she is affected by the war. God bless her and protect her and all Ukraine people.

Komentarz zawiera retoryczną figurę kontrastowego przeciwstawienia estetycznej wartości piękna karpackiej okolicy z antywartością wojny. Recepcja treści filmowych

świadczy o wywoływaniu przez przedmiot estetyczny również wartościowania pozaestetycznego, związanego z religijną wartością Dobra Najwyższego, które dzięki mocy komunikacji performatywnej (tj. sprawczej funkcji języka, funkcji magicznej) może skutkować błogosławieństwem Boga nie tylko dla Marii, lecz także nawet wszystkich mieszkańców dotkniętej wojną Ukrainy.

(19) @KTR-shlwf – 10 lajków

Смотришь и радуешься чистоте этой женщины, душевной, человеческой. Все она умеет, все в руках удастся легко и просто. Смотреть за работой так приятно, что глаз не отвезти. Дай Бог здоровья, сил и благополучия Марии! Это радость знать таких людей и почет.

Recepcja zogniskowana początkowo na hedonistycznych wartościach doznawania radości i przyjemności z obserwacji pracy karpackiej Ukrainki, jej sprawności manualnej. Następnie zostaje przypisana kobiecie wartość czystości (duchowej i ludzkiej). Maria jest wartościowana antropologicznie i metafizycznie. Wrażenia estetyczne i odczucia etyczne inspirować osobę komentującą do wyrażenia formuły błogosławieństwa pod adresem bohaterki filmu. Przejawia się tym samym wartość transcendentna – idea Najwyższego Dobra, które mocą nadprzyrodzoną ma zesłać na Marię wartości zdrowia, siły i pomyślności. Wypowiedź kończąca komentarz zawiera odwołanie do jakości aksjologicznie doniosłych: radości, zaszczytu.

(20) @lyubovn2008 – 30 lajków

Яка виправна хазяєчка, наша українська споконвічна трудівниця! Миру ВАМ. Торонто.

Recepcja zawierająca odniesienia do wartości czynowniczych (gospodarności, zręczności, pracowitości), wartości kulturowej (ukraińskiej tradycji), wartości etycznej (pokoju).

(21) @victoriasairitupac36219 – 92 lajki

mujer luchadora y valiente para todos que la vemos vivir en ese hermoso paraje, un paraíso de verdad que Dios la cuida y protege.

Percepcja filmu inspirować osobę komentującą do konstatowania wartości etycznych (cnót) Marii, tj. dzielności i odwagi, jak również wartości estetycznej pięknego miejsca, prawdziwego raju. Recepcja filmu o karpackiej codzienności Ukrainki wskazuje również na pobudzenie aksjologiczne czynnikiem Bożej Opatrzności, od której istota ludzka oczekuje transcendentnej interwencji w zakresie zaspokojenia potrzeb uwagi, opieki, ochrony.

(22) @user-bc8vw4jh2h – 37 lajków

Яка гарна господиня)! Незважаючи на те, що живе в селі, ручки-доглянуті, обличчя- біленьке, вуста-соковиті, чорні брови! І як же тяжко в тому селі жити, поки вареників зварила, то і день минув, а скільки ж іще окрім варіння їжі там роботи!!! Страшенно тяжка праця в селі! Молю Всесвіт, щоб цій господині здов'я на вік!!!

Oprócz odniesień do kobiecych wartości estetycznych Marii Dmitroniuk (manifestowanych epitetami „piękna gospodyni”, „dłonie zadbane”, „twarz biała”, „usta soczyste”, „brwi czarne”) komentarz zawiera wartościującą ocenę pracy: „Strasznie ciężka praca na wsi!”. Ponadto ta recepcja przekazu wideo charakteryzuje się nagromadzeniem jakości aksjologicznie doniosłych: doznawaniem wartości religijnych, aksjologicznym przekonaniem o eschatologii życia doczesnego, doświadczaniem modlitewnego obcowania z Ideą Najwyższego, wobec której wszystko nabiera wartości nadziei w Opatrzność, wartości wiarygodności transcendentnej w moc Wszechmogącego, w potęgę, aby obdarować adresatkę Marię wartością dożywotniego zdrowia.

(23) @user-cy7jblup5x – 27 lajków

Ну, какая же, там, красота! Я живу на Урале, у нас, тоже очень красиво – и горы, и реки, но климат посуровее, не, так всё растёт, как у вас, там. Спаси и сохрани вас, дай бог здоровья!

Recepcja charakteryzuje się odniesieniami do wartości najwyższej – idei Boga, bytu transcendentnego, którego atrybutem jest zapewnianie człowiekowi innych wartości, będących odpowiedziami na potrzeby przetrwania, zdrowego i bezpiecznego bytowania oraz pośmiertnego zbawienia.

(24) @kilona64 – 413 lajków

Вот так нам всем надо жить! В мире с собой, в мире с природой! Столько любви и покоя во всех ее движениях!

Komentarz zawiera odwołanie do wartości jako tego, co być powinno: „Вот так нам всем надо жить!”. Powinnościowa formuła perswazyjna dotyczy trzech zakresów etycznej wartości pokoju: a) pokoju z samym sobą (w sensie spokoju wewnętrznego, higieny psychicznej, harmonii duchowej); b) pokoju na świecie (pokojowego współistnienia międzynarodowego); c) pokoju z przyrodą (stylu życia w harmonii z przyrodą). Dla osoby komentującej Maria Dmitroniak podczas wypełniania codziennych obowiązków jest uosobieniem wartości miłości i pokoju.

(25) @kags5779 – 177 lajków

Ukraine is such a beautiful country. I can't believe she wakes up to such beautiful scenery. And her cooking and process is out of this world. Just wish her a beautiful long life and freedom and peace for her country. Love and respect from Mombasa, Kenya.

Recepcja łącząca odczucia wartości estetycznej piękna (Ukrainy, scenerii, życia), wartości etycznych (wolności, pokoju dla Ukrainy), wartości witalnej (długiego życia), a także etycznych wartości relacyjnych (miłości, szacunku).

4. Wnioski

Estetycznie urokliwa, autentyczna sceneria rustykalna w ukraińskich Karpatach, a przede wszystkim ujmująca skromnością, pracowitością i sprawnością działania Ukrainka – stały się źródłem sukcesu komunikacyjnego w serwisie YouTube. Analiza recepcji najbardziej popularnego przekazu wideo z kanału *Food Around The World* w YouTube pozwala skonstatować, że użytkownicy tego serwisu prezentują postawę afirmującą życie powszednie. Świadczy to o kształtowaniu się w YouTube nowej aksjofery, którą konstituuje rejestrowana audiowizualnie „antropologia codzienności”. Dokonuje się zatem kulturowa zmiana w zakresie odchodzenia od stereotypowo negatywnego oceniania potoczności. W XX-wiecznej estetyce życie codzienne było wartościowane negatywnie. Pospolitość uchodziła za nieatrakcyjną w przeciwieństwie do niezwykłości, wzniosłości. Powszedniość utożsamiano na ogół z prozaicznością, trywialnością, banalnością a nawet z nudą (Gołaszewska 1994, 261).

Potwierdza się słuszność aksjologicznej tezy o kulturze jako kulcie wartości (Tyszka 1993, 95). Recepcja treści wideo przez użytkowników YouTube dowodzi tego, że myślenie wartościami determinuje komunikowanie, inicjując aksjologiczną aktywność nadawczą internautów.

Audiowizualne treści o Marii Dmitroniak nabierają w YouTube charakteru tekstu kultury (Toporow 1983, 227-284; Żółkiewski 1988): stając się nośnikami idei, jakości aksjologicznie doniosłych dla wielomilionowego i wielokulturowego grona użytkowników serwisu, oddziałując silnie na emocje i przeżycia estetyczne odbiorców, nabierając statusu doniosłości dla środowiska internautów.

Analiza recepcji pozwala ujawnić dwojakie wartościotwórcze reakcje internautów na odbierane treści: estetyczne oraz etyczne. Istotną rolę w komentarzach odbiorców zajęła wartość religijna – idea Dobra Najwyższego, transcendentnego podmiotu z boskim atrybutem obdarowywania człowieka błogosławieństwem.

Obecność wartości sakralnych w komentarzach internautów dowodzi słuszności tezy M. Łabaszczuka (2007, 16), według którego wartość jest regulatorem potencjału

antropologicznego, imperatywem duchowo-komunikacyjnych aktywności podmiotu, a także wyrazem funkcji kulturowej. W komentarzach zawierających formuły błogosławieństw przejawia się performatywna funkcja komunikowania. Poprzez ten rodzaj ekspresji perswazyjnej realizuje się magiczną funkcję języka. W ten pragmatyczny sposób w akcie mowy nadawca włącza adresata do współuczestnictwa w sferze sacrum. Sprawcza funkcja komunikowania ma zapewnić sprowadzenie z wymiaru transcendentnego określonych wartości do antroposfery, na adresata danego błogosławieństwa. Sieciowa recepcja filmu o ukraińskiej góralce potwierdza dotychczasowe ustalenia etnolingwistyczne i kulturoznawcze w tym zakresie (Domagała 2012, 110-120; Sieradzan 2006, 13-35; Strzelecki 2015, 90-100).

W rezultacie dokonanej analizy recepcji filmu o Marii Dmitroniak można potwierdzić słuszność konstatacji Kiklewicza: oddziaływanie estetyczne opiera się na skojarzeniach odbieranych treści (tematów, motywów etc.) z doznawaniem estetycznej wartości piękna (2023, 250).

Z uwagi na typową dla pewnych tekstów artystycznych treść o tematyce środowiska naturalnego, pejzaży, rustykalnego górskiego krajobrazu (Kiklewicz 2023, 251) – przekaz audiowizualny w YouTube o miejscu życia ukraińskiej góralki nabiera cech „tekstu atrakcyjnego” o charakterystyce emotywno-semantycznej wywołującej w recepcji estetyczne odczucie piękna. Kategoria malowniczości świata przedstawionego w przekazie artystycznym sprzyja potęgowaniu efektu estetycznego w recepcji danego komunikatu (Kiklewicz 2023, 281). Aksjosfera obecna w recepcji komentatorów z YouTube pozwala potwierdzić kolejną, istotną prawidłowość estetyczno-pragmatyczną, wskazaną przez Kiklewicza. Teksty artystyczne spełniają szereg funkcji: komunikacyjno-ekspresyjną, estetyczną, poznawczą, terapeutyczną, hedonistyczną, ideologiczną, magiczną, wychowawczą, społeczno-integracyjną, kompensacyjną, tzn. dającą odczucie dobrostanu (2023, 315-318). Tezę tę potwierdzają wszystkie cytowane wcześniej komentarze użytkowników serwisu.

W świetle analizowanych wypowiedzi internautów można również uznać trafność twierdzenia, że estetyczna interpretacja doświadczanej rzeczywistości skutkuje w wymiarze pragmatycznym komunikacją perswazyjną w funkcji sprawczej, np. w aspekcie magicznej funkcji języka przejawiającej się w formułach błogosławieństw. Przykładem są cytowane komentarze internautów: 3, 8, 10, 16, 18, 19, 21, 22, 23.

Audiowizualny przekaz o Marii Dmitroniak potwierdza słuszność konstatacji Kiklewicza o korelacji pomiędzy percepcją wzrokowo-słuchową treści artystycznych a wartościowaniem estetycznym (2023, 253). Trafne okazuje się stwierdzenie, że znaczenia narracji artystycznej nabierają nacechowania estetycznego (Kiklewicz 2023, 255). Jako przykłady występowania tego zjawiska aksjologicznego mogą posłużyć komentarze: 10, 15, 17.

Refleksje użytkowników kanału *Food Around The World* w YouTube odzwierciedlają różnorodność potrzeb komunikacyjnych oraz różnorodność doświadczanych wartości w odpowiedzi na osobiste potrzeby i preferencje aksjologiczne. Przyjemność, doznawana przez uczestników komunikacji artystycznej, przyczynia się do aktywizacji zróżnicowanych typów wartościowania.

Na podstawie aksjologicznej analizy komentarzy internautów na temat wideo, dokumentującego życie ukraińskiej góralki Marii Dmitroniak, nie potwierdza się radykalnej tezy jakoby

cyfrowe technologie obrazowania w połączeniu z siecią spowodowały wielowymiarowe wyzwolenie się obrazów spod kontroli społecznej [...] oraz spod władzy tradycyjnych wartości moralnych i estetycznych (Ferenc | Olechnicki 2008, 10-11).

Globalna, kilkunastomilionowa, wielokulturowa recepcja kanału *Food Around The World* w serwisie YouTube dowodzi jednoznacznie, że w określonych środowiskach nadal istnieje silne zapotrzebowanie aksjologiczne na tradycyjne wartości etyczne i estetyczne w komunikacji online.

Recepcja treści dotyczących Ukrainki z Karpat nie potwierdza panowania indyferentyzmu w mediasferze YouTube, czyli obojętności aksjologicznej dosyć powszechnie przypisywanej obecnej, postmodernistycznej epoce uchodzącej za nihilistyczną.

Bibliografia

- BOROWSKI, H. (1990), Zarys etyki. Lublin.
- DOMAGAŁA, A. (2012), Problematyka aktu błogosławieństwa w językoznawstwie i etnolingwistyce, [w:] Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne 45 (1), 110-120.
- DOMURAT, A. (2009), Identyfikacja wartości osobistych w badaniach psychologicznych. Wartości jako cele działań i wyborów. Warszawa.
- DZIEMIDOK, B. (1992), Sztuka, wartości, emocje. Warszawa.
- FERENC, T. | OLECHNICKI, K. (2008), Dlaczego warto badać obrazy w sieci?, [w:] Ferenc, T. | Olechnicki, K. (red. nauk.), Obrazy w sieci. Socjologia i antropologia ikonosfery Internetu. Toruń, 7-15.
- FLICK, U. (2010), Projektowanie badania jakościowego. Warszawa.
- GAŁECKI, J. (1962), Problematyka estetyki. Przedmiot i metoda. Kraków.
- GOŁASZEWSKA, M. (1986), Zarys estetyki. Problematyka, metody, teorie. Warszawa.
- GOŁASZEWSKA, M. (1990 a), Istota i istnienie wartości. Studium o wartościach estetycznych na tle sytuacji aksjologicznej. Warszawa.
- GOŁASZEWSKA, M. (1990 b), Estetyka sztuki rozrywkowej, [w:] Gołaszewska, M. (red.), Nauka o pięknie. Rozprawy z pogranicza estetyki, aksjologii ogólnej i antropologii filozoficznej. Kraków | Lublin, 101-112.
- GOŁASZEWSKA, M. (1994), Fascynacja złem. Eseje z teorii wartości. Warszawa | Kraków.
- KAMIŃSKI, S. (1989), Jak filozofować? Lublin.
- KIKLEWICZ, A. (2023), Estetyka a pragmatyka. Estetyczne akty mowy. Olsztyn.
- KONECKI, K. (2000), Studia z metodologii badań jakościowych. Teoria ugruntowana. Warszawa.

- KRUPIŃSKI, J. (1990), Doświadczenie estetyczne – wartościowanie – wartości, [w:] Gołaszewska, M. (red.), *Nauka o pięknie. Rozprawy z pogranicza estetyki, aksjologii ogólnej i antropologii filozoficznej*. Kraków | Lublin, 43-52.
- KRZESZOWSKI, T. P. (1999), *Aksjologiczne aspekty semantyki językoznawczej*. Toruń.
- LASKOWSKA, E. (1992), *Wartościowanie w języku potocznym*. Bydgoszcz.
- LESZCZAK, O. (2002), Metodologiczne zasady wartościowania i wartość jako koncept metodologiczny, [w:] Kasperski, E. | Ulica, D. (red.), *Dialog. Komparatystyka. Literatura*. Warszawa, 118-141.
- LISOWSKA-MAGDZIARZ, M. (2004), *Analiza zawartości mediów*. Kraków.
- LISOWSKA-MAGDZIARZ, M. (2006), *Analiza tekstu w dyskursie medialnym*. Kraków.
- ŁABASZCZUK, M. (2007), Językowe środki wyrażania wartości (podstawy metodologiczne), [w:] Oskiera, A. (red.), *Antynomie wartości. Problematyka aksjologiczna w językoznawstwie*. Łódź, 9-18.
- MORAWSKI, S. (1973), *O przedmiocie i metodzie estetyki*. Warszawa.
- OSTASZ, L. (2009), *Czym są wartości? Zarys aksjologii*. Olsztyn.
- PISAREK, W. (2007), *O mediach i języku*. Kraków.
- PUZYNINA, J. (1992), *Język wartości*. Warszawa.
- PUZYNINA, J. (2013), *Wartości i wartościowanie w perspektywie językoznawstwa*. Kraków.
- SIERADZAN, J. (2006), »Sacrum« i »profanum« czy »sacrofanum«? Przemiany w rozumieniu »sacrum« we współczesnym świecie, [w:] *Lud* 90, 13-35.
- SCHWARTZ, S. H. | BILKY, W. (1987), Toward a universal psychological structure of human values, [in:] *Journal of Personality and Social Psychology* 53, 550-562.
- SCHWARTZ, S. H. (1992), Universals in the content of values: Theoretical advances and empirical test in 20 countries, [in:] *Advances In Experimental Social Psychology* 25, 1-65.
- STARZYŃSKA-KOŚCIUSZKO, E. (1999), *Wprowadzenie do filozofii. Filozoficzne koncepcje człowieka*. Warszawa.
- STARZYŃSKA-KOŚCIUSZKO, E. (2003), *Aksjologia*, [w:] Opara, S. | Kucner, A. | Zielewska, B. (red.), *Podstawy filozofii*. Olsztyn.
- STĘPIEŃ, A. B. (1986), *Propedeutyka estetyki*. Lublin.
- STRZELECKI, R. (2015), Sacrum w kulturze współczesnej, [w:] Matusiak-Kempa, I. | Naruszewicz-Duchlińska, A. (red.), *Idee i wartości w języku i kulturze*. Olsztyn, 90-100.
- SZPUNAR, M. (2024), *Analiza zawartości a analiza treści jako metody badawcze*, [w:] *silo.tips*, <https://silo.tips/download/analiza-zawartosci-a-analiza-treci-jako-metody-badawcze-mgr-magdalena-szpunar> (accessed: 26.06.2024).
- TOPOROV, V. N. (1983), *Prastranstvo i tekst*, [w:] *Tekst: semantyka i struktura*. Moskwa, 227-284.
- TYSZKA, A. (1993), *Kultura jest kultem wartości. Aksjologia społeczna – studia i szkice*. Lublin.
- WOJCISZKE, B. (1988), *Wprowadzenie: wszechobecność wartościowania*, [w:] Wojciszke, B. (red.), *Studia nad procesami wartościowania*, 1. Wrocław, 7-19.
- WRZEŚNIEWSKA-PIETRZAK, M. (2007), *Wartościowanie jako oręż perswazji*, [w:] Lisowski, P. (red.), *Polityka i perswazja*. Poznań, 48-59.
- ŻÓŁKIEWSKI, S. (1988), *Teksty kultury*. Warszawa.

Netografia

- THE WOMAN LIVES ALONE IN THE MOUNTAINS (KOBIEȚA MIESZKA SAMA W GÓRACH. Gotowanie tradycyjnej ukraińskiej kolacji), [w:] <https://www.youtube.com/watch?v=z77Y8Vj80HI> (accessed: 13.07.2024).

DOI: 10.31648/pw.11459

BARBARA GÓRA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0480-8376>

John Paul II Catholic University of Lublin

DEMONOLOGIA SŁOWIAŃSKA
JANA WAGILEWICZA.
PRZYCZYNEK DO BADAŃ NAD NIEWYDANYM
DZIEŁEM XIX-WIECZNEJ ETNOGRAFII

***Slavic Demonology* by Jan Wagilewicz:**
A preliminary discussion of an unpublished work
of 19th-century ethnography

ABSTRACT: The article is a preliminary discussion of *Slavic Demonology* by Jan Wagilewicz (1811-1866), a prominent 19th-century Galician researcher of the Slavic past. Despite its scholarly significance, this work remains unpublished and largely unrecognized. The author of the article presents a literature review, Wagilewicz's manuscripts and publications on demonological topics, and later issues with identifying some of these texts. Furthermore, she discusses examples where Adam Mickiewicz incorporated Wagilewicz's published works into lectures at the Collège de France, as well as Oskar Kolberg's use in *Lud*. By examining studies of literature in various languages and conducting archival research at the Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv, she contemplates the true shape of Wagilewicz's *Slavic Demonology*. She suspects that the primary manuscript of the work remains undiscovered and should still be sought after.

KEYWORDS: Jan Wagilewicz, *Slavic Demonology*, Adam Mickiewicz, Oskar Kolberg, ethnography

Wstęp

Badaniem spuścizny XIX-wiecznego galicyjskiego pisarza i uczonego Jana Wagilewicza (1811-1866), znanego również jako Iwan Wahylewycz (Іван Вагилевич) i podpisującego się często słowiańskim pseudonimem Dalibor, zajmuję się już od kilku lat. Ten związany zarówno z „Ruską Trójcą”, jak i lwowskim Ossolineum tworzący równolegle w języku polskim i ukraińskim filolog, etnograf, językoznawca, tłumacz, historyk, archiwista i archeolog, a przede wszystkim znakomity badacz Słowiańszczyzny – wiele ze swoich prac pozostawił w rękopisach, rozrzuconych dziś po archiwach Ukrainy, Rosji i Polski. Jego biografii, problemowi niewielkiej

liczby publikacji ogłoszonych drukiem oraz niemalże całkowitemu zanikowi pamięci o uczonym we współczesnej kulturze polskiej (w przeciwieństwie do ukraińskiej) poświęciłam swój wstępny artykuł zatytułowany *Jan Wagilewicz – zapomniany autor niewydanych rękopisów* (Góra 2023). Jego istotną część, obok bogatej literatury przedmiotu w kilku językach, stanowi chronologiczny wykaz utworów i prac Wagilewicza wydanych od XIX do XXI w. po polsku, ukraińsku, czesku i rosyjsku oraz zestawienie najważniejszych polskojęzycznych i przeważnie związanych ze Słowiańszczyzną archiwaliów pisarza.

Obecną pracą – mającą również charakter jedynie przyczynkowy – staram się uzupełnić kolejny brak w polskim piśmiennictwie naukowym, przybliżając Czytelnikowi jedno z ważniejszych niewydanych i zarazem pionierskich dzieł Wagilewicza *Demonologię słowiańską*. Cel artykułu, pełniącego rolę swobodnego wstępu do *Demonologii słowiańskiej* (której wydanie krytyczne dopiero mi się marzy), to przede wszystkim: zapoznanie Czytelnika ze stanem badań; omówienie odnoszących się do dzieła rękopisów i druków Wagilewicza, zaprezentowanie ich polskich kontynuacji kulturowych oraz wyjaśnienie funkcjonujących w literaturze błędów związanych z identyfikacją tekstów uczonego; a na koniec próba odpowiedzi na pytanie, czy znany jest prawdziwy kształt Wagilewiczowskiej *Demonologii słowiańskiej*.

Zainteresowanie Wagilewicza mitologią niższą Słowian zrodziło się z jego fascynacji przeszłością Słowiańszczyzny oraz folklorem galicyjskim. Było po niej konsekwencją lektury prac Zoriana Dołęgi Chodakowskiego, szczególnie rozprawy *O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem*, która wywarła wpływ na całe ówczesne środowisko lwowskie, przodujące na ziemiach polskich w latach 30. XIX w. (w epoce tzw. przedkolbergowskiej) w dziedzinie słowianoznawstwa (Górski 1970, 308 i n.; Kyrchiv 1990, 42). Sprawy mitologii słowiańskiej zaprzątały wówczas umysły całego europejskiego świata naukowego – jej ułożenie postulował jeszcze w 1823 r. badacz starożytności galicyjskich Dionizy Zubrzycki (Górski 1970, 318), a przygotowania Wagilewicza do napisania *Demonologii* zostały natychmiast zauważone przez wybitnych słowianoznawców: Michała Pogodina i Pawła Szafarzyka (a być może nawet zostały przez nich zainspirowane). Dowodem na zainteresowanie sławnych badaczy pracą młodszego kolegi jest m.in. treść listu Wagilewicza do Szafarzyka z 1838 r. (Bryk 1921, 22) czy notatka Pogodina na łamach „Moskwitianina” w 1841 r. donosząca, że „Pan Wagilewicz zebrał już wiele materiałów do *Demonologii*...” (Pogodin 1841, 635). Świat naukowy spodziewał się po tym dziele ujęcia całościowego, systematycznego, gdyż dotychczasowe publikacje – np. *Lud polski, jego zwyczaje, zabobony* Łukasza Gołębiowskiego (1830) czy *Klechdy. Starożytne podania i powieści ludu polskiego i Rusi* Kazimierza Władysława Wójcickiego (1837) – traktowały temat pobieżnie i skupiały się głównie na charakterystyce poszczególnych postaci bez próby ich klasyfikacji. Jednakże tę tak rewelacyjnie zapowiadającą się rozprawę naukową Wagilewicza

Karol Estreicher w *Encyklopedii powszechnej* Orgelbranda wydanej rok po śmierci uczonego wymieniał wśród jego dzieł niewydanych (Estreicher 1867, 303 i n.).

W wyniku studiów nad literaturą i kwerendy archiwalnej we Lwowie ustaliłam, że Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka (dawne Ossolineum) przechowuje w swoich zbiorach rękopisy Wagilewicza odnoszące się do *Demonologii słowiańskiej*. Udało mi się odnaleźć również, głównie dzięki informacjom zawartym w ukraińskiej bibliografii prac członków „Ruskiej Trójcy” (Il’nyts’ka 1993), kilka związanych z tematyką demonologiczną publikacji Wagilewicza na łamach czasopism – były to trzy artykuły w języku czeskim: *O upjrech a wid’mách* (Wahylewič 1840), druga część rozprawy *Huculové, obyvatelé východního pohorí karpatského* (Wahylewič 1839), *Bojkové, lid ruskosłowanský w Haličjch* (Wahylewič 1841) oraz dwa artykuły w języku polskim: *Pogrzeb u Słowian* (Wagilewicz 1841) i *Szeludywy Buniak* (Wagilewicz 1844b).

Tekst o Huculach wydano jeszcze dwukrotnie: po polsku – *O mieszkańcach wschodniej części gór Karpackich* (Wagilewicz 1844a) i po rosyjsku – *Gutsuly, obitateli vostochnoy otrasli karpatskikh gor* (Vagilevich 1855). Artykuł o Bojkach ukazał się w języku ukraińskim już w kolejnym stuleciu: *Boyky, rus’ko-slov’jans’kyy lyud u Halyčhyni* (Vahylevych 1978).

1. Stan badań

Nie natrafiłam dotąd na żaden polskojęzyczny tekst omawiający Wagilewiczowską *Demonologię słowiańską* jako całość, poza krótkimi wzmiankami u Estreichera (1867, 303-304), W. Mokrego (1981, 155) i Ł. Kozaka (2023, 96). Zazwyczaj pisano ogólnie o etnograficznej działalności Wagilewicza w ramach „Ruskiej Trójcy” i jego udziale w wydaniu „Rusałki Dniestrowej” (Gałyga 1992, 87-88; Górski 1970, 342-343). Informacji o dziele Wagilewicza nie znalazłam również u polskich kontynuatorów tematyki demonologicznej (poza Kozakiem): ani w XIX w. (Federowski 1897; Nowosielski 1857; Podbereski 1880; Szye 1865), ani w XX (Brückner 1918, 1924; Dobrzański [Demonologia ludu ukraińskiego]; Gieysztor 1982; Moszyński 1934), ani też w XXI (Baranowski 2019; Kosiński 2019; Pełka 2022; Podgórcy 2000; Zych | Vargas 2022). Natomiast szczególne zainteresowanie badaczy polskich wzbudził artykuł Wagilewicza *O upiorach i wiedźmach* opublikowany w „Časopisě českého Museum” (Wahylewič 1840). O nim wspominał Mickiewicz w wykładach paryskich, co zauważyli: Bronisław Trentowski (Linker 1998, 118), L. Płoszewski (Mickiewicz 1934, 239-240; 351-353), M. Wantowska (1958, 217, 535), M. Janion (2017, 134-135, 141, 156, 158) i Kozak, który w swojej książce poświęcił tej rozprawie wyjątkowo dużo miejsca (Kozak 2023, 95-97, 225, 239, 245), określając ją jako „pierwszą pracę naukową na temat upiórów, która – bazując przede wszystkim na materiale etnograficznym zebranym przez autora – przedstawia podejsze zbliżone

do nowoczesnej antropologii” (Kozak 2023, 95). Ale przede wszystkim właśnie ten artykuł oraz chronologicznie wcześniejszy o Hucułach (w tym samym czeskim czasopiśmie) zwróciły uwagę Oskara Kolberga, który osobiście przetłumaczył oba teksty na język polski i wykorzystał je, opatrując przypisami, w swoim *Ludzie*.

O wiele więcej na temat *Demonologii słowiańskiej* napisano po stronie ukraińskiej, gdzie pamięć o Wagilewiczu jest ciągle żywa. Badacze akcentują przede wszystkim zasługi uczonego dla etnografii ukraińskiej jako jednego z ojców „karpatoznawstwa” – pisząc o demonologii *słowiańskiej*, Wagilewicz korzystał bowiem z przykładów zgromadzonych wśród najbliższych mu terytorialnie Hucułów i Bojków, których obyczaje zakonserwowały według niego najpełniej dawne wspólne dla całej Słowiańszczyzny wierzenia (Wahylewič 1839, 53; 1841, 64). Do ważniejszych należy praca R. Kyrchywa o działalności etnograficznej „Ruskiej Trójcy” (Kyrchyv 1990), w której znalazło się również miejsce dla szczegółowego omówienia odnoszących się do *Demonologii słowiańskiej* rękopisów Wagilewicza zgromadzonych w Bibliotece im. W. Stefanyka we Lwowie oraz jego publikacji drukiem. Badacz chwalił prace uczonego za nowatorskie podejście polegające na uwzględnieniu materiału ze wszystkich kultur słowiańskich i ukazaniu go w ramach systemu indoeuropejskiego, a nawet szerzej, oraz za oparcie się na dotychczasowych osiągnięciach w nauce (Kyrchyv 1990, 170-172). Wagilewicz zapoczątkował jego zdaniem naukowe badanie demonologii Hucułów i Bojków, charakteryzując całą galerię postaci demonicznych, unaocnił ich związek ze starożytnymi wierzeniami przedchrześcijańskimi oraz ukazał rysy wspólne dla całej Słowiańszczyzny i specyfikę regionalną (Kyrchyv 190, 139). Kyrchyv wysoko ocenił zastosowaną przez Wagilewicza metodologię, zasady systematyki i klasyfikacji materiału. Opierając się na treści rękopisu *Demonologii słowiańskiej*, zaprezentował przedstawiony przez uczonego podział tej gałęzi nauki na trzy wielkie grupy: *demonologię ludzką* – związaną z wyobrażeniami o nadprzyrodzonej sile i niezwykłych transformacjach istot ludzkich (jak: upiory, wiedźmy, wilkołaki, stradczeła), *demonologię żywiołową* – mówiącą o towarzyszących powszedniemu życiu człowieka fantastycznych uosobieniach sił i zjawisk przyrody (jak: majki, dziwożony, didki, latawce) i *demonologię symboliczną* – zajmującą się upersonifikowanymi siłami nadprzyrodzonymi (jak: anioł, diabeł) (Kyrchyv 190, 170-171). Trzy lata później H. Dem’yan w swojej poświęconej w całości Wagilewiczowi monografii, omawiając podobnie jak jego poprzednik zawartość rękopiśmiennego zbioru pisarza we Lwowie, kilka stron poświęcił również opisowi wymienionych przeze mnie wcześniej artykułów demonologicznych wraz z podaniem miejsca przechowywania ich polskich rękopiśmiennych pierwowzorów (Dem’yan 1993, 105-124). Obaj z Kyrchyvem zwrócili też uwagę, że publikacja *O upjrech a wid’mách* to jeden z rozdziałów *Demonologii słowiańskiej* (Dem’yan 1993, 120; Kyrchyv 1990, 172). O tym, że zainteresowanie pracą Wagilewicza w Ukrainie nie słabnie, świadczy opublikowana już w drugiej dekadzie XXI w. książka

N. Voytovych o demonologii Bojkowszczyzny, w której badaczka opisała rozprawę Wagilewicza o Bojkach, nazywając ją „nadal jednym z najcenniejszych źródeł” w tej dziedzinie (Voytovych 2015, 12-13).

2. Omówienie tekstów demonologicznych Wagilewicza

Z przeprowadzonych przeze mnie badań wynika, że Lwowska Biblioteka im. W. Stefanyka materiały odnoszące się do *Demonologii słowiańskiej* Wagilewicza – skreślone przede wszystkim w języku polskim – przechowuje w poświęconym pisarzowi zbiorze F19. W jednej z teczek, zatytułowanej właśnie „Demonologia słowiańska” (Wagilewicz F19-39), wśród czterdziestu kilku częściowo czystopiśmiennych kart znajduje się wstęp historyczny do dzieła oraz dwa rozdziały poświęcone tematom szczegółowym: *Upiory i Widmy* (zaprezentowany w czeskim artykule *O upiorach i wiedźmach*) oraz *Wilkołaki*. Kolejna: „Zarysy do demonologii” (Wagilewicz F19-36) to kilkanaście kart zawierających kontynuację opisu poszczególnych istot demonicznych. Jednakże na niektórych stronach widnieje jedynie hasło, więc całość sprawia wrażenie roboczego i niedokończonego skoroszytu czy słowniczka pojęć do wykorzystania w pracy. „Kronika ludu z Demonologii słowiańskiej” (Wagilewicz F19-49) to natomiast kilkadziesiąt kart różnego stopnia czytelności swoistej antologii tekstów etnograficznych podzielonych systematycznie na działy: demonologię ludzką, żywiołową i symboliczną. W tezcze „Różne zapisy do Etnologii słowiańskiej” (Wagilewicz F19-38) wśród prawie stu kart w językach polskim, niemieckim, ukraińskim i łacińskim znajdują się m.in. „Wypiski do Demonologii z prac różnych autorów”.

Jeśli chodzi natomiast o publikacje (pierwodruki) Wagilewicza, to artykuł, który tak zainteresował polskich badaczy: *O upiorach i wiedźmach* (Wahylewić 1840), będący równocześnie jedynym wydanym rozdziałem *Demonologii słowiańskiej*, stanowi przede wszystkim całościowe studium dwóch konkretnych postaci ze świata wierzeń słowiańskich należących do działu demonologii ludzkiej. *Upiory i wiedźmy* (nazywane też upioryzycami) różnią się według Wagilewicza w zasadzie jedynie płcią i postaciami, pod jakimi mogą występować (upiór: koń, wilk, pies, wieprz, królik, kogut, kruk, żmija, suchy bez; wiedźma: kobyła, krowa, kotka, świnia, koza, sroka, motyl, maliny) (Wahylewić 1840, 239). Obie charakteryzują się bladą i wychudłą twarzą, błyszczącymi oczami o złym spojrzeniu, węzowym ogonem i dłońmi porośniętymi jasnym meszkiem, zaś po śmierci puchną, twarz im czerwienieje, oczy nie dają się zamknąć, a zęby zgrzytają (Wahylewić 1840, 238). Ale najważniejsze, co ich łączy, to posiadanie w jednym ciele podwójnej duszy i podwójnego serca: ludzkich i diabelskich (Wahylewić 1840, 239). W życiu ziemskim są z pozoru zwykłymi ludźmi: rosną, płodzą dzieci, kochają, starzeją się i umierają. Po śmierci jednak do głosu dochodzi

dusza diabelska, która, opuszczając martwe ciało, wędruje po świecie, wypijając krew z dzieci, niszcząc plony, sprowadzając zarazę (Wahylewič 1840, 240-241), ale także obcując cielesnie z żywymi (dzieci z takiego związku rodzą się bez kości) (Wahylewič 1840, 245). Wagilewicz podaje wiele przykładów konkretnych, zasłyszanych u okolicznego ludu, opowieści dotyczących szkód wyrządzanych przez upiory i wiedźmy i sposobów radzenia sobie z nimi (na czele z przebijaniem ciała kołkiem osinowym i paleniem w ogniu cierniowym). Artykuł stanowi też studium porównawcze uwzględniające różnice w wierze i nazewnictwie obecne u różnych narodów słowiańskich. Wagilewicz, kierując się dialektycznym rozumieniem świata, wyprowadza etiologię słowiańskiej demonologii ze współdziałania dwóch żywiołów, jakimi były: podziw dla sił przyrody i ludzka wyobraźnia (Wahylewič 1840, 232). W naukowy opis wplata też jednak elementy światopoglądu chrześcijańskiego – źródeł demonologii ludowej szukając również w „myśli chorej i drażliwej” i łącząc jej powolne gaśnięcie z postępem oświaty, która wykorzenia z umysłów „wytwory tej chorobliwej wyobraźni”, a wśród rekwizytów służących do walki z osobami o cechach demonicznych wymienia przedmioty kultu religijnego: Pismo Święte czy krzyż (Wahylewič 1840, 236-237).

Z kolei w artykule *Huculové*, omawiającym różne aspekty życia tej karpackiej grupy etnicznej (Wahylewič 1839), zaznajamia czytelnika z wyobrażeniami słowiańskich istot demonicznych jedynie dotychczas nieznanych lub znanych częściowo czy błędnie (Wahylewič 1839, 54). Podaje nazwę istoty używaną przez Huculów wraz z wersjami w innych językach słowiańskich oraz opis: płeć, wygląd, możliwe postaci i zachowanie, środki zaradcze. Poza wiedźmą (Wahylewič 1839, 56-57) i *stradczętami* (dzieci przedwcześnie urodzone i pochowane bez chrztu, nawiedzające rodzinę i sąsiadów pod postaciami aniołków lub różnych ptaków) (Wahylewič 1839, 55-56) – należącymi do demonologii ludzkiej, pozostałe istoty są częścią demonologii żywiołowej: *leta wica* (zły duch spadający na ziemię jako gwiazda przemieniająca się w młodzieńca bądź dziewczę rozkochujących w sobie przedstawicieli odmiennej płci i wywodzących ich na manowce) (Wahylewič 1839, 54-55), *dido* (pilnujący domostwa niski, szpetny i nieco złośliwy długobrody dziad z dużą głową) (Wahylewič 1839, 56), *majki* (pożyteczne i piękne panny biegające nocną porą po polach i sadach, dbające o urodzaj) (Wahylewič 1839, 57-60), *dziwożony* (złośliwe istoty o oziębłym i nieczułym sercu, chciwe i obojętne, zabijające szczekaniem, porywające niemowlęta i podrzucające w zamian swe brudne rozkrzyczane dzieci) (Wahylewič 1839, 60-62).

W artykule o Bojkach (Wahylewič 1841) Wagilewicz uzupełnia demonologiczny świat Słowiańszczyzny o dwie nowe postaci z obszaru demonologii żywiołowej: *jazię* (pol. jędza, ros. Baba Jaga: żyjąca w lesie zła istota żywiąca się niemowlętami, porywająca piękne dziewczęta i zabijająca młodzieńców, by przystroić ich głowami parkan wokół swego domostwa) (Wahylewič 1841, 66) oraz *didki* (mieszkające w piecu duchy opiekuńcze domowego ogniska zajmujące się zasiewami, bydłem,

pasieką itd., usługi których są uwarunkowane szeregiem zasad i przechodzą z gospodarza na syna; didka można kupić, sprzedać lub wyhodować, a opuszczony przenosi się na bagna, gdzie dziczeje) (Wahylewič 1841, 64-66).

Pewne nawiązanie do wyżej przedstawionej tematyki zawiera też wspomniana już publikacja Wagilewicza: *Pogrzeb u Słowian* (Wagilewicz 1841), w której autor omawia wyobrażenia na temat życia pośmiertnego ludzi dobrych i przypominającego pod niektórymi względami los upiórów – ludzi złych, błagających się po śmierci w pobliżu własnych domostw, w jaskiniach czy na bagnach pod postaciami koni, krów, psów, kotów, owiec lub świń (Wagilewicz 1841, 656). Bohater artykułu *Szeludywy Buniak* jest natomiast pół człowiekiem, pół diabłem (Wagilewicz 1844b).

3. Kłopoty z identyfikacją tekstów demonologicznych Wagilewicza

Wagilewiczowski artykuł *O upiorach i wiedźmach* (Wahylewič 1840) zwrócił uwagę Adama Mickiewicza już wkrótce po opublikowaniu w „Časopisě českého Museum” i był przedmiotem wykładów wygłoszonych przez wieszczę na początku 1841 r. w Collège de France w ramach kursu pierwszorocznego. W lekcji 15 poeta omówił na podstawie Wagilewicza problem podwójnej duszy upiórów (Mickiewicz 1934, 239-240; Wahylewič 1840, 233), uzupełniając tę wiedzę w lekcji 20 przytoczeniem opowiadania o kotce-upiorze (Mickiewicz 1934, 351-353; Wahylewič 1840, 247-248). Zastanowiło mnie jednak, że chociaż powojenne polskie edycje *Literatury słowiańskiej* Mickiewicza mówią o pisarzu Daliborze, to w wydaniach z XIX i początków XX w. zamiast Dalibora czy Wagilewicza figuruje „Malianowič”. Wzbudziło to moją wątpliwość, kogo tak naprawdę Mickiewicz miał na myśli. Wyjaśnienie znalazłam jednak w przypisach Płoszewskiego do jedynego ocalałego po drugiej wojnie światowej egzemplarza wydania z 1934 r. kursu pierwszorocznego Mickiewicza:

Nazwisko [Wagilewicza] (a raczej pseudonim) zostało przekręcone w notach [słuchaczy wykładów wygłaszanych przez Mickiewicza z pamięci i nigdy przez niego niezapisanych]: Daliborg, Dalibon, Daligor. Wrotnowski [w 1843 roku] wprowadził tu w przekładzie nazwisko Malianowič, co przeszło i do wydania francuskiego i spowodowało zamęt: bo „Maglanovich” to fikcyjny guślarz serbski z *la Guzla* Mériméego (obacz wykład 22). Wrotnowski wziął widocznie za źródło Mickiewicza notatkę prozaiczną w *Guzli* o wierze w upiory („Sur le vampirisme”) i przypisał ją „Malianowiciowi”, któremu poświęcona była notatka inna (Mickiewicz 1934, 239).

O tym, że artykuł Wagilewicza *O upiorach i wiedźmach* wykorzystał również Kolberg w swoim *Ludzie*, pisali Płoszewski (Mickiewicz 1934, 239), Janion (2017, 156), L. Il’nyts’ka (1993, 267). Tu jednak zauważyłam kolejny problem: badacze ci jako miejsce lokalizacji tekstu wskazywali jedynie tom trzeci *Pokucia*

(Kolberg 1963). Rękopis tłumaczenia artykułu z języka czeskiego na polski (Kolberg [O upiorach i widmach]), noszący ślady mozolnej pracy nad przekładem (skreślenia, dopiski), znalazłam faktycznie w tece zatytułowanej „Pokucie” wśród materiałów pozostałych po etnografii. Jednak po sięgnięciu do *Ludu* Kolberga stwierdziłam, że rozprawa Wagilewicza *O upiorach i wiedźmach* trafiła nie do jednego, a do dwóch tomów dzieła. We wspomnianym już tomie trzecim *Pokucia* (Kolberg 1963) Kolberg zamieścił fragment o dwóch zjawiskach nadprzyrodzonych należących do działu demonologii żywiołowej, jakimi były: *Mór* i *Zaraza* (Kolberg 1963, 94 i n.: Wahylewić 1840, 244 i n.), a w przypisach do dalszej części książki podał informacje natury ogólnej i obszernie ustępy opisujące różne historie z udziałem upiorów i wiedźm (Kolberg 1963, 205-216: Wahylewić 1840, 232 i n.). Ale również w tomie drugim *Rusi Karpackiej* (Kolberg 1971), wydany z rękopisu ponad 80 lat po śmierci etnografa, znalazł się obszerny nieopublikowany wcześniej kilkustronicowy fragment przekładu omawianego tutaj artykułu (Kolberg 1971, 427 i n.: Wahylewić 1840, 232, 240, 243-246, 248-249, 251-252, 256) wraz z charakterystycznym wstępem: „Myśl chora i drażliwa dostarczyła przedmiotu do rozwoju demonologii ludzkiej...” (Kolberg 1971, 427: Wahylewić 1840, 232). O tym drugim fakcie można przeczytać jedynie we wstępie M. Tarko do tomu pierwszego *Rusi Karpackiej* (Kolberg 1970, XXXIX).

Stwierdziłam jednak, że Kolberg – o czym już badacze nie wspominają – przetłumaczył z czeskiego także dotyczący demonologii duży fragment artykułu Wagilewicza *Huculové* (Wahylewić 1839) i przekład ten, jak i poprzedni, trafił do rękopiśmiennej teki „Pokucie” (Kolberg [Huculowie]), a jego fragmenty znalazły się we wspomnianych już dwóch częściach *Ludu*. W tomie trzecim *Pokucia* (Kolberg 1963) Kolberg zamieścił opisy postaci demonicznych takich jak majki (Kolberg 1963, 97 i n.: Wahylewić 1839, 57 i n.), dziwożony (Kolberg 1963, 100 i n.: Wahylewić 1839, 60 i n.), stradczęta (Kolberg 1963, 102: Wahylewić 1839, 55), letawica (Kolberg 1963, 103: Wahylewić 1839, 54 i n.), dido (Kolberg 1963, 104 i n.: Wahylewić 1839, 56); zaś w tomie drugim *Rusi Karpackiej* znalazły się ogólne informacje o wierze Huculów w „żywot wyższy nadprzyrodzony” i ustęp o wiedźmach (Kolberg 1971, 431 i n.: Wahylewić 1839, 53 i n.). Z tekstem *Huculové* w *Ludzie* wiążą się liczne pomyłki identyfikacyjne – był zazwyczaj brany za artykuł *O upjrech a wid'mách*. Kolberg jako pierwszy pomylił oba teksty w tomie trzecim *Pokucia* (Kolberg 1963, 97 i n.), później redaktor tomu drugiego *Rusi Karpackiej* raz podawał w przypisach do ustępów pracy o Huculach jej prawidłowy tytuł (Kolberg 1971, 431), raz tytuł drugiej z omawianych rozpraw (Kolberg 1971, 433). Źródłem tych błędów mogło być niezbyt staranne opisanie przez Kolberga kart rękopisu przekładu – tylko pierwszy z dwóch znajdujących się w tece „Pokucie” tekstów (*O upiorach i wiedźmach*) został przez niego opatrzony tytułem i informacjami bibliograficznymi, co mogło spowodować, że sam w końcu zaczął uważać oba teksty za jeden (Kolberg 1963 97 i n.). Muszę dodać, że odnalezienie i zidentyfikowanie wszystkich fragmentów

artykułów demonologicznych Wagilewicza w *Ludzie* sprawiło mi sporo trudności. Poza mylnym cytowaniem Kolberg przełożone przez siebie z języka czeskiego teksty potraktował w sposób twórczy: informacje zawarte w przypisach niejednokrotnie wciągnął do tekstu głównego, a te znajdujące się w podstawowej treści artykułu wrzucił do przypisów, całość pociął na części, zmieniając ich kolejność oraz mieszając z ustępami prac innych autorów i własnymi przemyśleniami, co sprawiło, że czasami trudno było zorientować się, kto jest autorem poszczególnych zdań. Nie pomagały też błędy uczynione przez poprzedzających mnie badaczy czy redaktorów części *Ludu* wydanych już po śmierci etnografa.

Ostatni zauważony przeze mnie problem związany z identyfikacją demonologicznych tekstów Wagilewicza dotyczy pracy Wantowskiej. Autorka w przypisach odsyła czytelnika do artykułu *O upiorach i wiedźmach*, cytując jednak konsekwentnie *Pogrzeb u Słowian* (Wantowska 1958 281 i n.; Wagilewicz 1841, 656 i n.).

Zakończenie: pytanie o prawdziwy kształt *Demonologii słowiańskiej* Wagilewicza

Po omówieniu zapowiedzianych we *Wstępie*: stanu badań, tekstów demonologicznych Wagilewicza, ich polskich kontynuacji kulturowych i kłopotów z identyfikacją – na koniec należałoby zastanowić się, czy materiały, jakie do tej pory zostały odnalezione, to faktycznie jedyne ślady Wagilewiczowskiej monografii.

Badacze ukraińscy są zdania, iż Wagilewicz pracy nad *Demonologią słowiańską* nie ukończył, a rękopis dzieła zawiera tak właśnie zatytułowanateczka (Wagilewicz F19-39) znajdująca się w Bibliotece im. W. Stefanyka we Lwowie (Dem'yan 1993, 120; Kyrchiv 1990, 170; Voytovych 2015, 13). Z zaplanowanej całości powstał według nich jedynie wstęp historyczno-filozoficzny i opublikowany następnie w „Časopisě českého Museum” rozdział o upiorach i wiedźmach (Dem'yan 1993, 120; Kyrchiv 1990, 172). Kyrchiv wysoko ocenił tę część rozprawy i wyraził opinię, że widocznie w taki właśnie sposób miał zostać opracowany pozostały materiał (Kyrchiv 1990, 173). Rękopisy znajdujące się w innych omówionych przeze mnie teczках tego zbioru (Wagilewicz F19-36, 38, 49) ukraińscy badacze postrzegają jako oddzielne prace (Dem'yan 1993, 120; Kyrchiv 1990, 173-174).

Moją polemikę z powyższymi twierdzeniami zacznę od tego, że, po pierwsze, nie mogę się zgodzić z opinią, jakoby rękopis *Demonologii słowiańskiej* zawierała tylko jedna z teczek omawianego zbioru. Z moich obserwacji wynika, że fragmenty tego dzieła znajdują się i w innych wymienionych przeze mnie teczках. Po drugie, zastanawiam się, czy lwowskie rękopisy to faktycznie jedyny istniejący tekst *Demonologii słowiańskiej*, a nie tylko wstępne rzuty nieodnanalezonego jeszcze dzieła. Czyżby Wagilewicz próbował oszukać opinię publiczną, pisząc w swoim czeskim artykule *O upiorach i wiedźmach*, że jest to „fragment już ukończony”

pracy o bogosławiu słowiańskim” (Wahylewič 1840, 233)? Materiały znajdujące się w lwowskim zbiorze F19 na pewno nie sprawiają wrażenia dzieła kompletnego i gotowego do druku, brakuje w nich opracowania wielu zapowiadanych we wstępie tematów. Prawdziwość słów Wagilewicza o istnieniu pracy już ukończonej – której nie reprezentują lwowskie rękopisy – mogłaby potwierdzać też obecność w teczce „Demonologia słowiańska” dokumentu zagadkowo zatytułowanego „Do demonologii str. 268 i nast.” (Wagilewicz F19-39, 38): żaden z odnalezionych manuskryptów nie posiada tak wielu numerowanych stron. Może więc nie tylko rozdział o upiorach i wiedźmach został przez uczonego ukończony i rękopisu z opisami fantastycznych postaci obecnych na kartach jego artykułów o Hucułach i Bojkach nadal należy szukać? Pytania te pozostawiam na razie bez odpowiedzi, licząc, że wyjaśnią się w toku moich dalszych badań nad *Demonologią słowiańską* i jej nietuzinkowym, lecz niemalże zapomnianym w kulturze polskiej twórcą: Janem Wagilewiczem – o czym planuję informować w kolejnych publikacjach.

Bibliografia

- BARANOWSKI, B. (2019), W kręgu upiórów i wilkołaków: Demonologia słowiańska. Poznań.
- BRÜCKNER, A. (1918), Mitologia słowiańska. Kraków.
- BRÜCKNER, A. (1924), Mitologia polska. Warszawa.
- BRYK, I. (1921), Materiyaly do istoriyi ukrayins'ko-cheskykh vzayemyn v pershiy polovyni XIX st. L'viv. [Брик, І. (1921), Матеріяли до історії українсько-чеських взаємин в першій половині XIX ст. Львів.]
- DEM'YAN, H. (1993), Ivan Vahylevych: Istoryk inarodoznaveť. Kyiv. [Дем'ян, Г. (1993), Іван Вагілевич: Історик і народознавець. Київ.]
- DOBRAŃSKI, K., Demonologia ludu ukraińskiego: Referat opracowany na podstawie dzieła Włodz. Hnatiuka p. t. „Etnograficzny zbiryk” 15, 33 i 34. Archiwum PTL, nr inw. 158. Wrocław.
- ESTREICHER, K. (1867), Wagilewicz (Jan), [w:] Encyklopedia powszechna. XXVI. Warszawa, 301-304.
- FEDEROWSKI, M. (1897), Lud białoruski na Rusi Litewskiej. T. 1: Wiara, wierzenia i przesady ludu z okolic Wołkowyska, Słonima, Lidy i Sokółki. Kraków.
- GALYGA, M. (1992), Iwan Wahylewicz (Jan Wagilewicz), [w:] Adamczyk, E. (red.), Portrety ossolińskie. Antologia wspomnień. Wrocław, 86-91.
- GIEYSZTOR, A. (1982), Mitologia Słowian. Warszawa.
- GOŁĘBIEWSKI, Ł. (1830), Lud Polski, jego zwyczaje, zabobony. Warszawa.
- GÓRA, B. (2023), Jan Wagilewicz (1811-1866) – zapomniany autor niewydanych rękopisów. Przyczynek do badań nad twórczością XIX-wiecznego pisarza galicyjskiego, [w:] Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica 2, 49-77.
- GÓRSKI, R. (1970), Lwowskie, [w:] Kapeliś, H. | Krzyżanowski, J. (red.), Dzieje folklorystyki polskiej 1800-1863. Epoka przedkolbergowska. Wrocław, 300-357.
- IL'NYTS'KA, L. (1993), „Rus'ka Triytsya”: Markiyana Shashkevych, Ivan Vahylevych, Yakiv Holovats'kyu: Biohrafichnyy pokazhchyk (1834-1990 rr.). L'viv. [Ільницька, Л. (1993), „Руська Трійця”: Маркіян Шашкевич, Іван Вагілевич, Яків Головацький: Біографічний показчик (1834-1990 рр.). Львів.]
- JANION, M. (2017), Niesamowita Słowiańszczyzna. Fantazmaty literatury (wyd. 2 dodruk). Kraków.

- KOLBERG, O. (1963), Pokucie. III (Dzieła wszystkie. XXXI). Wrocław | Poznań [Przedruk: Kolberg, O. (1888), Pokucie. Obraz etnograficzny. III. Kraków].
- KOLBERG, O. (1970), Ruś Karpacka. I (Dzieła wszystkie. LIV). Wrocław | Poznań.
- KOLBERG, O. (1971), Ruś Karpacka. II (Dzieła wszystkie. LV). Wrocław | Poznań.
- KOLBERG, O. [Huculowie Dalibora J. Wagilewicza. Tłum. z j. czesk. *Huculové, obyvatelé východního pohorí karpatského* „Časopis českého Museum“ 1839, t. 13, z. 1, s. 45-68] [online]. Archiwum rękopisów Oskara Kolberga, teka 21-22: Pokucie, sygn. 1259, k. 22-23v. Archiwum PTL, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/427299/edition/341230> (accessed: 15.04.2024).
- KOLBERG, O. [O upiorach i widmach przez Dalibora J. Wagilewicza. Tłum. z j. czesk. *O upjrech a wid'mách* „Časopis českého Museum“ 1840, t. 14, z. 3, s. 232] [online]. Archiwum rękopisów Oskara Kolberga, teka 21-22: Pokucie, sygn. 1259, k. 15-21v. Archiwum PTL, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/427299/edition/341230> (accessed: 15.04.2024).
- KOSIŃSKI, T. J. (2019), Bogowie Słowian. Bóstwa, biesy i junacy. Warszawa.
- KOZAK, Ł. (2023), Upiór. Historia naturalna (wyd. 3). Warszawa.
- KYRCHYV, R. F. (1990), Etnohrafichno-fol'klorystychna diyal'nist' "Rus'koyi triyti". Kyiv. [Кирчив, Р. Ф. (1990), Етнографічно-фольклористична діяльність "Руської трійці". Київ.]
- LINKER, T. (1998), Słowiańskie bogi i demony. Z rękopisu Bronisława Trentowskiego. Gdańsk.
- MICKIEWICZ, A. (1934), Literatura słowiańska. Wykłady w Collège de France. Kurs pierwszy. Rok 1841-1842. Płoszewski, L. (oprac.). Warszawa [Biblioteka Narodowa, sygn. II 591.985 A].
- MOKRY, W. (1981), Folklor i jego rola w działalności „Ruskiej Trójcy”, [w:] *Studia Polono-Slavica-Orientalia* 7, 141-159.
- MOSZYŃSKI, K. (1934), Kultura ludowa Słowian. T. II: Kultura duchowa. Kraków.
- NOWOSIELSKI (Marcinkowski), A. (1857), Lud ukraiński. I. Wilno.
- PEŁKA, L. (2004), Polskie wizje ukraińskiej ludowej mitologii niższej, [w:] Banek, K. (red.), *Polsko-ukraińskie badania religii*. Kraków, 167-180.
- PEŁKA, L. (2022), Polska demonologia ludowa. Wierzenia dawnych Słowian. Poznań.
- PODBERESKI, A. (1880), Materiały do demonologii ludu ukraińskiego w powiecie Czehryńskim. Kraków.
- PODGÓRSCY, B. | A. (2000), Encyklopedia demonów: Diabły, diabełki, jędze, skrzaty, boginki... i wiele innych. Wrocław.
- POGODIN, M. (1841), Galitsiya: Slavyanskiye novosti, [in:] *Moskvityanin* 1/2, 635. [Погодін, М. (1841), Галиція: Славянские новости, [in:] *Москвитянин* 1/2, 635.]
- SZYC, J. (1865), Słowiańscy bogowie. Warszawa.
- VAGILEVICH, I. (1855), Gutsuly, obitateli vostochnoy otrasli karpatskikh gor, [in:] *Panteon* 5 (21), 17-56. [Вагилевич, И. (1855), Гуцулы, обитатели восточной отрасли карпатских гор, [in:] *Пантеон* 5 (21), 17-56.]
- VAHYLEVYCH, I. (1978), Boyky, rus'ko-slov'yans'kyu lyud u Halychyni, [in:] *Zhovten'* 12 (410), 117-130. [Вагилевич, И. (1978), Бойки, русько-слов'янський люд у Галичині, [in:] *Жовтень* 12 (410), 117-130.]
- VOYTOVYCH, N. (2015), Narodnaya demonolohiya Boykivshchyny. L'viv. [Войтович, Н. (2015), Народная демонологія Бойківщини. Львів.]
- WAGILEWICZ, J. (1841), Pogrzeb u Słowian, [w:] *Biblioteka Warszawska* 2, 649-658.
- WAGILEWICZ, J. (1844a), O mieszkańcach wschodniej części gór Karpackich, [w:] *Przegląd Naukowy* 29, 48-60; 30, 73-85.
- WAGILEWICZ, J. (1844b), Szeludywy Buniak. Z podań ludu, [w:] *Biblioteka Naukowego Zakładu im. Ossolińskich* 11, 181-195.
- WAGILEWICZ, J. (F19-36), Zarysy do demonologii. F19, Spr. 36, k. 1-15. Lwów: Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka.
- WAGILEWICZ, J. (F19-38), Różne zapisy do Etnologii słowiańskiej. F19, Spr. 38, k. 1-95. Lwów: Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka.

- WAGILEWICZ, J. (F19-39), *Demonologia słowiańska*. F19, Spr. 39, k. 1-46. Lwów: Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka.
- WAGILEWICZ, J. (F19-49), *Kronika ludu z Demonologii słowiańskiej*. F19, Spr. 49, k. 1-64. Lwów: Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka.
- WAHYLEWIČ, D. J. (1839), *Huculové, obyvatelé východního pohoří karpatského*, [w:] *Časopis českého Museum* 1 (13), 45-68.
- WAHYLEWIČ, D. J. (1840), *O upjrech a wid'mách*, [w:] *Časopis českého Museum* 3 (14), 232-261.
- WAHYLEWIČ, D. J. (1841), *Bojkwé, lid ruskosłowanský w Haličjch*, [w:] *Časopis českého Museum* 1 (15), 30-72.
- WANTOWSKA, M. (1958), „*Dziady*“ kowieńsko-wileńskie, [w:] Krzyżanowski, J. (red.), *Ludowość u Mickiewicza*. Warszawa, 199-320.
- WÓJCICKI, K. (1837), *Klechdy. Starożytné podania i powieści ludu polskiego i Rusi*. Warszawa.
- ZYCH, P. | VARGAS, W. (2022), *Bestiariusz słowiański*. Cz. 1 i 2. Olszanica.

DOI: 10.31648/pw.11460

BEATA KĘDZIA-KLEBEKO

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7839-3279>

University of Szczecin

SWIETŁANA NIEWZOROWA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0504-1552>

University of Szczecin

FREEDOM AND DEMOCRACY AS UNDERSTOOD BY ANDREI SINIAVSKI IN THE LIGHT OF A LINGUISTIC AND HISTORICAL- CULTURAL ANALYSIS OF THE ESSAY *LA CIVILISATION SOVIÉTIQUE*

ABSTRACT: The year 2022 marks the 25th anniversary of the death of Andrei Siniavski, a Russian writer known to the Western world for his work in defence of the public. Siniavski, who died in France in 1997, is known as the author of *Soviet Civilization*, published in France in 1988. The aim of this article is therefore to analyse the process of the conceptualisation of freedom and democratic ideas undertaken by Siniavski in the essay *Soviet Civilisation*, using the writer's own linguistic means. For this purpose, we will proceed to a definitional analysis of the lexemes naming the concept of freedom, an etymological analysis to trace the history of the concept and its subsequent semantic evolution, and a contextual analysis.

KEYWORDS: writing and freedom, Russian dissidence, conceptualisation of freedom and democratic

Introduction

Freedom is a concept that is close to the heart of every human being who seeks to realise their life's projects, from the simplest ones related to their immediate environment to those that require the cooperation of a wider community. Each of these forms of realising the ideas of freedom requires the consideration of a broad moral, political, social, economic and civil perspective, which constitutes the platform for the establishment of personal freedom. Therefore, in the process of realising civil liberties, it is necessary to focus on both duties and rights, with the inevitable ontological question of what freedom is, and the answer to this question indicating the means of realising freedom.

This question also allows us to consider the concept of 'freedom' in the context of other concepts such as 'causality', 'necessity', 'determinism', 'contingency',

‘possibility’. A regime that values individual and civil liberties would seem to be a democracy in which, in Lincoln’s famous phrase, government of the people, by the people, for the people is exercised. However, the ability not to govern but to challenge the practices of governance when they prove destructive of the fundamental values of equality and liberty seems to be one of the privileges of democratic freedom. C. Colliot-Thélème reminds us:

Democracy is not about governing or, as we say today, managing, but about constant monitoring. Democracy is a movement, an uncoordinated movement of many forms of control over the institutions of power – and therefore over the law, which is always suspected of being merely an instrument of consolidated power (2009, 231ff.).

The freedom of action and choice is an openness to the new, to change, to the future in its constitutive multiplicity. The action takes into account the exchange of words and the meanings given to them in a constant movement of thoughts and concepts that takes place among people. Words are at the heart of the action. The action, in turn, becomes the basis of politics, which organises and exercises power within institutions and interpersonal relationships.

A. Siniavski was known in Western Europe as a Russian writer who, in the post-war years and during the Stalin era, identified himself with the struggle against the regime, for the freedom of his people, and for the freedom to express himself, for which he paid by going to prison. France was a special place for the Russian dissident intelligentsia. Immigrants spoke in French about the issues that mattered to them and made them universal.

Siniavski died in France in 1997, where he was part of the intellectual offensive in France aimed at rolling back the influence of the totalitarian system and developing moderate, liberal and post-modern political solutions. These would come to dominate the Western vision of society and civilisation in the decades that followed. Most of Siniavski’s early works, *Le Verglas* (1963, Ed. Plon), *Lyubimov, ville aimée* (1966, Ed. Julliard), *Pensées impromptues* (1968, Ed. Christian Bourgois) and *Plaidoyer pour la liberté de l’imagination* (1971, Ed. Hachette), *La civilisation soviétique*, (1988, Ed. Albin Michel) were also published in France.

The Siniavski case opened Western thought to a discussion about democracy, about the mechanisms of totalitarian power, where the coercion of power was combined with the concept of the so-called “new man”, formed in accordance with an ideology – which can be interpreted as a new religion with the promise of paradise, relics (Lenin’s body), holy images, ceremonies and rituals.

The new person must be the means, the condition, the result and the witness of an ideological, cultural and, above all, spiritual transformation. The renunciation of individual freedom in favour of the freedom of the masses in the broadest sense becomes the main key, in which the notion of the freedom of a person and their

freedoms are reduced to subjugation. This results in the nation and its culture being destroyed. In the introduction to the 1981 edition of the *Syntaxis* journal, Siniavski writes about this:

On the one hand, what is happening in Russia is disturbing: Nothing is happening. However, what has happened there – the dissent movement and more – is very interesting. The destruction has been done. The whole culture has been reduced to ashes, there is nothing left. And here, on this dead land, there are little green shoots growing. So, have the people, the nation, the country kept the lifeblood in them? (1981, 11).

The essence of freedom is the exchange of ideas and the movement of dissent. It is the ferment of thought with an ethical and moral dimension. As Siniavski writes, “people began to write, think or manifest a moral position, and all this has a value in itself, whether victory comes or not” (Siniavski 1981, 9). Freedom begins with the human mind and should be formed within the framework of social and political life and a fully democratic system of government. The concept of democracy in the modern era has different meanings. Definitions are easier to establish than during the Cold War, when the line between democratic and totalitarian countries was clearly drawn. Today, as J. Rancière writes, “after the fall of the Berlin Wall, in countries called ‘democracies’, we face a kind of distrust, a disguised or open contempt for democracy” (Rancière 2012, 105). Because of the influence of the context, the economic situation, and the ideological situation of a country, the meaning of words receives a particular value. Rancière defines democracy as follows: “Democracy is equality born of inequality”. What was Siniavski’s definition of this concept in his works? What was the relationship between the concept of freedom, civil liberties, freedom of religion and the concept of democracy? Our analysis in this publication will be guided by these questions.

The study we propose is part of interdisciplinary research. We will outline Siniavski’s worldview from the perspective of the history of ideas, using the linguistic tool of lexical and conceptual analysis. The subject of our study will be Siniavski’s work, which was dissident and critical of the totalitarian regime prevailing in the USSR in the period following the Second World War. Our aim will be to analyse the process of the conceptualisation of freedom and democratic ideas undertaken by Siniavski in his essay *Soviet Civilisation*. Indeed, the aim is to demonstrate what linguistic term Siniavski uses in his effort to construct in a reader a reading effect aimed at convincing them of the values he promotes, to understand the concepts of the struggle for the formation of a free man, committed to understanding his historicity, his responsibility for the future, the time line in which the concepts of democracy, equality, and community are important for the functioning of a person and the community.

We will present a lexicographical overview of the nouns used to denote the concept of freedom in the first part of our study. The focus of our attention will be on the connotations of the concept in question that we find in Siniavski's lexicon. We will proceed to a definitional analysis of the lexemes naming the concept, an etymological analysis allowing us to trace the history of the concept and its subsequent semantic evolution, and a contextual analysis. The second part will be devoted to the discussion of the conception of freedom in the world in our time. A critical analysis will be proposed.

1. Lexicographic study

What is the meaning of *freedom* for representatives of certain linguistic cultures who conceptualise reality, their immediate environment in a specific and unique way? What does *freedom* mean in general? And what does *freedom* mean in a particular literary text, where the author has their own vision and 'constructs' concepts in accordance with the needs of the situation and their own abilities, in accordance with socio-historical experience and his life experience?

Before answering these questions, it is worth mentioning that the concept of *freedom* is an object of interdisciplinary research. It has been studied by philosophers and psychologists, it has been constructed in the context of a theological discourse, it has been described in the metalanguage of jurisprudence, and it has been and remains in the centre of political debates. The idea of *freedom* remains one of the foundations of literary thought. It is at the heart of all languages. *Freedom* can be classified as a key concept of the national mentality.

Here we need to clarify what is meant by a concept in order to go further. In our research we start from linguistic processing. In the broadest sense, a concept is a multidimensional entity. In its semantics, the rational and the emotional, the abstract and the concrete, the universal and the ethnic, the national and the individual are brought together (Vorkachev 2001).

This semantic content gives rise to the structure of the concept. This structure consists of a core and a periphery. The core provides verbal support for the conceptual content. It is reflected in its names. On the periphery, there is the subjective experience, the various pragmatic components of the lexeme, the connotations and the associations.

As we can see, the concept results from a collision of the lexicographical meaning of the words that designate it and the personal ethno-cultural experience of an individual. The lexicographical study allows us to see that defining *freedom* is not easy. Usually, *freedom* is understood as an expression that reflects the subject's attitude towards their actions, in which they are the determining the cause of these actions. These actions are not directly conditioned by natural, social,

interpersonal-communicative, individual internal or individual generic factors. However, this definition seems to be very general: it does not reveal all the connotations present in the word *freedom*.

The definition found in the *Explanatory Dictionary of the Living Russian Language* by V. I. Dal' may be a valuable addition to these considerations (the fundamental lexicographical reference):

СВОБОДА – своя воля, простор, возможность действовать по-своему; отсутствие стеснения, неволи, рабства, подчинения чужой воле. Свобода понятие сравнительное; она может относиться до простора частного, ограниченного, к известному делу относящемуся, или к разным степеням этого простора, и наконец к полному, необузданному произволу или самовольству (1999, 151).

This means that *freedom* is defined as one's own will, spatial freedom, the ability to act in one's own way; the absence of coercion, servitude, slavery, submitting to the will of others. The concept of *freedom* is comparative. It can refer to private, limited freedom, linked to a known case, or to its different degrees, and finally to complete and unbridled arbitrariness, i.e. to "licence", to freedom without control. It is interesting to note that the lexicographer uses the word *простор* / *prostor* in his definition. This word has a double meaning. On the one hand, the name conveys the idea of freedom and is therefore one of its closest synonyms. On the other hand, *простор* / *prostor* means the immense, free, unlimited space where one can act without being prevented by others, where there are no obstacles or restrictions, where they feel at ease and can enjoy what they like. This is their moral and spiritual space of freedom.

A philosophical understanding of *freedom* is reflected in this interpretation. According to philosophers, the concept of *freedom* is multiple and polysemantic. Its extreme meanings are 1) an individual's ability to determine their life goals and take personal responsibility for the results of their activities; 2) the ability to act towards collective goals. The first one refers to what is called individual freedom, and the second one to collective freedom. From the point of view of individual freedom, collective freedom appears as an obvious 'unfreedom'. From the point of view of collective freedom, individual freedom is 'formal', 'unnecessary' and even 'repressive' (Podoprigora | Podoprigora 2013, 383ff).

It is therefore possible to identify some constitutive elements that allow us to draw the concept of *freedom* in the semantic profile of the noun in question.

On the one hand, *freedom* implies an individual's capacity for self-determination in their actions. From this perspective, freedom can be consistent with the concept of positive freedom¹, i.e. "свобода для" – literally: "freedom for". However, there

¹ The concept of positive freedom was proposed by I. Berlin. This British philosopher contrasts this with the concept of negative freedom. Positive freedom is based on the possibility and avail-

is one point here that we think deserves special attention: *Freedom* can be understood as something given arbitrarily by another person. This semantic connotation is quite obvious in expressions such as *giving sb. total freedom*; *depriving sb. of freedom*.

Freedom is seen as the ability of a person to do what they want to do, but within certain limits imposed by society. This view stems from the etymology of the name. Originally, *свобода* – *freedom* was used to mean both *independence* and *colony of free men*. The word was also related to the Church Slavonic lexemes *свобѣство* (*svob'stvo*), *собѣство* (*sob'stvo*) ‘person’, where **svobъ* comes from *svojъ* (lit.: *his*), which meant *положение свободного, своего члена рода* (Fasmer 2022), i.e. the position of a free member of the people, a member who is their own. As we can see, the lexical meaning of the word *freedom* indicates the existence of a community or society in which “independence” or “the condition of a free man” can be achieved.

On the other hand, the semantic effects captured in the noun *freedom* correlate with the view of negative freedom: *свобода от* – *absence of*. Freedom is understood as the opposite of slavery. To be free, then, means to be free from dependence, to be free from external interference. In the interpretation of freedom as sovereignty, the relevant theme of “independence” is explicitly marked².

Lightness, ease is an important aspect of *freedom* that emerges from the use of the word in question. This semantic component is opposed to the semes *obstacle, hindrance, constraint*. And this is no coincidence. According to A. Wierzbicka, almost all Russian interpretations of *freedom* mention the lexemes *теснять* (lit.: *to constrain, suppress, squeeze*) or *теснение* (lit.: *constraint, hindrance*). In support of this observation, the researcher cites a very typical example from Dahl’s *Dictionary*: “Никакой свободышки нет, теснят всем, отовсюду” ([There is no freedom, everything is repressive, and on all sides – translated by the authors]³. In this respect, such freedom would be a liberation from some kind of, material or psychological, straitjacket. In this context, according to the linguist, the concept of freedom corresponds perfectly to the image of an unfettered child who enjoys the possibility of moving their arms and legs without any restrictions (Wierzbicka 1999, 434ff.).

ability of resources to realise one’s own potential, one’s authentic self, which also implies the absence of internal barriers. Positive freedom is also determined by citizens’ ability to participate in governance. The essence of positive freedom can be illustrated by the statement “I am my own master”. Negative freedom consists of the absence of external restrictions and violent interference from others. A statement such as “I am nobody’s slave” is characteristic of negative freedom. For more details, see: Berlin (1969, 118ff.); Taylor (1991, 211ff.).

² Cf. *Sovereignty*: “independence from foreign powers”; “the quality of a self-governing political community”; an “absolute, [...] unrestricted character.”

³ It is interesting to note that in the Russian version the noun *freedom* is used in a diminutive form *svobodishka*, which is typical of colloquial language. Literally translated, the lexeme means “small freedom”, i.e. a minimum area of individual freedom that is guaranteed to everyone.

The semantic content of the word freedom can also have a negative connotation. Freedom then becomes an artificial freedom, a freedom without control. It leads to blind obedience to one's own desires, and it is the cause of anarchy, tyranny or the invasion of violence. In certain contexts, the word *freedom* is also associated with inappropriate behaviour, casualness or over-familiarity.

The elements are associated with another conceptual image of *freedom*. *Freedom* is often identified with the raging sea, with the wild waters, with the free wind, or even with the storm. And freedom could be seen as the same destructive force that is characteristic of a force of nature. Freedom, like water, refreshes. It gives a powerful impulse, ideas. This is where its creativity lies. It is also not accidental that *freedom* is associated with the Air element. Air as such is the element of freedom. Air gives the right to choose. Air is personal freedom, the state of belonging to nothing and nobody (cf. expressions *воздух свободы* – *the air of freedom*). The representation of freedom as a free and empty space, a vast and infinite space, “a space in its three dimensions”, is inseparable from the mentioned conceptual images. (cf. the definition by Dal’).

And lastly, *freedom* implies free time, outside of work, outside of service. It is a time of celebration, of relaxation, when one is free and can indulge in pleasure, entertainment, personal and recreational activities.

Although our overview is brief, we are obliged to say a few words about the synonyms of the noun freedom. For the purposes of this study we will mention only two nouns: *воля* and *демократия* (*will* and *democracy*). These lexical units were identified on the basis of their obvious semantic relationship to *freedom* and their frequency.

Will is generally understood as one of the main mental faculties of a person, involving the conscious control of one's behaviour and actions, or the conscious intention to achieve one's goal. The contiguity of the concepts of *freedom* and *will* is evidenced by the overlap of their associative subfields. This is a common semantic component, a ‘space’ which allows for the synonymous use of the nouns in question. In particular, the semantic content of *will* is associated with nature and elements. *Will* can also be identified with freedom, unrestricted from the outside, with the state of someone who is not held in prison, in captivity. From this point of view, *will* evokes the image of a fresh wind, of a beautiful clear sky above, of the vastness of the land.

Will, lived with all its intensity, all the power of its energy and impulses, is transformed into a rebellion, which is its extreme manifestation. It is also a desire, a fanciful demand based on a whim; it is power, the ability to command, to dominate, to control someone's actions and behaviour. Such a view brings will closer to licence, to uncontrollable freedom.

As we can see, *will* is semantically closer to psychological concepts such as ‘desire’, ‘pleasure’, ‘wide field’, ‘space’.

The stable correlation of *freedom* with the social concept of *democracy* is based on common terms: ‘law’, ‘power’, ‘human rights’, ‘independence’. *Freedom* associated with equality, fraternity and creativity clearly refers to *democracy*⁴, because only such a political regime can allow the exercise of freedom by citizens and grant equal benefits to all.

Freedom and *democracy* are interdependent and inseparable. Guaranteeing the fundamental freedoms of an individual is one of the conditions for the existence of democracy. Thus, *freedom* is one of the main characteristics of a social person living under the political regime of *democracy*.

Thus, the variety of stylistic uses, as well as the broad semantic potential of the noun *freedom*, conditions the variety of interpretative possibilities, depending on the intention of the personality, their individual linguistic worldview, their linguistic awareness.

However, the analysis is much more interesting if we refer to the study of a literary text. This type of text has an aesthetic concern to capture the reader’s interest and is therefore characterised by a particular verbal motif. According to V. Larbaud, “in addition to its material and literal meaning, every piece of literature [...] has a less obvious meaning, which alone creates in us the aesthetic impression intended by the poet” (Larbaud 1997, 65).

2. Democratic values in the *Soviet Civilization*

The analysis of the original text (Siniavski 2002) allows us to understand the vision of freedom, will and democracy that Siniavski wants to share. The conceptualisation takes the form of a severe critique of the understanding of democratic values in Soviet society. The author brilliantly reveals various implicit aspects of the semantic content of the concepts in question.

The basis of this positive freedom is collectivity. Only a collectivised society, planned by a centralised state, can be a free society. The role of the state is to empower people, to enable them to exercise their freedom by fighting inequality, ignorance, misery and disease. However, in reality, it is the tutelary power of the state that has the right to interfere in all aspects of citizens’ lives. And Siniavski says so explicitly: “Государство [...] остается единственным хозяином и господином” [“The state remains the sole master and lord” – translated by the author] (Siniavski 2002, 100).

⁴ “Liberté, égalité, fraternité” is the motto of the French Republic. France is a liberal democracy, whose government takes the form of a republic. According to Article 1 of the Constitution, “France is an indivisible, secular, democratic and social Republic”.

Paradoxically, this state hypocritically recommends itself as the will of the people. Siniavski notes, however, that the expression “according to the will of the people” is transformed into a dead formula that means nothing more than “according to the order of the rulers”, “according to the will of the state” (Siniavski 2002, 100).

Siniavski goes on to speak of the total enslavement of the country, of the enslavement of people in their condition and mentality: “полное превращение страны в рабское государство, с рабским положением людей и рабской психологией” (Siniavski 2002, 1214), of slavery, which creates an ideal human mass, devoid of any personal opinion and subject to all the reversals of the sovereign’s policy: “человеческую массу, идеальную для власти над нею, не смеющую иметь никакого собственного мнения и покорную любому повороту [...] политики” (Siniavski 2002, 126). This enslavement deprives an individual of all personal will. So, we are before a slave state, but slaves who are satisfied with themselves, and consider themselves the freest people alive.

Но это был не свободный человек, а самодовольный раб. [...] раб не только не чувствует своего рабства, но считает себя самым свободным человеком на свете [...] [But he was not a free man, he was a satisfied slave. [...] the slave not only does not feel his slavery, but sees himself as the freest man alive [...] – translated by the author] (Siniavski 2002, 211-212).

Thus, we can see that the ‘Soviet style’ freedom becomes unfreedom, a spirit of servitude that weighs on the country: ‘дух несвободы в Советском Союзе’ (Siniavski 2002, 102).

In the *Soviet civilization*, freedom was understood as independence, absence of control, (*свобода от...*) is translated in terms of a “war for the liberation of oppressed peoples” (Siniavski 2002, 49).

Moreover, war, as a very practical tool, makes it possible to justify any form of violence (in the name of freedom, of course). Hence this ideological formula:

Насилие – есть свобода (свобода от эксплуататоров, от капиталистов и помещиков). [Violence is freedom (freedom from exploiters, capitalists and land-owners)] (Siniavski 2002, 93).

or the interpretation of humanism:

истинным гуманизмом оказываются иногда массовые расстрелы [true humanism is in the executions] (Siniavski 2002, 299).

This military style, embedded in the *Soviet civilisation*, gives rise to the concept of “Soviet democracy”. However, what does the “Soviet democracy” mean? Siniavski gives an exhaustive answer to this question. In his book, he writes:

Что такое “советская демократия”? Это равенство всех. И во имя такого равенства была подавлена свобода. Но, как выяснилось, народ жаждет не свободы, а равенства. [...]. В обществе, где все люди равны, не может быть никакой свободы, ибо свобода возвышает одного над другим и допускает различия, а равенство, запрещая свободу, делает всех одинаковыми. [What is “Soviet democracy”? It is equality for all. And it is in its name that freedom is suppressed. But it turns out that people do not seek freedom but equality [...] in a society in which all people are equal, there can be no freedom. For freedom elevates some above others and allows for differences. Equality, on the other hand, by forbidding freedom, makes everyone the same] (2002, 107).

The idea of democracy in the Soviet community, according to the writer, is based on a false understanding of freedom and equality. The problem is that the people of physical labour, the disadvantaged strata of the population, experience their equality as a state of freedom. This illusory feeling makes the masses identify themselves with “the State, which rules and takes away all rights, except the right to consider it one’s own” (Siniavski 2002, 108). This is what Soviet democracy is all about.

This perception changes true democracy into dictatorship, “истинная демократия – диктатура” (Siniavski 2002, 299), the absolute power of the State or the Party, which holds low-income people in thrall, in effect depriving them of freedom and democracy. The absence of democracy is therefore the most total democracy, “отсутствие демократии – есть самая полная демократия” (Siniavski 2002, 93). However, the most absurd thing is that such a misconception about democracy, created by the Soviet power, makes the people support it. The mythical feeling of freedom, equality and even primacy are very appealing to the masses, who prefer the interference of the state in their private lives to individual responsibility. The Soviet society accepts this democracy without democratic freedoms, democracy under dictatorship. It accepts this fictitious freedom based on fear which makes denunciations and lies flourish. And the ‘incantatory’ slogans of the Soviet press and state legitimise war and violence, absolute sovereignty; prison turns out to be a method of education, and the principle of free consent regarding the right of nations to self-determination, and even to separation, becomes an empty formality. These are the democratic values of the Soviet civilisation. And Siniavsky is absolutely right when he says that words mean something other than what they say, perhaps even the opposite. However, what they really hide, what concrete facts, remains difficult to guess. “Трудно проникнуть в этот язык и советскому человеку, желающему что-то узнать и осмыслить” (Siniavski 2002, 300).

3. Andrei Siniavski and the French affinities in his conceptions of freedom

During the Cold War, the division between the sphere of democratic freedoms associated with Western thought and the sphere of influence of the totalitarian regime was clear. By studying the story of Siniavski, we can see in him what was significant for many Russian thinkers in terms of their perception of the relationship between the East and the West, namely an interest in the particularities of Russian spirituality and, on the other hand, a fascination with freedom and the valorisation of civil liberties. Stalinist Russia was deprived of the latter to the point of terror. The Iron Curtain reinforced the sense of isolation and subjugation, which explains why Russian thinkers so intensely looked to the West, including France, as a promised land of freedom when it allowed, for example, the publication of works that had been banned and confiscated by the authorities in Russia.

In his study of the history of the USSR (Heller | Niekricz 1987), M. Heller analyses the sources of the spiritual renewal of the Russian people after the death of Stalin and the dismissal of Beria, citing the creation of an atmosphere conducive to learning the truth about the past, but also to the struggle for the liberalisation of ideas in the Soviet society. Heller writes that there was a strong desire to renew the spirituality and historicity of the nation. This manifested itself in many literary and journalistic publications.

Just one year after Stalin's death, works such as V. Pomerantsev's article *On Sincerity in Literature*, Ilya Erenburg's *Thaw*, Vladimir Dudintsev's novel *No Bread Alone*, Nizim Hikmet's drama *Was He or Wasn't He* by Anton Bak, articles on the February and October Revolutions by E. Burjatov and others appeared in the journal *Voprosy istorii* (Heller | Niekricz 1987, 231).

This does not mean, however, that the goals of the liberal intellectuals were easily achieved. The centres of Stalinist power, concentrated in all parts of the party-state apparatus, used every pretext to obstruct the development of the democratic spirit in the Soviet society.

Moreover, a number of French intellectuals, starting with Breton, Sartre, Malraux, Aragon, Gide, who initially saw Russia as a land of progress and the embodiment of communist ideals, which in practice turned out to be a pure utopia, consistently distanced themselves from the Stalinist regime. The confrontation with reality, which Siniavski, among others, helped to demystify, led to a movement of support for Russian dissidents by Western intellectuals, including French ones, to promote their anti-Stalinist ideals, which also became a testimony to the victims of the totalitarian system, who were imprisoned in forced labour camps, psychiatric hospitals or declared missing in unknown circumstances.

The Siniavski-Daniel affair of 1965, which portrayed the new post-Stalinist regime as equally cruel and oppressive towards its citizens, was publicised in the international press, particularly by the French intelligentsia. The publicity given to this lawlessness has raised awareness in the Western world of the injustice being done to the Russian people on an unprecedented scale, and has forced the Russian authorities to maintain at least the appearance of respect for human rights in the international sphere. H. Peletier-Zamojskaya's testimony was important in promoting Siniavski's dissident thought and its influence on French and European thought. She transported Sinavski's manuscripts, as well as those by Yuri Daniel, to France. Sinavski published his works in French under the pseudonym of Abraham Tertz.

An essay on socialist realism, published in France, entitled *Du réalisme socialiste la vingtième année* and its critics led the Russian authorities in Moscow to charge him with hypocrisy for preaching contradictory ideas in Russia and France. Siniavski was born in 1925, and his upbringing was typical of that time, heavily indoctrinated by the purges of the 1930s, which saw the consolidation of the Stalinist power. As a young researcher and writer, he was not free from moral dilemmas and critical assessments of the reality presented in diametrically opposed ways by the Stalinist propaganda.

Was he shocked by the cruelty of the procedures used to establish the better world his father dreamed of? Certainly not as much as I, who was an outsider... He explained to me that the law of historical progress unfortunately required sacrifices. But his conscience could not be satisfied with this easy explanation. It is significant that one of our first, slightly more in-depth discussions was about Ivan Karamazov's dilemma: "Can the Crystal Palace be built on the corpse of a child?" (Tikos | Peppard 1973, 20).

Unsurprisingly, Siniavski radically chose expository writing. He systematically published his works in France, which were then circulated in the Soviet Union. Accordingly, the following opinion was formulated: "What the Russian has most precious, in my opinion, is his inner spiritual freedom" (Forgues 1967, 68).

Russian intelligentsia's efforts gained international support. On 16 February 1966, Louis Aragon, the director of "Lettres Françaises" (LLF), denounced the repression of Russian writers in "L'Humanité", the central press organ of the French Communist Party. A French writer with communist ideological roots condemned the use of criminal proceedings against writers as a violation of democratic rights.

In 1973, Siniavski left the USSR and settled with his family in France. He became a professor at the Sorbonne. He was widely active as a journalist, including the *Syntaxis* magazine – conflicted with the world of exiles, whom he scandalised with his statements "in which the obscene vocabulary of the Gulag borders with free meditation of art" (Nivat 2023).

Siniavski was a promoter of the freedom of expression, as it can change people's attitudes and actions. In his American lectures in the mid-1990s, published as *Russian Intelligence* (Siniavski 1997), he sharply criticises the Russian elites of the late 20th century. It seems that his predictions about the effectiveness of the formation of the new person according to the concept presented in the essay *Soviet Civilisation* (1990) have not lost their relevance.

4. Conclusion

During his stay abroad, Siniavski did not cease his writing activity, even though it was accompanied by a feeling of rejection from the Russian émigré community. In 1988, he published an essay entitled *Soviet Civilisation*, published in French by M. Albin, in which he summarised his experiences as a citizen of the former Soviet Union.

Despite its novelty, Soviet civilisation is a solid and unusual formation, governed by its own internal laws, in spectacular contradiction with each other. To accomplish the task of presenting this Soviet civilization in all its complexity, Siniavski methodically examines what he calls its cornerstones, analysing such concepts as a revolution, a revolutionary utopia, a way of life, a Soviet language, the state, the new person, hopes and alternatives. He is interested in the symbolism of the content carried by the concepts as it translates into the human being, "what interests us first are the symbols; they endure, as important witnesses of their time". The unmasking of illusory meanings and representations is important insofar as it is a utopia that is enacted, but the process is nevertheless very convincing. However, living in a utopian world only leads to the desert of unreality. Believing otherwise becomes another form of enslavement, i.e. the lack of freedom and the genuine freedom of choice. Siniavski describes this civilisation as follows:

From utopia to realisation. But it is precisely this practice and this awareness that makes the man who finds himself in this world for the first time suddenly perceive it as harmonious and comprehensible. It is as if he has come out of the deep, dark forest into a bright, spacious barracks: the barracks of Soviet civilisation. It is not just a dream come true, it is a utopia – scientifically constructed and scientifically organised. It is, after all, a rational world that lends its rationality to everything that came before it and to everything around it (Siniavski 1988, 49).

To sum up the life of Siniavski with a certain loop, one can say that the desire for freedom and democratic solutions for himself and his nation, or rather his human community, accompanied him from the very beginning of his writing, research and criticism. Political thought was a constant background to his expressions.

The interdisciplinary method of studying the text from the point of view of the history of ideas, as well as a lexicographic and conceptual analysis show that the writer was able to express his ideals, but also to observe their influence on the course of history and the development of political, social and economic events. The trial of his publications in France shook up the French political life in the 1960s, contributing to a particular awareness of democratic values and the exercise of power in the community. On the other hand, similar transformations did not take place in such a profound way in the USSR. The loop of life ends with the essays of the 1990s, *Soviet Civilization* and *The Russian Intelligentsiya*, which forcefully show that the effort to understand and respect democracy and human freedom requires a constant reflection and action on the part of the civil community.

References

- BERLIN, I. (1969), *Four Essays On Liberty*. Oxford.
- COLLIOT-THÉLÈNE, C. (2009), Pour une politique des droits subjectifs: la lutte pour les droits comme lutte politique, [in:] *L'Année sociologique* 59 (1), 231-258.
- DAL', V. I. (1999 | IV), *Tolkovyy slovar' zhivogo velikorusskogo yazyka*. Moscow.
- FASMER, M. (2022), *Etimologicheskii onlayn-slovar' russkogo yazyka*. [Этимологический онлайн-словарь русского языка Макса Фасмера]. URL: <https://lexicography.online/etymology/vasmer/> (accessed: 18.06.2022).
- FORGUES, P. | FORGUES, N. (1967), *L'affaire Siniavski-Daniel*, trad. Notes et dossier établis par Nadine et Pierre Forgues. Paris.
- HELLER, M. | NIEKRICZ, A. (1987), *Utopia in power. A history of the Soviet Union*, 2, part IV. London.
- LARBAUD, V. (1997), *Sous l'invocation de saint Jérôme*. Paris.
- NIVAT, G. (2023), *Siniavski Andreï (1925-1997)*. URL: <https://www.universalis.fr/encyclopedie/andrei-siniavski/> (accessed: 10.01.2023).
- PODOPRIGORA, S. | PODOPRIGORA, A. (2013), *Filosofskiy slovar'*. Rostov na Donu.
- RANCIÈRE, J. (2012), *Antydemokratyczne demokracje*, [in:] Agamben, G. | Badiou, A. et al. (red.), *Co dalej z demokracją*. Warszawa.
- SINIAVSKI, A. (1981), *Qu'es-ce que Syntaxis*, [in:] Siniavski, A., *Syntaxis*. Paris.
- SINIAVSKI, A. (1988), *La civilisation soviétique*. Paris, 9.
- SINIAVSKI, A. (1997), *The Russian Intelligentsia*. New York.
- SINIAVSKI, A. (2002), *Osnovy sovetskoy tsivilizatsii*. Moscow.
- TAYLOR, Ch. (1991), *What's Wrong with Negative Liberty*, [in:] Ryan, A. (ed.), *The Idea of Freedom: Essays in Honor of Isaiah Berlin*. Oxford, 211-229.
- TIKOS, L. | PEPPARD, M. (1973), *Plaidoyer pour la liberté de l'imagination*. Paris.
- VORKACHEV, S. G. (2001), *Lingvokul'turologiya, yazykovaya lichnost', kontsept: stanovleniye antropotsentricheskoy paradigmy v yazykoznanii*, [in:] *Filologicheskiye nauki* 1, 64-72.
- WIERZBICKA, A. (1999), *Semanticheskiye universalii i opisanije yazykov*. Moscow.

DOI: 10.31648/pw.11461

LUDMILA MNICH

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1679-0479>

University of Siedlce

THE THEME OF A POET AND POETRY IN THE TEXTS BY VERONIKA DOLINA

ABSTRACT: The article analyses the poetry by Veronika Dolina, a contemporary Russian singer-songwriter. The most significant factors that have shaped the new quality of Dolina's songwriting are: the Russo-Ukrainian war, propaganda and censorship intensification, and the emigration of individuals with whom she has close familial and cultural ties. In this context, the themes that have already become traditional for Dolina's work receive a new connotation. One of the central themes in her texts is the theme of a poet. This article focuses on the theme of a poet, which is realized in Dolina's poetry in three variants: 1) a poet's responsibility for what is happening in the country; 2) a poet as an atoning sacrifice; 3) a poet as a prophet. These variants are subsequently analyzed within the context of Dolina's more recent literary works.

KEYWORDS: author song, Russian poetry, the theme of a poet, singer-songwriter

The war against Ukraine, initiated by Russia in February 2022, has had a significant impact on Russian culture and literature, both within Russia and internationally. In Russia, there has been a discernible intensification of the socio-political situation, evidenced by the augmented prevalence of official propaganda and, the enactment of the foreign agent law, which evokes the enemy of people law of the Stalin era. The political decisions of the Kremlin has influenced all aspects of cultural life, not only in Russia but also in other countries. The emigration of people opposed to the Kremlin regime and the war has been one of the significant consequences of this situation. All these events are reflected in the literary life of Russia. In this context, the genre of the author song is no exception. This genre has historically been associated with opposition to the official power and the existing order. Therefore, the author song, as a form of protest, is once again becoming a relevant phenomenon in Russian culture.

The heyday of the author-songwriter genre in the Soviet Union was from the 1960s to the 1980s. At that time, outstanding author-songwriters appeared, attracting audiences of thousands to their concerts. In this context, the names of three prominent representatives of this genre should be mentioned: Alexander Galich, Bulat Okudzhava, and Vladimir Vysotsky. The genre of the author song underwent substantial evolution during the late 20th and early 21st centuries. These changes can be attributed to two key factors: first, generational shifts amongst

authors, and second, the prevailing political climate in Russia at that particular period. The process of Gorbachev's perestroika created opportunities for publicizing and opening up society to all issues, without any forbidden topics or motifs. In this regard, the author song as a protest song was marginalized at the end of the twentieth century, as evidenced by the ironic text of the Russian bard Boris Burda with the symbolic title *Dedication to Colleagues*.

Ну, что же делать, мои милые друзья?
Признаться, наше положение очень сложно:
Мы так учились петь о том, о чем нельзя,
Но что же делать нам сейчас, когда все можно? (Burda)

[What should we do, my dear friends?
Our current situation is quite difficult.
We have been taught to sing about taboo topics,
But what should we do now when everything is allowed?]

Despite this, the song ends with an optimistic note, reminding us that,

И что всегда найдется петь, о чем нельзя,
Причем и в наши времена, когда все можно. (Burda)

[There will always be something to sing about what is not allowed,
Especially in our times when everything is permitted.]

In literary studies, there was a growing interest in the author song as a socio-cultural phenomenon in the late 20th and early 21st centuries. The poetics and problems of the author song and some artists of the genre have been the subject of many monographs and articles. Additionally, there have been endeavours to develop a typology of this genre, that it publication of anthologies. Naturally, the majority of works were dedicated to the masters of the genre: Okudzhava, Galich, and Vysotsky (see: Kulagin 1997; 2015; Osiewicz 2016; Rozenblium 2015). The renewed interest in the author song at the turn of the 20th and 21st centuries, when it was no longer so popular, suggests a retro interpretation of the genre, which was not the subject of scientific research in Soviet times.

In the contemporary era, it is possible to discuss the various trends that have emerged to the author song, with a specific focus on its increasing marginalization, particularly within the context of Russian mass media. Anton Dolin, a prominent Russian film critic, a 'foreign agent', and a son of the renowned Russian bard Veronika Dolina, offers a critical perspective on this situation. Dolin questions the assessment of the author song in modern Russian society: "Why is the author (or bard) song an acute irritant for a huge number of well-educated people aged from 30 to 50? Why is it the embodiment of vulgarity, bourgeoisie, and comic stupidity?"

How did this happen? What's the explanation for this?" (Dolin 2021) Dolin identifies several potential explanations for the current situation. However, he asserts that the primary reason is the long-standing association between the author song and the concept of "intelligentsiya".

I suspect the real reason is a terrible allergy to the word and concept of "intelligentsiya," the embodiment of which has always been the author song. And this allergy, brought up in the 1990s and strengthened by the 2000s, is one of the unobvious, but important reasons for the moral (yeah, I'm not afraid of this word) crisis we all find ourselves in today (Dolin 2021).

It is crucial to acknowledge that in the current socio-political milieu in Russia, certain author songs that have already attained the status of classics are once again relevant. They present novel, unanticipated, and heretofore inconceivable meanings, particularly in the context of the full-scale war with Ukraine. To substantiate this hypothesis, one might consider the songs by Okudzhava and Vysotsky that address military themes, as well as the poems by Galich, for instance, *Petersburg Romance*. The last mentioned piece poses a particularly pertinent question for contemporary Russian society:

Можешь выйти на площадь,
Смеешь выйти на площадь,
В тот назначенный час?!

Can you go to the square,
Do you dare to go to the square,
At that appointed hour?! (Galich 1991)

In the context of contemporary Russian culture, Veronika Dolina represents a distinctive figure within a broader category of modern singer-songwriters. She is an author of poetry books and translations, an active contributor to the Facebook community, and a mother of a 'foreign agent'. Dolina's oeuvre was already well-known during the Soviet era. Following the dissolution of the Soviet Union, she has continued to produce new poetry collections at a prolific rate, with almost one poetry book published every year. Additionally, she has maintained a busy schedule of performances in Russia, Europe, the United States, and Israel.

The monograph dedicated to the poetry and symbolism of Veronica Dolina's texts argues that her artistic heritage can be divided into four periods (Mnich 2016, 11). It appears that she has entered a new phase in her work in recent years. There have been alterations in both the themes explored in her poetry and the employed stylistic presentation. These changes could be attributed to a variety of reasons, including personal and objective factors. We contend that the Russo-Ukrainian war,

the intensification of propaganda and censorship, and the departure abroad of people with whom she has close familial and cultural ties have greatly influenced the new quality of Dolina's poetry. In this context, traditional themes in her poetry, such as: woman and her destiny, family in everyday life and the realities of the time, emigration, or the theme of a poet and poetry, receive a new meaning. Dolina's stance on the genre of the author song is unambiguous. She attributes its genesis to the opposition to authority:

A singing man with a guitar appeared in opposition to the official government. It couldn't do much harm to them, because there was the so-called Soviet song in the persons of Alexandra Pakhmutova and Joseph Kobzon, with whom, even with a strong desire, the bards could not compete. Of course, the authorities' patience was not endless, so they needed someone to act as an example for a "demonstrative flogging." It turned out to be Alexander Galich (Kudryats 2009).

One of the central themes in Dolina's poetry is the theme of a poet. This theme is present from the very beginning of her poetic career. A notable example of this theme can be found in Dolina's song *Before God and Verse*. This article is dedicated to the exploration of the theme of a poet in Dolina's texts, where this theme is presented in several versions, namely: 1) a poet's responsibility for the current situation in the country; 2) a poet as an atoning sacrifice; 3) a poet as a prophet.

This study will examine the three variations of the theme of a poet in Dolina's recent texts. The materials selected for analysis were gathered from Dolina's Facebook page, which serves as a platform for the author to share her new and previously released works, as well as recordings of her concerts from 2022 to 2024. These recordings are available on the YouTube channel. In examining Dolina's texts, two methodological approaches will be integrated. One of them is a hermeneutical approach to a literary text, which takes into account the symbolic, historical and contextual meanings of the text. The other one applies the assumptions of the theory of intertextuality, which considers a text in its dialogue with other cultural texts.

Dolina sings songs from different years at her concerts. The structure of these concerts is not predetermined by the artist; rather, it emerges spontaneously, imparting a sense of mysticism. Lyrics written earlier but performed after the onset of the Russo-Ukrainian war assume a completely new significance in the current political situation. It is worth mentioning *Candle's Song*, performed at the end of the concert under the symbolic title *We all hoped for a miracle...*, evinces a particularly dramatic essence. The symbolism of a candle in Dolina's poetry is closely intertwined with the theme of a poet (Mnich 2016, 69-70). The final stanza of the song reiterates the initial stanza and resonates with the quality of a spell.

Оттого-то и хочу
Я дожить до свету.
Не гаси меня, свечу!
Я свечу поэту. (Dolina 2000, 199)

[That is why I want
To live to see the light.
Don't extinguish me, candle!
I shine for the poet.]

It is imperative to emphasize the motif of sacrifice in this context: the candle illuminates the poet while simultaneously burning itself out. Furthermore, a burning candle is associated with the issue of conscience and protest against political repression. The text *If It Gets Even Darker* presents the symbol of a candle as a central and meaningful one. The text is based on the classic opposition of light and darkness, and the source of invincible light is a candle:

Если будет ещё темней
В череде наших зимних дней-
Я поставлю одну свечу
И детей светить научу. (Dolina 2023b)

[If it gets any darker
In the midst of our winter days-
I'll put out one candle
And teach the children how to shine.]

In Dolina's poetry, one of the variations of the theme of a poet is a poet's responsibility for what is happening in the country. This responsibility is linked to the theme of light, whereby the poet illuminates the situation and is therefore held accountable for what she illuminates. In this context, it is worth noting the poem-epigraph, *Let the Text and Subtext Be with Me*, which Dolina used to begin the concert at the Wood Grouse Nest on 27.11.22. The following are the most significant fragments from the poem:

Да будет со мною и текст, и подтекст
Словес угловатых.
Я самая старшая из поэтесс
Во всем виноватых. [...]

Да будут со мною предлог и претекст,
Пускай перекрёстно.
Я старше всех этих, осталась при тех,
Чьё небо беззвёздно. [...]

Одно остаётся – светить изнутри
 Гореть как паяльник.
 Остался включённым, ну ты посмотри,
 Для тех, не лояльных.

Для тех, непокорных, со справкой и без.
 Для нас, бесноватых.
 Я самая старшая из поэтесс
 Во всем виноватых. (Dolina 2022a)

[May both the text and the subtext
 Of awkward words be with me.
 I am the oldest of all the poets
 Guilty of everything. [...]]

Let the motif and the pretext be with me,
 Albeit crosswise.
 I'm older than all of the new poets, but I stayed
 With those whose sky is starless. [...]]

One thing remains – to shine from within,
 To burn like a soldering iron.
 Look, it stayed turned on
 For those, not loyal.

For those rebellious, with or without a diagnosis.
 For us, the mad ones.
 I am the oldest of all the poetesses
 Guilty of everything.]

In this poem, the poet ‘provides instructions’ for the reader to pay attention to the symbolic meanings embedded in her poetry. Dolina emphasizes the importance of the text, subtext, and pretext, and the main theme of the poem is the poet’s guilt and responsibility. Additionally, the poem has a ring composition, with a repeated verse in the first and last stanzas, which creates a spell-like effect. The author’s emphasis on the pretext and subtext enables the reader to discern an allusion to Anna Akhmatova’s renowned poem, *Imitation of Kafka*:

Я глухну от зычных проклятий,
 Я ватник сносила дотла.
 Неужто я всех виноватей
 На этой планете была? (Akhmatova 1990, 244-245)

[I’m going deaf from loud curses,
 I wore a prison uniform down to the ground.
 Was I the only one to blame
 On the entire planet?]

It is significant to acknowledge that Akhmatova's poem engages in a form of a dialogue with Franz Kafka, the author of the *The Trial* novel. This dialogue is evident in the poem's title and is reinforced by the imagery and the statement, *Такое придумывал Кафка*. Nevertheless, the poem reflects an episode from the life of Anna Akhmatova and is a symbol of the country during the Stalinist terror. The idea of the poet's atoning sacrifice and her loneliness is an important motif in the poem. Dolina's poem develops Akhmatova's theme in a new historical context. The image of a candle is transformed into a symbolism of a "soldering iron", which is semantically connected with the poet's mission. In Veronika Dolina's poem, a "cross-pretext" situation is evident, where the symbolism of Kafka's texts (such as the situation of the court, the innocently convicted, and the absurdity of the situation) and the symbolism of Anna Akhmatova's poem (such as the loneliness of the poet, the atoning sacrifice, and terror) are refracted. Furthermore, the text offers a reinterpreted image of the candle.

An intriguing juxtaposition of the themes: "a poet as an atoning sacrifice" and "a poet-prophet" is presented in the text dedicated to Varlam Shalamov. Veronika Dolina considers his personality, achievements, and destiny to be of exceptional importance. On the website shalamov.ru, there is one of Dolina's poems dedicated to Shalamov, in which he is compared to a modern Virgil, symbolizing a guide and leader for the current generation. Dolina also writes about Shalamov:

Я очень высоко ставлю фигуру Шаламова в мировой культуре и поэзии. Так и есть. Его уникальность, непримиримость всю жизнь важны для меня. Его завещание не верить «им» ни в коем случае. Его муки. Как вообще можно было остаться писателем и поэтом в аду – загадка. (Dolina 2022c) [I place the figure of Shalamov very highly in world culture and poetry. I do. His uniqueness, his intransigence all his life is important to me. His will not to believe "them" in any way. His torment. How it was even possible to remain a writer and poet in hell is a mystery.]

In light of the above, it becomes evident how thematically and ideologically significant Varlam Shalamov is in Dolina's poetry. For the analysis, the first and last stanzas of the poem dedicated to this writer are the most important:

Один единственный. За многих.
За сотни тысяч тел убогих,
Лежащих в безызвестном рву-
Заговорил он наяву [...]

Пророк угрюмый. Неудобный.
Вергилию уже подобный.
Пусть школьник учится ему.
Пусть постигает Колыму. (Dolina 2020c)

[The only one. For many.
For hundreds of thousands of wretched bodies,
Lying in an unknown ditch -
He spoke up [...]]

The gloomy prophet. Inconvenient.
He looks like Virgil.
Let the schoolchild learn him.
Let him comprehend Kolyma.]

Consequently, Varlam Shalamov represents the victims of Stalin's repressions in Dolina's poem. In his *Kolyma Tales*, he presents the first accurate and reliable evidence concerning the atrocities perpetrated by the Soviet regime. The poem concludes with a call to the younger generation "to comprehend Kolyma". A new perspective on the perception of this text emerges with an addition of an epigraph by Dolina during the Russo-Ukrainian war:

Не дочитали мы Шаламова.
Не уяснили все же самого
Того что есть - кем были мы:
Наследниками Колымы. (Dolina 2023a)

[We didn't finish reading Shalamov.
We still haven't figured out the most important
Who were we:
The heirs of Kolyma.]

In this context, Kolyma can be understood as a metonym for the entirety of Stalinist Russia, while simultaneously functioning as a metaphor for the "unlearned lesson of history". The image of "heirs of Kolyma" serves to illustrate the prevailing perspective and to project the situation in contemporary Russia as being analogous to that of Kolyma.

Dolina published another poem, entitled *Жизнь едва ли начнется заново*, which was thematically related to Varlam Shalamov, on his Facebook page on 4 December 2023. This poem represents an irreconcilable reaction to the news of the closure of the Shalamov Museum. The information about that event was reported in the press at the end of November 2023. Almost immediately, Dolina responded to this message with her text, which stands out from her other poems by style and tone. The writer's memorial room (*Shalamov Museum*) was located in the building of a tuberculosis dispensary in the village of Debin, Magadan Region (Na Kolyme... 2023). The museum housed original items from the writer's library, copies of Shalamov's handwritten diaries, and belongings of Kolyma prisoners. The museum served as a tangible representation of the writer's memory and the

challenging circumstances of his life, while also providing a testament to the experiences of the hundreds of thousands of individuals who were wrongfully convicted and killed in Kolyma. It is of note that Shalamov depicts this hospital in his *Kolyma Tales*. The official rationale for the closure of the museum was the building's emergency condition and preparations for hospital renovation. Consequently, the museum, which had amassed its collection over 20 years, was forced to close down.

Dolina's poem entitled *Life is unlikely to begin again* (Dolina 2023) evinces a pessimistic and hopeless tone from the outset. In this despairing situation, the author's only recourse is to express her viewpoint on the situation and direct a curse towards the authorities. Notably, this curse is emphasized twice, at the beginning and at the end of the poem. The leitmotif in this poem, as in the previous one, is an unlearned history lesson. The subsequent stanza of the poem depicts the future retribution of the authorities for their failure to learn the history lesson.

It is also essential to consider two texts by Dolina that examine the theme of a poet and poetry: *He ошиблась я тогда* and *И непросите мира назавтра*. These texts present a classic theme in Russian literature: a poet as a prophet and poetry as a prophecy. The following quotes are taken from the poem *I Wasn't Wrong Then...*:

Не ошиблась я тогда
В этом недочеловеке.
В прошлом веке было, да,
Дело было в прошлом веке.[...]

Я же видела беду.
И подземный профиль гномий
Отличила на ходу
Средь других физиономий. (Dolina 2022b)

[I wasn't wrong then
About this subhuman.
It was the last century, yes,
It was the last century.

I saw the trouble.
I saw the dwarf's subterranean profile
I recognized it on the move
Among the other faces.]

The poem's central image is that of a subhuman tyrant. In this poem, Dolina foresaw the hardships and calamities that would befall her country. The image of a subhuman from this text echoes the image of a tyrannosaurus from Dolina's earlier work, *And ask for peace tomorrow*. The etymology of 'Tyrannosaurus' (meaning 'tyrant lizard') aligns with its image as a powerful, but extinct predator.

In Dolina's song, the image of a Tyrannosaurus and the sentiments of admiration and humility towards it are aligned with the ideas presented in the renowned play *The Dragon* by Evgeny Schwartz. The act of kissing the claws of the tyrant can be seen as a symbolic representation of a humble country, Russia, bowing before the dictator and his power. Notably, the images associated with those in power in Dolina's recent songs portray a clear opposition between "us" (the people) and "them" (the authorities), with the latter, depicted as bestial, subhuman, and monstrous. This provides a clear example of a stark contrast:

У них питерский форум,
У них зрительский кворум,
Они взяли нас просто
Войной и измором. (Dolina 2022d)

[They have a Peter forum,
They've got an audience quorum,
They have brought us down
By war and violence.]

It is important to highlight that this poem was written in response to the St. Petersburg International Economic Forum in 2018. The poem employs a dichotomous structure, contrasting the concepts of "us" and "them". The final stanza of the poem leaves no room for ambiguity, thereby clearly indicating the criticism of power presented in it:

Эрмитаж или форум,
Пилотаж или кворум-
Это враг и ненастье.
Бесчестье с позором. (Dolina 2022d)

[Hermitage or forum,
Pilotage or quorum-
It's an enemy and a foe.
Disgrace and dishonour.]

In her autobiographical texts, Dolina presents the theme of a poet extensively. In the poem *Как мать иноагента*, she reacts to her son Anton Dolin being designated as a foreign agent in 2022. The poem serves as a statement from a mother defending her son and condemning the authorities. It offers a contrast between the "monsters" in power and the "living people", to whom the poet herself belongs. This text provides a definitive answer to the question of whether one should fear the authorities. The poem can be interpreted as a manifesto of support, primarily for the poet's son, but also for all individuals in contemporary Russia who have been designated as foreign agents – including friends, acquaintances, and strangers.

The examples of poetry by Veronika Dolina analyzed in this article demonstrate that the author song is returning to its roots, becoming a kind of cry of despair, a voice of truth, as well as a clear opposition to the official propaganda. Dolina's songs have consistently centered on "feminine" themes and have been distinguished by their lyrical and dramatic qualities, in line with the tradition of Bulat Okudzhava. Nevertheless, within the oeuvre of this lyrical poet, many songs that express protest and defiance towards the inhumane policies of the Russian state have emerged in recent years.

References

- АХМАТОВА, А. (1990), *Sochineniya*. 1. Moskva. [Ахматова, А. (1990), *Сочинения*. 1. Москва.]
- BURDA, B. *Posvyashcheniye kollegam*, [Бурда, Б. *Посвящение коллегам*,] [in:] <http://www.bards.ru/archives/part.php?id=1822> (accessed: 12.04.2024).
- DOLIN, A. (2021), *Kak zdorovo chto vse my zdes'*, [Долин, А. (2021), *Как здорово что все мы здесь*,] [in:] <https://townmen.livejournal.com/1304536.html> (accessed: 12.04.2024).
- DOLINA, V. (2022a), *Da budet so mnoyu i tekst, i podtekst*, [in:] Veronika Dolina – kontsert "Serdtse ne dostalos' nikomu" v bard-klube "Gnezdo glukharya" (27.11), [Долина, В. (2022a), *Да будет со мною и текст, и подтекст*, [in:] Вероника Долина – концерт «Сердце не досталось никому» в бард-клубе "Гнездо глухаря" (27.11),] [in:] https://www.youtube.com/watch?v=IzvsYePDY_s (accessed: 03.03.2024).
- DOLINA, V. (2022b), *Ne oshiblas' ya togda*, [Долина, В. (2022b), *Не ошиблась я тогда*,] [in:] https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid0fXAW84sxY7j4jp9kc-JgTh8SzaPVe95NuqHdnXEkxkXKZp225Qu3iTdh4e7aY4D5ol&id=100001521270732 (accessed: 28.09.2022).
- DOLINA, V. (2022c), *Posvyashchayetsya Shalamovu*, [Долина, В. (2022c), *Посвящается Шаламову*,] [in:] <https://shalamov.ru/critique/434/> (accessed: 03.03.2024).
- DOLINA, V. (2022d) *U nikh piterskiy forum*, [Долина, В. (2022d), *У них питерский форум*,] [in:] <https://klarissa45.livejournal.com/428830.html> (accessed: 03.03.2024).
- DOLINA, V. (2023a), *Ne dochitali my Shalamova*, [Долина, В. (2023a), *Не дочитали мы Шаламова*,] [in:] https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid04q5TL7eFunJK8myqjKfb-cD6tV2Z4EB4K7vUQ2NUQ5TbbWDjFWwGX1j6dvFfFSKK1&id=100001521270732 (accessed: 17.01.2023).
- DOLINA, V. (2023b), *Yesli budet yeshche temney*, [Долина, В. (2023b), *Если будет еще темней*,] [in:] https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid0oTA6VhpgqEzjDt79skoN-cvFGY8mQPvTzRxx4wJSqhRLsyDYShRGixnMwxkCSYLjbl&id=100001521270732 (accessed: 22.01.2023).
- DOLINA, V. (2023c), *Zhizn' yedva li nachnetsya zanovo*, [Долина, В. (2023), *Жизнь едва ли начнется заново*,] [in:] https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid0g5Gn6tQoKXHLUX-ARqb6yjXJ72ZimvtwoNgVB7sQju4mQp5xbtomM7FHa2BpGW6Frl&id=100001521270732 (accessed: 04.12.2023).
- GALICH, A. (1991), *Peterburgskiy romans*, [in:] Galich, A., *General'naya repetitsiya*. Moskva, 32-34. [Галич, А. (1991), *Петербургский романс*, [in:] Галич, А. *Генеральная репетиция*. Москва, 32-34.]

- KUDRYATS, Ye. V. (2009), Zlovolshebnoye vremya Veroniki Dolinoy, [Кудряц, Е. В. (2009), Зловолшебное время Вероники Долиной,] [in:] http://samlib.ru/k/kudrjac_e_w/dol.shtml (accessed: 17.02.2009).
- KULAGIN, A. V. (1997), Poeziya Vladimira Vysotskogo: tvorcheskaya evolyutsiya, Moskva. [Кулагин, А. В. (1997), Поэзия Владимира Высоцкого: творческая эволюция, Москва.]
- KULAGIN, A. V. (2015), Galich: poetika ratsional'nogo, [in:] Russian Literature 77 (2), 223-234. [Кулагин, А. В. (2015), Галич: поэтика рационального, [in:] Russian Literature 77 (2), 223-234.]
- MNICH, L. (2016), Poet u dreva vremeni otrostok: poetika i simbolika tekstov Veroniki Dolinoy. Siedlce. [Мних, Л. (2016), Поэт у древа времени отросток: поэтика и символика текстов Вероники Долиной. Седльце.]
- Na Kolyme... (2023), Na Kolyme zakryli muzey pisatelya Shalamova, [in:] Nastoyashcheye Vremya (30.11), [На Колыме... (2023), На Колыме закрыли музей писателя Шаламова, [in:] Настоящее Время (30.11),] [in:] <https://www.currenttime.tv/a/shalamov-muzey/32708314.html> (accessed: 03.03.2024).
- OSIEWICZ, B. (2016), Formy i źródła poezji Aleksandra Galicza. Poznań.
- ROZENBLIUM, O. (2015), Bulat Okudzhava i avtorskaya pesnya, [in:] Russian Literature 77 (2), 175-195. [Розенблюм, О. (2015), Булат Окуджава и авторская песня, [in:] Russian Literature 77 (2), 175-195.]

DOI: 10.31648/pw.11462

ARTUR CZAPIGA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7845-4051>

University of Rzeszów

ROSYJSKIE I POLSKIE MEMY INTERNETOWE JAKO NARZĘDZIE W WALCE Z KRYZYSEM EPIDEMICZNYM COVID-19

Polish and Russian internet memes in the fight against the COVID-19 epidemic crisis

ABSTRACT: The paper presents an analysis of demotivators from Polish and Russian websites. Being short messages, most often created as a combination of a graphic element and a brief text, they constitute very condensed acts of communication. The theoretic background of the survey is the modern approach to the Dawkins' understanding of a meme. Attention was paid to several aspects of the examples: structure, main functions, whether they are universal or culture-specific and what characters they depict. The memes were collected from demotywatory.pl and demotivatorium.ru in two groups: March/April 2020 and October/November 2021. The purpose was to compare the material from the beginning of the outbreak and from much later, when the topic didn't attract much attention of the societies. Memes are an effective tool for spontaneous struggle with the difficult pandemic reality, they can be generated quickly in response to the current socio-political situation.

KEYWORDS: internet meme, Polish language, Russian language, contrastive analysis, COVID-19 epidemic crisis

1. Wstęp

Jakkolwiek memy internetowe są obecnie jedną z najbardziej rozpowszechnionych form przekazu, a ich rozwój w ostatnim czasie uległ spektakularnemu przyspieszeniu, to wciąż jeszcze nie zostały wnikliwie i jednoznacznie opisane (Ryzhkov 2021, 19). Za autora pierwszej koncepcji rozumienia memu uznaje się R. Dawkinsa, który postrzegał go jako replikującą się jednostkę informacji kulturowej i przywoływał porównanie memów do wirusów (2006, 192). Obecnie rozumiane są one jako obiektywne twory kulturowe, mające znaczenie artystyczne, a więc już nie jako „wirusy umysłu” (Iwanicki 2018, 66).

Jest rzeczą oczywistą, że na memy internetowe trzeba było poczekać, aż owo nowe medium przekazu informacji powstanie i rozprzestrzeni się na tyle, żeby stało się ogólnodostępne. Wraz z postępującą cybernetyzacją rosła także cyrkulacja

powtarzalnych jednostek, pojawiały się kolejne platformy przeznaczone do rozprzestrzeniania się memów, strony internetowe, oferujące narzędzia do szybkiego i łatwego tworzenia nowych i przetwarzania już istniejących (Kołowiecki 2012).

Rozumienie opisywanego terminu (mem internetowy) i typologia tego zjawiska, wyprowadzone bezpośrednio z jego szerszego znaczenia (mem), musiały zostać dostosowane do nowych realiów. Mem internetowy to zdigitalizowany wytwór kultury (tekst, obraz, film, dźwięk) pierwotnie dystrybuowany w Internecie (Kamińska 2011, 61). Ważnymi aspektami takiego przekazu są jego precedencja (Panova | Shumakova 2019, 358-359), spontaniczny charakter oraz podatność na przetwarzanie (Kołowiecki 2012). To jednostki niezwykle szybko reagujące na aktualne wydarzenia z życia społeczeństwa, czemu sprzyja zarówno potencjalna łatwość ich tworzenia, jak i nośność kanału ich rozpowszechniania. Przez werbalizację tego, co angażuje emocjonalnie nie tylko twórców, lecz także odbiorców, memy internetowe stają się nośnikiem pamięci danej grupy społecznej, a więc są świadectwem i odbiciem wyznawanych wartości, poruszają wydarzenia, które są ważne dla tej grupy i dopóki są dla niej ważne (Wójcicka 2019, 67).

Memów nie można usunąć z sieci, gdyż są archiwizowane na różnych stronach, powtarzane i przetwarzane. Jeśli tracą popularność, to użytkownicy przestają je kopiować i przysyłać, ale nie znikają one z archiwalnych zasobów Internetu. M. Wójcicka wyróżnia cztery etapy w cyklu życia tych jednostek (2019, 63-114): 1) zapamiętywanie, czyli tworzenie nowych form przez odwoływanie się do aktualnych wydarzeń społecznych, politycznych, kulturalnych; 2) pamiętanie, czyli trwanie memów, polegające na ich powielaniu, uzupełnianiu oraz wypełnianiu kolejnym materiałem leksykalnym; jest to struktura łącząca to, co społeczne, z tym, co jednostkowe; 3) zapominanie, czyli zaprzestanie udostępniania czy lajkowania treści, które już nie spełniają zapotrzebowania odbiorców, znudziły się, przeminęło zainteresowanie zjawiskiem leżącym u ich podstaw; 4) przypominanie, czyli powracające zaangażowanie i wzruszenie treścią, która została przez grupę zapomniana¹. W memach przypominane mogą być teksty kulturowe oraz teksty okazjonalne.

Za jeden z podstawowych celów memów internetowych uważa się chęć rozbawienia odbiorcy, jednak może on być zastąpiony przez misję społeczną bądź informacyjną, próbę kształtowania określonych postaw lub szerzenie pewnych wartości (Kamińska 2011, 61; Naruszewicz-Duchlińska 2017, 251-263). Z reguły są spontaniczną reakcją internautów na otaczającą rzeczywistość, ułatwiają osvajanie trudnych informacji, traumatycznych wydarzeń, pomagają radzić sobie ze stresem, wątpliwościami, odzwierciedlają nastroje danej grupy.

W ich przypadku mamy do czynienia z jednym twórcą i wieloma odbiorcami, którzy mogą sami przetworzyć mem i stać się autorami jego nowej wersji. Jest to o tyle ułatwione, że wiele memów internetowych ma szablonowy charakter,

¹ Memy przypominane R. Titulaer nazywa nośnym terminem retro memów (2020).

co znacznie ułatwia edytowalność (Ryzhkov 2021, 19): dany obrazek pojawia się z nowym napisem, jest konfrontowany z innym obrazem, wchodzi w skład większej całości itp. Ponadto powstają nowe strony, gdzie na odwiedzających czekają narzędzia do szybkiego tworzenia memów, a zbiór elementów do wykorzystania wspiera istniejące już egzemplarze jako podstawy do nowej twórczości.

Do prawidłowego odczytania memów potrzebny jest wspólny zasób wiedzy, łączący twórcę i odbiorcę (zbiorowego), a swój pełny charakter ujawniają jako jednostki dialogowe, gdyż dopełniają się dopiero w odbiorze i interpretacji. Nasycenie przekazu ironią i aluzją, zanurzenie go w intertekstualności pobudza odbiorcę do działania, do semantycznego i pragmatycznego domknięcia komunikatu (Gackowski | Patera | Brylska 2016, 278).

Wśród czynników, które wydatnie przyspieszyły rozwój memów internetowych oraz proces krystalizowania się teorii naukowych poświęconych tym jednostkom, K. L. Ryzhkov wymienia: 1) znaczący wzrost liczby memów internetowych, w wyniku czego zostały uznane za samodzielny rodzaj komunikacji internetowej; 2) pojawienie się platform, jak np. TikTok, które znacznie ułatwiają generowanie i rozprzestrzenianie memów internetowych; 3) dramatyczne wydarzenia związane z pandemią koronawirusa i przeniesienie znacznej części codziennej komunikacji do Internetu (2021, 19).

2. Charakterystyka materiału badawczego

Materiał do analizy w niniejszym studium został zebrany z polskich i rosyjskich stron internetowych, specjalizujących się w prezentowaniu demotywatorów (odpowiednio: demotywatory.pl oraz demotivatorium.ru), czyli memów, które pojawiły się jako parodia plakatów motywacyjnych, popularnych zwłaszcza w wielkich amerykańskich korporacjach. Bardzo często mają podobną budowę – zwykle jest to obraz na czarnym tle, opatrzone dwudzielnym tekstem, pisany powyżej i/lub poniżej grafiki (Wójcicka 2019, 42). Taka struktura wyznacza logiczną kolejność odbioru poszczególnych elementów, ich współzależność i sama w sobie może być traktowana jako narzędzie retoryczne (Brylska | Gackowski 2017, 32-34).

Początkowo demotywatory były ironiczną odpowiedzią na demagogię wychwalającą poświęcenie dla dobra firmy, stanowiły swego rodzaju kontrplakat. Z czasem stały się narzędziem satyry politycznej i społecznej, wyrazem ekspresji popkultury, narzędziem szokowania i prowokowania, ale także wychowywania. Znaczna popularność komunikatów przekazywanych za pośrednictwem Internetu przyczyniła się także do wykorzystania ich w sposób planowy w debatach politycznych, w marketingu itp. W przeciwieństwie do spontanicznych memów tworzonych przez bliżej niesprecyzowanych użytkowników sieci można

zaobserwować również te, których autorami są konkretne grupy społeczne – np. sztaby wyborcze czy działy promocji firm.

Obecność obrazu w demotywatorach nie jest przypadkowa. Jest to połączenie współdopełniających się elementów, w których jeden (obraz) służy do naprowadzenia odbiorcy na właściwą interpretację tego drugiego (czyli tekstu). Zarówno kodowanie, jak i odkodowywanie takiego przekazu wymaga znajomości kultury danej grupy, jej historii, symboli, bieżących wydarzeń itd. Element graficzny, podpowiadając, o jakie elementy wiedzy chodzi i/lub jak je skojarzyć z towarzyszącą mu wypowiedzią, zmniejsza ryzyko rozminięcia się interpretacji zakładanej przez twórcę z tym, jaki sens memu wyłowi adresat (Kansteiner 2014, 239). Zauważyć tu można dominację aspektu sprawczego, pobudzającego do działania nad elementem opisowym (Kiklewicz 2012, 63).

Demotywatory można podzielić na trzy grupy tematyczne: 1) ocena bieżących i/lub ważnych wydarzeń politycznych, ekonomicznych i społecznych w kraju i na świecie, 2) refleksje związane z typowymi współczesnymi problemami w życiu codziennym jednostki, grupy społecznej, narodu, 3) problemy egzystencjalne, refleksja nad sensem życia i kondycją duchową współczesnego człowieka (Kudlińska 2014, 117). Z kolei pod względem sytuacyjności memów wyróżnia się: 1) demotywatory autonomiczne, niezakotwiczone w konkretnej sytuacji, odczytywane niezależnie od wiedzy o aktualnych wydarzeniach i 2) kontekstualne, których odczytanie wymaga znajomości szeroko rozumianego kontekstu kulturowego i/lub dyskursu medialnego (Wójcicka 2019, 44).

3. Analiza materiału

Materiał faktograficzny, czyli demotywatory dotyczące kryzysu epidemicznego związanego z COVID-19, zbierany był dwuetapowo. Jedna grupa memów pochodzi z marca/kwietnia 2020 r., a więc okresu, kiedy pandemia osiągnęła już globalny zasięg, ale wciąż było to zjawisko nierozpoznane, panowało zamieszanie informacyjne, rzetelne informacje przeplatały się z emocjonalnymi, lub wręcz z fake newsami, sytuacja epidemiczna zagroziła w wymierny sposób życiu nie tylko zarażonych, lecz także całych społeczeństw, stawiając je w niespotykanej w ostatnich czasach sytuacji izolacji, ograniczenia praw, niepewności o jutro i troski o bliskich. Jest to odpowiednio 28 polskich i 66 rosyjskich memów.

Druga transza materiału (znacznie skromniejsza liczebnie: 6 z domeny demotywatory.pl i 7 z demotivatorium.ru) pochodzi z okresu relatywnego spokoju epidemicznego, pomiędzy trzecią a czwartą falą (październik/listopad 2021). Demotywatory z tej grupy powstawały w odmiennych okolicznościach – z jednej strony mieliśmy do czynienia z poprawą sytuacji ze względu na coraz większą liczbę zaszczepionych i ozdrowieńców, wzrost wiedzy na temat wirusa, luzowanie

obostrzeń, brak nowych ograniczeń, swego rodzaju przyzwyczajenie się do panujących warunków; z drugiej jednak strony obserwowaliśmy rozprzestrzenianie się fałszywych informacji czy rosnącą popularność ruchów antyszczepionkowych. Tematyka covidowa musiała więc konkurować z tematami przyciągającymi uwagę publiczną swoją świeżością – jak np. kontrowersyjne decyzje/zachowania polityków, kryzys na granicy polsko-białoruskiej itp. Porównanie tych dwóch grup przykładów ma na celu uchwycenie ewentualnych różnic w reagowaniu internautów na to samo zjawisko, jednak w odmiennej sytuacji.

Dla przeprowadzenia wieloaspektowej analizy i większej przejrzystości opisu w niniejszym szkicu wykorzystane zostały cztery kryteria podziału materiału faktograficznego: 1) budowa zebranych demotyatorów, 2) funkcje, jakie pełnią, 3) stopień uniwersalności, 4) bohaterowie, jacy w nich występują.

3.1. Struktura analizowanych memów

Pod względem budowy demotyatory powinny posiadać obraz oraz tekst. W zebranym materiale właśnie tak skonstruowane memy stanowią zdecydowaną większość, jednak spontaniczny wyraz sprzeciwu wobec narzucanych ograniczeń cechuje nie tylko sposób przekazu, lecz także wyraża się w swobodnym podejściu do konwencji analizowanych memów internetowych.

Przykład 1

Przykład 2

Przykład 3

Połączenie tekstu z grafiką sprzyja właściwej dekonstrukcji znaczenia memu (przykład 1) – tekst jest dzielony, grafika podsuwa skojarzenia do właściwej interpretacji przesłania. W klasycznym modelu do uwagi odbiorcy dociera najpierw główna część przekazu. W następnej kolejności zostaje przyciągnięta przez ilustrację, która podaje kontekst do interpretacji – niejednokrotnie pozostający w kontraście ze znaczeniem dopiero co przeczytanego napisu lub eksplorująca konteksty bardzo nieoczywiste dla danej wypowiedzi². Dalsza część komentarza może uzupełniać wiedzę, służyć za argument w dyskusji, przekonywać odbiorcę, być częścią gry językowej itd. Stanowi więc zwieńczenie całego komunikatu, zwiększając szanse na jego skuteczność. W polskojęzycznym materiale są to 4 przykłady ze starszej grupy i 4 z nowszej, a w rosyjskojęzycznym odpowiednio 5 i 2.

Ponad połowa zebranych demotyatorów to połączenie obrazu z tylko jedną częścią tekstową (przykład 2). W tym przypadku dekodowanie przekazu jest ułatwione, jednak wciąż wymaga od odbiorcy skonfrontowania obu elementów. Zdecydowanie najrzadszą grupą są memy zawierające tylko tekst (przykład 3), jest on na tyle ważny i jednoznaczny, że twórca nie uzupełnia go o element graficzny. Pojawiły się tylko w materiale z marca/kwietnia 2020 roku: 2 w polskim i 4 w rosyjskim materiale. Na przeanalizowanych stronach nie odnotowano żadnych demotyatorów o interesującej nas tematyce z samą grafiką, bez tekstu.

3.2. Funkcje analizowanych memów

Ze względu na charakter wyekscerpowanych demotyatorów można je podzielić na humorystyczne, wyśmiewające otaczającą rzeczywistość oraz na poważne, mające wartość edukacyjną.

Pierwsza grupa, znacznie liczniejsza, pozostaje w zgodzie z naturą memów powstających zwykle właśnie w celu rozbawienia odbiorcy (Bauckhage 2021, 42). Śmiech pozwala odreagować stres, w którym człowiek się znalazł, a przez rozładowanie napięcia lub dodanie sił do działania (Meyer 2000, 312) ułatwia jednostce przezwyciężenie sytuacji kryzysowej (przykład 4).

W kontekście kryzysu epidemicznego śmiech wykorzystywany jest jako lekarstwo łagodzące trudne doświadczenia i dającego namiastkę normalności. Znamienne, że wśród starszych przykładów obu języków znajdują się zarówno śmieszne, jak i poważne demotyatory, natomiast jeśli chodzi o nowsze, to tylko rosyjskie są humorystyczne (w tej grupie wystąpiły wyłącznie dowcipne memy). Może to oznaczać, że Polacy i Rosjanie – przynajmniej użytkownicy badanych stron internetowych – w zupełnie odmienny sposób oswoili trudną covidową rzeczywistość.

² Każdy użytkownik języka jest w stanie odtworzyć potencjalnie możliwy kontekst danej wypowiedzi i dokonać jej interpretacji według tego kontekstu (Awdiejew 1983, 67).

Przykład 4

Przykład 5

W zgoła odmienny sposób pomagają walczyć z kryzysem demotywatory z drugiej grupy – pełne treści ważnych, informujące oraz pomagające interpretować fakty (przykład 5). Przekazanie odbiorcom memów wiedzy to misja niektórych demotywatorów, mają dzięki temu ułatwić walkę ze wspólnym wrogiem, jakim jest wirus, podpowiadając lub wyjaśniając sens promowanych zachowań (np. potrzebę zachowania dystansu społecznego lub noszenia maski w miejscach publicznych). W badanej grupie pojawiły się też memy wypominające politykom ich niepopularne, nieprzemyślane i/lub błędne decyzje. Funkcja edukacyjna demotywatorów to misja społeczna w trudnej sytuacji, przejaw odpowiedzialności twórców.

3.3. Stopień uniwersalności zebranych memów

Pandemia z jednej strony to kryzys, który dotknął ludzi w praktycznie każdym zakątku Ziemi, dlatego mieszkańcy właściwie wszystkich krajów musieli stawiać czoła podobnym wyzwaniom. Z drugiej strony obywatele różnych krajów cechują odmienne uwarunkowania kulturowe, sytuacja gospodarczo-polityczna, inne doświadczenia historyczne. Znajduje to odzwierciedlenie w sposobach werbalizacji przekazu memów.

Przykłady 6 i 7 to demotywatory prezentujące uniwersalne zjawiska, zachowania, sytuacje. Zarówno w Polsce, jak i w Rosji ograniczenia dotyczyły wielu działań i w nierówny sposób dotknęły przedstawicieli różnych zawodów. Fryzjerzy należeli do grupy społecznej stawianej jako przykład tych najbardziej poszkodowanych przez obostrzenia, a zarazem mających pewne pole (i społeczne przyzwolenie)

Przykład 6

Przykład 7

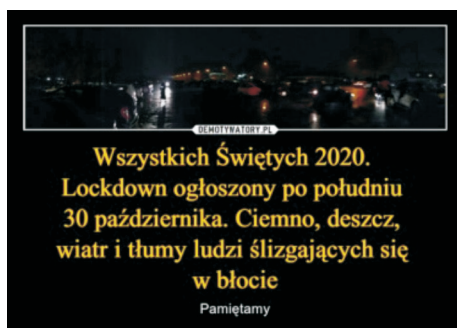
do nielegalnego obchodzenia zakazów (przykład 6). Królowa kwarantanny z przykładu 7 to z kolei odwołanie do wartości papieru toaletowego w czasach niedoboru i przerw w dostawach do sklepów³. Uniwersalizm zebranych memów sprawia, że są one z łatwością odczytywane międzykulturowo, więc i cyrkulacja ich jest znacznie ułatwiona – wystarczy podmienić tekst na jego tłumaczenie i mem może rozpocząć życie w nowym środowisku językowym.

W opozycji do poprzedniej grupy znajdują się demotywatory zawierające elementy charakterystyczne dla danej kultury – polskiej bądź rosyjskiej. Często brakuje kompetencji kulturowych do właściwego odczytania memów przez osoby spoza danej społeczności.

Mogą to być wydarzenia z niedawnej przeszłości, związanej z sytuacją pandemiczną, np. konkretne decyzje polityków (przykład 8). Osoby nieśledzące na bieżąco wydarzeń politycznych będą miały problem z odczytaniem pełnego kontekstu danego memu, zwłaszcza emocjonalnego, chociaż ogólna informacja pozostaje w zasięgu percepcji każdego odbiorcy.

W przypadku innych demotywatorów specyfika może być skutkiem różnic kulturowych, wynikających np. z odmienności preferencji kulinarnych – model prezentowany przez przykład 9 jest rozpowszechniony w Polsce nie z kaszą gryczaną, lecz z ryżem lub makaronem. Poprawne przeniesienie danego memu na grunt innej społeczności jest stosunkowo łatwe – trzeba odnaleźć ekwiwalent danego desygnatu i, jeśli pozwalają na to wspólne konotacje, podmienić go w komunikacie.

³ Papier toaletowy to jeden z ogólnowsiatowych uniwersaliów – na początku pandemii zniknął nie tylko z polskich czy rosyjskich sklepów, lecz także brytyjskich, amerykańskich itd.

Przykład 8

Przykład 9

Przykład 10

Największy stopień specjalizacji cechuje demotywatory, których puenta jest konstruowana na podstawie elementów gry językowej, bazujących na wiedzy z zakresu historii danego narodu. W przykładzie 10 część graficzna przedstawia obraz Lenia działającego w konspiracji, kiedy ukrywał się przed agentami carskimi. Podpis ('Włodzimierz Iljicz w pracy zdalnej'), utrzymany w stylu tekstów propagandowych, dodatkowo zawierający imię i patronimik⁴ jednoznacznie doprecyzowuje, kto jest przedstawiony na obrazku. Każdy, kto rozpozna kulturowy kontekst, może zauważyć, że ówczesna działalność Lenina nosi znamiona pracy

⁴ Należy nadmienić, że pewne osoby z historii Rosji są obecne w rosyjskiej kulturze właśnie pod imieniem i patronimikiem, bez potrzeby podawania nazwiska. W Aleksandrze Sergiejewiczu każdy Rosjanin rozpoznaje Puszkina, w Iosifie Wissarionowiczu – Stalina, Nikicie Siergiejewiczu – Chruszczowa itd. (Belyanin 1998, 38-40).

zdalnej. Co znamienne, tak lakoniczny i bogaty w treści naddane przekaz może wywoływać daleko idące kolejne skojarzenia (np. z tendencją w ZSRR do uznawania Lenina za prekursora wszystkiego, co słuszne i godne naśladowania).

3.4. Bohaterowie memów

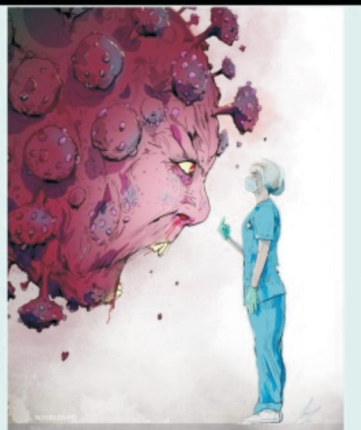
Zgodnie z postulatami oksfordzkich uczonych (Jasper | Young | Zuern 2020) do badania memów można także wykorzystać model S. Karpmana (tzw. trójkąt dramatyczny Karpmana), wywodzący się z zakresu psychologii i analizy transakcyjnej (Karpman 1968, 39-43). Po dodaniu pozycji głupca (Fool) do ofiary (Victim), prześladowcy (Persecutor) i wybawcy (Hero) C. de Saint Laurent, V. P. Glăveanu oraz I. Literat stworzyli model dopasowany do natury memów internetowych (2021, 4). W tym kontekście we wszystkich zebranych przykładach w roli prześladowcy występuje wirus. Pozostali aktorzy, włączając w to ewentualnego dodatkowego prześladowcę, mogą się pojawić w dowolnej konfiguracji bądź też zostać pominięci.

Na początku pandemii zdecydowanie więcej demotywowatorów wyraźnie przedstawiało zagrożenie ze strony wirusa. W przykładzie 11 obserwujemy personifikację wirusa w roli prześladowcy oraz pracownika medycznego jako bohatera. Druga grupa – przykłady pochodzące z późniejszego okresu – jest zauważalnie mniej liczna, a zagrożenie covidem przedstawia w sposób zawoalowany, nie prezentując prześladowcy bezpośrednio, każąc odbiorcy domyślać się jego istnienia z kontekstu (przykład 12). Tendencja ta jest widoczna zarówno w materiale polskim, jak i rosyjskim. Wspomniane role ofiary, prześladowcy, wybawcy i głupca wzajemnie się przenikają. W pewnych memach jedna grupa społeczna lub dana osoba może występować jako wybawca, w innych jako głupiec, ofiara lub prześladowca. Dużo zależy od światopoglądu twórcy danego demotywowatora oraz – w wielu przypadkach – od ścieżki interpretacyjnej odbiorców, gdyż w niektórych demotywowatorach analiza może doprowadzić do odmiennych wniosków, w zależności od obranego toku rozumowania.

Warto wspomnieć także o postaciach, które wcielają się we wspomniane wyżej role, gdyż w świecie memów internetowych, często tworzonych na wyspecjalizowanych stronach, bardzo ułatwione jest wykorzystanie istniejących już zdjęć lub grafik przedstawiających konkretnych bohaterów⁵.

W zebranym materiale z demotywowatory.pl nie odnajdujemy popularnych bohaterów memów internetowych (takich jak np. Filozoraptor, Asocjalny Pingwin, Piesel czy Kot Zrzęda), wszystkie postaci są nieszablonowe. Podnosi to oryginalność przekazu, wykracza poza utarte ścieżki interpretacyjne, pozwala na lepsze dopasowanie do sytuacji, jednak zmniejsza prawdopodobieństwo interpretacji

⁵ Przykładowo 14.12.2024 strona <https://fabrykamemow.pl> prezentowała 3966 wersji memu bazującego na jednym rysunku Filozoraptor, a różniących się tylko napisami.

Chciałabym Wam podziękować, ale żadne moje słowa podziękują wam bólu i cierpienia jaki przechodzicie codziennie. Nie ma odpowiednio pięknych słów by móc opisać waszą odwagę. Nie ma tak potężnego słowa, które odzwiercudliłoby waszą siłę i nieustrasłość. Nie powstała nigdy żadna pieśń pochwalna, by mogła jakkolwiek oddać wdzięczność miliardów ludzi, którzy w tym momencie pokładają w wasze zmęczone dłonie ABSOLUTNIE całe swoje życie, w dosłownym tego słowa znaczeniu. Nie ma takich łez i uśmiechów, które mogłyby pokazać wam jakie emocje u nas wywołujecie. Jest was garstka w porównaniu do tego całego gówna, a stawiacie tak potężny opór, że największe armie świata nie mogą się wam równać. I jedyne co mogę dla was w tym momencie zrobić to zostać w domu. I zostanę, będę liczyć kafelki w łazience i ziarenka ryżu w torebce, bo zostając w domu ufam, że jestem waszą podporą, mocnym filarem. Moi Aniołowie i stróże życia, stoicie na kruchym podłożu, pod wami jest przepaść i wiem że my, którzy nie wychodzimy z domów, staramy się robić nic byście WY mogli robić wszystko w walce o życia tych, którym się nie poszczęściło- jesteśmy filarami które podtrzymują to niestabilne podłoże. Nie możemy wam dać nic więcej, ale wiem, że tylko tyle i AZ tyle wam wystarczy. Zrobimy co tylko możemy by was wspierać, bo nie ważne jak ciężka jest izolacja, ta skala ciężkości ni jak ma się z tym ile WY nosicie na swych barkach, śpiąc w samochodach, hotelach daleko od domu by nie narażać bliskich. Nie ma na świecie niczego co może wyrazić jak WIELCY jesteście ryzykując swoje własne życie, by ratować inne.

#DZIĘKUJĘ. ZOSTAJĘ W DOMU

Dziękuję, zostaję w domu

Tylko tak możemy im pomóc. #dziekujezostajewdomu

- хочется на ужин
сезонного блюда

- ни слова больше!

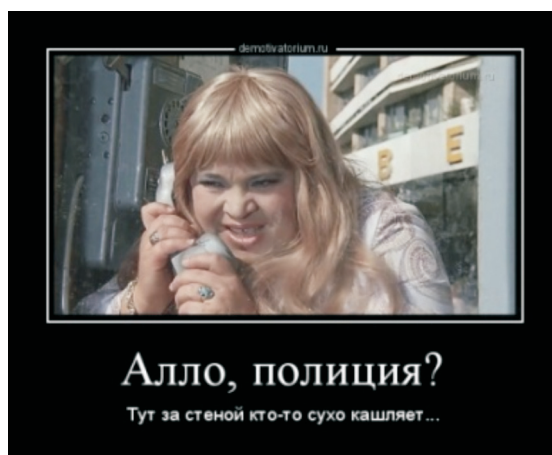
Przykład 11

Przykład 12

zgodnej z zamierzeniem twórcy. Inaczej sytuacja przedstawia się w zebranych materiale rosyjskojęzycznym, część demotyatorów wykorzystuje bowiem gotowe wzorce – pojawiają się Kote (przykład 13) oraz kadry z bohaterami filmów, które są już od dawna obecne w świecie memów (przykład 14), przywołują konkretne skojarzenia, a wykorzystywane są z różnymi podpisami, w zależności od zamysłu ich twórców. Już samo użycie istniejących wzorów z popkultury aktywizuje dodatkowe zbiory skojarzeń, wzbogacając przekaz memu, jednocześnie zmniejszając grono odbiorców do tych, którzy znają dane wzorce kulturowe.

Przykład 13

Przykład 14

4. Wnioski

Pierwszym spostrzeżeniem, wynikającym z przeprowadzonego badania, jest znaczące podobieństwo polskiego i rosyjskiego materiału, zarówno pod względem formy, jak i sposobów reagowania na trudną sytuację pandemiczną – zwłaszcza w przypadku memów z początku kryzysu. Twórcy demotyatorów błyskawicznie podjęli wyzwanie walki z wirusem na płaszczyźnie ideologicznej. Przez informowanie, uspokajanie lub pobudzanie do działania, przez podnoszenie na duchu, dzielenie się trudnymi własnymi doświadczeniami, w końcu przez rozśmieszanie starano się wspierać współużytkowników globalnej sieci w czasie epidemii COVID-19. Forma przekazu informacji jest mocno zróżnicowana jak na dość konserwatywne w tym aspekcie demotywatory.

Ponad rok od początku pandemii sytuacja okazała się zupełnie inna. Memy stały się słabiej nacechowane emocjonalnie, zdecydowanie mniej dramatyczne, zaczęły przejawiać bardziej ujednoliconą formę. W polskim materiale główna funkcja to informowanie, w rosyjskim bawienie, chociaż mniej spontanicznie. Temat

angażujący internautów uległ zmianie, został zastąpiony bieżącymi wydarzeniami politycznymi.

Jako forma pamięci grupowej mem internetowy jest elementem zbiorowego działania w obliczu wspólnych problemów. Przez oswojenie groźnego zjawiska, z którym dana społeczność boryka się w znaczeniu emocjonalnym czy egzystencjalnym, przez wyśmianie, przekazanie rzetelnych informacji, wyjaśnienie, uspokojenie dochodzi do stopniowego złagodzenia nastroju zagubienia. Samo uświadomienie sobie, że z tym samym problemem zmagają się inni członkowie społeczności, pozwala jednostce na powrót do normalnego lub w miarę normalnego funkcjonowania, ma więc działanie terapeutyczne. Wyższym poziomem tego zjawiska jest walka z kryzysem przez jego twórczą interpretację, popularne „wyrzucenie z siebie” nadmiaru emocji, podzielenie się z bliskimi (a w trudnych chwilach za owych bliskich można uznać nawet użytkowników tego samego forum, członków grupy w mediach społecznościowych itp.) swoimi uczuciami, wrażeniami, przeżyciami.

Czy memy internetowe nadają się na narzędzie w walce z kryzysem? Zdecydowanie tak. Są one elementami popkultury, wpływającymi na pamięć zbiorową internautów. Wpływ ten jest bardzo szybki, opiniotwórczy, skierowany do członków grupy o podobnych upodobaniach i poglądach. Mają inspirować do działania, nawet jeśli tym działaniem ma być przeżycie konkretnych emocji lub zmiana poglądów. Są jednak żywiołem, czemu sprzyja ich wysoka reproduktywność i emocjonalność, dlatego trudno mówić o świadomie kierowanym wykorzystaniu tego narzędzia przez wąskie grono decydentów. Co prawda partie polityczne lub firmy tworzą swoje memy internetowe, ale wykrycie pochodzenia takiego obrazu błyskawicznie dyskredytuje go w oczach szerokiego grona odbiorców. Sprawia to, że memy internetowe odbierane są przez zbiorowość jako bardziej autentyczne, a więc o większym kredycie zaufania, co wzmacnia ich działanie terapeutyczne w walce z kryzysem.

Bibliografia

- AWDIEJEW, A. (1983), Klasyfikacja funkcji pragmatycznych, [w:] *Polonica IX*, 53-88.
- BAUCKHAGE, C. (2021), Insights into Internet Memes, [in:] *Proceedings of the International AAAI Conference on Web and Social Media*, 5 (1), 42-49, [in:] <https://ojs.aaai.org/index.php/ICWSM/article/view/14097> (accessed: 24.11.2021).
- BELIANIN, V. P. (1998), Russkiy yazykovoy anekdot, [in:] *Vestnik TSMO MGU 1*, Ch. 2: Russkiy yazyk: lingvisticheskiye issledovaniya, 37-42. [Белянин, В. П. (1998), Русский языковой анекдот, [in:] *Вестник ЦМО МГУ 1*, Ч. 2: Русский язык: лингвистические исследования, 37-42.]
- BRYLSKA, K. | GACKOWSKI, T. (2017), Krytyka polityczna w memach internetowych – od dekonstrukcji po rekonfigurację, [w:] Gackowski, T. | Brylska, K. | Patera, M. (red.), *Memy, czyli życie społeczne w czasach kultury obrazu. Seria Media. Początki XXI wieku*. Warszawa, 25-51.
- DAWKINS, R. (2006), *The Selfish Gene*. Oxford.

- GACKOWSKI, T. | PATERA, M. | BRYLSKA, K. (2016), Społecznie konstruowany wizerunek Jana Pawła II – znaczenia zawarte w memach internetowych, [w:] Olędzki, J. | Sasińska-Klas, T. (red.), *Wielkość czy autorytet? Jan Paweł II w przekazach polskich mediów podczas jego kanonizacji*. Warszawa, 269-297.
- IWANICKI, J. (2018), Memy internetowe w kulturze popularnej. Charakterystyka zjawiska, [w:] *Humanoria. Czasopismo internetowe* 1 (21), 61-80.
- JASPER, J. M. | YOUNG, M. P. | ZUERN, E. (2020), *Public Characters: The Politics of Reputation and Blame*. Oxford.
- KAMIŃSKA, M. (2011), *Nieczne memy. Dwanaście wykładów o kulturze internetu*. Poznań.
- KANSTEINER, W. (2014), Szukanie znaczeń w pamięci: metodologiczna krytyka pamięcioznawstwa, [w:] Kończal, K. (red.), *(Kon)teksty pamięci. Antologia*. Warszawa, 225-246.
- KARPMAN, S. (1968), *Fairy Tales and Script Drama Analysis*, [in:] *Transactional Analysis Bulletin* 7 (26), 39-43.
- KIKLEWICZ, A. (2012), *Czwarte królestwo. Język a kontekst w dyskursach współczesności*. Warszawa.
- KOŁOWIECKI, W. (2012), Memy internetowe jako nowy język internetu, [w:] *Kultura i Historia* 2, [w:] <http://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/archives/3637> (accessed: 24.11.2021).
- KUDLIŃSKA, H. (2014), Demotyuator jako nowy gatunek dyskursu 2.0, [w:] *Teksty Drugie* 3: 111-139.
- MEYER, J. C. (2000), *Humor as a Double-Edged Sword: Four Functions of Humor in Communication*, [in:] *Communication Theory* 10 (3, August), 310-331.
- NARUSZEWICZ-DUCHLIŃSKA, A. (2017), Kilka refleksji na temat memów internetowych, [w:] Hofman, I. | Kępa-Figura, D. (red.), *Gatunki w mediach elektronicznych, II*. Lublin, 251-263.
- PANOVA, Ye. | SHUMAKOVA, Ye. (2019), Pretsedentnost'v epokhu mul'timediynoy kommunikatsii, [in:] *Przegląd Wschodnioeuropejski* X/1, 357-369. [Панова, Е. | Шумакова, Е. (2019), Прецедентность в эпоху мультимедийной коммуникации, [in:] *Przegląd Wschodnioeuropejski* X/1, 357-369.]
- RYZHKOV, K. L. (2021), Klassifikatsiya internet-memov v realiyakh 2021 goda, [in:] *Kul'tura i iskusstvo* 9, 18-28. [Рыжков, К. Л. (2021), Классификация интернет-мемов в реалиях 2021 года, [in:] *Культура и искусство* 9, 18-28.]
- SAINT LAURENT de, C. | GLÂVEANU, V. P. | LITERAT, I. (2021), Internet Memes as Partial Stories: Identifying Political Narratives in Coronavirus Memes, [in:] *Social Media + Society* January-March, 1-13.
- TITULAER, R. (2020), *Developing conceptions of humour: irony and Internet memes*. Rotterdam. URL: <http://hdl.handle.net/2105/52432> (accessed: 25.11.2021).
- WIGGINS, B. E. | BOWERS, G. B. (2015), Memes as genre: A structurational analysis of the memescape, [in:] *New Media & Society* 17 (11), 1886-1906.
- WÓJCIŃSKA, M. (2019), *Mem internetowy jako multimodalny gatunek pamięci zbiorowej*. Lublin.

JĘZYK

DOI: 10.31648/pw.11463

ALEKSANDER KIKLEWICZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6140-6368>

University of Warmia and Mazury

AIGERIM AKASHEVA

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-7159-6465>

Al-Farabi Kazakh National University

ON THE ETHNO-CULTURAL SPECIFICITY OF COLOUR NAMES: KAZAKH *KONYR* 'BROWN' VS. POLISH *BRAZOWY* 'BROWN'

ABSTRACT: The article is based on an assumption of anthropological linguistics, in particular the biocultural theory of meaning (J. Zlatev), that the semantic system of language is determined by a combination of external factors, including environmental determinism. The need to adapt the cognitive system to the environment and geophysical conditions of existence of human groups leads to the fact that cultural worldviews and the corresponding semantic systems of languages differ. The authors consider the relative and culturally variable nature of colour terms using the example of the adjective *konyr* in the Kazakh language and its lexical equivalent in the Polish language. The article shows that the presence of a large number of precedent phenomena of the brown colour among Kazakhs is manifested in a more intense functionality of this colour name in the Kazakh language. This concerns several aspects: high frequency, intensive polysemy, phraseology and connotations. To illustrate this, the authors provide language material from various sources, including national corpora of the Kazakh and Polish languages.

KEYWORDS: anthropological linguistics, linguistic relativity, environmental determinism, cross-cultural linguistics, lexical semantics, colour names, polysemy, connotation

Introduction

The semantic definitions of colour designations can be both clear and obscure. Since colour is a sensory category, not a mental one, its lexical name (like other terms for emotional states and senses) does not indicate a concept, unlike the names of objects and phenomena. What is happening in a human's consciousness is displayed in an ostensive character, i.e. it consists of aligning with a sensory image retained in human memory. E. V. Rachilina (2007, 29) elaborates on this feature, where a special, fundamentally different approach, used by lexicologists in other cases, could be applied to the description of the semantics of colour designations. Linguistic studies of colours are based on experiments where the corresponding

words are compared with specific physical objects – colour shades. Within the framework of this experiment, an informant determines whether a designated word can be correlated with a particular standard colour sample. According to Rachilina (ibidem, 30; see also: Coleman | Kay 1981, 43), the content of colour designations does not have a structure typical of a lexical concept, i.e. an arrangement of particular parameters, since the only parameter that a native speaker is guided by when using a colour designation is its correspondence to a certain fragment of the colour palette.¹ When a person hears the expression *a bloke in a green jacket*, they understand it because they know what green looks like (a sample of green) and they know how to use the adjective *green*² correctly – in fact, this is what the systemic-linguistic content of colour designations relates to.

As noted above, the nature of colour designations (like other terms for sensory images) is formulated in such a way that generally accepted methods of linguistic-semantic analysis are not applicable. This is because the meaning of a word (a lexical concept) cannot be represented as a composition of descriptors, and a dictionary definition should be as follows: “GREEN – to the point where everyone knows that it is green”.³

This fact explains why an extended concept of word meaning is employed to describe colour designations in linguistics (see Tokarski 2004, 24). Its content includes additional information, primarily, typical carriers of a colour feature (the so-called object prototypes), as well as information about connotations, i.e. accompanying semantic features resulting from the typical reference of a designated colour (see Ampel-Rudolf 1994; Komorowska 2018; Mucha 2014; Tokarski 2004; Stanulewicz 2009; Wierzbicka 1990; 2010; etc.). A. Szlachta (2018, 125) examined the subject references of colour designations by means of a questionnaire. The results reveal that prototypical carriers of colour features are relative. Thus, regarding white, the respondents indicated 9 typical carriers, with reference to black – 16, as for red – 16, etc.

Colour designations are heterogeneous in their psychological nature – they correspond to two types of knowledge: by acquaintance and by description, to use the terminology by B. Russell (1912, 48). The primary colour names originate from a memory and align with the visual perception data stored in memory. In this regard, a person knows what colour is blue or yellow without resorting to its

¹ However, this correspondence can change over time. For example, the Middle High German adjective *brun* referred to the shades of both brown and violet, while in Modern German its derivative, *braun*, is a name of the brown colour (Müller 2013, 117).

² V. P. Belyanin (2016, 236) writes that “language proficiency [...] belongs not so much to the sphere of knowledge as to the sphere of skills.”

³ Dictionaries usually contain an indication of the typical carrier of a given colour feature. For example, in the case of the adjective *green*, this is an indication of grass, and in the case of the adjective *blue*, this is an indication of the sky.

description with reference to typical referents⁴ (such a reference may be necessary only in a situation where our communication partner does not know a particular colour name and we can imagine it descriptively, for example: the *colour of young wine*). Other colour designations, for example, *dark*, *transparent* or *the lightest shade of green*, represent mental concepts, i.e. knowledge by description.

Regardless of whether the subject connotations of colour designations belong to the peripheral part of their lexical content, or whether they should be interpreted as a result of inference processes realized in speech activity, i.e. as a phenomenon at the level of discourse (Belyanin 2016, 235), it is evident that the use of colour designations is largely conditioned by the knowledge of objects for which a particular colour is an important differential or a functional feature, i.e. (according to cognitive psychology terminology) it is regarded as a separate slot in the structure of the corresponding frame.⁵ This fact is embodied in verbal associations. For example, in light of the available data,⁶ colour designations are presented in the associations of individual nouns in the English language: *blue* within the associative context of the noun *sky*, *green* within the associative context of the noun *grass*, *orange* within the associative context of the noun *lemon*, *white* within the associative context of the noun *snow*, etc. Explanatory dictionaries point to subject references of colour designations. For example, in one of them (ISJP), the Polish noun *śnieg* 'snow' is defined as follows: 'snow is ice crystals in the form of white flakes falling from a cloud'. As shown, the definition of the word comprises the descriptor 'white'. This particular type of interdependence of meanings is manifested in the coherence of the text. A comparison of the two text fragments:

- (1) It snowed yesterday. The trees looked unusual and stylish against the white background.
- (2) It rained all day yesterday. The trees looked unusual and stylish against the white background.

In both fragments, there is no special connector that would indicate a semantic connection between the statements, however, the first example remains evident (*the fallen snow formed a white background*) because the semantic information in the words *snowed* and *white* refers to the same frame structure. In the second example, the rationale supporting the coherence of the text requires additional information, in the absence of which, the text might be perceived as meaningless.

⁴ A child, as A. D. Košelev (2019, 208) writes, learns the basic names of colours at the age of 2.5 years. At this age, a child's cognitive system has not yet been formed and they may not yet know about the stereotypical subject references of colour designations in a given community. Thus, a two-year-old child living in a city does not necessarily associate brown with earth or soil.

⁵ This is also reflected in the motivation for the lexical form of some colour designations. For example, the English noun *tomato* is used in the meaning 'a shade of red, the colour of a ripe tomato'.

⁶ <https://wordassociations.net/en> (accessed: 02.04.2024).

The colour information contained in the meaning of a noun determines the interpretation of the entire phrase, particularly in cases where the colour characteristic of an item or phenomenon does not match the semantic standard. A comparison of some English expressions:

- (3) the sky turned red
- (4) the face turned red
- (5) the leaves turned red
- (6) the eyes turned red

Each of these expressions contains a semantic connotation, i.e. a part of the author's semantic intention that is not expressed by linguistic means. Example (3) refers to a sunrise or sunset, (4) refers to a person's excitement, (5) to autumn, and (6) to fatigue or an ophthalmic disorder. These connotations are supported by the information within the noun frames and are possible due to the combination of a noun and an adjective, i.e. they represent a semantic characteristic of the entire phrase. A similar phenomenon is observed in poetic texts. Tokarski (2004, 27) analyses a fragment of a poem by Cyprian Norwid:

- (7) Give me the blue ribbon and I'll give it to you
Without a delay...
Or – give me your shadow with your flexible neck:
– No! I don't want the shadow.⁷

In the cited researcher's view, the adjective *blue* means fidelity in love, and this connotation is based on its prototypical reference: since the sky is (or is considered to be) a typical carrier of blue, additional features such as 'perfection', 'wisdom', 'peace' are associated with this colour. In relation to the emotional state of love, 'perfection' means 'perfect, i.e. faithful love' – thus, according to Tokarski, one connotation is generated by another one. Firstly, the stated interpretation should rather be considered as hypothetical, since there are insufficient arguments in favour of dealing with an allusion to fidelity, and not with other symbols – for example, sublimity, sincerity, or purity.⁸ Secondly, Tokarski interprets the linguistic expression, taking into account only the meaning of the adjective, whereas in reality the meaning of the noun is no less important: a ribbon is one of the elements of women's attire, quite intimate (ribbons were braided into hair as decorations). Therefore, if any symbolic meaning is presented in this poetic fragment, its source is the entire *blue ribbon* structure. The interpretation of the poem would be different if the lyrical

⁷ The original text: „Daj mi wstążkę błękitną – oddam ci ją || Bez opóźnienia... || Albo – daj mi cień twój z giętką twoją szyją: || – Nie! nie chcę cienia”.

⁸ Tokarski (2004, 28) admits that the connotation of fidelity in the case of the adjective *błękitny* 'blue' does not have sufficient language justification.

subject's request concerned, for example, a blue flower or a blue button. It should be noted that the blue ribbon has several symbolic interpretations: high quality, perfection, excellence, honour, prestige, support, etc. – each of them depends on the social context and type of discourse.⁹ The evidence is that the reader tries to uncover the symbolic meaning of the text and it is explained by its specific genre – a lyric poem, i.e. an allusive text.

The existence of subject references of colour designations has its own interlingual and intercultural aspect. On the one hand, although there are intercultural differences in the sphere of perception (Matsumoto | Juang 2007, 137), they do not concern the perception of colour: regardless of the number of colour designations in a given language, representatives of different language communities have the same ability to distinguish and identify primary colours (ibidem, 136).

On the other hand, some experimental data indicate that the presence of a corresponding lexical colour designation in a language accelerates the processing of sensory information, for example, in operations such as classification or selection (Gleason 1961, 4; Martinovic | Paramei | MacInnes 2020; Winawer | Witthoft | Frank et al. 2007, 7783). In addition, the conceptualization of the colour parameters of objects and their language nomination in each cultural and linguistic community has a specific character. According to a widespread claim, “color semantics signified a sacral system of senses as a cultural component and it becomes embodiment of definite cultural values” (Sarmanbetova | Mandal 2019, 102).

Even in cases where colour designations are comparable in their semantic (denotative) function, they differ in their lexical background.¹⁰ The use of colour designations, depending on the type of discourse, may involve inference, i.e. information about objects of which a particular colour is typical stored in the memory of a language user. Since in different cultural and language communities the semantic standards of colour designations (for example, such as *white like snow*, *black like coal*, *red like flame*, *yellow like cheese*, *green like a cucumber*, *brown like chocolate*) partially coincide and partially differ, and since objects as carriers of colour features are not always understood and evaluated in the same way (for example, the sun among northern and southern people). Linguistic expressions that contain colour designations have different connotations in different languages (although they partially coincide). An example is the colour red, which during the

⁹ In this regard, one can refer to the theory of discursive consciousness, according to which cognition is a series of relatively autonomous representative modules, each of which is associated with a specific social context (Gumperz | Levinson 1996, 9; Stemplewska-Żakowicz | Zalewski | Suszek et al. 2009, 70).

¹⁰ This term denotes semantic features that do not relate to a lexical concept and do not participate in the language-mediated classifying activity of a person, and are also not necessary for recognizing the corresponding denotates (Vereščagin | Kostomarov 1980, 26).

Soviet era was considered a symbol of revolution and Soviet power (Faryno 1999, 154); this symbolism, however, has disappeared due to the collapse of the USSR.

There is a vast scientific literature on the variations in the symbolism of colours in various national cultures (Belyanin 2016, 236; Bradfield 2014; Chaudhary | Dutt | Gupta 2021; de Bortoli | Maroto 2001; Komorowska | Stanulewicz 2018; Kul'pina 2001; Madden | Hewett | Roth 2000; Scherpenberg 2014, 92; Šuchová 2014, 52; Vitols | Arhipova | Hirata et al. 2015; Wierzbicka 2010; Witek 2014, 76; etc.).

This study is based on the theory of linguistic relativity, according to which the semantic systems of different languages and dialects represent reality differently, as a result of which the worldviews that can be reconstructed on the basis of language data differ to a greater or lesser extent in certain aspects. The article aims to present how linguistic relativity is realized in the area of specific colour designations, in particular the colour brown. The object of the study are Kazakh linguistic expressions, including the adjective *konır* 'brown'. The study was prompted by an observation of the compatibility of this word: expressions in the Kazakh language, including this adjective, differ from the use of the corresponding lexemes in European languages. The strength of these differences will be demonstrated by comparing the constructions from Kazakh and Polish. The language material was taken from publicly available texts, as well as from online corpora of the two languages.¹¹

1. Environmental determinism

Linguistic signs are secondary representations, i.e. forms of expression of mental representations, and the semantic system of a language reflects the practical and spiritual experience of the members within a specific cultural and linguistic community. Since the living circumstances and existential conditions of social groups, as well as their cognitive systems, dissent in certain aspects, corresponding disparities are likewise observed in the semantic systems of various languages. There are four factors determining the content of linguo-mental representations (Kiklewicz 2020, 325): 1) physical – the material environment of an individual and their practical activities; 2) biological – perception; 3) social – social relations, contexts and institutions, as well as discourses of interpersonal and public communication; 4) linguistic – the language system.¹² The existence of a range of factors explains

¹¹ The Kazakh Corpus: <https://qazcorpus.kz/find>; The Polish Corpus: <https://nkjp.pl>.

¹² E. Sapir (1993, 227) wrote about the heuristic function of language, the forms of which predetermine the ways of perceiving and interpreting reality for its users. The influence of language on mental representations is manifested, in particular, in the fact that in some situations the meaning is formed taking into account the possibilities of its linguistic expression – cf. Thinking-for-Speaking (TFS)-hypothesis (Slobin 1987, 485; Brugger 2018, 8), and the formal relations between signs are reflected in the relations between the expressed concepts. It has been experimentally proven

the complexity of the relationship between language, cognition, culture, and material reality, and why it receives various and often contradictory interpretations. The most fundamental opposition is between realism (externalism) and constructivism (internalism). The former term is based on the theoretical assumption that mental representations – in accordance with the principle of adaptation – reflect objects, relations between objects, and states of affairs in the external world; whereas the latter, in the case of constructivism, mental representations depend on subjective assumptions, attitudes and cognitive styles characteristic of each social group, as well as the social conditions of cognitive and linguistic activities (Barnes | Bloor | Henry 1996, 87; Beutinger-Menzen 2006, 131; Muszyński 1996, 34; Zimmermann 2006, 269).

In modern cultural anthropology (as well as in anthropological linguistics), it is widely accepted that each social group and social context cultivates a corresponding cognitive system and habitus – a predisposition to a certain type of mental reflections, emotional reactions and actions which is unique to this community (see Bourdieu 1974, 46; Chruszczewski 2011, 227; Duranti 1999, 44). The concept of the social distribution of knowledge was presented by M. Scheler (1926, 61 ff.) in the first half of the 20th century.

The opposition of realism and constructivism is, by nature, relative. Collective concepts and stereotypical beliefs, as well as the corresponding linguistic representations, are formed under the influence of internal and external factors, so there is a limited rationale to consider them as definitive or principal. In recent studies, the socio-cultural factor is generally perceived as dominant,¹³ nonetheless, it should be noted that the social system, as well as the system of cultural institutions, to a certain extent are formed under the influence of the external environment. This is of particular importance in the investigation of cultural and ethnic specificity of colour designations, the application of which, as has been outlined, is significantly determined by the subject reference of colour attributes: the proposed hypothesis, in general terms, is that the reference characteristics of colour designations are largely determined by the surrounding physical environment and material culture.

This hypothesis is based on the theoretical framework of environmental determinism, which states that various forms of human social life, as well as their worldview, arise, change, and function subject to the influence of the surrounding material and natural environment (see Buchanan 1954, 8; Diamond 1999, 405; Lewthwaite 1966, 3; Wagner 1977, 62). People living in mountainous regions are more divided, which limits cultural borrowings and promotes individualization. It is not coincidental that, for example, in Slovenia, with a population of approximately

(Kiklewicz 2012, 265 ff.) that the lexical or phrasal format of a linguistic sign affects the nature of the expressed semantic information significantly.

¹³ M. A. K. Halliday (2002, 201) considers the social factor to be the main one in the process of forming and functioning of the semantic, ideational system of language.

2 million people, there are about 50 dialects of the Slovenian language, whereas in Poland, there are 6-7 dialects due to the predominance of flat terrains. Desert territories are sparsely populated, which promotes a nomadic way of life, while river valleys in the past were home to people who led a settlement lifestyle and were engaged in agriculture.

The idea of natural determinism originated in ancient philosophy. In 1748, in the work *The Spirit of Law*, Montesquieu argued that the regulation of legal relations in society should take into account not only social but also environmental conditions, especially the climate and landscape. The ideas of natural determinism were facilitated by the publications of F. Ratzel, L. Febvre, A. Hettner, E. C. Semple and others in the 19th century (for more details, see Alexander 1999, 196 ff.). Later, within the framework of natural determinism, individual sociological, psychological, evolutionary and other concepts were developed (see Edelman 1989; Gibson 1979; von Uexküll 1949 | 1982; Zlatev 2003 etc.). One of the directions of natural determinism is possibilism, i.e. a theoretical framework according to which physical factors that influence collective consciousness and culture are not absolute – they act in conjunction with other factors of a psychological and ergonomic nature. The biocultural theory of meaning “Meaning = Life (+ Culture)” by J. Zlatev (2003) has such a compromise character.

Elements of the environment have a certain meaning for an organism, due to which they become objects of conceptualization and linguistic nomination. Zlatev’s definition of meaning has a generalized form: “Meaning (M) is the relation between an organism (O) and its physical and cultural environment (E), determined by the value (V) of E for O: $M = V(O, E)$ ” (ibidem, 258 ff.), while the value depends both on the organism (for example, on the type of its activity and internal predispositions) and on the environment. Basing on the configuration of natural and cultural factors, four types of meaning systems are distinguished: cue-based, associational, mimetic and symbolic.

Contrastive anthropology studies consider the physical conditions that have formed the cultural systems of different people, such as those in Europe and Asia. Such differences are more local in nature. For example, as W. B. Meyer (2020, 175 ff.) notes, rice-growing populations in China are characterized by greater interdependence, group conformism, and conservatism than wheat-growing communities. This difference is due to the greater labour intensity of rice cultivation, and thus there is a greater need for coordination of actions, production planning, and even places of residence.

The influence of landscape manifests itself in individual worldviews (Scherp | Jain 2009, 18): the human mind interprets and classifies elements in a person’s

natural environment, thus knowledge is contingent upon the environment.¹⁴ This is especially important for the type of knowledge that B. Russell (1912, 48) defined as knowledge by acquaintance, i.e. formulated from sensory perceptions. In light of this, V. Podoroga (2013, 26 ff.) examines landscape practices in philosophy, i.e. how the landscape influences the view of reality. Every thought, Podoroga asserts, is topological in nature. For example, with regard to M. Heidegger, such a topological factor was the dark and mysterious forests of Schwarzwald.

The economic system and interpersonal relationships are shaped by the landscape and climate, therefore, the natural factor influences a culture and a cultural worldview both directly and indirectly. This is the concept of economic determinism (Berger | Luckmann 1991, 18).

The theory of natural determinism, unfortunately, has its ideological and political facets. Over different periods, substantial evidence has been accumulated due to “natural” environmental factors, Western Europe became the dominant power, colonizing and exploiting much of the rest of the world (Diamond 1999, 14; Moczulski 2019, 40 ff.). Thus, natural determinism served as a rationale for some scientists and politicians in support of the claim that the existing inequality in the world and the colonial policies of Western European states are objective in nature (Semple 1911; 1933). In the second half of the twentieth century, when the world order changed and the ideas of social relativism and multiculturalism became widespread, the interest in this direction declined and, on the contrary, the interest in constructivism increased significantly (see Romer 2022).

E. Rybicka (2014, 10) writes about geopoetics, whose subject is a reflection in literary works on the geographical space within which the author is positioned. The interpretation of artistic texts is based on the knowledge that readers have formed in certain geophysical conditions.

Natural determinism is also reflected in language. A. S. Gerd (2005, 60) writes, people living in desert and semi-desert zones have a completely different type of knowledge about the landscape and climate than populations residing in the taiga and forest-tundra. These differences are objective in nature, as they are determined by the physical habitats of human communities. Gerd further notes that the natural factor, as well as the type of household, is primarily manifested

¹⁴ There is a legend about mathematical wallpaper, which fostered Sofia Kovalevsky's interest in mathematics in her childhood. During the renovation of the manor house where the Kovalevskys lived, too little wallpaper was ordered, so it was decided to cover the walls of the children's room with papers found in the attic. By a fortunate coincidence, these materials were lithographs from the script of lectures on differential and integral calculus, by one of the founders of the St. Petersburg school of mathematics. Sofia would spend whole days looking at the mysterious formulas and, willing to understand them, she overwhelmed her mentor Joseph Malevich with mathematical questions. The girl secretly began studying algebra in order to understand what the mysterious patterns on the wallpaper meant (Wiedza i Życie 2011 | 4).

in the vocabulary: communities engaged in hunting and gathering have a developed vocabulary of plant and animal names.

The Eskimo language is often cited to confirm this pattern; according to various sources, it has from 6 to 50 names for snow (Boas 1963; Martin 1986; Robson 2012; Whorf 1940). In 1984, the New York Times published an article reporting on 100 names for different types of snow in the Eskimo language. This phenomenon is also observed among other northern populations. For example, R. P. Kuzmina (2018, 306) writes about the diverse names for types of snow in the northern dialects of the Evenki language. According to available data,¹⁵ there are 45 names for snow in the Pomor dialect of Russian (whose speakers live on the Kola Peninsula). According to published data (Fedjuniova | Ajbabina 2016, 7 ff.), the language of the Komi, another northern people, has 22 names for snow.

It should be noted that natural determinism is not the only or absolute factor forming the nature of the lexical composition of a language. For example, A. Pavlova (2017, 147) notes that snow is as natural element of the physical environment for Russians as it is for Eskimos, however, in Russian, there are no special names for light snow, wet snow, first snow, dry snow, sticky snow, etc.

It is not feasible to provide a clear elucidation for phenomena such as connotation or polysemy with external factors. For example, the English word *pink* is associated with youth and youth culture, while the German adjective *rose* does not have such a connotation. In this regard, C. van Scherpenberg (2014, 92) states that this variation is challenging to interpret with variations between English and German culture. Similarly, Belyanin (2016, 236) points out that the Russian *сильный дождь* 'strong rain' corresponds to *heavy rain* in English. In this context, it is similarly complex to provide a definite characteristic of the national consciousness of Russians and English people, as well as which natural and physical factors underlie this discrepancy. Pavlova (2017, 146) highlights that Russian women wear high-heeled shoes more often than German women, but there is a German verb *stöckeln*, which means 'to wear high heels', while there is no such a verb in Russian. This feature of linguistic nomination likewise relates to colour designations (Ten 2007, 42; Tokarski 2004, 26). Therefore, J. Šuchová (2014, 52) declares that, in German, the verb *grauen* has the primary meaning of 'to become gray', as well as the secondary meaning of 'to be afraid', cf.:

- (8) Mir graut es schon beim Gedanken daran.
'Just thinking about it makes me feel afraid'.

The cited researcher asserts that this polysemy is complex to clarify by mentioning typical gray colour references.

¹⁵ <https://l-s.media/culture/kak-govoryat-na-kolskom-poluostrove> (accessed: 28.04.2024).

2. Environmental determinism in the field of colour names

A prevailing tendency is noted in the area of colour designations discovered through research in cognitive linguistics: if a particular characteristic or feature is abundant in the physical environment of language speakers, it may be reflected in the language they use. This is reflected in such characteristics of lexical units as a high frequency of use and intensive polysemy, including phraseological units (Komorowska 2018, 87; Szczęk 2013, 283 ff.). Therefore, visual perception data are more important for a person than tactile perception data. For this reason, the dimensions of objects are considered greater rather than their texture. This explains that in English the polysemy of the adjectives *high*, *low* and the adjectives *rough*, *smooth* differs significantly.¹⁶

adjective	number of meanings	number of idioms
<i>high</i>	15	16
<i>low</i>	15	5
<i>rough</i>	9	5
<i>smooth</i>	7	1

The concept by which this additional information (i.e. connotations and metaphorical meanings) is generated aligns with the definition of abductive syllogism acknowledged in literature (Bateson | Bateson 1988, 26). Its application can be clarified as follows:

- (9) The sun is yellow.
 The sun emits light, warmth, it is auspicious.
 Conclusion: Yellow is warm, positive.¹⁷

The symbolism of colour designations arises in light of this conceptualization (inherently naive) (see Gage 1999). To a great extent, it is subject to background knowledge: firstly, about typical carriers of a particular colour feature ('the sun is yellow'), and secondly, about other characteristic properties of carrier objects ('the sun is good'). It is important that both the first and second pieces of information are specific from a national-cultural point of view, which is associated with the difference in connotations and metaphorical meanings of the same colour designations in different languages. In the following sections, this will be illustrated through the designations of the colour brown in Kazakh and Polish.

¹⁶ <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com> (accessed: 30.04.2024).

¹⁷ The symbolism of some colours in Vietnam was formed in a similar way. As V. G. Kul'pina (2001, 37) writes, blue symbolises the working class – by the colour of their clothes, and brown is associated with those working the land.

2.1. The names of the brown colour: meaning and connotations

In the concept of B. Berlin and P. Kay (1969), the colour brown is one of the basic colour designations and is noted as the sixth stage of the evolution of languages and cultures (after black, white, red, green, yellow and blue).¹⁸ The semantic representation of the colour brown is based on the idea of prototypical object references, as detailed in the works of A. Wierzbicka (2010, 364 ff.). As posited, the colour brown is not perceived as a mixture of several colours (green, red, black, etc.), it has an independent meaning and its source lies in the natural environment. Wierzbicka defines the meaning of the adjective *brown* in English as follows:

X is brown
when someone sees things like X, they may think of earth (ground)
over a period of time, people can see very little
when someone sees things like X, they may think about it

This definition is based on the premise that the ‘bare earth’ is an important visual and existential reference point (ibidem, 366).

There is, however, a number of data that undermine the accuracy of the provided definition. Firstly, brown is not a distinctive feature of soil, it is not included in lexical definitions of the corresponding word, nor in dictionaries of associative norms. For example, in an associative dictionary of English¹⁹ neither *soil* nor *earth* are reported within the context of associations of both the noun and adjective *brown*. And vice versa, *brown* is not found among the noun associations of *soil* or *earth*.

Secondly, there are many different shades of the soil colour, which is reflected in some definitions, cf.: *soil* ‘the upper layer of earth in which plants grow, a black or dark brown material typically consisting of a mixture of organic remains, clay, and rock particles’.²⁰ The bagged soil that can be purchased on the market is quite rarely brown, only if it contains a large amount of peat.

Thirdly, there are several typical (and even more prevalent than soil) subject references of the brown colour: coffee beans, cocoa, chocolate, tree bark, nut shells, chestnuts,²¹ human and some animal feces, the colour of some animals (for example, horses), leather items, etc. This can be verified by using special online software that allows to determine the colour parameters of objects.²²

¹⁸ Brown precedes purple, pink, orange and gray.

¹⁹ <https://wordassociations.net/en> (accessed: 10.02.2024).

²⁰ <https://www.dictio.info/en/show/4629> (accessed: 27.04.2024).

²¹ In Italian, the names for the brown colour *marrone* and *castagno* originate from the name of the chestnut tree.

²² <https://imagecolorpicker.com> (accessed: 28.03.2024).

https://www.ginifab.com/feeds/pms/recognize_color_from_image.php (accessed: 28.03.2024).

<https://htmlcolorcodes.com/colors/bronze> (accessed: 28.03.2024).

Some object associations have a specific character and are rooted in the past, for example, the English expression

(10) brown as a berry

In Modern English, the phrase is used to refer to people with dark or tanned skin. It originated in 17th-century England, when tanned or dark skin was associated with outdoor work and physical labour. Since ripe berries are often close to brown in colour, the description of a person whose skin has darkened from exposure to the sun is based on an analogy.²³

Tokarski (2004, 140 ff.) states that in Polish culture the colour brown has no association with the earth – there is no connection between the former and the latter either in metaphors or in phraseology (cf. the Polish expressions *czarnoziem*, *czarny jak świeża ziemia*). According to Tokarski's observations, linguistic uses of the Polish adjective *brązowy* 'brown' rather point to an association with the autumn and the dying nature. In addition, Tokarski (ibidem, 142) asserts that the formal relationship between the derivational noun *brąz* (the name of a metal) and the derived adjective *brązowy* is not reflected in the semantics: there is no sense of semantic closeness between the former and the latter.

According to a survey of native Polish speakers conducted by E. Komorowska and D. Stanulewicz (2018, 107), the prototypical referent of brown is a tree bark,²⁴ with soil being the second most common referent. The subject references of colour designations can be determined based on the phrase scheme "Adj (colour name) + like | as". Thus, the most common constructions in the Google search engine in Polish are:

- (11) brązowy jak czekolada 'brown like chocolate'
- (12) brązowy jak drzewo 'brown like a tree'
- (13) brązowy jak kasztany 'brown like chestnuts'
- (14) brązowy jak kawa 'brown like coffee'
- (15) brązowy jak błoto 'brown like mud'
- (16) brązowy jak orzech 'brown like a nut'

Similar constructions are identified in other languages.

²³ <https://dictionary.langeek.co/en/word/212260?entry=brown%20as%20a%20berry> (accessed: 28.04.2024).

²⁴ In Russian, the adjective brown derives from the noun bark, cinnamon 'rind, bark' (Vasilevič 2007, 13).

2.2. Polish *brązowy*

The adjective *brązowy* in Polish is defined as follows:

- having the colour of a nut shell, similar to dark brown in colour (WSJP)
- having the colour of bronze – alloy (USJP)
- if something is brown, it has the colour of tree trunks, earth and chestnuts (ISJP)

The evidence suggests that there is a lack of unity in the authors of Polish dictionaries in relation to the common carrier of this colour attribute.

The polysemy of this word is not developed: dictionaries note its second meaning as ‘made of bronze, related to bronze’. As previously noted, there is no semantic connection between the derivational base and the derivative: bronze items are not typical carriers of the brown colour: the surface colour of bronze items can vary from red to gray or even black, and over time such items become dark green. In addition, bronze items (including bronze medals) are not common household items.

In Polish, the adjective *brązowy*, furthermore, includes a small number of connotations. Tokarski (2004, 143) points out that this colour is associated with sadness in poetry and is recognized as unattractive. E. Komorowska and D. Stanulewicz (2018, 107) report in the survey mentioned above that the name of the colour brown is neutral from an axiological point of view: survey respondents indicated approximately the same number of positive and negative associations.

Using the *Collocations* resource in the National Corpus of the Polish Language, the compatibility of this adjective with nouns was analyzed. In total, this database contains 42 collocates that differ in the frequency of their use. Here are the most frequent combinations:

- (17) brązowe włosy – 117
- (18) brązowe oczy – 101
- (19) brązowy kolor – 43
- (20) brązowa skóra – 27
- (21) brązowa plama – 24
- (22) brązowy liść – 21
- (23) brązowa barwa – 18
- (24) brązowa suknia – 15

Among the collocations, there is practically none that would contain additional connotative semantics. This means that brown in Polish culture does not belong to the so-called precedent phenomena, and the adjective *brązowy* in Polish does not have a rich lexical background.

2.3. Kazakh *қызыл*

The representation is notably different in the Kazakh language, the content of which supports the theoretical viewpoint (see Blagova 1999, 85; Komorowska 2018, 97) according to which linguistic metaphors reflect the life patterns of a designated cultural and linguistic community. In the case of Kazakhstan, there are a significant number of precedent phenomena for which the brown colour is an essential organic feature. First of all, this is the bay colour of horses, which were traditionally recognized as the primary animal in the cultural and everyday environment of the Kazakh people, and which numbered in thousands (Stefaniak-Rak 2015, 164). It should be noted that horses are used as food in Kazakhstan: horse meat sausage *kazy* is a characteristic element of Kazakh cuisine. In addition, leather goods, widely used in everyday life, as well as musical instruments, are brown in colour: *dombra*, *dabył*, *kobyz*, *sherter*, *asatayak*, etc. The landscape also plays an important role: the Kazakh steppes, as well as the Tien Shan and Altai mountains are of different shades of brown, which can be seen in Fig. 1.

Such a large number of significant precedent phenomena of the brown colour in the material and the physical environment and everyday life of the Kazakh people are reflected in the spiritual culture, in particular, in the symbolism characteristic of the Kazakh cultural worldview. On the basis of linguistic, ethnographic and folklore data, B. Khasenov, A. Adilova and Z. Rapisheva (2022, 1757) claim that ancient Turks associated the names of colours with the four cardinal directions: blue symbolized the east, red – the south, yellow-white – the west, and black – the north. At the same time, brown was considered a symbol of the centre of the world.

The precedent character of brown objects is reflected in the language: unlike European languages, in Kazakh, the adjective *қызыл* is characterized by a developed polysemy (Khasenov | Adilova | Rapisheva 2022, 1759; Kononov 1975). Thus, *The Dictionary of the Kazakh Literary Language* (Malbakov | Ongarbaeva | Uderbaev 2009) provides four meanings of this word:

brown 1. A dark brown colour between black and red, for example: *қызыл ат, сиыр, қаз* ‘a brown horse, cow, goose’. 2. Ordinary, poor (life, home), for example: *Отан соғысының соңғы жылдарындағы бір күн болатын*. ‘The period of the post-war, disastrous life of a country’, literally: ‘These were the last days of the Patriotic War. The period of the country’s brown life’. 3. Pleasant, refreshing, for example: *қызыл сол шақ өмірлері* ‘pleasant memories of youth’, literally: ‘brown memories of youth’. 4. Reluctant, sad, cold (attitude, character), for example: *Қару-жарақты, әскери киімді екі адамды көргенде Тәусоғар сыр бермегенсің, қызыл амандасты* ‘Seeing two people with weapons and in military uniforms, Tausogor, without showing it, greeted them coldly.’ Literally: ‘Seeing two people with weapons and in military uniform, Tausogor, without showing it, greeted them brownly’.

Fig. 1. A typical steppe landscape for Kazakhstan,
[w:] [https://www.facebook.com/
photo/?fbid=447903127365637&set=pb.100064378615770.2207520000&locale=hr_HR](https://www.facebook.com/photo/?fbid=447903127365637&set=pb.100064378615770.2207520000&locale=hr_HR)

U. Sarmanbetova and R. Mandal write about the symbolism of the brown colour and its lexical exponents in the Kazakh language:

The brown color represents silence, comfort, warmth and safeness for Kazakhs. The component of the brown color is associated with other words and turns into a stable phrase word. The brown color signifies the meaning of “neutral”. For example, velvet (brown) evening, it is a touch of velvet evening, soft (brown) autumn, velvet (brown) voice, here it means soft voice, soft – spoken voice and etc. (2019, 105).

The secondary uses of the adjective *қызыл* are related to evaluative semantics, although, from this point of view, they are ambivalent: *қызыл* is used to express positive, negative and neutral evaluations. Constructions of all the three types are presented in the *National Corpus of the Kazakh Language*. Here are some examples:

neutral evaluation

- (25) қызыл тіршілік ‘everyday life’
- (26) қызыл күздің ‘a normal autumn’
- (27) қызыл қазақ ‘ordinary, run-of-the-mill Kazakh’

positive evaluation

- (28) қоңыр дауыс ‘a pleasant (low) voice’²⁵
- (29) қоңыр тірлік ‘nice, good life’
- (30) қоңыр жел | самал ‘a pleasant breeze’
- (31) қоңыр ән ‘a nice sound’
- (32) қоңыр мінез ‘a calm character’
- (33) қоңыр момақан ‘a calm, nice person’
- (34) қоңыр әуен ‘a nice melody’
- (35) қоңыр өлең ‘a beautiful poem’
- (36) қоңыр түн ‘a warm night’
- (37) қоңыр қыз ‘a beautiful girl’
- (38) қоңыр жауын ‘light rain’
- (39) қоңыр әңгіме ‘a pleasant, calm conversation’

negative evaluation

- (40) қоңыр күз ‘a cold, gloomy autumn’
- (41) қоңыр салқын ‘cold, bad weather’
- (42) қоңыр салқын қабак ‘an offended cold face’
- (43) қоңыр жаз ‘a cool summer’
- (44) қоңыр кеш ‘a gloomy evening’
- (45) қоңырқай көңіл күйі ‘a depressed mood’
- (46) қоңыр аспан ‘a cloudy sky’
- (47) қоңыр мұң ‘painful thoughts’
- (48) қоңыр бақ ‘a bare garden, without leaves’
- (49) қоңыр ауыл ‘a poor village’
- (50) қоңыр шаруа ‘a beggarly economy’
- (51) қоңыр күймен ‘a gloomy mood’

Khasenov and Adilova (2012, 10) indicate that the sheep, which Kazakhs consider as brown, is a symbol of meekness and simplicity – thus the brown colour has received the same positive symbolism, cf. the phraseological unit:

- (52) койдан қоңыр ‘meek, calm’, literally: ‘browner than a lamb’

The adjective *qonыр* expresses a positive assessment in phraseological units referring to children:

- (53) менің қоңырым ‘my darling’ (addressing a child), literally: ‘my brown’
- (54) қоңыр қозым ‘my darling’ (addressing a child), literally: ‘my brown lamb’

²⁵ Previously, this expression meant ‘a hoarse voice’, see https://kk.wikipedia.org/wiki/Қоңыр_дауыс (accessed: 02.05.2024).

In this meaning, this adjective is used in a Kazakh folk song:

- (55) Қой сүйеді баласын «қоңырым» деп,
 «Ештеңе білмейтін момыным» деп.
 Literally:
 A sheep kisses lamb calling it: “my brown”:
 “You are still small, meek, and know nothing”.

The same objective reference (i.e. reference to a sheep) underlies the expression sheep’s eyes, which means brown eyes.

The semantic ambivalence (a sort of ambisemy) of the adjective *қоңыр* is possible due to the mechanism that regulates the use of this word in one of the evaluative meanings: the recipient of the message must have an algorithm that allows one to understand, for example, the expression *қоңыр қыз* as ‘a brown girl (i.e. with a dark skin)’, or as ‘a beautiful, meek girl’, or as ‘a sad, cold girl’. Firstly, as was indicated in the Introduction, the interpretation of the adjective depends on the supporting noun. In this case, the compatibility of the adjective and noun has a related character, and constructions *қоңыр* + N, in which the adjective has a derivative meaning (for example, *қоңыр дауыс* ‘a brown=pleasant voice’, *қоңыр кыжмен* ‘a brown=gloomy mood’) should be treated as collocations.

Secondly, the interpretation of the adjective depends on the broader context. For example, a title on an Internet information portal:²⁶

- (56) Қазақстандық «қоңыр қыз» әлем чемпионы атанды.
 ‘Kazakhstani *brown girl* has become a world champion’.

The expression meaning a *brown girl* may seem vague here, but in the journal publication it is about a black Kazakh athlete, Nora Jeruto, who was born in Kenya. According to this information, the headline will receive the following interpretation: ‘A brown (i.e. dark-skinned) girl from Kazakhstan who has become a world champion’.

Thirdly, this case can be interpreted as an example of enantosemy, i.e. an expression of two opposite meanings by the same lexeme. Thus, the adjective *green* has, on the one hand, a positive secondary meaning of ‘unaltered by time or natural processes; fresh, new’, on the other hand, a negative meaning of ‘of a thing, esp. something immaterial, such as a thought, plan, etc.: not fully developed or elaborated’.

Without a doubt, there are lexemes with a direct (and not metaphorical) evaluative meaning in the Kazakh language, for example:

²⁶ <https://atpress.kz/kk/news/qazaqstanda/qazaqstandyq-qonhyr-qyz-alem-chempiony-atandy> (accessed: 03.05.2024).

(57) жағымды дауыс ‘a pleasant voice’

(58) әдемі қыз ‘a beautiful girl’

(59) жағымды әуен ‘a pleasant melody’

However, the adjective *қоныр* is used in speech frequently as an evaluative word. For example, the most common adjectives of the Kazakh language have been listed in one of the linguistic resources on the Internet.²⁷ Among them, there is the word *қоныр*, but the evaluative adjectives are not presented as *pleasant* and *beautiful*. Perhaps, this is explained by the associations of colour designations with a sensory processing of information, and therefore, the imagination of the addressee is activated and a stimulating function is additionally performed.

It is not by chance that the word *қоныр* functions as one of the most important symbols in literature and painting. It can be exemplified with two literary pieces. One of them is a poem by Zharkyn Asanqadyr uly called *Қоныр olen qoynynda* ‘In the Heart of a Pleasant Song’ (literally ‘In the Heart of a Brown Poem’), which consists entirely of metaphorical expressions that include the adjective *қоныр*. Below is a fragment with its literal translation into English:

(60) Қоңыр таудың қойнындамын,
 Қоңыр күзден нұр алам.
 Қоңыр кеште мойнымды мың,
 Қоңыр самал сылаған.
 Қоңыр дала қасиетің,
 Қоңыр әннен басталған.
 Қоңыр бала бас иетін,
 Қоңыр – дала тастардан.
 Қоңыр сағым жосыларсың,
 Қоңыр қопа күндерден.
 Қоңыр үнім тосыласың,
 Қоңыр жүрек кімдерден.
 Қоңыр көзім жанарыңда,
 Қоңыр мұң бар сияқты.
 Қоңыр аспан, таза арыңды.
 Қоңыр тамшы жііі ақты. [...]

I am in the heart of the brown mountain,
 I get light from the brown autumn.
 In the brown evening, kiss my neck,
 A brown breeze blew.
 The virtue of the brown steppe,
 started with a brown song.

²⁷ <https://kazyaz.kz/slovar.php> (accessed: 03.05.2024).

The brown boy bows,
to the brown – field stones.
Brown mirage appears,
From brown reed days.
My brown voice paused,
From whom is the brown heart.
In the sparkle of my brown eyes,
There seems to be a brown sadness.
Brown sky, pure honour.
A brown drop often flew. [...]

Another example is a poem by Kasymkhan Begmanov called *Қоңыр* – it is entirely constituted of expressions that include this colour designation. Below is a fragment of the poem:

- (61) Қоңыр ұл ем, қоңыр үйде ержеткен,
Қоңыр ырғақ жүрегімді тербеткен.
Баурап алған қоңыр кештер, қоңыр мұң,
Қоңыр болмай бұл өлке де оңар кім.
Етегінде гүл теретін қоңыр қыз,
Қалды артымда қоңыр ауыл, қоңыр күз.
Түсіме еніп қоңыр күз бен қоңыр қыз,
Өмір өтті сол бір қоңыр өңірсіз,
Сырқыратты сай-сүйекті қоңыр сыз,
Өмір өтті қоңыр қызсыз – көңілсіз.
Қоңыр жолдар алып кетті жыраққа,
Жауап бермей мұңлы қоңыр сұраққа.
Үнсіз қарап аққан қоңыр бұлаққа,
Қоңыр кеште қоңырайсам... жұбат па.
Қоңыр өлең, қоңыр ауыл, қоңыр ән,
Қоңыр бала табиғатын қорыған.
Қарапайым қоңыр ақын үлгі боп,
Салқын самал көзін сүрткен сүлгі боп.
Қарай- қарай кеткен қоңыр далаға,
Қоңыр таулы сол бір қоңыр қалаға. [...]

I was a brown boy, I grew up in a brown house,
and my heart was moved by a brown rhythm.
Captivated by brown evenings, brown sadness,
who can live in this land without becoming brown.
A brown girl picking flowers in her skirt,
A brown village, a brown autumn remained behind me.
A brown autumn and a brown girl appeared in my dream,
Life passed without that one brown region,

A crackling ravine-bony brown cold,
Life passed without a brown girl – sadness.
Brown roads took me far away,
without answering to a sad brown question.
Silently looking at the flowing brown spring,
If I turn brown in the dark evening...do not comfort
A brown poem, a brown village, a brown song,
and a brown boy who protected his nature.
A simple brown poet is a role model,
and a cool breeze is a towel that wipes his eyes.
Passed by while observing the brown steppe,
to the same brown city with brown mountains. [...]

Conclusion

The article has revealed how natural determinism is manifested in linguistic consciousness and speech activity. The analysis was based on the premise that differences in the landscape and climate, as the most important elements of the physical environment of human societies, in/directly affect not only the material culture, such as the basic needs and the corresponding system of production (in particular, household culture), but the worldview characteristic of each cultural and linguistic community, as well as the system of institutions regulating public relations. Studies in the field of linguistic relativity have shown that the physical environment of people's live activities is reflected in the lexicon: the lexical nomination – in accordance with the principle of adaptation – primarily covers the subject areas that are considered the most significant for this group from the point of view of perception (primarily visual) and practical activity (see Gonigroszek 2012, 29).

The starting point for the research was the external natural life conditions of Kazakhs and Europeans, which differ significantly, and this, in particular, concerns the precedent phenomena of the brown colour. In the case of Kazakhstan, it is a chestnut mast of horses, leather goods, musical instruments, steppes and mountain ranges of the Altai and Tien-Shan mountains. Since the objects of the brown colour play a particularly important role in the material culture of Kazakhs, this colour is a subject to reinterpretation, and it acquires a symbolic status. In the language, this is reflected in the high frequency of word use, as well as in its intensive polysemy: the adjective brown, in addition to its primary meaning, is widely used to express evaluations that vary depending on the base noun: *a brown sound, voice, melody* means pleasant, beautiful; *brown weather, wind, rain* – pleasant, neither too cold nor too bright; *a brown character* – a balanced character; *brown eyes, hair* – beautiful eyes, hair; *a brown girl or boy* – a not arrogant, modest,

meek and attractive girl or boy; *a brown mood* – depression, sadness; *brown clay, mud* – dirt; *a brown steppe* – a wide steppe; *a brown house, village, community* – simplicity, poverty; *a brown child* – cute, favourite, etc. Most of such expressions have a repeated, regular character, and, since the semantic interpretation of the derivative meaning of the adjective depends on the base noun, these Kazakh word combinations belong to the category of collocations.

In terms of semantics and frequency, the Kazakh adjective is fundamentally different from its Polish counterpart. In Polish, the brown colour does not have such a large number of symbolic associations, and, among the existing ones, those with old age, sadness, and ugliness dominate.

Regardless of the fact that natural determinism has been repeatedly criticized, in particular, for ideological and political reasons, the linguistic data presented in the article demonstrate that this factor, along with others – cultural, social, biological and linguistic, is of crucial significance in the formation of the cultural worldview and the semantic system the language.

References

- ALEXANDER, D. E. (1999), Environmental determinism, [in:] Alexander, D. E. (ed.), *Environmental Geology*. Dordrecht, 196-197.
- AMPEL-RUDOLF, M. (1994), *Kolory. Z badań leksykalnych i składniowo-semantycznych języka polskiego*. Rzeszów.
- BARNES, B. | BLOOR, D. | HENRY, J. (1996), *Scientific Knowledge. A Sociological Analysis*. London.
- BATESON, G. | BATESON, M. C. (1988), *Angels fear: an investigation into the nature and meaning of the sacred*. London.
- BELIANIN, V. P. (2016), *Psicholingvistika*. Moskva. [Беянин, В. П. (2016), *Психоллингвистика*. Москва.]
- BERLIN, B. | KAY, P. (1969), *Basic color terms. Their universality and evolution*. Berkeley | Los Angeles.
- BERGER, P. L. | LUCKMANN, T. (1966), *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. London.
- BEUTINGER-MENZEN, B. (2006), *Fiktionen des Wirklichen. Eine soziologische Auseinandersetzung mit den Positionen des Radikalen Konstruktivismus*. Hamburg.
- BLAGOVA, G. F. (1999), *Vremja i prostranstvo: narodnye sposoby vyraženiia v tjurskich jazykach*, [in:] *Rocznik Orientalistyczny* LII (2), 79-92.
- BOAS, F. (1963), *Introduction to the handbook of American Indian languages*. Washington.
- BOURDIEU, P. (1974), *Zur Soziologie der symbolischen Formen*. Frankfurt am Main.
- BRADFIELD, E. L. (2014), *The Diversity of Color: an Analysis of Cross-cultural Color Symbolism*. Honors Theses. 90. URL: <https://digitalcommons.andrews.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1089&context=honors>
- BRUGGER, L. (2019), *Cross-linguistic influence in bilingual motion event encoding: The role of language dominance and language mode*. Freiburg.
- BUCHANAN, K. (1954), *Geography and Human Affairs*. Wellington.

- CHAUDHARY, S. | DUTT, S. | GUPTA, V. (2021), Colour symbolism across cultures: a dichotomy between German and Indian contexts, [in:] *International Journal of Social Science and Economic Research* 6 (5), 1545-1580.
- COLEMAN, L. | KAY, P. (1981), Prototype semantics: The English word 'lie', [in:] *Language* 57 (1), 26-44.
- DE BORTOLI, M. | MAROTO, J. (2001), Translating colours in web site localization, [in:] *Proceedings of the European Languages and the Implementation of Communication and Information Technologies (Elicit) conference*. Paisley.
- DIAMOND, J. (1999), *Guns, germs, and steel: the fates of human societies*. New York.
- DOSMUCHAMEDOVA, K. (1976), *Peredača cvetovych značenij prilagatel'nyh v rusko-kazachskim slovare*, [in:] *Izvestija AN Kazachskoj SSR. Serija "Filologija"* 4, 28-35. [Досмухамедова, К. (1976), *Передача цветовых значений прилагательных в русско-казахском словаре*, [in:] *Известия АН Казахской ССР. Серия «Филология»* 4, 28-35.]
- EDELMAN, G. (1989), *The Remembered Present. A Biological Theory of Consciousness*. New York.
- FARYNO, J. (1999), *Gwiazda*, [in:] *Lazari, A. de (red.), Idee w Rosji. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski*. Łódź, 154-159.
- FEDJUNIOVA, G. F. | AJBABINA, E. A. (2016), *O proischozhenii nekotoryh nazvanij snega v komi jazyke*, [in:] *Ežegodnik finno-ugorskich issledovanij* 10 (4), 7-18. [Федюнова, Г. Ф. | Айбабина, У. А. (2016), *О происхождении некоторых названий снега в коми языке*, [in:] *Ежегодник финно-угорских исследований* 10 (4), 7-18.]
- GAGE, J. (1999), *Color and meaning: Art, science, and symbolism*. California.
- GERD, A. S. (2005), *Vvedenie v etnolingvistiku*. Sankt Petersburg. [Герд, А. С. (2005), *Введение в этнолингвистику*. Санкт-Петербург.]
- GIBSON, J. J. (1979), *The Ecological Approach to Visual Perception*. Boston.
- GONIGROSZEK, D. (2012), *Rozwój historyczny nazw kolorów w języku angielskim a teoria Berlina i Kaya*, [in:] *Językoznawstwo. Współczesne badania, problemy i analizy językoznawcze* 6, 27-35.
- GUMPERZ, J. J. | LEVINSON, S. C. (1996), *Rethinking Linguistic Relativity*, [in:] *Gumperz, J. J. | Levinson, S. C. (eds.), Rethinking Linguistic Relativity*. Cambridge, 232-270.
- HALLIDAY, M. A. K. (2002), *Collected Works. Vol. 1: On Grammar*. London | New York.
- ISJP: Bańko, M. (red.) (2000), *Inny słownik języka polskiego. T. 1-2*. Warszawa.
- KAY, P. | MCDANIEL, C. K. (1978): *The linguistic significance of the meaning of basic color terms*, [in:] *Language* 54 (3) 610-646.
- KHASSENOV, B. R. | ADILOVA, A. S. (2012), *Tur-tus ataularynyň syguly turaly*, [in:] *Vestnik Karagandinskogo universiteta* 4 (68), 5-10. [Хасенов, Б. Р. | Әділова, А. С. (2012), *Түр-түс атауларының шығуы туралы*, [in:] *Вестник Карагандинского университета* 4 (68), 5-10.]
- KHASSENOV, B. | ADILOVA, A. | RAPISHEVA, Z. (2022), *Colour Symbolism in Turkic Culture: A New Look in the Reconstruction of Colour Designation*, [in:] *Social Sciences & Humanities* 30 (4), 1753-1766.
- KIKLEWICZ, A. (2012), *Znaczenie w języku – znaczenie w umyśle. Krytyczna analiza współczesnych teorii semantyki lingwistycznej*. Olsztyn.
- KIKLEWICZ, A. (2020), *Imagologia a konstruktywizm*, [in:] *Przegląd Wschodnioeuropejski* XI (2), 305-327.
- KOJCHUBAEV, E. (1974), *Kratkij tolkovyj slovar' toponimov Kazachstana*. Alma-Ata. [Койчубаев, Е. (1974), *Краткий толковый словарь топонимов Казахстана*. Алма-Ата.]
- KOMOROWSKA, E. (2018), *Barwa czarna w języku polskim i norweskim aspekt konfrontatywny*, [in:] *Komorowska, E. | Stanulewicz, D. (red.), Barwa w języku, literaturze i kulturze IX*. Szczecin, 83-97.
- KOMOROWSKA, E., | STANULEWICZ, D. (2018), *Polskie i rosyjskie słownictwo barw. Asocjacje i znaczenia*. Szczecin.

- KONONOV, A. N. (1975), *Semantika cvetooboznačenij v tjurskich jazykach*. Tjurkologičeskij slovar'. Moskva. [Кононов, А. Н. (1975), Семантика цветообозначений в тюрских языках. Тюркологический словарь. Москва.]
- KONYROV, T. K. (1985), *Strukturno-semantičeskaja priroda sravnenia v kazachskom jazyke*. Alma-Ata. [Коньоров, Т. К. (1985), Структурно-семантическая природа сравнения в казахском языке. Алма-Ата.]
- KOŠELEV, A. D. (2019), *O genezise myšlenija i jazyka*. Moskva. [Кошелев, А. Д. (2019), О генезисе мышления и языка. Москва.]
- KUL'PINA, V. G. (2001), *Lingvistika cveta. Terminy cveta v pol'skom i ruskom jazykach*. Moskva. [Кульпина, В. Г. (2001), Лингвистика цвета. Термины цвета в польском и русском языках. Москва.]
- KUZMINA, R. P. (2018), *Koncept "zima" v jazykovoj kartine mira evenov*, [in:] *Filologičeskie nauki. Voprosy teorii i praktiki* 10 (2), 305-308. [Кузмина, Р. П. (2018), Концепт "зима" в языковой картине мира эвенков, [in:] *Филологические науки. Вопросы теории и практики* 10 (2), 305-308.]
- LEWTHWAITE, G. R. (1966), *Environmentalism and determinism: a search for clarification*, [in:] *Annals of the Association of American Geographers* 56 (1), 1-24.
- LUCY, J. (2000), *Introductory comments*, [in:] Niemeier, S. | Dirven, R. (eds.), *Evidence for linguistic relativity*. Amsterdam | Philadelphia, ix-xxi.
- MADDEN, T. | HEWETT, K. S. | ROTH, M. (2000), *Managing Images in Different Cultures: A Cross-National Study of Color, Meaning and Preferences*, [in:] *Journal of International Marketing* 8 (4), 90-107.
- MALBAKOV, M. | ONGARBAEVA, N. | UDERBAEV, A. (2009), *Қазақ әдеби тілінің сөздігі*. 10 (Қ-М). Almaty.
- MARTIN, L. (1986), *"Eskimo Words for Snow": A Case Study in the Genesis and Decay of an Anthropological Example*, [in:] *American Anthropologist, New Series* 88 (2), 418-423.
- MARTINOVIC, J. | PARAMEL, G. V. | MACINNES, W. J. (2020), *Russian blues reveal the limits of language influencing colour discrimination*, [in:] *Cognition* 201, 104281. DOI: 10.1016/j.cognition.2020.104281
- MATSUMOTO, D. | JUANG, L. (2007), *Psychologia międzykulturowa*. Gdańsk.
- MEYER, W. B. (2020), *Environmental Determinism*, [in:] Kobayashi, A. (ed.), *International Encyclopedia of Human Geography* (2nd ed.). Amsterdam, 175-181.
- MUCHA, P. (2014), *Różne znaczenia kolorów, czyli o przykładach konotacji determinowanych płciowo*, [in:] *Językoznawstwo* 1 (8), 47-61.
- MÜLLER, J. (2013), *Die Farben des Koran. Semantik und Funktion der koranischen Farbbezeichnungen*, [in:] *Zeitschrift Der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 163 (1), 117-145.
- MUSZYŃSKI, Z. (1996), *Światy za słowami. Ich natura i porządek*, [in:] Grzegorzczkova, R. | Pajdzińska, A. (red.), *Językowa kategoryzacja świata*. Lublin, 27-45.
- PAVLOVA, A. (2017), *Rosyjska lingwokulturologia w ujęciu krytycznym*, [in:] Kiklewicz, A. | Jurkowski, R. | Kasperek, N. (red.), *Polska – Europa Wschodnia: wzajemne wpływy i relacje historyczno-kulturowe, literackie i językowe*. Olsztyn, 141-156.
- PODOROGA, V. (2013), *Metafizika landšafta. Kommunikativnye strategii v filosofskoj kul'ture XIX-XX vekov*. Moskva. [Подорога, В. (2013), Метафизика ландшафта. Коммуникативные стратегии в философской культуре XIX-XX веков. Москва.]
- RASHILINA, E. V. (2007), *O semantike prilagatel'nych cveta*, [in:] Vasilevič, A. P. (ed.), *Naimenovaniija cveta v indoevropskich jazykach. Sistemnyj i istoričeskij analiz*. Moskva, 29-39. [Рахилина, Е. В. (2007), О семантике прилагательных цвета, [in:] Василевич, А. П. (ред.), Наименования цвета в индоевропейских языках. Системный и исторический анализ. Москва, 29-39.]
- ROBSON, D. (2012), *Are there really 50 Eskimo words for snow?*, [in:] *New Scientist* 2896, 72-73.

- ROMER, E. (2022), Determinizm i posybilizm geograficzny w geopolityce, [in:] *Political Dialogues* 32, 105-133.
- RUSSELL, B. (1912), *Problems of Philosophy*. Oxford.
- RYBICKA, E. (2014), *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*. Kraków.
- ŠAJACHMETOVA, A. A. | TASKULOVA, M. A. (2015), Osobennosti vlijanija cveta na soznanie predstavitelej etnosov, [in:] *Vestnik Severo-Kazachstanskogo gosudarstvennogo universiteta* 2 (27), 225-229. [Шаяхметова, А. А. | Таскулова, М. А. (2015), Особенности влияния цвета на сознание представителей этносов, [в:] *Вестник Северо-Казахстанского государственного университета* 2 (27), 225-229.]
- SAPIR, E. (1993), *Izbrannye trudy po jazykoznaniju i kul'turologii*. Moskva. [Сепир, Э. (1993), *Избранные труды по языкознанию и культурологии*, Москва.]
- SARMANBETOVA, U. | MANDAL, R. (2019), Symbolism and Semantics Colors in Kazakh Culture, [in:] *North America Academic Research* 2 (4), 101-115.
- SCHOLER, M. (1926), *Die Wissensformen und die Gesellschaft*. Leipzig.
- SCHERP, A. | JAIN, R. (2009), An ecosystem for semantics, [in:] *IEEE MultiMedia* 16 (2), 18-25.
- SEMPLE, E. C. (1911), *Influences of Geographic Environment on the Basis of Ratzel's System of Anthropo-Geography*. New York.
- SEMPLE, E. C. (1933), *The Geography of the Mediterranean Region*. New York.
- SLOBIN, D. I. (1987). Thinking for Speaking, [in:] *Proceedings of the Thirteenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society* 13, 435-445.
- STANULEWICZ, D. (2009), *Colour, Culture and Language: Blue in Polish*. Gdańsk.
- STEFANIAK-RAK, K. (2015), Animal Coat Colours (Mainly of Horses and Cattle) Mentioned in the 17th Century Judicial Book from the Crimea, [in:] *Przegląd Orientalistyczny* LXVIII (2), 155-168.
- STEMPLEWSKA-ŻAKOWICZ, K. | ZALEWSKI, B. | SUSZEK, H. et al. (2009), Relacyjnie ustrukturalizowany umysł. Model teoretyczny, [in:] *Przegląd Psychologiczny* 52 (1), 69-85.
- ŠUCHOVÁ, J. (2014), Konzeptualisierung von Farben und ihre Spiegelung in Farbbezeichnungen im Deutschen und Slowakischen (kognitiv-semantische Ansicht), [in:] *Slowakische Zeitschrift Für Germanistik* 6 (1), 42-57.
- SZCZĘK, J. (2013), Über blaue Briefe, schwarze Kunst, niebiescy chłopcy und czarna śmierć: Zu einigen semantischen Besonderheiten im Bereich der Farbphraseologismen im Deutsch-Polnischen und Polnisch-Deutschen Vergleich (am lexikografischen Material), [in:] *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego* 774. *Colloquia Germanica Stetinsia* 22, 282-300.
- SZLACHTA, A. (2018), Prototypowe odniesienia nazw barw (na przykładzie badań ankietowych prowadzonych w środowisku wielojęzycznym), [in:] *Komorowska, E. | Stanulewicz, D. (red.), Barwa w języku, literaturze i kulturze IX, Szczecin*, 123-137.
- TEN, J. P. (2007), Simvol v mežkul'turnoj komunikacii. Rostov-na-Donu. [Тен, Ю. П. (2007), *Символ в межкультурной коммуникации*. Ростов-на-Дону.]
- TOKARSKI, R. (2004), *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie*. Lublin.
- USJP: DUBISZ, S. (red.) (2008), *Uniwersalny słownik języka polskiego*. T. 1-4. Warszawa.
- VASILEVIČ, A. P. (2007), Ėtimologija cvetonaimenovanij kak zerkalo nacional'no-kul'turnogo soznanija, [in:] Vasilevič, A. P. (ed.), *Naimenovanija cveta v indoevropskich jazykach. Sistemnyj i istoričeskij analiz*. Moskva, 9-28. [Василевич, А. П. (2007), Этимология цветономенований как зеркало национально-культурного сознания, [in:] Василевич, А. П. (ред.), *Наименования цвета в индоевропейских языках. Системный и исторический анализ*. Москва, 9-28.]
- VEREŠČAGIN, E. M. | KOSTOMAROV, V. G. (1980), *Lingvostranovedčeskaja teorija slova*. Moskva. [Верещагин, Е. М. | Костомаров, В. Г. (1980), *Лингвострановедческая теория слова*. Москва.]
- VITOLS, G. | ARNIPOVA, I. | HIRATA, Y. et al. (2015), Colour Extraction and Analysis Solution for Design of Cross-cultural Websites, [in:] *Procedia Computer Science* 77, 215-220.

- VAN SCHERPENBERG, C. (2014), Pink im Deutschen und Dänischen. Eine Studie zur Semantik von Farbwortentlehnungen, [in:] Scherpenberg, C. van | Szabo, F. | Eckmann, S. (Hrsg.), Münchener Beiträge zur Allgemeinen und Historischen Sprachwissenschaft, 4. München, 81-92.
- VON UEXKÜLL, J. (1940 | 1982), The theory of meaning, [in:] Semiotica 42 (1), 25-82.
- WAGNER, P. L. (1977), The concept of environmental determinism in cultural evolution, [in:] Reed, C. A. (ed.), The Origins of Agriculture. Berlin | New York, 49-74.
- WASZAKOWA, K. (1997), Dotychczasowe badania w zakresie nazw barw w poszczególnych językach a perspektywa ich całościowego opisu porównawczego, [in:] Teodorowicz-Hellman, E. | Nilsson, B. (eds.), Nazwy barw i wymiarów. Colour and measure terms. Stockholm, 87-96.
- WHORF, B. L. (1940), Science and Linguistics, [in:] Technology Review (MIT) 42, 229-231.
- WIERZBICKA, A. (1990), Leksykalno-frazeologiczna struktura języka. Wrocław.
- WIERZBICKA, A. (2010), Semantyka. Jednostki elementarne i uniwersalne. Lublin.
- WINAWER, J. | WITTHOFT, N. | FRANK, M. C. et al. (2007), Russian blues reveal effects of language on color discrimination, [in:] PNAS 104 (19), 7780-7785.
- WITEK, E. (2014), Komunikacja wizualna. Nowoczesne narzędzia. Wrocław.
- WSJP: ŻMIGRODZKI, P. (2021), Wielki słownik języka polskiego. Warszawa. URL: <https://wsjp.pl>
- ZIMMERMANN, K. (2006), Wilhelm von Humboldts Verstehens- und Wortbegriff. Eine konstruktivische Sprachtheorie *avant la lettre*, [in:] Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft 16, 263-284.
- ZLATEV, J. (2003), Meaning = Life + (Culture): An outline of a unified biocultural theory of meaning, [in:] Evolution of Communication 4 (2), 253-296.

DOI: 10.31648/pw.11464

ANATOLII ZAHNITKO

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7398-6091>

Vasyl' Stus Donetsk National University in Ukraine

VIKTORIYA ANDRUSHCHENKO

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3913-6947>

Donbas State Pedagogical University in Ukraine

FICTIVE CONVERSATIONAL COHESIVE PATTERNS OF THE CATEGORY OF THE ADDRESSER IN THE UKRAINIAN LITERARY TEXT

ABSTRACT: This study explores how the category of the addresser manifests itself at the communicative level through the use of fictive conversational cohesive patterns. A literary text has been viewed from a communicative perspective as a dialogue – a conversation between an addresser and an addressee. The category of the addresser is treated as a linguistic-social communicative category, expressed by linguistic means which coherence and cohesion establish. These means aid the addressee in perceiving and understanding the global macrosense (integrity) of a literary text as an informational whole, while also analyzing its microsenses within its supra-phrasal unities (segmentation).

KEYWORDS: a literary text, fictive conversational cohesive patterns, the category of coherence, the category of the addresser, the category of the addressee

Introduction

A literary text has always been analysed from the perspective of a structural, semantic, socio-communicative and pragmatic approaches. However, the study of a text as a conversation between an addresser and an addressee with focus on the category of the addresser, its grammatical expression and interrelation with the other text categories within a text whole needs further discussion and clarification.

A text is defined as a communicative occurrence if it meets seven standards of textuality. The standards of textuality which are set forth in are all relational in character, concerned with how occurrences are connected to others: via grammatical dependencies on the surface (cohesion); via conceptual dependencies in the textual world (coherence); via the attitudes of the participants toward the text (intentionality and acceptability); via the incorporation of the new and unexpected into the known and expected (informativity); via the setting (situationality);

and via the mutual relevance of separate texts (intertextuality) (Halliday | Webster 2002, 3). If any of these standards is not considered to have been satisfied, the text will not be communicative.

In this paper we regard the category of the addresser as a linguistic-social (Zahnitko)¹ communicative category, which being expressed by language tools of the coherence (coherence | cohesion) category manifestation, stimulates a recipient's perception and awareness of the global macrosense (integrity) of a literary informatively complete text continuum whilst analysing its microsenses within supra-phrasal unities (segmentation). This view justifies the choice of the unit of our analysis – a supra-phrasal unity (SPU).

To our mind, it is the category of the addresser which interrelates with the category of intentionality and reveals the addresser's intention to convey an informative (theme – rheme) text message to the addressee, whereas the category of the addressee expresses the acceptability by the latter of an informative (theme – rheme) text message delivered by the addresser (Andrushchenko 2023, 55).

So, we consider the category of the addresser in correlation with the category of intentionality (the addresser's intention, motive) as a communicative category which is formalized by formal, semantic and communicative means of the coherence (coherence | cohesion) category realization within a supra-phrasal unity as a micro-structure of a text whole.

The object of the research is a literary text communicative organization (in the Ukrainian fantasy novel *Honykhmarnyk* by D. Korniy).

The subject of the study is the category of the addresser and its representation by the communicative language markers by which the category of coherence (coherence / cohesion) manifests itself, i.e. fictive conversational cohesive patterns, within the analysed text continuum.

To figure out the outlined problem, it is reasonable to apply structural and functional methods which allow to explore a communicative nature of a literary text (within its SPUs) by the analysis of the category of the addresser and its language expression at the communicative level.

Systemic sampling method makes it possible to extract from the analysed text continuum supra-phrasal unities which contain conversational cohesive patterns.

¹ The scholar ascertains that the status role of an addressee-linguoperson (the category of the addresser) is supposed to be core for text linguistic and social development, since it is the author who relates text to his own communicative tasks, embodies situational motivations in it, recognises himself by reflecting his emotional state as well as predicts a reader's reactive capacity (Zahnitko 2022, 155).

1. A literary text as a conversation between an addresser and an addressee

The central function of natural language is communication, i.e. the transmission of information (meaning) by a word, a sentence, sentences or contexts in regard with communicative organization and due to intimate relation of language and interaction. Hence, communication brings into play two modalities of interaction and textualization (Taylor 1999, 23).

M. O'Donnell describes the factors conditioning our interactional choices as "context" – the context of situation of a text / interaction, and the context of text (or context of interaction) (1999, 64-65). The latter predetermines a certain selection of language markers made by a speaker or an addresser to convey the main message of the utterance.

Consequently, any word in a sentence, sentence itself or a number of utterances determine a conversation as a form of verbal communication. This is crucial, since sequential turn-taking, as in ordinary conversation, is where the meaning of utterances unfolds, where they become intelligible and coherent to us. Conversational structures in text and discourse are processes of creating and sharing of meaning between two participants (Pascual 2014, 7).

Text is a complex and dynamic process by which a reader makes a coherent representation of the meaning (Boscolo | Mason 2003, 127). To understand a text, readers have to create a coherent mental representation in which text segments are related to each other.

Conversational analysis is a growing field of inquiry which during the last decades has been enriched by the need of a deeper understanding of the functioning of verbal signs in human cooperative processes (Gumperz 1982, 3), namely, certain semantic (true) meanings which are attached to these verbal signs (linguistic units).

For instance, A. Kiklewicz reasonably interprets such true meanings as "the consistency of the lexical, i.e. coded meaning in regard with the form and structure of the linguistic unit, with the concept as a category of mind, knowledge about objects and states of the reality around us [...] Human knowledge is not only objective, but also partially subjective, truth in the linguistic nomination also means the compatibility of the concepts we cultivate with our experience, empirical perception and cultural background" (2017, 224).

Semantic analysis should properly concentrate on the study of speech acts, seen as units of human action. Some linguists have begun to focus on grammatical and semantic signals of textual cohesion and on the role of interpretive frames, scripts or schemata in understanding discourse (Fillmore 1977; Schank | Abelson 1977; Spiro | Bruce | Brewer 1980). As a result, the scholars have created a new tradition of conversational analysis which concentrates directly on verbal strategies

of speaker / listener coordination as revealed in turn taking and other practices of conversational management (Gumperz 1982, 4).

E. Pascual, in her turn, states that at the textual level we may also use the pattern of the conversation as a means to organize or present information. In oral and written discourse, narrators often use discourse-organizing questions (e.g. “Why? Because...”) as well as actual or imaginative quotations as a means to present what happened. These rhetorical devices are regarded as phenomena of restricted scope – typical of contemporary public discourse (Fairclough 2003). Again, without getting into issues of occurrence frequencies over time, Pascual’s claim is that the prevalence of conversation in our everyday social and mental lives is reproduced in spoken and written narratives – probably to be encountered in all cultures and at all times (2014, 6).

For that reason, cohesive devices of various kinds can be seen as clues as to where a reader’s questions are being answered. It is easier to make sense of a text if the intertextual connections are recognised (Hoey 2000, 50). The objective of the writers is to have an effect on their readers using their text what leads to a vigorous branch of text linguistics – critical discourse analysis.

The analysis of text in terms of cohesive devices was pioneered by M. Halliday and R. Hasan (1976). It is sufficient to note that the coherence of a text is reflected in and signalled by the cohesion in the text. S. Tanskanen (2006) argues that cohesion is a strategy used by writers to help readers create coherence from the text: a type of signalling, in other words.

As follows, we consider the category of the addresser to be linguistically and strategically verbalized by certain cohesive patterns which the category of coherence (coherence / cohesion) provides at the communicative level and which the addresser selects to converse with the addressee in order to achieve the most desirable outcome of this communicative interaction, i.e. the addressee’s comprehension and interpretation of the addresser’s meaningful message.

2. The notion of fictivity and fictive interaction

Pascual regards *fictive interaction* as the use of the conversation, a frame to structure mental, discursive, and linguistic processes. Fictive interaction may partially serve as a model for: (i) thought, (ii) the conceptualization of experience (e.g. metaphors), (iii) discourse organization (e.g. overt monologues structured as dialogues), and (iv) the language system and its use (e.g. rhetorical questions) (2014, 9). The phenomenon like fictive interaction may also indicate the existence of some sort of correspondence between form and interactional function.

By this, the researcher examines cases in which the communicative and interactive dimensions of language become essential for understanding the basic

conceptual mechanisms underlying given conceptualizations, discourses, metaphors, and grammatical as well as pragmatic categories.

Various types of fictivity have been studied so far: (i) fictive entities and events (Langacker 1999; Talmy 2000), (ii) fictive motion (Matlock 2004; Richardson | Matlock 2007; Talmy 2000), (iii) fictive change (Matsumoto 1996; Sweetser 1990), and (iv) fictive speech acts (Langacker 1999) with an accent on the conversation frame to present information structure and relations between sentences or clauses.

The type of fictive interaction set up may be used to make mental contact with and highlight: (i) the fictive dialogue itself, (ii) its fictive addressee, or (iii) its fictive speaker (Pascual 2014, 56).

3. The classification of fictive conversational cohesive patterns

Respectively to types of fictive interaction (Pascual 2014, 9), we will distinguish *question-answer relations*: i) interrogative questions as exclamations, ii) rhetoric questions, iii) wh-questions, iv) internal monologues as dialogues etc.

The focus here is on the grammaticalized question-answer pattern, which is a prototypical conversational structure, as it represents the interchange of the speaker and hearer roles. The speaker asking a question takes the role of hearer when the interlocutor (i.e. the first hearer) answers this question in the next turn (Pascual 2014, 31). The same may be ascertained about the interchange of the addresser and addressee roles within text discourse.

In a large number of unrelated languages from around the world, a clearly conversational structure involving a fictive question-answer exchange has become grammaticalized to mark information structure and conditionality.

B. Heine and T. Kuteva (2002) identify wh-questions as one of the most common sources for relative markers in the languages of the world. A rhetorical interrogative element has been recognised as the source for relative markers. These fictive question-answer patterns provide an interactional basis for discourse relations.

Interrogative structures can be introduced to present strong assertions, expressing such intense conviction that the addressee or audience is expected to be totally convinced about the appropriate reply. Rhetorical questions are thus regarded as another case of fictive speech acts (Pascual 2014, 40). Example 1:

- (1) Кажан розуміє – він знайшов її. Ту, кого Майстер називав Маргаритою, Орфей Еврідикою, Амур Психеєю. Але він осоружний для неї, покруч. Як із цим тепер жити? Хлопець задихається. (Korniy 2010, 111)
[Kazhan understands – he found her. The one, whom Master called Margarita, Orpheus Eurydice, Cupid Psyche. But he is disgusting for her, a werewolf. How to live with this now? The boy is suffocating.]

The category of the addresser in this SPU is introduced by an interrogative rhetoric question *Як із цим менер жити?* ‘How to live with this now?’ to intensify Kazhan’s fear of his feelings and love, as a werewolf, to Alina, his love which he compares with the great loves of Master and Margarita, Orpheus and Eurydice, Cupid and Psyche. What is more, the formal, semantic and communicative cohesive ties within this SPU are enhanced by intertextuality² and reminiscence to the worldwide famous masterpieces of literature and art.

The other ways of communicative manifestation of the category of the addresser may be specified as i) fictive conditionals, ii) fictive lies, iii) fictive assertions, iv) fictive commands, v) fictive excuses, vi) fictive apologies, vii) fictive memories etc. (Pascual 2014, 40-43). Example 2:

- (2) – Іринко, не хочеш потримати на повідку небо? – мов грім, лунає запитання.
 “Звичайно, ні!” – підказує здоровий глузд, а уста наперекір промовляють:
 – Хочу!
 – Тоді роздягайся! Знімай із себе все до нитки, навіть натільний хрестик!
 (Korniy 2010, 37)
 [– Irynka, would you like to keep the sky on a lead? – a question sounds like a thunder.
 “Of course not!” – suggests her common sense, and the mouth contradicts:
 – I would like to!
 – Then undress! Take off everything down to the thread, even the body cross!]

The formal, semantic and communicative integrity of this SPU is determined by fictive conversational cohesive patterns of command expressed by the imperative sentences: *Тоді роздягайся!* ‘Then undress!’, *Знімай із себе все до нитки* ‘Take off everything down to the thread’ which enhance the tension and emotiveness of the dialogue between Iryna and Honykhmarnyk. The latter demands from Iryna to remove her cross from the breast that might weaken Iryna’s highest protection as an Orthodox Christian from the Dark Forces who Honykhmarnyk belongs to. Example 3:

- (3) – Юрку, допоможи нам. Ти вже один раз допоміг!
 – Я не допомагав.
 – Як не допомагав? Сьогодні вночі.
 – Я не допомагав! – з притиском говорить Юрко. – Ти сама все зробила.
 Я лишень
 спостерігав і пильнував, щоб інші не втручалися. (Korniy 2010, 140)

² The term *intertextuality* appears to have been coined by J. Kristeva (1980), and has been used to describe a wide range of relationships that may hold between discourses. G. Genette (1982) talks of “*transtextuality*”, reserving the term “*intertextuality*” for exact quotation of one text within another.

- [– Yurka, help us. You already helped once!
- I didn't help.
- Didn't you help? Tonight.
- I didn't help! – says Yurka with pressure. – You did everything yourself. I was just watching to make sure the others were not interfering.]

In the above dialogical SPU, the category of the addresser is structurally, semantically and communicatively expressed by a fictive conversational cohesive pattern of command: *Юрку, допоможи нам* 'Yurka, help us', an alternation of fictive conversational cohesive patterns of assertion and question: *Я не допомагав* 'I didn't help'; *Як не допомагав?* 'Didn't you help?'; *Я не допомогав!* 'I didn't help!'. The repetition of these syntactic parallel constructions brings an understanding to the addressee that Alina, possessing her super power of witchcraft, was strong enough to win that creature which Alina's sweetheart Sashka was sharing his body with.

Metaphor and metonymy are regarded to be other strong fictive conversational cohesive patterns, whereas they play a crucial role in the production and interpretation of fictive interaction constituents (Pascual 2014, 65). Example 4:

- (4) Кажан сміявся, тихесенько, ледве чутно хихотів. Аліна сердито блиснула своїми блакитними очима, розвернулася й перед тим, як вибігти з кафе, роздратовано випалила:
- Приємного дня, друже!
- Вона вже не чула слів хлопця, котрі полетіли їй вслід:
- Клітка йде шукати пташку. (Korniy 2010, 18)
- [Kazhan laughed, chuckled softly, barely audible. Alina glared at him with her blue eyes, turned around and, before running out of the cafe, blurted out irritably:
- Have a nice day, friend!
- She no longer heard the boy's words, which flew after her:
- The cage is going to look for the bird.]

Here, the line *Клітка йде шукати пташку* 'The cage is going to look for the bird' communicatively unites the components of this SPU and metaphorically embodies the future relationships between Alina and Kazhan and the way in which they will further be developing: Alina is a free, independent bird, though, by falling in love with Kazhan, she will soon be imprisoned in his cage, i.e. his sincere love to her. By this metaphor, the addresser communicatively and informatively enriches the rendered message and makes an accent on a lasting bond which is being built between young people.

Relations between participants of conversation are based on the resources of appraisal (Hood 2004; 2010; Martin 2001; Martin | Rose 2007; Martin | White

2005) and attitude, either positive or negative, i.e. the ways in which writers and speakers evaluatively position themselves in relation to others, what they believe, how they feel, and what they believe that they know.

To these evaluative markers of appraisal and attitude we will refer the following fictive conversational cohesive patterns: 1) direct / indirect speech compounds (quotations) which present an individual, action, mental (emotional) world (feeling, mood, attitude, principle, desire, intention, attempt, reason, purpose etc.); 2) direct / indirect discourse particles, vocatives, interjections, conjunctions, interactional words, truncations or unfinished sentences or clauses etc. which often make text continuum dramatic and emotionally loaded; 3) direct / indirect deictic tense, deictic pronouns and deictic demonstratives which characterize temporal and spatial axes of a fictive interaction (Pascual 2014). In one word, these are all the language components which may occur within both direct and indirect speech literary discourse. Example 5:

- (5) Не мели дурниць, Сашко! Не все так однозначно, друже! Ти надто високої думки про себе. Теж мені – нечистий! Це звання також заслжити треба. Алінко, я тебе кохаю! – шепочуть губи. – Я кохаю тебе, Алінко! Кохаю! З того першого дня і до скону! (Korniy 2010, 131)
[Don't be silly, Sashka! It is not that easy, my friend! You think too highly of yourself. You are not evil at all! This title must also be won. Alinka, I love you! – lips whisper. – I love you, Alinka! I love! From that first day to the end!]

The direct speech discourse vocatives *Сашко* 'Sashka', *друже* 'friend', *Алінко* 'Alinka' together with the grammatical cohesive repetition of syntactic parallel construction *Я кохаю тебе* 'I love you' in the analysed SPU provide its structural, semantic and communicative organization intensifying the dramatic moment of Sashka and Alinka's love confession to each other and Alina's confirmation that she does not mind having a two-spirit (half-human, half-creature) sweetheart.

The novel under analysis is based on the collision of good and evil. Alina personifies good. Honykhmarnyk (who lives in Sashka's body) – evil. The hatred which Alina feels to Honykhmarnyk is expressed by negative connotative lexemes: *у чорному* 'in black', *з двома личинами* 'with two looks', *небезпечний сусід* 'a dangerous neighbour' (Korniy 2010, 61-62); [...] *навіть гірше від покруча чи яничара* '[...] even worse than a werewolf or a janissary' (Korniy 2010, 89) etc.

Honykhmarnyk also hates Alina, but his hatred is more to deal with respect for her strength, admiration for her wittiness and fear of her power that is witnessed by positive evaluative lexemes: *мов ангел у зеленому вінку з її волосся* 'like an angel in a green wreath of her hair' (Korniy 2010, 110); [...] *Левиця, дика і небезпечна* '[...] a Lioness, wild and dangerous' (Korniy 2010, 120); *у ній забагато світла* 'she has a lot of light' (Korniy 2010, 131); *Скільки ж у ній сили, справжньої* 'How much real strength she has' (Korniy 2010, 132).

In addition, the communicative event set up by fictive interaction compounds is retrievable and can be made sense of through accessing: (i) cultural, (ii) historical knowledge, (iii) social and everyday life knowledge, or (iv) knowledge of the ongoing discourse in the here and now (Janssen 2007, 376-379).

Hence, some other fictive conversational patterns may be viewed in cultural perspective, since language was embedded in the life and culture of its speakers, thus, the work of art (text), as all other social discourses, enters into interaction with culture that produces a communicative semantic meaning. Culture is defined as a context for a language which expresses the mental life, social reality and experience of its speakers, whereas language is considered as a system with its grammar structures (Halliday 1999, 5-6).

Under these fictive conversational cohesive patterns, we will distinguish *culture specific words* (cultural realities, cultural terms) which reveal the addresser's cultural background.

Cultural related terms are designated by different names such as cultural terms, culture specific items, culture markers, cultural references, cultural bound items and realia. These embody various material items like food, clothes, currency, cultural notions like customs, institutions and proper names, names of persons, animals, locations and traditional celebrations (Mansoor et al. 2016, 44). Example 6:

- (6) Аліна сидить у вікні University of the Arts, London, у ногах валяється тайстра. Звичний наплечник вона у Лондоні замінила тайстрою. Минув майже рік, як вона тут. Якось воно так вийшло зовсім поступово, тут на чужині просто зі всіх дір полізла її українськість. Тайстра замість звичного наплічника. Сорочки оздоблені вишивкою, навіть джинси, і ті з орнаментами, літні футболки з писанками [...]! (Korniy 2010, 158)
[Alina is sitting in the window of the University of the Arts, London, with a taistra lying at her feet. In London, she replaced the usual backpack with a taistra. It's been almost a year since she was here. Somehow it turned out that way quite gradually, here in a foreign country, her Ukrainian identity was simply crawling out of her. Taistra instead of the usual backpack. Shirts are decorated with embroidery, even jeans, and those with ornaments, summer T-shirts with Easter eggs [...]]

The structural, semantic and communicative integrity between the components within this SPU is predetermined by the thematic cohesive repetition of culturally related notions (*тайстра* 'taistra', *вишивкою* 'embroidery', *орнаментами* 'ornaments', *з писанками* 'Easter eggs') – the symbols of Ukrainian culture – to mark the concept *українськість* 'Ukrainian identity' which is both the author's and Alina's origin.

Conclusion

In our study we identified and qualified the communicative tools of the category of the addresser representation by fictive conversational cohesive patterns which the category of coherence (cohesion / coherence) establishes within literary texts among which there are question-answer relations (interrogative questions as exclamations, rhetoric questions, wh-questions, internal monologues as dialogues etc.); fictive conditionals (lies, assertions, commands, excuses, apologies, memories etc.); metaphor and metonymy; evaluative markers of appraisal and attitude (direct / indirect speech compounds; direct | indirect discourse particles, vocatives, interjections, conjunctions etc.; direct / indirect deictic tense, deictic pronouns and demonstratives); culture specific words etc.

These outlined fictive conversational cohesive patterns of the category of the addresser and its expression at the communicative level, on the one hand, provide a structural, semantic and communicative integrity of the constituents within the text continuum and, on the other hand, facilitate an effective interaction and productive interchange of mental processes and representations between the addresser and the addressee.

The perspective of the study is to trace the category of the addresser in its interrelation with the rest communicative categories: the category of the addressee, intentionality, intertextuality and informativity which will help gain a better understanding of fictive communicative relations within a literary discourse.

References

- ANDRUSHCHENKO, V. (2023), The Literary Text in Aspect of Its Communicative Structure: A Theoretical Perspective, [in:] *Linguistic Studies* 45, 54-62.
- BOSCOLO, P. | MASON, L. (2003), Topic Knowledge, Text Coherence, and Interest: How They Interact in Learning From Instructional Texts, [in:] *The Journal of Experimental Education* 71 (2), 126-148.
- FAIRCLOUGH, N. (2003), *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. London.
- FILLMORE, Ch. (1977), Frame Semantics and the Nature of Language, [in:] Harnad, S. | Stecklis, H. | Lancaster, J. (eds.), *Origin and Evolution of Language and Speech*. New York, 20-32.
- GENETTE, G. (1982), *Figures of Literary Discourse*. New York.
- GUMPERZ, J. J. (1982), *Discourse Strategies*. London.
- HALLIDAY, M. (1999), The Notion of "Context" in Language Education, [in:] Ghadessy, M. (ed.), *Text and Context in Functional Linguistics*. Philadelphia | Amsterdam, 1-24.
- HALLIDAY, M. | HASAN, R. (1976), *Cohesion in English*. London.
- HALLIDAY, M. | WEBSTER, J. (2002), *Linguistic Studies of Text and Discourse*. London.
- HEINE, B. | KUTEVA, T. (2002), *World Lexicon of Grammaticalization*. London.
- HOEY, M. (2000), *Textual Interaction: An Introduction to Written Discourse Analysis*. London.
- HOOD, S. (2004), Managing Attitude in Undergraduate Writing: A Focus on the Introductions to Research Papers, [in:] Ravelli, L. | Ellis, R. (eds.), *Analysing Academic Writing: Contextualised Frameworks*. London, 24-44.

- HOOD, S. (2010), *Appraising Research: Evaluation in Academic Writing*. London.
- JANSSEN, Th. (2007), *A Speaker / Hearer-Based Grammar: The Case of Possessives and Compounds*, [in:] Hannay, M. | Steen, G. (eds.), *Structural-Functional Studies in English Grammar*. Philadelphia | Amsterdam, 353-387.
- KIKLEWICZ, A. (2017), *Znaczenie a prawda: fantomy semantyczne*. Olsztyn.
- KORNIY, D. (2010), *Honykhmarnyk*. Kharkiv. [Корній, Д. (2010), *Гонихмарник*. Харків.]
- KRISTEVA, J. (1980), *Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art*. New York.
- LANGACKER, R. W. (1999), *Virtual reality*, [in:] *Studies in Linguistic Sciences* 29 (2), 77-103.
- MANSOOR, S. | BARI KHAN, A. | ZUHRA, S. | KAMRAN, S. | ARIF, Z. (2016), *A Descriptive Study of Culture Related Terms in Translation of Harry Potter Novel from English to Urdu language*, [in:] *Asia Pacific Journal of Multidisciplinary Research* 4 (2), 44-50.
- MARTIN, J. (2001), *Language, register and genre*, [in:] Burns, A. | Coffin, C. (eds.), *Analysing English in a Global Context*. London, 149-166.
- MARTIN, J. | ROSE, D. (2007), *Working with Discourse: Meaning Beyond the Clause*. London.
- MARTIN, J. | WHITE, P. (2005), *The Language of Education: Appraisal in English*. London.
- MATLOCK, T. (2004), *Fictive Motion as Cognitive Simulation*, [in:] *Memory & Cognition* 32, 1389-1400.
- MATSUMOTO, Y. (1996), *How Abstract is Subjective Motion? A Comparison of Coverage Path Expressions and Access Path Expressions*, [in:] Goldberg, A. (ed.), *Conceptual Structure, Discourse and Language*. Stanford, 359-373.
- O'DONNELL, M. (1999), *Context in Dynamic Modelling*, [in:] Ghadessy, M. (ed.), *Text and Context in Functional Linguistics*. Philadelphia | Amsterdam, 63-99.
- PASCUAL, E. (2014), *Fictive Interaction: The Conversation Frame in Thought, Language, and Discourse*. Philadelphia | Amsterdam.
- RICHARDSON, D. | MATLOCK, T. (2007), *The Integration of Figurative Language and Static Depictions: An Eye Movement Study of Fictive Motion*, [in:] *Cognition* 102, 129-138.
- SCHANK, R. | ABELSON, R. (1977), *Scripts, Plans, Goals, and Understanding*. New York.
- SPIRO, R. J. | BRUCE, B. C. | BREWER, W. F. (1980), *Theoretical Issues in Reading Comprehension*. London.
- SWEETSER, E. (1990), *Role and Individual Readings of Change Predicates*, [in:] Nuyts, J. | Peterson, E. (eds.), *Language and Conceptualization*. Oxford, 116-136.
- TALMY, L. (2000), *Towards a Cognitive Semantics: Concept Structuring Systems*. Cambridge.
- TANSKANEN, S. (2006), *Collaborating Towards Coherence*. Amsterdam.
- TAYLOR, J. (1999), *What is "Organizational Communication"? Communication as a Dialogic of Text and Conversation*, [in:] *The Communicative Review* 3 (1-2), 21-63.
- ZAHNITKO, A. (2022), *Hramatyka tekstu: movnosotsiumni katehoriyi*, [in:] *Zapysky z ukrayins'koho movoznavstva* 29, 149-164. [Загнітко, А. (2022), *Граматика тексту: мовносоціумні категорії*, [in:] *Записки з українського мовознавства* 29, 149-164.]

DOI: 10.31648/pw.11465

EWA KOMOROWSKA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8089-4440>

University of Szczecin

DANUTA STANULEWICZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1792-3883>

University of Gdańsk

AKT MOWY *GROŹBA* – KLASYFIKACJA I DEFINICJA: UJĘCIE PRAGMALINGWISTYCZNE (NA MATERIALE JĘZYKA POLSKIEGO I ROSYJSKIEGO)

The speech act of threat – classification and definition: A pragmalinguistic approach (with Polish and Russian examples)

ABSTRACT: So far, the speech act of threat has attracted relatively little attention from researchers. Moreover, there is no agreement as to its definition and classification. The aim of this paper is to place threatening in the classification of speech acts and to attempt at defining it. We emphasize the complexity of threatening which may be classified as a directive speech act, although – being a “negative” promise – it exhibits some characteristics of commissives. In the case of a promise, it is the addressee who is the beneficiary, whereas in the case of a threat, the demanded behaviour is in the interest of the sender. Moreover, the speech act of threat is associated with evoking fear in the addressee.

KEYWORDS: pragmalinguistics, speech act, threat

Wstęp

Przegląd dotychczasowej literatury tematu dowodzi, że dotychczas akt mowy *groźba* nie doczekał się pełnego opisu pragmatycznego. Celem artykułu jest podjęcie próby definicji tego aktu mowy w ujęciu pragmalingwistycznym. Artykuł składa się z trzech zasadniczych części: pierwszej – określającej miejsce aktu mowy *groźba* w dotychczasowych klasyfikacjach aktów mowy, drugiej – stanowiącej analizę funkcjonowania tego aktu mowy oraz interpretację jego specyfiki oraz trzeciej – w której przedstawiona zostanie autorska propozycja zdefiniowania omawianego zjawiska. W pierwszej części artykułu pokażemy umiejscowienie aktu mowy *groźba*

w różnych klasyfikacjach, ze szczególnym uwzględnieniem klasyfikacji J. Austina (1962) i J. Searle'a (1969). Zwrócimy również uwagę na cechy tego aktu mowy, sygnalizowane w innych klasyfikacjach, np. u A. Awdiejewa (2004), U. Kantorczyk, E. Komorowskiej, I. Lysakovej i T. Veselovskiej (2008) oraz A. Kiklewicza (2009). Przeprowadzony przegląd badań zasygnalizuje trudności w interpretacji groźby, która klasyfikowana jest niejednoznacznie – zarówno jako komisywny, jak i dyrektywny akt mowy. Funkcjonowanie tego aktu mowy stanowić będzie część drugą artykułu, w której wyróżnimy specyficzne jego cechy, pokazujące jego złożoność pragmatyczną – z uwzględnieniem prac m.in. A. Wierzbickiej (1987), M. Grochowskiego (1989), M. Bezyayeviej (2002) i A. Maslovej (2020). Podsumowująca część artykułu stanowić będzie autorską próbę zdefiniowania aktu mowy *groźba* w ujęciu pragmatycznym z uwzględnieniem tych cech definicyjnych, które wyróżniają go z grupy innych aktów mowy. Całość artykułu kończą wnioski, dotyczące specyfiki aktu mowy *groźba* i wskazujące kierunek dalszych badań.

1. Miejsce aktu mowy groźba w klasyfikacji aktów mowy

Akt mowy groźba nie został w pełni uwzględniony w klasycznej klasyfikacji aktów mowy, zaproponowanej przez J. Austina (1962; 1993, 550-560). Pierwsza wersja teorii aktów mowy, znana pod nazwą *teorii performatywów*, była rezultatem poczynionych przez Austina obserwacji wypowiedzi, które nie podlegały kryterium prawdziwości. Austin zauważa, że z punktu widzenia logiki nie wszystkim wypowiedziom można przypisać wartość prawdy lub fałszu, z czym wiąże się to, że nie zawsze mówiąc coś, mamy na celu konstatowanie faktów (Austin 1962; 1993, 550-560). Wypowiedzi takie mogą wpływać na zmianę rzeczywistości. Na przykład przyrzeczenie ślubne małżonków tworzy związek małżeński oraz zobowiązuje obu partnerów do przestrzegania wynikających z niego praw i obowiązków. Tego rodzaju działania językowe nazwał Austin aktami performatywnymi (wykonawczymi), odróżniając je od zwykłych konstatacji, które podlegają kryterium prawdziwości, typu: *Pada śnieg, Andrzej kupił nowe auto, Dziś jest wtorek* itd. Pojęcie aktu performatywnego Austin odnosił nie tylko do aktów instytucjonalno-prawnych, lecz także do działań językowych typu rada, prośba, propozycja itd. W konsekwencji swoich rozważań Austin wprowadził klasyfikację aktów mowy według odpowiadających im czasowników performatywnych, czyli czasowników w 1. osobie liczby pojedynczej czy mnogiej czasu teraźniejszego trybu oznajmującego, które – zdaniem Austina – stanowiły podstawę eksplicytnych wypowiedzi performatywnych¹. Tak więc Austin

¹ W językoznawstwie podejmowane były próby ustalenia listy czasowników zdolnych w różnych językach do pełnienia opisywanej funkcji performatywnej. Najbardziej satysfakcjonujące rezultaty są zawarte w pracach J. Apresjana (1980) i A. Wierzbickiej (1987).

w swych początkowych pracach wydzielił następujące podstawowe typy aktów mowy (Austin 1962; 1993, 707; zob. też: Grzegorzczukowa 2001; Kiklewicz 2023):

- werdykty (*verdictives*), czyli przede wszystkim wydawanie sądu (rozstrzygnięcia, orzeczenia sądowe, uniewinnienia), akty wyrażające sądy mówiącego, jego zdanie, ocenę czegoś;
- polecenia (*exercitives*), czyli wypowiedzi sprawcze wywierania wpływu lub przejawiania władzy, wypowiedzi oparte na autorytecie (nakazy, zakazy, ostrzeżenia, protesty, propozycje, prośby, rady);
- zobowiązania (*commissives*) związane z przyjmowaniem obowiązków lub oznajmianie zamiarów zobowiązania, przyrzeczenia: *obiecywać, zamierzać, zobowiązywać się*; wypowiadający podejmuje się wykonania jakiegoś działania (np. obietnice, przysięgi);
- behawioralne (*behabitives*), które wiążą się z zajmowaniem postaw, rezultatem grzecznościowych zachowań społecznych (pозdrowienia, podziękowania, pochwała);
- ekspozytywy (*expositives*), czyli wyjaśnianie racji, argumentów, wyrażenie przekonań (*opisuję, oceniam, twierdzę, wątpię, informuję, podkreślam* itp.); wypowiedzi o charakterze metajęzykowym (cytowanie, wyjaśnianie, definiowanie).

W przedstawionej klasyfikacji performatywów akt mowy *groźba* nie jest określony w sposób wyrazisty. Ponadto – jak zauważa Wendler – jeszcze jedną barierą dla odniesienia groźby do jednej z grup aktów mowy Austina jest niemożność performatywnego określenia danej intencji komunikacyjnej (Wendler 1985, 241-247; Zhuchkov 2009, 70).

Sam Austin w kolejnych swoich pracach zakwestionował możliwość wyrazistego podziału aktów mowy według performatywów. Stwierdził mianowicie, że aspekt illokucyjny aktu mowy mierzony jest nie warunkami prawdziwości, lecz skuteczności. Tak więc w zależności od sytuacji komunikacyjnej performatyw jednego aktu mowy może być wykorzystywany w realizacji zupełnie innego aktu mowy, jak np. w groźbie, która może być wyrażana poprzez działania komunikacyjne z performatywami rady, propozycji, polecenia itd.

Inną klasyfikację aktów mowy według siły illokucyjnej zaproponował Searle (1977; 1986, 170-194). Według niego poszczególne klasy różnią się rodzajem wartości illokucyjnej, czyli intencją komunikacyjną. Podstawą wyróżnienia głównych typów wypowiedzi jest dwanaście kryteriów, z których najważniejsze to: 1) rodzaj intencji mówiącego towarzyszącej wypowiedzi; 2) kierunek działania od słów do rzeczywistości lub odwrotnie od rzeczy do słowa; 3) stan mentalny mówiącego (wola, emocje, zamiary, przekonania).

Searle (1969; 1987, 77) wyróżnił zatem następujące akty mowy:

- asercje (*assertives*), których celem jest przedstawienie sądów o stanach rzeczy (np. wątpienie, przysięganie);
- dyrektywy (*directives*), których celem jest wywarcie nacisku na odbiorcę, skłonienie go do działania (np. rozkazy, prośby, pozwolenia);
- komisywy (*commissives*), których celem jest podjęcie przez mówiącego względem adresata zobowiązania do działania i odpowiedzialności za nie (np. obietnica, zobowiązanie);
- ekspresywy (*expressives*), których celem jest wyrażenie stanów psychicznych, emocjonalnych (np. gratulacje, kondolencje);
- deklaracje (*declarations*), których celem jest wywołanie za pomocą pewnych wypowiedzi określonych stanów rzeczy w stosunkach społecznych (np. mianowania, odwołania, zgłoszenia); również deklaracje asertywne.

Do wyodrębnionych przez Searle'a klas aktów mowy R. Kalisz (1993, 48 i n.; 2001) dodał jeszcze jedną, a mianowicie ewaluatywne akty mowy. Przykładem takiego aktu mowy będzie wypowiedź:

(1) Jestem szczęśliwy, że mieszkam w Gdyni.

Według podziałów aktów mowy wprowadzonych zarówno przez Austina (1962), jak i Searle'a (1969), akt mowy *groźba* klasyfikowany byłby jako akt komisywny. Akty komisywne (komisywy) – jak pisze Searle – stanowią rodzaj zobowiązania się nadawcy do podjęcia w przyszłości określonych zadań (Searle 1969; 1987, 234). Austin poszerza tę definicję, pisząc, że zobowiązania wobec odbiorcy wiążą się z obiecywaniem czegoś lub z ujawnianiem swoich zamiarów, czyli z planami przyszłego działania (Prokop 2010, 52-53). Do aktów komisywnych zwykło się odnosić przyrzeczenia, przysięgi, obietnice i zobowiązania. Kiklewicz opisuje komisywy następująco:

[...] W przypadku wprowadzonych przez Austina aktów komisywnych mamy do czynienia z komunikacyjną zwrotnością, to znaczy z sytuacją, w której nadawca nakłada ograniczenia na samego siebie, na przykład w formie złożenia zobowiązania, obietnicy, przysięgi, zapewnienia, przyrzeczenia itp. Zobowiązuje się wobec partnera nie tylko do zrobienia czegoś, lecz także do zaniechania czego (Kiklewicz 2009, 103).

Warto byłoby odnotować, że do grupy językoznawców odnoszących *groźbę* do aktów komisywnych należy również D. Wunderlich (1976).

Znaczenie, które implikowane jest z definicji, wstępnie wskazuje na przynależność aktu mowy *groźba* do aktów komisywnych. Przyjmujemy, że akt ten stanowi pewną formę zobowiązania się nadawcy do przeprowadzenia określonych działań. Zobowiązanie to jednak może nie przynosić korzyści adresatowi, jak to mamy

do czynienia w przypadku aktu mowy *obietnica*, lecz sankcje, jakich może spodziewać się adresat w wyniku niedotrzymania określonych warunków działania. Toteż – naszym zdaniem – groźba jest w pewnym stopniu aktem komisywnym, ale negatywnym, i w związku z tym skłaniamy się raczej do zaklasyfikowania jej do aktów dyrektywnych.

Warto zasygnalizować jeszcze jedną klasyfikację aktów mowy, zaproponowaną przez Kiklewicza. Klasyfikacja ta bazuje na zasadzie dychotomicznej oraz „na funkcji pragmatycznej wypowiedzi (nie zaś na rodzaju wykładników – operatorów interaktywnych” (Kiklewicz 2009: 77). Nadto

proponowana klasyfikacja aktów mowy ma charakter hierarchiczny: między wprowadzonymi kategoriami aktów mowy zachodzi relacja logicznego podporządkowania (zwana także relacją podrzędności/nadrzędności) (Kiklewicz 2009, 77).

W zaproponowanej klasyfikacji Kiklewicz – co ciekawe – łączy w jednej grupie pragmatycznej dyrektywne akty mowy z komisywnymi, sygnalizując tym samym bliskość znaczeniową tych dwóch klas aktów i możliwość dwojakiej interpretacji tego typu działań komunikacyjnych. Autor wydziela także tzw. akty sprawcze, które znaczeniowo korelują z aktami dyrektywnymi i komisywnymi. Jak zauważa Kiklewicz,

W przypadku aktów sprawczych realizuje się funkcja nakłaniająca, to znaczy celem komunikacyjnym nadawcy jest zachęcanie, skłonienie, zobowiązanie słuchacza lub samego siebie do wykonania określonej czynności. Jak pisze Ryszard Lipczuk, akty sprawcze, w szczególności ich prototypowa kategoria – dyrektywy, mają siłę decyzyjną, a więc mogą być stosowane po to, żeby sprawować władzę czy egzekwować prawo (Kiklewicz 2009, 77).

Niektórzy językoznawcy, m.in. I. Prokop (2010), A. Awdiejew (2004) i J. Misiukajtis (2008), również kwestionują przynależność aktu mowy *groźba* do aktów komisywnych, skłaniając się ku stwierdzeniu, że w akcie mowy *groźba* przejawiają się uwarunkowania typowe dla innej grupy aktów mowy, a mianowicie dla dyrektywnych aktów mowy. Warto podkreślić, że na specyficzny charakter groźby, wyróżniający ją spośród pozostałych komisywnych aktów mowy, zwracał już uwagę Searle (1969; 1987, 234), który podkreślał różnicę w odniesieniu danego aktu do korzyści bądź braku korzyści w jego realizacji. Tak więc w przypadku aktów mowy *obietnica*, *przysięga* czy *zobowiązanie* zauważa się działanie na korzyść adresata. Natomiast przy akcie mowy *groźba* istotą jest nie korzyść, lecz wystąpienie przeciwko adresatowi i zapowiedź podjęcia działań na jego szkodę. Stąd też akt ten nie jest w pełni zgodny z definicją pozostałych aktów mowy z grupy komisywów. Natomiast bliższy znaczeniowo groźbie wydaje się

dyrektywny akt mowy. Dyrektywne akty mowy (dyrektywy)² bowiem są aktami nakłaniającymi odbiorcę do wykonania określonych czynności lub do zaprzestania ich wykonywania. Innymi słowy, „istotą dyrektywnych aktów mowy jest chęć nadawcy do sterowania odbiorcą w sensie pobudzenia go do określonych działań w sensie fizycznym czy psychicznym” (Komorowska 2008, 26). W takie rozumienie dyrektywnych aktów mowy wpisuje się akt mowy *groźba*, którego celem jest skłonienie odbiorcy do wykonania określonego działania. Kantorczyk, Komorowska, Lysakova i Veselovskaya (2008, zob. Komorowska 2008, 26) zaproponowały swego czasu podział dyrektywów na dwie zasadnicze grupy: zobowiązujących i niezobowiązujących aktów mowy ze względu na realizację warunku podstawowego, czyli „wskazującego na sankcje, które mogą być nałożone na odbiorcę w przypadku niewykonania czynności”. Akty mowy niezobowiązujące można zdefiniować jako akty, w których „niewykonanie działania wiąże się z brakiem sankcji” (np. prośba, propozycja, rada). Natomiast w przypadku zobowiązujących aktów mowy „niewykonanie działania wiąże się z sankcjami” (np. żądanie, rozkaz, zakaz) (Kantorczyk | Komorowska | Lysakova | Veselovskaya 2008; zob. Komorowska 2008, 28). Wprawdzie wspomniane wyżej autorki wśród wyróżnionych zachowań językowych nie analizowały aktu mowy *groźba*, to jednak akt ten zalicza się do grupy zobowiązujących dyrektywnych aktów mowy. Drugim kryterium zastosowanym przez autorki było wyróżnienie cech semantycznych dyrektywnych aktów mowy, czyli określenie korzyści wypływających z działania (Kantorczyk | Komorowska | Lysakova | Veselovskaya 2008; zob. Komorowska 2008, 28). W rezultacie zaproponowano trzy możliwe warianty korzyści płynące z działań: w interesie mówiącego (np. prośba, żądanie, rozkaz), w interesie adresata (np. rada, zalecenie, objaśnienie), w interesie obydwu rozmówców (np. propozycja) (Kantorczyk | Komorowska | Lysakova | Veselovskaya 2008; zob. Komorowska 2008, 29; 2010). Z przedstawionego podziału wynika, że akt mowy *groźba* swym znaczeniem wpisuje się w grupę działań w interesie mówiącego. Awdiejew rozpatruje akt mowy *groźba*, nazywając go aktem mowy *pogróżka* (por. Kiklewicz 2009, 108), jako akt bliski dyrektywnej funkcji żądania (Awdiejew 2004, 138). Tym samym Awdiejew potwierdza przynależność aktu mowy *groźba* do aktów dyrektywnych i równocześnie wskazuje na jego związek semantyczny z żądaniem. Awdiejew pisze, iż

można zauważyć, że funkcja pogróżki jest spokrewniona z nakłaniającą funkcją żądania. Zasadnicza różnica polega jednak na tym, że w pogróżce następuje przeniesienie akcentu na obietnicę nadawcy, dotyczącą wykonania sankcji, którą w żądaniu umieszcza

² „W literaturze lingwistycznej brak jest jednoznaczności terminologicznej do tzw. dyrektywnych aktów mowy (*directive*). Funkcjonuje równoległe kilka ich określeń: akty mowy pobudzające do działania, dyrektywne akty mowy, polecenia (*exercitives*), akty sterujące działaniem, nakłaniające czy żądania” (Komorowska 2008, 24).

się na drugim planie. W ten sposób realizacja żądania zawartego w propozycji staje się warunkiem uniknięcia sankcji. Realizacja pogroźek zakłada przede wszystkim ekspozycję tego warunku, nawet jeśli same sankcje nie są wyszczególnione: *Spróbuj tylko nie przyjść na zebranie, to zobaczysz* (Awdiejew 2004, 138).

2. Próba definicji aktu mowy *groźba*

Akt mowy *groźba* w komunikacji językowej może być rozpatrywany w odniesieniu do kategorii grzeczności językowej jako wyrażenie jej braku, gdyż *implicite* zawiera on agresję. Sądy grzecznościowe bowiem w odróżnieniu od nakazów (będących istotą chociażby norm prawnych) wynikają z przekonań społecznych co do stosowności bądź niestosowności konkretnych zachowań językowych w pragmatycznie zróżnicowanych interakcjach. K. Ożóg przez model grzeczności językowej rozumie

system społecznie zaaprobowanych i powszechnie przyjętych w danej społeczności (grupie, wspólnocie) zasad, norm, określający pewien usankcjonowany sposób zachowania, także i werbalnego członków tej społeczności w kontaktach między sobą. Współcześnie jest to sposób zachowania określany jako *odpowiedni, kulturalny, grzeczny, uprzejmy* [...] i stoi on w wyraźnej opozycji do zachowania *nieodpowiedniego, niekulturalnego, niegrzecznego, nieuprzejmego* (Ożóg 2001, 75-76).

Językoznawca wyróżnia dwie główne zasady, na których opiera się model grzeczności społecznie przyjęty, a realizowany przez zwroty grzecznościowe. Pierwsza zasada zakłada autonomiczność, godność, ważność każdego człowieka jako osoby. „Każdej osobie ludzkiej należy się szacunek i tę fundamentalną zasadę należy wypełniać w kontaktach z drugim człowiekiem. Należy go szanować i żądać szacunku dla siebie” (Ożóg 2001, 77). Drugą zasadą jest zasada życzliwości, którą Ożóg wyraża słowami: „traktuj życzliwie rozmówcę, nawet nieznanego” (Ożóg 2001, 77). Akt mowy *groźba* jest zatem przykładem naruszenia grzeczności językowej, zaprzecza on bowiem w swej istocie zasadzie godności człowieka i życzliwości. Prototypowa groźba nie wiąże się z określoną rangą nadawcy, ważna jest tu natomiast siła – moralna lub fizyczna – którą dysponuje nadawca. Nadawca groźby zapowiada swoje działanie niepożądane z punktu widzenia odbiorcy – jest obiektem „niechcenia” odbiorcy (Grochowski 1989, 33). Pragmatyczne uwarunkowania funkcjonowania groźby wskazują na wystąpienie sytuacji konfliktowej, która staje się bodźcem do zaistnienia danego aktu. Stąd też akt ten zaliczany jest do tzw. konfliktowych aktów mowy. G. Leech w swojej klasyfikacji, opierając się na zasadach grzeczności językowej, odnosi akt mowy *groźba* do klasy tzw. aktów konfliktowych, w których siła illokucyjna jest w konflikcie z celem społecznym (Leech 1983, 242).

Akt mowy *groźba* stoi zatem w opozycji do grzecznościowych aktów mowy, w których stosowana jest strategia unikania konfliktów (por. Brown i Levinson 1978; Lakoff 1973; 1977; Marcjanik 2000).

Groźbę można zatem rozumieć jako specyficzny akt dyrektywny pobudzający do działania (niedziałania lub zaprzestania podjętego działania), realizowany w interesie mówiącego. Jest to akt reaktywny, gdyż przyczynę działania stanowi konflikt, na który groźący odpowiada agresją werbalną, niekiedy połączoną z jej niewerbalnymi wykładnikami, takimi jak agresywny wyraz twarzy, ruchy rąk, wyrażanie czy też sygnalizowanie działania poprzez grożenie ostrym narzędziem. Warto podkreślić, że możemy mieć tutaj do czynienia z różnymi kontekstualnymi sytuacjami.

A) Groźący grozi adresatowi z powodu sytuacji już zaistniałej, np.

- (2) Jak nie oddasz mi pieniędzy do jutra, to inaczej porozmawiamy.
- (3) Jak jeszcze raz będzie łąził za moją siostrą, to cię matka rodzona nie pozna.
- (4) Jak się nie opamiętasz, to zapomnij, że miałeś rodzinę.
- (5) Если ты не отдашь мне денег до завтра, мы поговорим по-другому.
- (6) Если ты снова прикоснешься к моей сестре, я убью тебя.
- (7) Если ты продолжишь нас беспокоить, то родная мать тебя не узнает.

B) Groźący grozi adresatowi wyprzedzając bieg wydarzeń, np.

- (8) Spróbuj tylko uderzyć swoją żonę, a znajdziesz się w kryminale.
- (9) Nawet nie próbuj zbliżyć się do dzieci, bo zgłoszę to na policję.
- (10) Jeśli spróbujesz odegrać się na mnie, to wybierz sobie już miejsce na cmentarzu.
- (11) Только попробуй ударить меня, и ты окажешься за решеткой.
- (12) Даже не пытайтесь подойти к детям, иначе я сообщу об этом в полицию.
- (13) Если попытаешься отомстить мне, выбери место на кладбище.

Akt mowy *groźba* zawiera implicytne zobowiązanie, dlatego może być również w pewnym stopniu zaliczony do komisywnych, czyli zobowiązujących aktów mowy. Takiego zdania jest B. Skowronek (1999, 102-103), który uważa, że groźący zobowiązuje się do wykonania zapowiedzianych sankcji – obiecuje jakąś przykrość. Podobnie O. Przybyła (2004, 79) – powołując się na Awdiejewa, Wierzbicką i Grzegorzczukową – określa groźby mianem aktów komisywnych o charakterze imperatywnym. M. Trysińska (2015, 79) podkreśla, że akt mowy *groźba* niekiedy odnoszony jest do grupy działań, które „odsyłają do przyszłości i ich celem jest przeciwdziałanie potencjalnym zdarzeniom”. Naszym zdaniem – nie odrzucając propozycji odniesienia groźby do grupy komisywnych aktów mowy – należałoby stwierdzić, że obietnica/zobowiązanie wyrażane przez groźbę jednak różni się zasadniczo od typowego aktu mowy zobowiązania. Różnica polega na tym, że obietnica jest zobowiązaniem w interesie adresata i adresat zwykle zainteresowany

jest jej realizacją. Natomiast w przypadku groźby obietnica jest w interesie nadawcy i wiąże się nie tylko z brakiem korzyści dla adresata, lecz także nawet staje się dla niego większym lub mniejszym zagrożeniem. Toteż akt mowy *groźba* można by nazwać „obietnicą negatywną”. Searle wyraża tę samą myśl w sposób następujący:

Zasadnicza różnica między obietnicami z jednej strony, a groźbami z drugiej strony tkwi w tym, że obietnica to jest zobowiązanie zrobienia czegoś dla nas, a nie na naszą szkodę, w przypadku, gdy groźba jest działaniem zrobienia czegoś na naszą szkodę, a nie dla nas (Searle 1987, 163).

Searle zauważa również, że obietnica nie jest poprawna, jeśli adresat nie życzy sobie jej realizacji. Tym bardziej nie jest poprawna, gdy obiecujący (groźący) nie jest przekonany o tym, że adresat życzy sobie wypełnienia tego zobowiązania (Searle 1987, 163). Kończąc myśl Searle’a, można powiedzieć, że adresat nie tylko nie jest zainteresowany realizacją zobowiązania, lecz także wręcz może być zastraszone taką sytuacją, z czego doskonale zdaje sobie sprawę groźący. Zatem działanie groźącego jest świadomym, intencjonalnym naruszeniem semantycznych podstaw aktu mowy *obietnica*. Taka negatywna obietnica staje się więc w pewnym stopniu strategią językową wyrażania agresji słownej, wynikającej z konfliktu interesów, a tym samym oddaje negatywne nastawienie groźącego do adresata.

Biorąc zatem pod uwagę pragmatyczne uwarunkowania aktu mowy *groźba*, możemy go nazwać aktem złożonym (Misiukajtis 2008), z jednej strony bowiem wiążemy go z dyrektywnymi aktami mowy, jako że są to takie groźące działania słowne, które pobudzają do działania (bądź niedziałania) adresata, z drugiej zaś – z komisyjnymi aktami mowy, ale z odcieniem negatywnej obietnicy – w przypadku niewykonania żądania groźącego niebędącej bynajmniej w interesie (z korzyścią) adresata, lecz wręcz przeciwnie, powiązanej z sankcjami w stosunku do niego.

Groźba jako dyrektywny akt mowy powinna być, naszym zdaniem, zaliczona do dyrektywnych zobowiązujących aktów mowy, podobnie jak polecenie, rozkaz, nakaz, żądanie, gdyż niewypełnienie żądania groźącego wiąże się z sankcjami w stosunku do niego w sposób bezpośredni lub pośredni – poprzez agresję w stosunku do jego bliskich. W odróżnieniu od pozostałych aktów mowy danej grupy nie zawsze przy groźbie musi wystąpić sytuacja hierarchii społecznej (szef-sekretarka, nauczyciel-uczeń, rodzice-dzieci), w której groźący znajduje się w relacji hierarchicznej wyżej od adresata. Istotą groźby jest natomiast sytuacyjna relacja siły, czyli grozi ten, który czuje się mocniejszy pod względem fizycznym, intelektualnym czy też ze względu na okoliczności towarzyszące sprawie, które stawiają adresata w sytuacji podporządkowania. Rozpatrzmy następujące przykłady:

(14) Znam całą prawdę, jeśli nie znikniesz nam z oczu, wyjawię twoją tajemnicę.

- (15) Wiem, co wczoraj zrobiłeś, musisz się przyznać, jeśli tego nie zrobisz, zgłoszę jutro sprawę na policję.
- (16) Rozszyfrowałem cię, spróbuj tylko nas zatrzymać, to zginiesz.
- (17) Я знаю всю правду, если ты не исчезнешь из нашего поля зрения, я раскрою твою тайну.
- (18) Я знаю, что ты сделал вчера, ты должен признаться, если нет, завтра я сообщу об этом в полицию.
- (19) Я разгадал тебя, только попробуй остановить нас и ты умрешь.

W powyższych wypowiedziach groźący nawiązuje do presupozycji, czyli wiedzy znanej obydwu rozmówcom do danego momentu wypowiedzi, i to właśnie presupozycja staje się argumentem „przetargowym”, który może zaważyć na podjęciu przez adresata decyzji korzystnej dla groźącego. Wykładnikami presupozycji są wyrażenia: *Znam o tobie całą prawdę; Wiem, co wczoraj zrobiłeś; Rozszyfrowałem cię*. Dominującą rolę w omawianych przykładach odgrywają czasowniki nazywające wiedzę, takie jak *znać, wiedzieć, rozszyfrować*, oraz łączące się z nimi leksemy: przysłówek *wczoraj* – konkretyzujący miejsce i przymiotnik *cały* jako określник leksemu *prawda*.

W odniesieniu do aktów mowy Prokop wyróżnia komunikację symetryczną i asymetryczną. „Jako symetryczną określa komunikację (wydarzenie komunikacyjne) wtedy, gdy nadawca i adresat posiadają te same prawa i obowiązki” (Prokop 2010, 15). Komunikację asymetryczną zaś definiuje jako taką, „gdzie jeden z partnerów posiada więcej praw niż obowiązków” (Prokop 2010, 16). W akcie mowy *groźba* mamy do czynienia z komunikacją asymetryczną, nadawca ma bowiem przewagę nad adresatem i decyduje o sankcjach oraz ich wykonaniu. Przewaga nadawcy nad adresatem może wynikać m.in. z pełnionych ról społecznych, hierarchii zawodowej oraz ze znanych nadawcy i adresatowi uwarunkowań emocjonalnych lub podległości emocjonalnej, a także z przewagi fizycznej czy psychicznej.

Jak każdy dyrektywny akt mowy, groźba wiąże się z sytuacją wyboru. W przypadku aktów niezobowiązujących wybór nie ma tak zasadniczego znaczenia jak w aktach zobowiązujących. Jeśli np. nie spełnimy prośby nadawcy, która jest w jego interesie, to nie możemy być poddani sankcjom z tego powodu. Oczywiście mogą pojawić się reperkusje, wynikające z niezadowolenia proszącego, np. zerwanie kontaktów, słowne wyrażenie niezadowolenia, rozpowszechnianie negatywnej opinii itd., jednak nie są to typowe sankcje formalne. W przypadku groźby wybór decyzji: podporządkowania się groźącemu lub nie, może mieć daleko idące konsekwencje, nawet wiązać się z zagrożeniem życia. Zatem wybór jest tylko pozorny, gdyż zagrożenie, które powoduje groźba, determinuje zachowanie adresata.

Na „prewencyjny” charakter groźby zwraca uwagę Bezyayeva, pisząc: „это предупреждение (я хочу, чтобы ты знал) о желании говорящего осуществить нежелательное действие для слушающего” ‘jest to ostrzeżenie (chcę, żebyś

wiedział) o chęci mówiącego do wykonania niepożądanego dla słuchacza działania' (Bezyayeva 2002, 480). Kontynuując myśl badaczki, można powiedzieć, że prewencja, ostrzegająca o konsekwencjach niewypełnienia żądania grożącego, jest aktem mowy *groźba* już sama w sobie. Tkwi ona bowiem *implicite* w groźbie.

Maslova (2020, 80) proponuje następującą eksplikację aktu mowy *groźba*: „(He) делай что-либо, иначе я тебе сделаю плохо” ‘Nie rób czegoś / zrób coś, bo inaczej cię skrzywdzę’. Eksplikacja ta stanowi skondensowane znaczenie groźby, jednak sam akt mowy *groźba* jest bardziej skomplikowany i wymaga zdecydowanie głębszej definicji. Natomiast Wierzbicka (1987, 178), wykorzystując stworzoną przez siebie metodę analizy lingwistycznej za pomocą semantyki komponentowej, definiuje akt mowy *groźba* następująco:

mówię: zrobię coś, co będzie dla ciebie złe, jeśli ty czegoś nie zrobisz
sądzę, że ty nie chcesz tego zrobić dla mnie
mówię to, ponieważ chcę spowodować, żebyś zrobił to, co ja chcę, żebyś zrobił.

Wierzbicka zwraca uwagę na czynnik prognozowanego strachu, który niesie ze sobą omawiany akt mowy. Można by nazwać ten strach stałym komponentem perlokucyjnym aktu mowy *groźba*. Efekt perlokucyjny omawianego aktu mowy jest pejoratywny, gdyż jest zastraszaniem adresata, który zdaje sobie sprawę z poważnych konsekwencji niewykonania polecenia. Wierzbicka pisze, że kiedy ktoś się boi,

czuje się tak, jak się zwykle czujemy wtedy, kiedy sądzimy,
że może nam się stać coś złego, i chcemy, żeby się to nie stało (Wierzbicka 1973, 39).

J. Wołoszyn (2016, 177) zwraca uwagę na sformułowanie wypowiedzi: „w przypadku ciągu *ktoś straszy kogoś czymś* nie wywołujemy takiego samego strachu, jaki wyrażamy za pomocą jednostki *ktoś straszy kogoś, że_*”. Strasząc, że coś się stanie, powodujemy u odbiorcy myśl, że może zająć jakieś zdarzenie dla niego niekorzystne (Wołoszyn 2016, 177).

Na temat grożenia wypowiada się również M. Grochowski, który w znaczeniu jednostki *ktoś a grozi komuś b, że ktoś a robi coś x* wyróżnił komponent *sądzić*, czyli ‘ktoś a *sądzi, że* ktoś b wie, że ktoś a może zrobić coś x’ (Grochowski 1989, 37). Tym samym Grochowski zwraca uwagę na fakt, że prawdziwa groźba niesie *implicite* znaczenie realności i grożący sądzi, że adresat o tym wie. Ponadto groźba stanowi zapowiedź pewnego działania mówiącego, o czym świadczy gramatyczna forma czasu przyszłego użytych czasowników, np. *Majster grozi robotnikowi, że jak nie przestanie pić, to wyleci z pracy*. Grochowski eksplikuje groźbę w sposób następujący:

Ktoś a straszy kogoś b, że p:

‘ktoś a, chcąc, żeby ktoś b myślał, że może mu się stać coś złego,

mówi komuś b, że może stać się p, które jest takie, że:

ktoś a sądzi, że ktoś b nie chce, żeby stało się p,

ktoś a sądzi, że ktoś b sądzi, że p może się stać’ (Grochowski 1989, 37).

Na podstawie powyższych rozważań, a przede wszystkim bazując na analizie przykładów, proponujemy następującą ramę pragmatyczną dla aktu mowy *groźba*:

Groźący, znajdujący się w sytuacji asymetrycznej w stosunku do adresata groźby, w reakcji na sytuację konfliktową, która miała miejsce w przeszłości lub może zaistnieć w przyszłości, a dotyczącą bezpośrednio lub pośrednio adresata, prewencyjnie ostrzega go słowami groźby, że jeśli nie wypełni żądania groźącego, to spotkają go sankcje o różnym stopniu nasilenia, w zależności od mocy sprawy. Tym samym groźący wywołuje u adresata efekt perlokucyjny, jakim jest towarzyszący temu aktowi strach i zagrożenie odczuwane przez adresata ze strony groźącego, a wiążące się ze strachem przed konsekwencjami, jakie mogą go spotkać, gdy nie zdecyduje się realizować żądania groźącego. Groźący sądzi, że adresat w pełni zdaje sobie sprawę z realności realizacji groźby. Adresat tylko pozornie ma prawo wyboru, gdyż żądanie groźącego jest właściwie nakazem określonego działania bądź niedziałania wskazanego jako zasadniczy warunek niewykonania groźby przez groźącego.

Pragmatyczny sens aktu mowy *groźba* proponujemy zapisać następująco:

X – groźący, będący w sytuacji asymetrycznej do Y – adresata groźby
w nawiązaniu do sytuacji konfliktowej K, które miała miejsce w przeszłości
lub będzie miała miejsce w przyszłości
grozi w formie negatywnej obietnicy Y wykonanie sankcji Z w sytuacji,
gdy Y nie podejmie/podejmie lub nie powstrzyma się/powstrzyma
od określonego działania.

X – groźący chce wywołać u Y – adresata efekt perlokucyjny strachu,
który pobudzi go do wykonania żądania X.

Y nie jest zainteresowany realizacją obietnicy groźby X,
która jest obietnicą negatywną.

Przeprowadzona analiza pragmatycznych właściwości aktu mowy *groźba* pokazuje jego trudność interpretacyjną, która stawia go na pograniczu komisywnych i dyrektywnych aktów mowy ze wskazaniem na dominację czynnika dyrektywnego. Można zatem mówić o złożoności danego aktu mowy. Illokucja groźby i towarzyszący jej efekt perlokucyjny zastraszenia adresata pokazuje, że w tym wypadku asymetryczność aktu mowy nie wynika z hierarchizacji społecznej, lecz także zarówno z zaistniałej w przeszłości lub przewidywanej w przyszłości sytuacji konfliktowej, jak i zwykle z nadrzędności siły groźącego: psychicznej czy fizycznej, która warunkuje zaistnienie tego aktu.

Warto byłoby przy tym odnotować, że akt mowy *groźba* należy do tych aktów mowy, w których performatyw (zob. Austin 1993) danego aktu mowy, czyli czasownik *grozić* występujący w 1. osobie liczby pojedynczej lub mnogiej czasu teraźniejszego i wskazujący na illokucję groźby (*grozę* czy *grozimy*), zwykle nie bywa używany w komunikacji językowej. Myśl tę wypowiada również Grochowski (1989, 33):

Groźba należy do takich aktów mowy, których dokonanie nie polega na użyciu określonych środków leksykalnych, zwłaszcza na użyciu czasownika *grozić*. Zdania konstytuowane przez formę pierwszej osoby liczby pojedynczej czasu teraźniejszego trybu orzekającego czasownika *grozić* nie funkcjonują jako wypowiedzi performatywne [...].

Akt ten zatem w odróżnieniu od innych aktów mowy, w których zwykle wykładnikiem pragmatycznym jest performatyw (*proszę* przy akcie mowy *prośba* (Komorowska 2002)³, *obietuję* przy akcie mowy *obietnica* (Komorowska 2020)⁴, *dziękuję* przy akcie mowy *podziękowanie* (Komorowska 2023) itd., w komunikacji nie używa tego performatywu jako wykładnika groźby. Większość osób zdaje sobie bowiem sprawę z faktu, że eksplicytne użycie performatywu *grozę/grozimy* może mieć negatywne konsekwencje prawne. Groźba w prawie polskim i w prawie większości krajów europejskich jest karalna (Kodeks karny 2006, 543⁵). Wypowiedzenie zatem zdanie typu: *Grozę ci/wam* zwykle nie następuje w sytuacji komunikacyjnej, gdyż osoba je wypowiadająca musi zdawać sobie sprawę z konsekwencji prawnych użycia aktu mowy *groźba*. Rolę performatywu dla tego aktu mowy pełnią zatem inne wykładniki językowe oddające znaczenie groźby. Mogą nimi być zarówno pełne wypowiedzi groźące, jak i groźby nie w pełni zwerbalizowane. Konstrukcje eliptyczne, niosące znaczenie niepokoju, strachu, zagrożenia typu: *nie waż się ...* czy pytania: *mam tam wejść?* stanowią zapowiedź przykrych konsekwencji w razie niewykonania żądania mówiącego. Natomiast użycie w komunikacji językowej performatywu *grozę, grozimy* wiązać się może z realizacją określonej strategii mówienia czy też grą językową (Misiukajtis 2008), np. zakochanych:

(20) Kochany, już ci grozę, bo jak nie pozmywasz naczyń, to ...

(21) Ty mi grozisz? Tak, grozę ci, kochany itd.

³ Performatywny wykładnik aktu mowy *prośba* kontekstualnie może uzyskać inne znaczenia, np. *No proszę cię, nie mów takich bzdur*, np. w znaczeniu uspokojenia/ironii, czy *Proszę się natychmiast uspokoić* w znaczeniu polecenia.

⁴ Performatywny wykładnik aktu mowy *obietnica* kontekstualnie może wyrażać odmiennie znaczenie, np. *Obietuję, że nie dożyjesz jutrzejszego dnia* w znaczeniu *groźby*.

⁵ Art. 190. „§ 1. Kto grozi innej osobie popełnieniem przestępstwa na jej szkodę lub szkodę osoby najbliższej, jeżeli groźba wzbudza w zagrożonym uzasadnioną obawę, że będzie spełniona, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2. § 2. Ściganie następuje na wniosek pokrzywdzonego” (Zoll red. 2006).

Podobnie rzadko pojawia się wypowiedź grożąca z użyciem leksemu *groźba* typu:

(22) Uważaj, bo to jest groźba.

Tak więc zazwyczaj wyrażanie groźby odczytywane jest na drodze inferencji z całości wypowiedzi grożącego, której często towarzyszy sytuacja niewerbalna strachu i zagrożenia.

Warto również zwrócić uwagę na kontekstualną możliwość wyrażania za pomocą wykładników aktu mowy podziękowanie innych znaczeń pragmatycznych, często wręcz przeciwnych⁶, np.

(23) No to ja ci w takiej sytuacji bardzo dziękuję!

Спасибо тебе за такое предложение.

– w sytuacji, gdy nadawca czuje żal do odbiorcy za – jego zdaniem – niezyczliwe zachowanie.

Przytoczone wypowiedzenia uzyskują określoną moc illokucyjną zarzutu, ironii, skargi itd. jedynie dzięki procesowi inferencji, który umożliwia odczytanie właściwej intencji wypowiedzi. Czynnikiem wspomagającym interpretację staje się odpowiednio zastosowana intonacja wypowiedzi czy siła głosu.

Zakończenie

Jak starałyśmy się wykazać w tym artykule, groźba jest złożonym aktem mowy, w którym rzadko używa się czasowników performatywnych. Przypisać ją można do dyrektywnych aktów mowy, ponieważ grożący stara się skłonić swojego interlokutora do zrobienia czegoś (lub zaniechania działania). Groźba charakteryzuje się również pewnymi cechami komisywnych aktów mowy, gdyż stanowi obietnicę – jest to jednak obietnica negatywna, wywołująca strach, w interesie nadawcy, nie odbiorcy.

Przedstawiona wyżej propozycja klasyfikacji i definicji aktu mowy *groźba* stanowi wstęp do szczegółowych opisów tego aktu w konkretnych sytuacjach komunikacyjnych. Kolejnym etapem analizy będzie prześledzenie konkretnych działań komunikacyjnych o charakterze groźby i opisanie ich z różnych punktów widzenia.

⁶ Rosyjskie przykłady tego typu aktów mowy są przytoczone w pracy: Kiklewicz | Pavlova (w druku).

Bibliografia

- APRESJAN, D. J. (1980), Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka. Tłum. Kozłowska, Z. | Markowski, A. Wrocław etc.
- AUSTIN, J. L. (1962), *How to Do Things with Words*. Oxford.
- AUSTIN, J. L. (1993), Mówienie i poznawanie. Rozprawy i wykłady filozoficzne. Tłum. Chwedeńczuk, B. Warszawa.
- AWDIEJEW, A. (2004), Gramatyka interakcji werbalnej. Kraków.
- BEZYAYEVA, M. G. (2002), Semantika komunikativnogo urovnya zvuchashchego yazyka. Voleiz'yavleniye i vyrazheniye zhelaniya govoryashchego v russkom yazyke. Moskva. [Безяева, М. Г. (2002), Семантика коммуникативного уровня звучащего языка. Волеизъявление и выражение желания говорящего в русском языке. Москва.]
- BROWN, P. | LEVINSON, S. C. (1987), *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge [prwdr. 1978].
- GROCHOWSKI, M. (1989), O pojęciu groźby, [w:] *Polonica XIV*, 33-44.
- GRZEGORCZYKOWA, R. (2001), Wprowadzenie do semantyki językoznawczej, wyd. 3. popr. i rozsz. Warszawa.
- KALISZ, R. (1993), Pragmatyka językowa. Gdańsk.
- KALISZ, R. (2001), Pojęcia pragmatyki językowej w świetle językoznawstwa kognitywnego, [w:] Kubiński, W. | Stanulewicz, D. (red.), *Językoznawstwo kognitywne II. Zjawiska pragmatyczne*. Gdańsk, 13-21.
- KANTORCZYK, U. | KOMOROWSKA, E. | LYSKOVA, I. | VESELOVSKAYA, T. (2008), Pragmatik von Aufforderungshandlungen im Deutschen, Polnischen und Russischen / Pragmatyka dyrektywnych aktów mowy w języku niemieckim, polskim i rosyjskim / Прагматика побудительных речевых актов в немецком, польском и русском языках. [Pragmatika pobuditel'nykh rechevykh aktov v nemetskom, pol'skom i russkom yazykakh.] Szczecin | Rostock.
- KIKLEWICZ, A. (2009), Akty mowy – klasyfikacja dychotomiczna, [w:] *Media. Kultura. Komunikacja Społeczna* 5, 87-110.
- KIKLEWICZ, A. (2023), Estetyka a pragmatyka. Estetyczne akty mowy. Olsztyn.
- KIKLEWICZ, A. | PAVLOVA, A. (w druku), Sintaksičeskaja enantiosemyja v pragmatičeskoj perspektive, [w:] *Przegląd Rusycystyczny*.
- KOMOROWSKA, E. (2002), Prośba niejedno ma imię, czyli o wykładnikach prośby w języku rosyjskim, [w:] Szpila, G. (red.), *Język trzeciego tysiąclecia II. T. 1: Nowe oblicza komunikacji we współczesnej polszczyźnie*. Kraków, 371-380.
- KOMOROWSKA, E. (2008), Pragmatyka dyrektywnych aktów mowy w języku polskim. Szczecin | Rostock.
- KOMOROWSKA, E. (2010), Dyrektywne akty mowy w aspekcie semantyczno-pragmatycznym, [w:] Stanulewicz, D. (red.), *Lingua Terra Cognita I. Księga Pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Romanowi Kaliszowi*. Gdańsk, 49-59.
- KOMOROWSKA, E. (2020), Obietnica jako komisywny akt mowy w języku polskim i rosyjskim. Aspekt pragmalingwistyczny, [w:] Mampe, J. | Trendowicz, M. | Marzouk, F. | Ovchinnikova, L. (red.), *Socjolingwistyczne badania w teorii i praktyce: ujęcie interdyscyplinarne*, 8. Gdańsk, 89-104.
- KOMOROWSKA, E. (2023), Pragmatyka aktu mowy podziękowanie (na materiale języka polskiego), [w:] Mampe, J. | Hinc, J. | Jarosz, A. (red.), *Socjolingwistyczne badania w teorii i praktyce: ujęcie interdyscyplinarne*, 9. Gdańsk, 73-86.
- LAKOFF, R. (1973), The logic of politeness; or, minding your P's and Q's, [in:] Corum, C. | Smith-Stark, T. C. | Weiser, A. (eds.), *Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*. Chicago Linguistics Society, 9, 292-305.

- LAKOFF, R. (1977), What you can do with words: Politeness, pragmatics, and performatives, [in:] Rogers, A. | Wall, B. | Murphy, P. J. (eds.), *Proceedings of the Texas Conference on Pragmatics, Presuppositions and Implicatures*. Arlington, VA, 79-106.
- LEECH, G. N. (1983), *Principles of Pragmatics*. London | New York.
- LIPCZUK, R. (b.d.), O wielości i wieloznaczności terminów (na przykładzie klasyfikacji aktów mowy), [w:] <https://lipczuk.univ.szczecin.pl/Art.B.A.htm> (accessed: 10.09.2024).
- MARCJANIK, M. (2000), *Polska grzeczność językowa*. Kielce.
- MASLOVA, A. YU. (2020), *Vvedeniye v pragmalingvistiku*. Moskva. [Маслова, А. Ю. (2020), *Введение в прагмалингвистику*. Москва.]
- MISIUKAJTIS, J. (2008), Groźba jako akt mowy. Aspekt semantyczno-pragmatyczny, [w:] Komorowska, E. | Porchawka-Mulicka, A. (red.), *Świat Słowian w języku i kulturze IX. Językoznawstwo. Semantyka. Pragmatyka. Kognitywizm*. Szczecin, 107-110.
- OŻÓG, K. (2001), *Polszczyzna przełomu XX i XXI wieku. Wybrane zagadnienia*. Rzeszów.
- PROKOP, I. (2010), *Aspekty analizy pragmalingwistycznej*. Poznań.
- PRZYBYLA, O. (2004), *Akty mowy w języku nauczycieli*. Katowice.
- SEARLE, J. R. (1969), *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge.
- SEARLE, J. R. (1977), A classification of illocutionary acts, [in:] Rogers, A. | Wall, B. | Murphy, P. J. (eds.), *Proceedings of the Texas Conference on Pragmatics, Presuppositions and Implicatures*. Arlington, VA, 27-46.
- SEARLE, J. R. (1986), Klassifikatsiya illokutivnykh aktov, [in:] *Novoye v zarubezhnoy ingvistike XVII, Teoriya rechevykh aktov*, 170-194. [Серль, Дж. Р. (1986), Классификация иллокутивных актов, [in:] *Новое в зарубежной ингвистике XVII, Теория речевых актов*, 170-194.]
- SEARLE, J. R. (1987), *Czynności mowy. Rozważania z filozofii języka*. Tłum. Chwedończuk, B. Warszawa.
- TRYSIŃSKA, M. (2015), Akty mowy jako klucz do interpretacji postaw nauczycielskich. Wychowawcze, komunikacyjne i edukacyjne aspekty filmów animowanych dla dzieci (na przykładzie filmów emitowanych w MiniMini + i Cartoon Network). Warszawa.
- WENDLER, Z. (1985), Illokutivnoye samoubiystvo, [in:] *Novoye v zarubezhnoy lingvistike* 16, 241-247. [Вендлер, З. (1985) Иллокутивное самоубийство, [in:] *Новое в зарубежной лингвистике* 16, 241-247.]
- WIERZBICKA, A. (1973), Akty mowy, [w:] Mayenowa, M. R. (red.), *Semiotyka i struktura tekstu. Studia poświęcone VII Międzynarodowemu Kongresowi Slawistów*. Wrocław.
- WIERZBICKA, A. (1987), *English Speech Act Verbs: A Semantic Dictionary*. Sydney.
- WOŁOSZYN, J. (2016), Co znaczy straszyć? Próba analizy semantycznej, [w:] *Prace Językoznawcze* 18 (4), 173-185.
- WUNDERLICH, D. (1976), *Studien zur Sprechakttheorie*. Frankfurt am Main.
- ZHUCHKOV, D. O. (2009), K voprosu ob opredelenii i klassifikatsionnoy prinadlezhnosti rechevogo akta ugrozy, [in:] *Vestnik VGU. Seriya: Lingvistika i mezhkul'turnaya kommunikatsiya* 2, 69-71. [Жучков, Д. О. (2009), К вопросу об определении и классификационной принадлежности речевого акта угрозы, [in:] *Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация* 2, 69-71.]
- ZOLL, A. (red.) (2006), *Kodeks karny, część szczególna*, II. Warszawa.